319506
12/2003
7

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

2003
1
szám

SZERKESZTŐK

Csizmadia Ervin

Fricz Tamás (ügyvezető szerkesztő)

Kurtán Sándor

Lánczi András

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kende Péter (elnök)

Ágh Attila

Balogh István

Bayer József

Bozóki András

Gombár Csaba

Körösényi András

Kulcsár Kálmán

Lengyel László

Navracsics Tibor

Szabó Márton

Szabó Máté

Tóka Gábor

KONZULENSEK

Angelusz Róbert
Arató András (New York)
Bihari Mihály
Boros László
Böröcz József (New Brunswick, USA)
Georg Brunner (Köln)
Csepeli György
Csizmadia Ervin
Enyedi Zsolt
Faragó Béla (Párizs)
Fábián György
Gerő András
Greskovits Béla
Hajdu Tibor
Hankiss Elemér
Hans-Georg Heinrich (Bécs)
Heller Ágnes
Hülvely István
Ilonszki Gabriella
Andrew C. Janos (Berkeley)
Kende Péter
Kéri László
Kis János
Kovács András
Kovács László Imre
Kukorelli István
Ludassy Mária
Machos Csilla (München)
Molnár Miklós (Genf)
Paczolay Péter
Andreas Pribersky (Bécs)
Rév István
Schlett István
Schmidt Péter
Schöpflin György (London)
Simon János
Stumpf István
Sükösd Miklós
Szabó Ildikó
Szabó Tibor
Szakolczai Árpád (Cork, Írország)
Szalai Erzsébet
Szelényi Iván (Los Angeles)
Szilágyi István
Szoboszlai György
Tóka Gábor
Tőkés Rudolf (Storrs, USA)

12/2003

316506

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

2003

1. szám

AZ MTA POLITIKATUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA
ÉS AZ MTA POLITIKAI TUDOMÁNYOK INTÉZETE
FOLYÓIRATA, XII. ÉVFOLYAM

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház utca 30.
Postacím: Budapest, Pf. 694/115
1399
Telefon: 224-6722, vagy 375-9011/201 mellék.
Fax: 224-6725
e-mail: posze@mtapti.hu
Szerkesztőségi titkár: Balogh Eszter

Olvasószerkesztő: *Palkó István*
Tervezőtipográfus: *Erdélyi Judit*
Számítógépes szövegszerkesztés: *Volos Bt.*

Kiadja az MTA Politikai Tudományok Intézete
1014 Budapest, Országház utca 30.
Postacím: 1399 Budapest, Pf. 694/115
Felelős kiadó az MTA Politikai Tudományok Intézetének igazgatója
ISSN 1216-1438

XII. ÉVFOLYAM / 2003. 1. SZÁM

BIBÓ-DÍJ 2002

KENDE PÉTER

Mily mértékig tudnak az „egésszel" azonosulni Európa kis és nagy nemzetei?*

Roppant megtisztelőnek tartom, hogy pályatársaim az elmúlt őszön engem tartottak érdemesnek a Politikatudományi Társaság Bibó-díjára. Annál is inkább, mert Bibó István az én számomra több mint jelképes név. Amint ezt már egyszer, kilenc évvel ezelőtt, akadémiai székfoglaló előadásomban elmondottam, a francia Raymond Aron mellett Bibó István volt az a gondolkodó, akinek a problémamegközelítési módszere és társadalomelméleti szintézise a legnagyobb hatással volt rám. Még pontosabban szólva: e két gondolkodó volt az, aki leginkább segített engem abban, hogy világképem a marxista szimplifikációtól a társadalmi folyamatok és a történelmi tények valósághívebb érzékelése felé mozduljon el.

„A tout seigneur tout honneur..." Ezt a mai előadást azért is illendő Bibó István felidézésével kezdeni, mert mind a két, a következőkben tárgyalásra kerülő fogalom – mármint Európa és a modern európai nemzet képlete – központi helyet foglal el Bibó munkásságában. A nemzetet illetően megállapításom aligha szorul bizonyításra. De igaz-e Európa fogalmára nézve is? Nos, elég egy pillantást vetni Bibó műveinek tartalomjegyzékére,

* E fejtegetés egy rövidebb, angol nyelvű változata elhangzott a Magyarországi Európa Társaság 2002. november 29-i szimpóziumán. Az első főrész („*Azonosulás*") azonban eredetileg egy francia nyelven írt kommunikáció része volt, s a krakkói Jagelló Egyetem, valamint a párizsi Forum International des Sciences Humanies közös rendezésében tartott konferencián (Krakkó, 2002. szept. 19–21.) került bemutatásra.

hogy mindjárt szembetűnjön, mekkora súllyal jelenik meg benne Európa. Az „európai egyensúlyról" szóló, valószínűleg 1942-ben íródott monumentális kézirattöredéktől a harminc évvel később magnóba diktált társadalomelméleti szintézisig – amely jellemzően „Az európai társadalomfejlődés értelme" címmel jelent meg a posztumusz kiadásokban – Bibó István politikai gondolatai alapvetően Európa körül forogtak; még a speciális magyar vonatkozások is Bibónál mindig európai keretben, európai összehasonlításban kerülnek tárgyalásra.

Nincs mód arra, s talán nem is szükséges, hogy Bibó István nemzetfelfogását ehelyütt részletesen taglaljam; ezt a munkát éppen nemrégiben végezte el Kovács Gábor,[1] Bibó szellemi munkásságának egyik legjobb ismerője, akivel különösen ebben a tárgyban nem merném felvenni a versenyt. Hadd szorítkozzam tehát ezzel kapcsolatban arra, amit nemrégiben a *Regio* egy körkérdésére válaszolva mondottam: „A modern nemzetfogalomnak ezt a kétarcúságát" (tudniillik, hogy egyidejűleg kulturális és politikai) „mindmáig a legnagyobb érzékenységgel a hazáján kívül sajnos még mindig nem eléggé ismert Bibó István ragadta meg, (akinek) megfogalmazásai, ezek az egyszerre intuitív és tudós szövegek messze fölötte állnak az évtizedek óta e tárgyban publikált nemzetközi szakirodalomnak, e már-már betegesen burjánzó szakirodalom valamennyi termékének, ideértve a legföldicsértebb szerzők legünnepeltebb munkáit is." Hadd tegyem rá a pontot az i-re, s mondjam meg kertelés nélkül, hogy Bibó István e tárgykörben adott elemzéseit sokkal mélyebbnek, sokkal teljesebbnek, sokkal valóságközelibbnek tartom, mint a Plamenatzok, Gellnerek, Hobsbawmok és Kymlickák összes vonatkozó munkáit, talán csak az egy Hugh Seaton-Watsonnak kegyelmeznék meg ebben az összehasonlításban... A jogtudósnak indult, de végül is a történelmi esszé műfaja mellett kikötő Bibó István ugyanis megértett valamit, amit a többiek alig, azt ti., hogy az egyén és a nemzet kapcsolata alapvetően pszichológiai tény, s mint ilyen vizsgálandó.

Ami mármost Európát illeti, a Bibóra való hivatkozást természetesen megnehezíti, hogy Bibó életében Európa-politikai integrációja éppen csak megindult, de ennek potenciális jelentőségét akkor még elfedte – különösen a keleti térfélen élők szeme elől – Európa politikai kettéosztottsága. A Bibó-szövegek jó ismerőit talán zavarhatja, hogy a korabeli, például Duna-völgyi föderációs tervezgetésekre Bibó István némi szkepszissel tekintett: nem hitt abban, hogy a nemzetek között fennálló rendezetlen problémák az államszövetség-alakítás puszta tényénél fogva megoldódnak. Amint ezt többször is leírta, „a föderáció olyan, mint a házasság"; s aki ismeri az életet és az emberi lelket, „az tudja, hogy a föderációba is, a házasságba is csak úgy szabad belépni, hogy lehetőleg minden függő kérdést elintézünk és elrendezünk, mert különben ezek előbb-utóbb kibújnak,

s az egész föderáció szilárdságát megrendítik (..)"[2] Ezzel együtt Bibó azt vallotta, hogy „híve az európai államszövetségnek" (ez 1942. évi kéziratának egyik bevezetőjében olvasható), csupán attól nem hagyja magát eltéríteni, hogy „a területi kérdések stabilizálása előfeltétele az európai államszövetség működésének"[3], Bibó István munkássága tehát még ebben a témakörben is inspiráló.

Ezzel át is térek az előadásom címében megjelölt téma tárgyalására, amely két ütemben fog végbemenni: előbb az „egésszel való azonosulást" mint olyat veszem szemügyre, azután pedig a kis és a nagy nemzetek helyzete közötti különbségeket fogom vizsgálni.

I. „AZONOSULÁS"

Kezdem tehát az „azonosulás" fogalmával. Mindenekelőtt azt szeretném világossá tenni, hogy amikor valaki azonosul egy kisebb vagy nagyobb egésszel (intézménnyel, közösséggel), ez nem jelenti, hogy „azonosnak" tartja magát vele, hanem csupán annyit jelez, hogy oda tartozónak nyilvánítja magát, illetőleg hogy a szóban forgó egész céljait, elveit stb. a magáénak *is* tekinti. Ez a különbségtétel azért fontos, mert mostanában túl sokszor és túl könnyedén esik szó kollektív (pl. nemzeti vagy kisebbségi) „azonosságról". Mintha bizony a kollektív képződményeknek, nevezetesen a nyelvi vagy etnikai alapon számontartott népcsoportoknak ugyanúgy lehetne önazonosságuk, mint az egyénnek!

Kollektív azonosság... Ideje volna leszámolni ezzel a nagyon is gyanús hátterű és tudományosan megalapozatlan képzelődéssel. Egy kollektivitás, amely az idő folyásával nemcsak biológiailag újul meg, hanem a környező világ hatása alatt is folyvást változik, soha sehol nem marad olyan értelemben „azonos önmagával", mint az egyén, amelynek erre vonatkozó tudata kiirthatatlan ontológiai adottság, olyan szubjektív tényállás, amelyet legfeljebb lelki betegségek (skizofrénia, Alzheimer-kór) kezdhetnek ki, s amelynek az agyhalál vet véget. Az ún. kollektív azonosság puszta metafora, amelyhez szubsztanciát próbálnak hozzárendelni, de ez az ún. szubsztancia csupa szerzett tulajdonságból áll – úgy mint nyelv, gesztusok, ízlések, szokások –, amelyeket az egyén a kultúra közvetítésével sajátít el, de ugyancsak kulturális folyamatok hatása alatt, vagy akár szuverén akaratából is elvethet magától, hogy más tulajdonságokat vegyen fel. Nem volna-e tehát helyesebb csoportok esetében nem „azonosságról", hanem „jellegzetességekről" beszélni, amelyeket a csoporthoz tartozó egyedek egy tanulási folyamatban, a spontán vagy kényszerű azonosulás révén, s általában az imitáció mechanizmusainak közvetítésével sajátítanak el, s

őriznek meg mindaddig, amíg más akkulturációs hatások alá nem kerülnek? Ha viszont így van – s szerintem így van –, akkor máris elmosódik a határ „identitás" és „identifikáció" között, mármint abban az értelemben, hogy a kollektív identitásnak nevezett dolog mögött jórészt – vagy talán kizárólag – *identifikációs* mechanizmusok hozamát, azoknak többé-kevésbé stabil *kollektív eredőjét* kell keresni. Amely eredő persze individuális megjelenésében, személyről személyre haladva, nagyon is változó lehet.

Teljes mértékben az egyén csak az archaikus társadalmakban azonosul csoportjával – s ez is inkább hipotézis, mint dokumentált bizonyosság. A társadalom fejlődésével az eredetcsoportok összetettebb hálózatok, társadalmi, gazdasági és politikai „rendszerek" részévé válnak, ami természetesen nem marad hatás nélkül az egyén és a csoport kapcsolatára. A modern társadalmakban minden egyes egyén különféle – rokonsági, települési, foglalkozási, vallási, életkori stb. – csoportok de facto „tagja"; ezek a csoportok különféle módon szerveződnek, s másmás módon kapcsolják magukhoz a hozzájuk tartozókat. Hogy milyen mértékben azonosul az egyén ezekkel a csoportokkal, illetve kötésekkel, az részben rajta is múlik, miközben az irányadó mérték az adott társadalmi rendszerre jellemző individualizáció foka szerint nagyobb vagy kisebb. Vannak csoportok, amelyekkel csak annyiban „azonosulunk", hogy osztjuk ízlésüket, helyeseljük céljaikat, s az általuk nyújtott minták szerint szervezzük meg életünket, illetve annak valamely szegmentumát (mondjuk, a szabadidőnket). Más csoportok irányában ezzel szemben hűségre és szolgálatra érezzük magunkat kötelezve. Leginkább a család, a haza és a vallás tartozik ezek közé, de egyeseknél a politikai hovatartozás is. Az is közismert, hogy az életkörülmények változásával vagy a külvilágban végbemenő fejlemények hatása alatt ugyanaz az egyén más és más célcsoporttal azonosulhat kitüntetett módon, illetve módosíthatja az azokhoz való kötődése hőfokát. A modern világban tulajdonképpen csak egyetlen kollektív kötelék van, amely sem nem bontható fel, sem nem választható voluntarista módon: az pedig az anyanyelv, vagyis a gyermekkorban elsajátított s privilegizált szerephez jutott (családi, helyi, nemzeti) nyelv.[4] Az aztán már egy másik kérdés, hogy ez a nyelv mennyire *köt* bennünket egy adott politikai és közigazgatási kerethez.

Ezzel el is érkeztünk a kollektív azonosulásnak ahhoz a kitüntetett – de úgy is mondhatnám, hogy neuralgikus – területéhez, amelyet úgy hívunk, hogy „nemzet". Többé vagy kevésbé mindenki egyetért abban, hogy a modern korra jellemző kollektív azonosulások közül, legalábbis Európában, a nemzetnek nevezett politikai – és részben kulturális – entitáshoz való tartozás érzése lett az, aminek az érzelmi hőfoka a legnagyobb, s ami mint a kötelesség vagy a hűség forrása – belső kényszere – leg-

inkább jelen van az egyén választásaiban, illetve annak spontán önbesorolásaiban. Előbb vagyok magyar vagy francia, s csak ezt követően sorolom magam a munkások, a tanárok, a zenészek vagy a futballisták közé. A nemzetiség tehát nagyon átfogó keret – mindamellett vitatható, hogy csakugyan nincsen-e a modern világban más, hasonlóan átfogó vagy éppen nála is átfogóbb csoportkeret? Hogy állunk például a vallási krédóval vagy a forradalmi eszmékre épülő politikai kötődésekkel? Vagy azokkal a mozgalmakkal, amelyek környezetvédelmi vagy karitatív szellemben gyakorolják az *emberiség* vallását? Igaz-e, hogy ezekből a XX. század végére minden internacionalista töltés kiveszett, s ennélfogva nemigen állíthatók egy sorba a nemzeti kötéssel, az ahhoz kapcsolódó érzés erejével? De még ha ebben a képzeletbeli versenyben egyértelműen a nemzetet nyilvánítanánk is győztesnek, akkor is felvethető volna a kérdés, hogy *kizárólagos* jellegű-e a nemzeti lojalitás, más szóval hogy a saját nemzetemhez való erős érzelmi kötődés és a hűség nem kapcsolható-e össze nemzetek feletti szolidaritással és elkötelezettséggel? Ez a kérdés pontosan az európai integráció kapcsán kell hogy foglalkoztasson minket, s vár tehát közelebbi elemzésre.

Nézzük előbb a nemzetet mint kötést. Nyilvánvaló, hogy ez a dolog a gyerekkorban, ha nem is a születéssel, de az eszmélésel, a világra való ráébredés pillanatával kezdődik. Egy iskolás gyerek számára, legalábbis Európában, az ország és a nyelv, amelyhez tartozik, ugyanolyan közvetlenül megélt adottság, mint az, hogy fiú-e vagy leány, s hogy vannak-e szülei. (Persze vannak külföldön születettek, de ezzel most ne bonyolítsuk a képletet.) Az alaphelyzet tehát az, hogy magyarnak, dánnak, lengyelnek vagy franciának születek, mint ilyen eszmélek rá a társadalmi életre, s csak a továbbiakban szerzett tapasztalataim nyomán fedezem fel, hogy vannak más nemzetek is, hogy ez a születési adottság nem ugyanolyan visszavonhatatlan, mint az, hogy fiú vagyok-e vagy leány, mindenesetre nincs ugyanúgy beleírva a génjeimbe, tehát a természetembe, mint amaz. A születési adottságot nemzeti identitásnak elnevezni nyilvánvalóan visszaélés a szavakkal, ámbár kétségtelen, hogy a különböző nemzetek tagjait – az általuk beszélt nyelven túl – különféle beidegzettségek (pl. gesztusok), ízlésbeli különbségek (pl. az ételek megítélésével kapcsolatosan), vagy ahogyan Norbert Elias mondja, a *habitusok* sajátossága is[5] megkülönbözteti egymástól. Minthogy Bibó-díjasként szólalok meg itt, hadd jegyezzem meg, hogy Bibó a maga részéről soha nem beszél nemzeti „identitásról", még a „nemzeti sajátosság" fogalmát is lehetőleg kerüli, ezzel szemben foglalkoztatja őt az *eszmék* (pl. a demokratikus eszme) önazonossága, valamint az eszmék deformálódásából eredő problémák. De ezt csak zárójelben említem.

Visszatérve mármost előbbi gondolatmenetemhez, vagyis a nemzetemmel való azonosulás geneziséhez: van tehát egy szü-

lőföldhöz kötött és a családi, iskolai (stb.) környezet által közvetített alapadottság, de mire felnövök, mire önálló személlyé válok, észreveszem, hogy a nemzetemmel való érzelmi és politikai viszonyomat én magam is alakítom, s ha – mondjuk – magyar vagyok, ez részben azért is van, mert az *akarok* lenni. S ekkortájt döbbenek rá arra, hogy ún. nemzeti azonosságom voltaképpen nem más, *mint egy spontán asszimilált kultúra és egy többé-kevésbé tudatosan végrehajtott azonosulás közös eredője.* Vagyis miközben fiú vagy leány természettől fogva vagyok, akármennyire kapálódznám is ellene, magyar vagy dán vagy francia azáltal vagyok, hogy annak tekintem, annak akarom tekinteni magam, s még az is, aki – nemzeti szempontból – kettős kötöttségben él, lelke mélyén többnyire eldönti, hogy mennyire ez és mennyire az, hogy mégis miért inkább ez, mint az...

Amire e gondolatsor révén ki akarok lyukadni, az mindössze annyi, hogy mint minden kollektív azonosulásnak, a nemzet vállalásának is van egy voluntarista komponense. Lényegében erről szól Benedict Anderson nacionalizmuselemzése és valami ilyesmit sugall Hobsbawm is.[6] Ebből viszont az következik, hogy az az átfogó politikai-kulturális közösség, amellyel kitüntetett módon azonosulok, lehet *más jellegű* is, mint a jelen pillanatban adott államnemzet. A fő azonosulás egyesek számára – gondolok itt bizonyos kisebbségi népcsoportokra – maradhat nemzet alatti szinten. Mások esetében kiléphet a nemzet fölé. Egy nemrég közzétett, a köztársasági eszme jövőjét latolgató tanulmányomban a következőket írtam: „*Ha* a nemzetet – bármely modern nemzetet – összekötő társadalmi szerződés sarkpontja a jog és a szabadság univerzális elveiben való egyetértés, a Habermas által „alkotmányos patriotizmusnak" nevezett érzés, *akkor* az együvé tartozás politikai érzülete, amely az elmúlt két évszázadban elsősorban a nemzeti identitás formájában jelentkezett, a történelmileg adott nemzeti határokon túl kiterjeszthető mindazon államok politikai-emberi-polgári-civil közösségére, amelyek ugyanezen elvekben megegyeznek. Ez a kijelentés mint látjuk, feltételes – »ha...akkor...« –, s Európa jövője, amely e lehetséges fejlődési trendnek első kísérleti terepe, nyilvánvalóan e feltétel teljesülésén múlik."[7]

Az egyik nagy kérdés itt persze az, hogy a fentiekben munkahipotézisként felvillantott újfajta „alkotmányos patriotizmus" miért éppen Európához kapcsolódjék – miért inkább Európához, mint egy más kontinensekre is kiterjedő, még átfogóbb államközösséghez, mondjuk például az Atlanti Szövetséghez? A válasz egyáltalában nem olyan evidens – miközben másrészt mintegy ösztönszerűen érezzük, hogy bármily megalapozott legyen is a kollektív többes számnak ez a kiterjesztése, a dolog csak bizonyos dimenzión *belül* működőképes. Európa mellett továbbá még szól az is, hogy civilizációs és – bizonyos fokig – kulturális közösség, amelyet valamilyen szélesebb értelemben

a közös történelem formált, s amelynek tagjait – beszéljenek bár harminc különféle nyelvet! – összekapcsolja a földrajzi közelség, a kommunikációs eszközök kontinentális hálózata, a települési formák és életmódok hasonlósága, a kölcsönös kíváncsiság hajtotta tömegturizmus, s még számos más tényező. Az az érzés, hogy „európaiak vagyunk", s hogy közünk van egymáshoz, sokkal kevésbé absztrakt, sokkal kevésbé spekulatív jellegű, mint – mondjuk – a világpolgárság eszméje.

Itt azonban egy nagy nehézséggel találjuk szemben magunkat. Azonosulni (a szó politikai értelmében) csak valami ténylegesen létező politikai entitással lehet, valamivel, aminek határai vannak, s ami – más entitásokkal találkozva – összehangolt cselekvés formájában jelzi különbözőségét, s áll ki érdekei mellett.[8] Attól, hogy civilizációs közösséget képez, még sem Európa, sem a szélesebb értelemben vett Nyugat nem áll össze olyan entitássá, amellyel politikailag azonosulni lehetne. Attól sem válik azzá, hogy többé-kevésbé tudatában van közös érdekeinek, illetve hogy e tárgyban nívós vitákat folytat erre alkalmas intézmények keretében. Az Európai Uniónak nevezett politikai-jogi-gazdasági entitás még földrajzilag sincs igazán lehatárolva; nyílt vita tárgya, hogy közép- vagy hosszabb távon egy Törökországnak vagy egy demokratizált Ukrajnának helye van-e benne?[9] Európa lehatárolásának van azonban még egy ennél is nagyobb akadálya: nevezetesen az európai gondolkodásmódnak, vagy veretesebben szólva „az európai szellemnek" az a hajlama, hogy *egyetemes emberinek* tételezze magát. Ez magában véve nem hiba, hiszen ettől tudott az európai emberek kultúrája egyetemes értékek forrásává válni; ugyanakkor az „egyetemessel" való azonosulás megnehezíti az európaiak számára, hogy az egyetemestől elkülönülő partikuláris entitásként viselkedjenek a nemzetközi politikában, vagy ha úgy tetszik, „a népek színterén". Az Amerikai Egyesült Államokat, Európának ezt a messzire szakadt gyermekét, ugyanilyen megfontolások szemmel láthatóan nem bénítják: ezért is tud világhatalomként létezni. Materiális adottságait tekintve Európa is lehetne világhatalom, e szerep betöltésében azonban akadályozza őt egyfelől a belső egyetértés hiánya, másfelől pedig az az állandó konfúzió, amely Európát az egyetemes emberivel való azonosulás felé húzza. A saját nemzettel való azonosulást ez nem zavarja, de amikor a szűkebb (nemzeti) közösségtől valami nagyobb felé kellene kilépni, akkor ez a nagyobb az európai fejekben többnyire nem Európa képében jelentkezik, hanem valamilyen homályosan felsejlő és földrajzilag lehatárolatlan „világszolidaritás" képében. Megsegíteni a szicíliai vagy a lengyel parasztot? Igen, de ne feledkezzünk meg a burundiról sem!...

II. KIS ÉS NAGY NEMZETEK

Ideje azonban, hogy az előadásom címében tett ígéretnek eleget téve végre Európa kis és nagy nemzeteiről is mondjak valamit.

Előadásom első részében azt próbáltam kimutatni, hogy egy (vagy több) nagyobb „egésszel" való azonosulás mechanizmusai minden emberben ott szunnyadnak, s ez természetesen az európai emberekre is vonatkozik. Ehhez csatlakozóan arra a nehézségre hívtam fel a figyelmet, amelyet Európának mint zárt egésznek a fogalmi megalkotása és az európaiak részéről való elfogadása képez. A hátralévő időben arra a kérdésre keresek választ, hogy ebből a szempontból nézve van-e különbség Európa kisebb és nagyobb nemzetei között.

Kezdjük a nagyobbakkal. A „nagyobb" itt nem a népesség létszámára utal, hanem a szóban forgó nemzeteknek a történelemben, illetőleg a jelenkori nemzetközi politikában játszott szerepére. Más szóval – minden további indokolás nélkül – itt a franciákról, a németekről és az angolokról lesz szó, szemben a többiekkel, akik hozzájuk mérten „kis" vagy „közepes" nemzeteknek minősíthetők.

Európa e három nagyobb nemzetével az első probléma az, hogy mindegyikük volt – ki-ki a maga idejében – Európa vezető hatalma (Anglia még ennél több is), s ebből kifolyóan csak nagyon nehezen tudják az európai történelmet úgy elképzelni, hogy az ne körülöttük forogjon. Magát az európai integrációt is jelentős részben azért fogadták el, mert úgy vélték, hogy önálló hatalmi befolyásuk visszaszorulását (Németország esetében: összeomlását) egy ilyenfajta összefogással, egy ilyen újfajta politikai konstrukcióval tudják majd a leghatékonyabban ellensúlyozni. Ennek megfelelően az Európai Unió a franciáknak elsősorban Franciaország meghosszabbítását, az angoloknak az angol befolyás kiterjesztését jelenti, a németeknek pedig azt a páratlan lehetőséget, hogy markáns nemzeti karakter és érdemleges saját diplomácia nélkül is megint fajsúlyos, de ugyanakkor félelmet nem keltő nemzetközi tényezővé váljanak. Vagy ahogy Zbigniev Brzezinski oly szellemes tömörséggel megfogalmazta: „Európával Franciaország a feltámadást, Németország a megváltást célozta meg..."[10] Ehhez talán még annyit lehetne hozzátenni, hogy Anglia, a perfid Albion, miután szokása szerint előbb a kivárás taktikáját választotta, a jó pillanatban azután megragadta a kínálkozó opportunitást...

Egy bosszús brit miniszterelnök mondotta egyszer, hogy „amikor De Gaulle Európát mond, akkor Franciaországra gondol". Azt hiszem, hogy annak, ahogyan az említett nagyobb nemzetek Európával azonosulnak, ez a mondás a legjobb paradigmája. Bővebben kifejtve ez azt jelenti, hogy Európát mindegyikük hallgatólag saját magával azonosítja, hogy eleve abból indul ki: Európának mint egésznek csak az lehet jó, ami nekik

(németeknek, franciáknak, angoloknak) is közvetlenül hasznos. Kompenzációk fejében kisebb engedmények természetesen tehetők, ezzel szemben éles, sőt merev elutasításra fog találni minden olyan unión belüli kezdeményezés, amely azt eredményezné, hogy Franciaország ezentúl kevésbé legyen francia, Anglia kevésbé legyen angol, Németország kevésbé legyen német, mint eddig volt. Ugyanezt másképp fogalmazva: francia szemmel nézve az ideális európai jövő képe az, hogy Európa a maga egészében egyfajta nagy Franciaországgá válik – s valami hasonló mondható el a németek és az angolok jövőképéről, ha talán a németek esetében egy csöppet kevésbé kategorikusan is.

Az európai alkotmány nyelvére lefordítva ez persze három különböző Európát eredményez, amelyeknek mindegyike másképp és másképp volna „egész". A német Európa föderatív volna, mintegy a Német Szövetségi Köztársaság mintája szerint, amelyben az alkotórészek – a tagállamok – aránylag kevés szuverén hatalmat tartanának meg, minthogy állami kompetenciáik nagyobb részét átruháznák a szövetségi központra. Az angol Európa alapjában véve szabadkereskedelmi övezet volna, amelyen belül mindenki megtarthatná saját törvényeit, szokásait, szabályozási elveit, mértékegységeit (pl. az unciát és az inchet), s az uniónak nevezett egész inkább konzultációs központként, mint politikai egyesítésre és jogharmonizációra törekvő kormányzatként működne. (Az Európai Unió tényleges fejlődése ezen a szabadkereskedelmi ideálon persze már réges-rég túlhaladt, s őfelsége kormánya ezt kénytelen-kelletlen el is fogadta, de lelke mélyén soha nem nyugodott bele.) Lássuk végül a francia koncepciót. Az angoltól ez abban különbözik, hogy pozitívan igenli a bürokratikus jogharmonizációt csakúgy, mint a közös kasszából fedezett közpolitikai programokat, továbbá hogy célnak tekinti egy közös európai szubjektum megjelenését a világszínpadon. A némettől viszont abban különbözik, hogy a föderatívnak nevezett, de alapjában kormányközi alapon működő központra a tagállami szuverenitásnak csak egy igen-igen csekély részét kívánná átruházni: ezt nevezte el Chirac „nemzetállamok föderációjának", ebben a szellemben irányítja a konvent munkáját Giscard, s ezt a felfogást öntötte kész alkotmányszövetség formájába Robert Badinter (ennek nagy vonalait Budapesten is bemutatta). Másképp, illetve rövidebben fogalmazva, a franciák szeme előtt tehát a jelenlegi status quo lebeg mint nec plus ultra ideál; az angolok, ha rajtuk múlna, egy ideális (bár soha nem létezett) tegnap Európáját valósítanák meg, kb. olyan intenzív kapcsolatrendszerrel, mint amely a brit Commonwealth országait jelenleg összeköti; a németek ezzel szemben egy kontinentális méretű tényleges föderáció irányába indulnának el, végső soron még azt is vállalva, hogy nemcsak a jó pénzüket olvasztják be egy mindenki más által rongálható közös valutába, hanem hogy előbb-utóbb az ország tartományai

is egy európai méretű és többnyelvű Bundesrepubliknak lesznek alárendelve. Egyedül a nagyobb nemzetek közül a németek – úgy tűnik – egy ilyen európai „egésszel" is képesek volnának azonosulni.

Most pedig nézzük, mi várható e vonatkozásban Európa kisebb nemzeteitől. Őket a nagyoktól nyilvánvalóan először is az különbözteti meg, hogy az „egész" alakítására nekik mindig sokkal kisebb befolyásuk lesz, mint amazoknak; hogy egyetlen pillanatig sem képzelhetik, hogy a jövő Európája az ő képükre és hasonlatosságukra formálódik majd ki. Ilyenformán az „egész" számukra mindig idegenebb lesz, mint a nagyok számára (ezt egyebek között az a tény is kifejezi, hogy az unió szervein belüli munkanyelvként csak a francia, a német és az angol jön számításba). A kicsik azonosulását továbbá az is nehezíti, hogy az unióban folyó vitákban, illetve a döntéshozatal pillanatában ténylegesen mindig valamelyik „nagy" álláspontjával, valamelyik „nagy" körül kialakuló többségi koalícióval kell azonosulni. Nincs kizárva persze, hogy a belső döntési struktúrák reformja révén a kisebb államok között létrejövő esetleges koalíciók a jelenleginél nagyobb súlyra tesznek szert, de ma még ez sem bizonyos. Ezt a kisebbrendűségi tudatot csak részben ellensúlyozza az a megfontolás, hogy – ha jobban belegondolunk Európa múltjába – az utolsó fél évszázadi békés integrációnak nyilvánvalóan a törékeny kicsik a legnagyobb nyertesei! Ők azok, akiknek mindenképpen szükségük van egy nagyobb hatalom védőpajzsára, illetve valami olyan szerződésrendszerre, amelyben a „nagyok" egymást fenntartják.

Hadd térjek vissza azonban egy pillanatra a nyelvi problémához. Az egésszel való azonosulás nehézségét szemléletesen példázta az elvben most már tagnak számító tizek képviselőinek bevonulása és első megszólalása az Európa-parlamentben. Csaknem mindegyikük tüntetően a saját nemzeti nyelvén szólalt meg, ezzel is jelezve, hogy ha politikailag integrálódik is, kulturális méltóságát azért nem adja fel. Ezt az unió egyébként nem is követeli, sőt éppen hogy a különösségek papírforma szerinti egyenlőségét szentesíti azzal, hogy annyi hivatalos nyelve van, ahányat államnyelvként használnak a tagállamok, legyenek azok kicsik vagy nagyok. 2004-re tehát, ha minden a jelenlegi forgatókönyv szerint történik, az unió hivatalos nyelveinek száma a jelenlegi 11-ről 19-re fog növekedni (a tíz új tag ugyanis csak 8 új nyelvet hoz magával), ami mellesleg szólva a tolmácsok munkapiacának hatalmas fellendülését ígéri, hiszen 19 hivatalos nyelv 342 tolmácsolási relációt teremt.[11] Ez az ára a nyelvek egyenlőségének, illetve annak a – lényegében konföderációs jellegű – együttműködési képletnek, amely kizárja a nyelvi uniformizálást, egyetlen kisebb nyelvet sem akar a nagyobbak oltárán feláldozni.

Az unió nyelvi problémája azonban az előbbi példa ellentétével is szemléltethető. Képzeljük el ugyanis, hogy egy magyar, lengyel, szlovén vagy észt politikus azzal az elhatározással lép be az unió valamelyik üléstermébe, hogy első megszólalásával is mindjárt az egészhez való tartozását demonstrálja. Melyik nyelvet választhatja akkor szűzbeszédéhez? Ha franciául szólal meg, eo ipso a francia Európa hívének színében mutatkozik be. Ha németül, akkor nolens-volens a német klánhoz tartozónak láttatja magát, mintegy felélesztve és piedesztálra emelve a Mitteleuropa tradíciót. Marad hát az angol, amely – mint korunk máris győztes világnyelve – egyszersmind semlegesebb, színtelenebb és szagtalanabb, mint a német vagy a francia. Ugyanakkor ez az a nyelv, amely valamennyi nagy európai kultúrnyelv közül a legkevésbé európai (mármint mai használata szerint). Más szóval abban a pillanatban, ahogy angolul szólalok meg, s legyen bár akcentusom cambridge-i, máris túlléptem Európa határain, s valami ennél globálisabbal azonosulok, valamivel, aminek súlypontja nyilvánvalóan nem a La Manche csatorna és a Boszporusz között helyezkedik el. Bajos dolog tehát a megszólalásomhoz választott nyelvvel a tiszta európaiságot kifejezésre juttatni!

Ezzel együtt a kis nemzeteknek az európai egésszel való azonosulása azért könnyebb, mint a nagyoknak, mert hiszen a nemzetközi politika erővonalait és a globalizálódó világ gazdasági kényszerűségeit figyelembe véve annál jobbat, mint egy európai egész részévé válni, nem remélhetnek. Már az Európai Közösség kezdeti időszakában is megfigyelhető volt, hogy a kis országok (a nevezett korszakban a Benelux-országok) sokkal eltökéltebben voltak pro-európaiak, mint a nagyok; a népességileg nagyok közül csak Olaszország volt még ugyanilyen lelkesen európai, de részben talán ugyanabból az okból, vagyis hogy világpolitikailag ő sem nagyon rúghatott labdába...

Az Európai Közösség fokozatos kiszélesedésével jelentősen megnőtt a közösségben helyet foglaló kisállamok száma – az alapító hatok mellé felvett kilenc új tagállamból hetet sorolhatunk ezek közé –, s bár eleve azt lehetne gondolni, hogy az új tagok általában, s ezen belül a kisebbek különösen elkötelezett és lelkes támogatói az európaiságnak, a tapasztalat szerint ezek körében épp ellenkezőleg, erősebben jelentkezik a közös intézményekkel szembeni bizalmatlanság, valamint a nemzeti önzésből táplálkozó euroszkepticizmus, mint az alapítók körében. A megállapítás persze csak akkor volna pontos, ha külön tárgyalnánk a politikai elitek Európa-beállítottságát és külön a szélesebb közvéleményt. Elég ezzel kapcsolatban arra emlékezni, hogy az ír választók első menetben elvetették a nizzai egyezményt, s hogy ezek után mekkora erőfeszítésébe került az ír politikusoknak – pártállásuktól szinte függetlenül –, hogy választóik többsége a második menetben igennel szavazzon. Ezzel

szemben Ausztriában a hivatalban lévő kormány és a köznép (illetve annak többsége) együtt haragudott meg az unióra, amiért az országukat a Haider-párt kormányba emelése miatt megleckéztette. E kiélezett helyzetben, ahol bizonyos értelemben Ausztria igazsága és a nagyobb Európa elvi álláspontja között kellett választani, az osztrák nép nagy többsége az elsővel azonosult, nem pedig a másodikkal.

A 2003-ban felvételükre váró új jelöltek – az egy Lengyelország kivételével – szintén kisállamok, sőt hat esetben (balti államok, Szlovénia, Málta és Ciprus) feltűnően kicsik. Hogy az unióba való felvételt valamennyien hőn óhajtják, ez nem szorul bővebb bizonyításra. A bebocsátási óhaj mögött azonban elsősorban gazdasági várakozások állnak, másodsorban pedig stratégiai megfontolások, amelyek mélyén még egyfajta hiúság is dolgozik: „ismerje el végre a Nyugat, hogy mi is Európa integráns része vagyunk!" Nagy kérdés azonban, hogy e gyakorlatias megfontolásokon és e hiúsági szempontokon túl megvan-e a felvételre váró országok népében az európai „egésszel" való azonosulás készsége, pontosabban hogy milyen *mértékben* van meg ez a készség, s hogy milyen hatással lesznek rá az integrációval járó tényleges tapasztalatok. Nem hiszem, hogy az „eurobarométer" eddigi felméréseiből bármilyen – mégoly óvatos – következtetés is levonható volna erre vonatkozóan. Ahogy egy kitűnő brit társadalomtudós (Peter Wiles) egy ízben megjegyezte, „megalapozott jóslatokat tenni csak a múltra vonatkozóan lehet".

Fejtegetésem végéhez közeledve most már lassan illendő volna válaszolni az előadás címében feltett kérdésre, s különösen az abban megbújó nagyságrendi problémára („mily mértékig?"). Az eddigiek alapján – s itt nem is annyira saját fejtegetéseimre, mint inkább a tények mindenki által látható alakulására célzok – annyit máris megállapíthatunk, hogy az európai „egésszel" való teljes azonosulástól még sok fényévi távolságban vagyunk. Ennek oka nem az, hogy egy Európa méretű nemzet-, illetve államközösséggel nem lehet azonosulni: előadásom első fele pontosan azt próbálta argumentumokkal alátámasztani, hogy *lehet*. Az azonosulás alacsony fokának magyarázatát egyrészt az európai egész meghatározatlanságában – vagy, ha úgy tetszik, szervileg adott többértelműségében – kell keresni, másrészt annak az inerciának az erejében, amely Európa lakosait – a kisebb nemzetek polgárait csakúgy, mint a nagyobbakét – saját szűkebb, nyelvi-kommunikációs közösségükhöz köti. Európa mint egységes politikai közösség – tehát az európai „nemzet" – akkor jöhetne létre, ha ezek a szűkebb, nemcsak nyelvileg, hanem a politikai határok által is szétszabdalt kommunikációs közössé-

gek valahogyan összeolvadnának, s egyetlen, mind politikai, mind kulturális értelemben megszakítatlan kommunikációs teret képeznének. Megfogalmazásom e ponton habermasi, a valóságban azonban Európában minden komolyabb megfigyelő egyetért abban, hogy Európának közös intézményi és jogrendszere ugyan már van, de olyasmiről, mint „európai közvélemény" korántsem lehet beszélni. Még az Európai Parlamenten belül sem, amely pedig hivatása szerint erre kellene, hogy szolgáljon.

Ha meg akarjuk érteni, hogy miért várat magára e kommunikációs közösség kialakulása, akkor megint bízvást fordulhatunk Bibóhoz – s talán stílusos is, hogy a konklúzióban őhozzá térjünk vissza. „Az európai egyensúlyról és békéről" szóló fogalmazványában, a francia forradalom következményeiről szólva Bibó István arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzetnek, mint demokratikus közösségnek úgyszólván mindenütt sikerült maga felé fordítania azt az érzelmi melegséget, amely korábban a kisebb, szűkebb, helyi közösségeknek volt fenntartva.[12] Más tényezők mellett – amelyek között én első helyen az európai társadalmak szekularizációját említeném, s ennek következtében a vallásos érzelmek transzferálását a hús-vér „nemzetre" – innen eredeztethető a nacionalizmus hőfoka és feszítő ereje. A nagy kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy ez a folyamat – mármint a nemzetalakulásra jellemző érzelmi transzfer – megismételhető-e? Van-e kilátás arra, hogy Európához, mint politikai nagycsaládhoz ugyanolyan „meleg és közvetlen érzelmek" fűződjenek, mint valaha a nemzethez?

Erre a kérdésre nem tudok válaszolni, de nem titkolom, hogy kétségeim nagyok. Ez a feladvány ugyanis messze összetettebb, mint az, amelyet a kommunikációs tér fogalomvilága implikál. Olyan elemeket tartalmaz, amelyek kívül esnek a racionális politikum határain. Gondoljunk csak arra, hogy a nemzet szanktifikálását a XIX. században mindenütt a költők, a romantikus poézis mesterei végezték el. Az ő munkájuk révén lett a nemzet kitárt karú anya, akinek minden gyermeke egyformán kedves, s akinek védelmében ugyanúgy készek voltunk életünk feláldozására, mint anyánkért. A bökkenő, amellyel most szembesülünk, nem az, hogy még senki sem adta ki az „Európa anyái, egyesüljetek!" jelszót, hanem, hogy a XX. század végével olyan korszakba léptünk be, amely semmilyen jelszót nem tud már komolyan venni, s amelyben még az irányadó érdek mozgatóereje is inkább a nagyobbtól a kisebb felé fejlődik, mint megfordítva. Az európai átlagpolgár folyton arra gyanakszik, hogy az unió révén „valakik" őket fondorlatosan gyarmatosítani próbálják.

Végkövetkeztetésem tehát az, hogy mind a kisebb, mind a nagyobb nemzetek körében az európai „egésszel" való azonosulástól még messze vagyunk, s hogy az akadályok, amelyeken e

cél eléréséhez át kellene küzdenünk magunkat, legalább annyira teológiaiak és poétikaiak, mint nyelviek vagy a szó szoros értelmében vett politikaiak.

JEGYZETEK

[1] Kovács Gábor: „Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus Bibó István gondolatvilágában", *Regio*, 2002/3. 93–115.

[2] Bibó István, *Válogatott Tanulmányok* (Magvető, Budapest 1986), I. 614.

[3] Uo. 604.

[4] Shakespeare a *II. Richárdban* egy örökre száműzött angol nemes úr szájába a következő szavakat adja:

A szót, amit gyakorlok negyven éve,
Az édes angol szót feledjem el,
És nyelvem annyi legyen csak ezentúl,
Mint húrjapattant hárfa, hegedű,
Vagy drága hangszer, amely tokba rejtve,
Vagy hogyha nyitva, oly kezek között,
Melyek nem tudnak rajta játszani.
Bebörtönözted számba nyelvemet,
Hogy fogam s ajkam kettős rácsa közt
Az örökös értetlenség kopár
És lelketlen őrizetére bízd.
Öreg vagyok dajkának hízelegni
S az iskolapadból már rég kinőttem.
Ítéleted mi más? a néma vég,
Nyelvemtől ellopja lélegzetét.

(Első felvonás, 3. szín. Somlyó György fordítása)

[5] Norbert Elias: *A németekről* (Helikon, Budapest 2002), 5–6. és 19.

[6] Benedict Anderson: *Imagined Communities* (London, 1983.) és Eric Hobsbawm: The Invention of Tradition (Cambridge, University Press, 1983.).

[7] Kende Péter: „A köztársasági eszme egyetemessége", in: Gombár Csaba, Volosin Hédi (szerk.): *Nem élhetek birodalom nélkül* (Helikon, Budapest, 2002), 111.

[8] Lásd erről a francia Pierre Manent érdekes fejtegetéseit, In: Pierre Manent: *Politikai filozófia felnőtteknek* (Párizs, 2001, magyarra fordította Kende Péter, Osiris, Budapest, 2003.), különösen a 6. fejezetben.

[9] Coudenhove-Calergi, az európai integráció e huszadik századi előfutára már 1923-ban azon tűnődött (*Páneurópa* c. nevezetes könyvében), hogy Európa földrajzi fogalma nem fedi le sem kulturálisan, sem politikailag Európa teljes fogalmát. Európa ugyanis „mindig több volt mint földrajzi egység"; Coudenhove-Calergi felfogása szerint leginkább „széles vonzáskörzetű civilizációként" írható le. (Idézi Szénási Éva In: Európa-koncepciók a XX. század elején, *Valóság*, 2001/1. 63.).

[10] Zbigniev Brzezinsnski: Le Grand Echiquier. L'Amérique et le reste du monde (Paris, 1997, Fayard).

[11] A képlet 19×18=342, s ez nem osztható kettővel, hiszen mondjuk magyarból szlovákba nem ugyanaz a reláció, mint szlovákból magyarba.

[12] Bibó István, id. mű, 310.

GLOBALIZÁCÓ

MISZLIVETZ FERENC

Az európai konstrukció

„Az európai integráció nem egy önmagában való cél, sokkal inkább állomás a holnap szervezett világa felé vezető úton."
Jean Monnet

MI IS AZ AZ EURÓPAI UNIÓ?

Ez a kérdés valószínűleg jelenünk egyik legfontosabb és legellentmondásosabb kérdése. A válaszadási kísérletek az elmúlt években a politikai gondolkodók és társadalomtudósok kreativitását igencsak próbára tették. Jacques Delors „azonosíthatatlan politikai tárgyként" („un objet politique non-identifiè") definiálja. Philippe C. Schmitter „nem államnak" és „nem nemzetnek" nevezi. Valóban könnyebb az EU-t valaminek a hiányával, mint pozitíve meghatározni: az alkotmány hiánya, az európai *demos* hiánya, a társadalmi legitimáció hiánya stb. karakterisztikusabb, erősebben kidomborodó jegyek, mint a meglévő közös politikák vagy egyéb „pozitív" tulajdonságok, mivel hosszú ideje kitűzött és el nem ért célokat vagy elvárásokat szimbolizálnak. A nem azonosítható politikai objektum nagy elvárásokat kelt, ezért állandó elégedetlenség forrása.

A kutatók elméleti meggyőződésük és politikai szimpátiáik alapján nevezték már protoföderációnak, konkordáns rendszernek (concordance system), kváziállamnak, vegyes politikai és államközösségnek, államszövetségnek (Staatenverbund), konzorciumnak (consortio), kondominiumnak (condominio), szabá-

lyozó államnak (regulatory state), piaci közösségnek, irányított társadalomnak (managed society), konföderális szövetkezésnek, vegyes common-wealthnek stb.

Érthető okokból sok szerző hangsúlyozza az EU nem letisztult, „vegyes" vagy éppen homályos jellegét. Laffan a „köztességet" hangsúlyozza, nevezetesen, hogy „politika és diplomácia, állam(ok) és piac(ok), kormányzat és kormányzás között lebeg".[1] Chryssochoou szerint az EU nem csupán társadalomtudományos rejtvény, hanem nyílt kimenetelű politikai projekt is: „egy föderális, konföderális és koszociális (»cosociational«) államközösségi együttes".[2] Sokan a transznacionális képződmény újszerűségére teszik a hangsúlyt. Walker heterarchikus politikai térnek nevezi, „...amely az egység és sokféleség kombinációja, transzcendálja a korábbi határokat és a politikai hatalom (autoritás) sokdimenziós alakzatát vetíti előre".[3]

Egy nemrégen publikált tanulmányában Claus Offe felteszi a kérdést: Mit is jelent Európa – és főként mi a jelentése számunkra? Offe érzékeny pontra tapint rá: a mozgósító érzület, „a felszabadító érzés" hiányára. Az európaiakat nem hatja át az az érzés, állítja, hogy valami újnak és elkerülhetetlennek kell bekövetkeznie: „...az európai integráció központi problémája ...nem annyira az etnikai, kulturális, nyelvi és gazdasági sokféleség..., hanem inkább a felszabadulás vonzerejének teljes hiánya, aminek szolgálatában az egység elérendő".[4] Valóban hiányzik az EU közpolgáraiból ez a hajtóerő, aminek következtében nem mutatnak elég lelkesedést és politikai akaratot sem a bővítés, sem az újraegyesített „új Európa" megteremtése irányában. Az európaiak *en masse* nem élik át, hogy a jelenlegi 15-ös taglétszámot kibővítve a szabadság magasabb fokára jutnának. Offének igaza van, Európa jelenlegi állapotában aligha hordozza „a felszabadulás ígéretét", azt a mobilizáló erőt, ami nélkül nehezen elképzelhető a bővítés és mélyítés grandiózus feladatának sikeres megvalósítása.

AZ EU ÉS A KELETI BŐVÍTÉS: FEL VAGYUNK KÉSZÜLVE?

Kevés dolog van, amiről több szó esne ma európai szemináriumtermekben és médiacsatornákon, mint a keleti bővítés. A diskurzus tárgya, ahogyan magának a bővítésnek a célja, többletjelentései miatt illékony, nehezen megragadható. A csatlakozni kívánók oldaláról gyakran szövi át kétség vagy megszállottság, a másik oldalról egyfajta kettős beszéd, skizofrénia. Egy szarkasztikus eurokrata tömör megfogalmazásában: „mi úgy teszünk, mintha bővítenénk, ti úgy tesztek, mintha felkészültetek volna".

A kérdés technikai-jogi szempontból tekintve meglehetősen nyitott. De hogyan vethetünk véget a hamis dialógusnak? Ha a

bővítés (kezdetén) első hullámban ez nem sikerül, később jóval kisebb lesz rá a remény, amikor egy 25–30 tagállamot számláló intézmény hatékony funkcionálása lesz a tét.

Az „új Európa" fogalma szorosan kötődik a keleti bővítéshez. Ugyanakkor a bővítési folyamat bizonytalanságai előrevetítik az új Európa jövőbeli törésvonalait. Egyelőre nem született még válasz arra a kérdésre, hogy mikor fog egybeesni Európa, mint földrajzi térség Európával, mint hatalommal.

Az sem látható még világosan, hogyan alakul majd a nemzetállamok és a transznacionális intézmények viszonya. Nem tudni, hogy a federáció és a kormányközi együttműködés pólusai között milyen típusú kormányzattal lesz dolgunk. A bizonytalanságok csökkentése érdekében az európai alapdokumentumok szövegének összehangolása és egyneműsítése, valamint a bővítéshez elengedhetetlen intézményi reformok stb. érdekében 2002 februárjának végén megkezdte munkáját a konvent, amelyben ha nem is döntési, de tanácskozási joggal a tagjelöltek képviselői is részt vesznek. Mindez azonban nem vezet feltétlenül az EU-val kapcsolatos bizonytalanságok és kételyek gyors megszüntetéséhez, sem a leendő tagállamok, sem az új szomszédok, sem a kibővülő új Európa potenciális szerepe tekintetében.

Romano Prodi, a bizottság elnöke már 2001 óta sürgeti az uniós szerepvállalás újragondolását világviszonylatban csakúgy, mint az új szomszédos régiók tekintetében. Prodi sokakkal egyetértésben bízik abban, hogy a dinamikus közép-európai gazdaságok erősíteni fogják az EU stabilitását és prosperitását, és hogy mindez pozitív hatással lesz az új keleti és déli szomszédsági, partnerségi kapcsolatokra. Azonban ahhoz, hogy a szólamnak vonzó és grandiózus „egység a sokféleségben" megvalósulhasson és a bővítést követően is reális lehessen, túl kell lépni a rövid távú – általában a következő választásokig tartó – nemzeti érdekek és a kormányköziség eddigi gyakorlatán. Azon tehát, hogy az integráció – legyen szó bővítésről vagy mélyítésről – sorsa elsősorban ismét a jelenlegi tagállamok egymás közötti alkufolyamatainak függvénye legyen. (Mely alkufolyamatban a „nagyok" dominálnak, a „kicsik" ellenállnak, és mindenki egyfolytában külső és belső szövetségest keres saját érdekeinek érvényesítéséhez. Vagy egyszerűen csak gazdasági erejénél fogva nyomást gyakorol.) A csúcsokon elfogadott politikai deklarációkkal ellentétben a nemzeti érdekek állandó közösségi érdekek fölé kerülésének gyakorlata a forrása az EU legitimációs válságának és gazdasági súlyához, földrajzi méreteihez képest csekély világpolitikai jelentőségének. Az integráció eddigi legnagyobb eredményei, az egységes piac, az euró és az egymást követő bővítések a „közösségi módszer" produktumai, amely az Európai Parlament, a bizottság és az Európai Tanács érzékeny és állandóan újrafogalmazandó egyensúlyán alapul. Bár az EU

vezető politikusainak többsége a közösségi módszerben változatlanul garanciát lát a kitűzött célok elérésére és a hosszú távú projektek sikerére, az Európa-projektet mégis elsősorban bizonytalanságok jellemzik.

Annak ellenére így van ez, hogy Nizzában az EU végleg elkötelezte magát a keleti bővítés mellett. Igaz, hogy a keleti bővítéshez elengedhetetlennek ítélt intézményi reformok terén nem történt előrelépés. Ennek köszönhető, hogy még a bizottság elnöke is elbizonytalanodott a közösségi módszer mindenhatóságát és változatlan körülmények közötti hatékony érvényesülését illetően, és széles körű, nyilvános vitát kezdeményezett a tagjelölt országok legfontosabb régi és új játékosainak, többek között a régióknak, a helyi gazdasági és önkormányzati intézmények és a civil társadalom képviselőinek a részvételével.

Günter Verheugen, a bővítés biztosa akkor még (2001-ben) optimistább volt. Azóta ő is óvatosabban fogalmaz, és többször említi a „lehetőségek ablakának bezárulását" mint alternatívát a bővítéssel kapcsolatban.[5] Jacques Delors, akit joggal máig a legbefolyásosabb gurunak tekintenek EU-berkekben és akit az EU főépítészének is szoktak nevezni, jóval komplexebb és ellentmondásosabb, kevésbé technicista elemzést és jövőképet kínál. Delors az elsők között reagált a kialakult válságra, Joschka Fischerrel együtt az ő nevéhez kötődik az *Európa jövőjéről* szóló máig tartó vita elindítása.

Delors pontosan érti, hogy valóságos dialógus és bizalom híján az új Európa nem születhet meg. A bizalomhiány, félelem, frusztráció és skizofrénia nem segítenek a hosszú időn át egymástól elszeparáltan élő társadalmak integrációjában. Ezért már a vita kezdetén azt tanácsolta az EU-nak, hogy úgy kezelje a kandidátus országokat, mintha már teljes jogú tagjai volnának az európai családnak.

Delors működésbe kívánja hozni az elakadt gépezetet, miközben tisztában van vele, hogy a 25-ök, 27-ek vagy 32-ek Európája egyelőre nem lesz képes beteljesíteni az európai álmot. De tapasztalt politikusok tudják, nem lehet egy ideához, mint falra festett ikonhoz ragaszkodni, mert ha sokáig nézzük, magunk is mozdulatlanná válunk, és a mozdulatlanság a politika halála. Márpedig a tökéletes Európa álma pontosan ilyen ikon volna. Ennek elkerülésére szellemes megoldást javasol: az integráció bővítését és mélyítését egyszerre, de nem egyenlő mértékben. A bővítésnél nem lehet azonnal számon kérni a tökéletesség európai álmát, a mélyítést pedig először csak egy meghatározott körben lehet megvalósítani. Ezt a kört Delors bátran avantgárdnak nevezi, az Európai Unió összehangolódott belső magját értve ezalatt. Az elképzelés szerint ez az élcsapat már most képes létrehozni és működtetni a föderációt, a többi tagállam pedig marad az Európai Unióban.

Delors modellje a mozgásban lévő valóságot közelíti. Minden változik, mindenki lép egyet: a jelöltek belépnek az unióba, de az unió magja továbbintegrálódik, föderálódik. Megmarad a kettős szerkezet, de egy magasabb szinten, meghatározott keretek között. A modell nyitott és dinamikus: a föderációt nem veszik körül falak, szabad a belépés az arra éretteknek. Emellett eredeti: a félperiféria felkerül a centrumba, miközben a centrum még központibb pozícióba kerül. Ebben a modellben kétségtelenül mindenki nyertesnek látszik.

Demokratikus deficit

Az EU egyik legtámadhatóbb pontja, hogy intézményei nem rendelkeznek elég demokratikus legitimációval – és ez a demokratikus deficit a '90-es években tovább nőtt. Kimerült az a háború utáni konszenzus, amely az integrációorientált elitet jellemezte. Ez a konszenzus nagy szerepet játszott abban, hogy hatékony és rendszeres kooperáció alakult ki a nyugat-európai országok és társadalmak között. A keleti bővítés időszakára, a hidegháború utáni korszakra azonban a konszenzus már nem érvényes.

Ezt a legitimitásdeficitet minden igyekezete ellenére sem tudja az Európai Parlament pótolni. Elsősorban azért, mert nem létezik még olyan kifejlett európai társadalom, európai *demos*, amely képes volna szuverénként viselkedni, illetve képviselőinek és intézményeinek demokratikus legitimitást kölcsönözhetne.[6]

A Nizza utáni helyzetet elemezve John Palmer, a European Policy Centre igazgatója növekvő nyugtalanságról és kételyekről számol be „az európai integráció alapvető célkitűzésével" kapcsolatban.[7] Palmer arra a következtetésre jut, hogy éppen az alapvető értékek körüli bizonytalanságoknak köszönhetően az Európa jövőjéről szóló vita nem képes kritikus társadalmi tömeget mobilizálni. Ezt az álláspontot támasztják alá a közvélemény-kutatások (Eurobarometer), a konvent meglehetős társadalmi visszhangtalansága és a nyugat-európai politikai aréna bezárkózó tendenciái. Mindez nem tekinthető meglepő fejleménynek. Miután Maastricht kudarcot vallott a politikai közösség (polity) felülről történő megteremtési kísérletével, az amszterdami és nizzai szerződések megkíséreltek hosszú távú reformokat bevezetni annak érdekében, hogy létrejöhessen „egy civil kötődés a szélesebb politikai közösséghez, vagy hogy létrejöjjön egy normatív rend, amelyet az inputorientált legitimitás független forrása tart fenn..."[8] Ezek a felülről oktrojált kísérletek a közös identitás vagy a közjó közfelfogásának megteremtésére sorra kudarcot vallottak. Ahogyan Chryssochoou szellemesen fogalmaz, „nem sikerült inkorporálniuk a meghatározó pol-

gárjogokat egy formális, alkotmányos dokumentumban, amelynek címzettje közvetlenül a közpolgár, ami jól kifejezi a szuveréntudatos államok ragaszkodását a létező trendek kodifikálásához a jogalkotás és törvényhozás terén".[9] Más szóval: a nyers nemzeti érdekek beárnyékolják a tágasabb víziót. Amszterdam és Nizza az európai közösségek és az unió fejlődéstörténetébe belesimulva képtelenek voltak a politikai közösség megteremtésére és/vagy megszólítására – ehelyett politikákat (policy) gyártottak és fejlesztettek.

Chryssochoou európai elitkritikája – összhangban az európai társadalomtudományok számos képviselőjének véleményével –, amely elsősorban az önreflexiót hangsúlyozza, élesen megfogalmazza a probléma lényegét: „Az elitek önképének összekapcsolása a citizenship és a demosformálás dialektikájával azért fontos, mert semmilyen közös civil identitás nem jöhet létre, amíg minden, az európai kormányzatokban közreműködő fontos szereplő nem úgy tekint magára, mint aki részese a politikai közösség alulról felfelé történő építésének (policy-building). Hasonlóképpen a trasznacionális politikai teret nem felülről lefelé építik ki, hanem azt a civil elkötelezettség mindennapi hálózatai strukturálják."[10]

A transznacionális civil társadalom jegyei tagadhatatlanul léteznek az EU szintjén. Ám e pozíciójában korlátozott, mivel az eredeti, „grassroot" civil identitás nem jutott még el az európai szintű civil kompetencia intézményesítéséig. Chryssochoou meggyőzően érvel amellett, hogy a transznacionális civil társadalom vagy „civilség" (civicness) normatív keretei nélkül nem jöhet létre európai szinten intézményesített civil rend.

A civil társadalom europanizációjának nagy projektje jelentős nyomást gyakorol további reformokra, amelyek a „jelenlegi fragmentált demoszból" civil identitást teremthetnek. Azoknak a szerződéseknek a fényében, amelyek a költség–haszon filozófián nyugszanak és nyilvánvalóan alkalmatlanok a civil elkötelezettség generálására, nehezen mondható meg, hogy ezek a lényegi reformok miként fognak megszületni.

Lehetséges-e az Európai Unió demokratizálása?

Hogyan demokratizálható az Európai Unió és miért törődjünk ezzel? című legújabb provokatív könyvében Philippe C. Schmitter nemcsak a nemzetállam-demokráciák válságát regisztrálja, hanem azt a növekvő elégedetlenséget is, amit az EU-szintű demokrácia hiánya vált ki a közpolgárokból. „...az individuumok és csoportok az EU-n belül tudatára ébredtek annak, hogy az EU-szabályozás és -direktívák mennyire befolyásolják mindennapi életüket, és hogy a döntésekre úgy tekintenek, mint amelyeket távoli, titkos, értelmezhetetlen és elszámolhatatlan

módon hoznak... Az európaiak, helyesen vagy helytelenül, az integrációs folyamat kiszolgáltatottjainak érzik magukat, amelyet nem értenek és nem képesek ellenőrzésük alatt tartani – bármennyire élvezzék is annak anyagi előnyeit."[11]

Ezt az állapotot, amikor – Schmitter szavaival élve – hiányzik a helybenhagyó konszenzus, legitimációs válságnak is lehet nevezni. Egyetérthetünk Schmitterrel abban, hogy ezek a tendenciák egy sajátos, korántsem veszélytelen „kettős kötés"[12] kialakulásához vezethetnek. Amennyiben nem sikerül ezt a kettős szorítást oldani, a bővítést követően a frusztráció és idegenségérzet tovább fokozódhat, és elérheti azt a kritikus tömeget, ami magának az EU-nak a létét is veszélyezteti. Schmitter, sok más elemzőhöz hasonlóan, reformokat sürget. A keleti bővítés nemcsak kitűnő lehetőséget kínál, hanem nagy nyomást is gyakorol a reformok megindítására. A kérdés nemcsak az, hogy kik döntenek, hanem hogy kik és hogyan hajtják majd végre a döntéseket. Ki teszi meg az első, radikális és bátor lépéseket? Vagy kik gyakorolnak érdekükben nyomást alulról? Kik az európai játszma új játékosai és merre találhatók? A jelek, amiket a legfrissebb bizottsági jelentésekből kiolvashatunk és a hírek, amelyek a Brüsszel-labirintusból kiszivárognak, gyakran ellentmondanak a hivatalos deklarációknak. Az EU egyrészt újra és újra kijelenti, hogy készen áll az összes tagjelölt felvételére, amennyiben erre ők is készen állnak. Másrészt egyre több olyan bizottsági jelentés lát napvilágot, amely számszerűsítve is kimutatja a társadalmi-gazdasági kohéziót fenyegető veszélyeket, a csatlakozás következtében kinyíló jövedelmi, fejlettségi stb. ollót.[13] E strukturális fejlettségbeli különbségek felszámolása vagy radikális csökkentése nem lehetséges tudatos fejlesztési politikák és jelentős pénzügyi támogatás nélkül. Kelet- és Közép-Európa elmaradott régióinak felzárkóztatására, infrastruktúrájának és intézményrendszerének az EU-átlag közelébe hozására azonban jelenleg nincs meg az elégséges politikai szándék és pénzügyi elköteleződés. A jelek szerint az európai szolidaritás határai anyagi vonatkozásban az Elbánál húzódnak.

Számos jele van annak, hogy erre a minőségi változásra a bővítést előkészítő politikusok tudatosan készülnek. A keleti bővítéssel kapcsolatos belső ellentmondások és bizonytalanságok azt az állítást látszanak igazolni, hogy az EU-nak nincs világos és átfogó bővítési stratégiája[14]. Ennek egyik oka, hogy nincs még összefüggéseiben és feltételrendszerét tekintve átgondolt, tudatosított és konszenzus alapján felvállalt jövőképe sem. Egyelőre nem világos, hogy miként lehet összebékíteni a jövőre való felkészülést a gazdasági profitabilitás közvetlenül érvényesülő imperatívuszával. Ez eddig csak szavakban és deklarációkban sikerült. A tervek szerint 500 milliósra bővülő, eddig meghatározatlan, de megnövekedett világpolitikai szerepvállalásra készülő új politikai egység megteremtésének belső társadalmi

feltételei, az ehhez szükséges, a jelenlegi határokon túl terjedő szolidaritás és politikai akarat egyelőre nem mutatkozik meggyőző erővel. A jövőt meghatározó jelen belső ellentmondásai – rövid távúság szemben a hosszú távú stratégiai célokkal; az ún. „európai értékek" (szolidaritás, tolerancia, sokféleség stb.), szemben a szűk gazdasági-gazdaságossági szemlélettel, az integráció technicista-procedurális folytatása szemben a radikális intézményi reformokkal; a túlszabályozottság szemben a szubszidiaritással stb. épp most kerültek kiélezett formában a felszínre. A velük való szembenézés és a feloldásukra tett erőfeszítések ezért már sokáig nem halogathatóak. A keleti bővítés a szembenézés kényszerét is magában rejti: a hosszú távú célok – béke, stabilitás, a biztonságos, kibővített belső piac, a megnövekedett globális szerepvállalás – a korábbiaktól minőségileg különböző, hosszú távú áldozatvállalás nélkül nem elérhetőek. Ennek széles körű elfogadtatásához szükség van annak belátására, hogy a keleti bővítés minőségileg különbözik minden korábbi bővítéstől. Az évtizedekig kitűnően működő Jean Monnet-módszerre ebben az esetben már nem lehet építeni. A keleti bővítés esetében az integratív intézmények nem fognak hatékonyabban működni a spilloverhatás alapján a funkcionálisan kapcsolódó területeken. A kihívás most jóval nagyobb, a valóságos különbségek nagyságrendekkel jelentősebbek, a történelmi Kelet–Nyugat megosztottság társadalmi-pszichológiai gyökerei jóval mélyebbek.

A csatlakozási tárgyalások előrehaladtával csökken a tagállamokban a keleti bővítés támogatottsága. A görögök 74%-os, a svédek és dánok 69%-os, az olaszok, spanyolok, írek és hollandok 60% kívüli támogató szándékát erősen gyengíti a három nagy (Németország 47%, Nagy-Britannia 41%, Franciaország 39%) összesen 42%-ot kitevő társadalmi elkötelezettsége.[15] És bár igaz, hogy a közvélemény-kutatások adatai fenntartásokkal kezelendők és a kommunikációs stratégiának és az EU-polgárok meggyőzésének még nem merültek ki a forrásai, az is kétségtelen, hogy az Európai Unió a bővítésben megmutatkozó hosszú távú stratégiai célkitűzéseit a tagországok társadalmai még csak töredékesen tették magukévá. Az utóbbi évek választási eredményeiben (Ausztria, Írország, Franciaország és Hollandia esetében) is megmutatkozó bezárkózás, idegenellenesség, populizmus szaporodó tünetei inkább utalnak bővítési pánikra, mint a 27–30–32 tagállamból álló új Európa iránti lelkesedésre.

Az új évezred hajnalán egy régi és egy új kísértet járja be Európát: a demokrácia és a keleti bővítés kísérlete. Örvényeket keltenek maguk körül és a felbolydult rendet káosszal fenyegetik. Útjukat növekvő tömeg kíséri ugyan figyelemmel, amelynek soraiban azonban félelem és itt-ott hisztéria jelei mutatkoznak. Velük szemben a nemzetállamok és az EU nemzetállamok felet-

ti intézményei eddig nem bizonyultak meggyőzőnek. Megfékezésükhöz az európai civil társadalom életre kelése és aktivizálódása elengedhetetlennek látszik. Az európai civil társadalom – aminek a szellemisége az integráció kezdeteitől alapfeltételként jelen van – azonban csak akkor lehet hatékony ebben az új helyzetben, ha sikerül testet öltenie egymással együttműködésre hajlandó mozgalmak, intézmények, szervezetek, kezdeményezések, szövetségek és hálózatok formájában, és ha hosszú távú kibontakozásához biztosítottak a jogi és intézményi keretek.

Az európai demokráciának a 21. század elején egy eddig példa nélkül álló körülménnyel kell megbirkóznia: nevezetesen a határok szerepének és politikai jelentőségének gyökeres átalakulásával. Miközben a klasszikus modern nemzetállam határai virtualizálódnak, még nem világos, hol is húzódnak majd a közeljövőben az EU új keleti határai, és hogyan funkcionálnak majd – kemény vagy puha határokként, barátságos vagy politikai feszültséget keltő határokként –, ha meghúzzák őket. Ez a bizonytalanság jelentős mértékben hozzájárul a bővítéssel kapcsolatos félelmek és a politikai formát öltő szorongás növekedéséhez. Sem a bizonytalanság, sem a félelmek nem lesznek eloszlathatók a tagjelöltek és a tagországok intézményi és társadalmi szereplői közötti az eddiginél jóval szélesebb körű együttműködés nélkül, ami csak úgy érhető el és tehető tartóssá és hatékonnyá, ha világosan megfogalmazódnak a közös célok és feladatok a társadalmi és intézményi szereplők szintjein. Mindez egyszerre feltételezi a demokratizálódás kiszélesítését és elmélyítését, egy, a tagjelölt országokat is magába foglaló új európai társadalmi konszenzus megteremtését. Az intézményi működés, döntés-előkészítés és döntéshozatal eme radikális demokratizálódása lehetetlen az európai civil társadalom megerősödése, intézményesülése és kézzelfogható, hatékony közéleti szerepvállalása nélkül. Számos feltétel – mentális, technikai, infrastrukturális, professzionális stb. – részben vagy teljességgel adott egy ilyen transznacionális civil társadalom gyors megerősödéséhez és nagyobb szerepvállalásához. Az a kérdés azonban, hogy lesz-e elég szolidaritás, bátorság, áldozatvállalás és kiterjedt konszenzuson alapuló hosszú távú vízió az európai társadalmakban ahhoz, hogy megtegyék a döntő lépéseket, és kilépjenek az eddig biztonságosnak tekintett és jól őrzött nemzeti „fészkeikből", és vállalják a kockázatát annak, hogy nagyobbat alkotnak egy biztonságos európai szupermarketnél, ma még nem válaszolható meg teljes egyértelműséggel.

Az európai civil társadalom és Európa jövője

Amikor civil társadalomról beszélünk, a társadalomnál valamivel többre gondolunk. A jelző hozzáadott értéket tartalmaz.

Amikor európai civil társadalomról beszélünk, ez további minősítést jelent. Újabb hozzáadott értéket, s egyben kvalifikációt, megszorítást. Ha egyik oldalról a jelenkori európai társadalmakat tekintjük demokratikus kormányzati formáikkal, a másik oldalról viszont a demokrácia hiányát az EU transznacionális szintjén, világosan megérthetjük, miért vált a fogalom relevánssá a döntéshozók, bürokraták, politikusok, regionális tervezők és civil társadalmi aktivisták számára. Ezek a szereplők így vagy úgy, de mindannyian az új Európa építészeinek számítanak. Európa jövője nagymértékben múlik azon, hogy mennyire lesznek képesek együttműködni, kompromisszumokat kötni és mobilizálni társadalmi környezetüket azokban a kérdésekben, amelyek az európai politikai közösség és társadalom konstituálásának folyamataira nézve meghatározóak.

Az európai civil társadalom projektje messze van attól, hogy befejezettnek tekintsük. Inkább ígéret, mint fait accompli. Sikeres megszületésére nincs garancia. Még akkor sem, ha felismerhetőek a kialakulóban lévő európai civil társadalom megnyilvánulásai és reprezentánsai, óvatosnak kell lennünk a fogalom használatával, nehogy ideológiák, vágyteli gondolkodás vagy illúziók csapdáiba essünk. Egyelőre be kell érnünk olyan nyitott vagy félig megválaszolható normatív kérdésekkel, mint például: vajon a létrejövő európai civil társadalom instrumentálissá válhat-e a társadalmi kirekesztés kezelése során és képese megnyitni a társadalmi befogadás új csatornáit; vajon képesek-e a civil társadalmi szervezetek kooperatívabbá válni és megteremteni egy új európai nyilvános tér interaktív hálózatait vagy az egymással kapcsolatban és némileg átfedésben lévő „nyilvánosságokat" (publics), és hozzájárulni új politikák alkalmazásához, ezáltal aktívan bevonódva az integráció és europanizáció folyamataiba; vagy ellenkezőleg, megelégszenek a protestálással? Más szavakkal: mutatkozik-e lényegi változás a civil társadalmi szervezetek attitűdjében a hatékonyabb kooperáció irányában? Az „egymásba ágyazódó fészkek" metaforája vajon a valóság lényeges elemévé válik-e a határátszelő civil társadalmi együttműködések terén?

Ha számba vesszük a civil társadalom pályaívét, kelet-középeurópai reneszánszát követően a fogalom jelentésének több metamorfózisára és ennek megfelelően változó fogalomhasználatra bukkanunk. Kezdetben – a '70-es évektől a '80-as évekig tartó időszakban – társadalmi mozgalmak és kezdeményezések mellett szakmai társaságokat és „független értelmiségiek" kritikai diskurzusát értették rajta; a fogalom innen érkezett a '90-es évek NGO-inak világába, hogy azután az új évezred kezdetén elérje a legszélesebb körű használatot: jelen van az Európai Bizottság, az ENSZ és a Világbank jelentéseiben és projektjeiben csakúgy, mint a multinacionális vállalatok, kormányok és politikai pártok hivatkozásaiban és programjában. Noha a fogalom

jelentése a kulturális, politikai és intézményi kontextus szerint változik, a gyakorlat azt bizonyítja, hogy – ahogyan azt Jeffrey Alexander a kelet-közép-európai értelmiség esetében regisztrálta – ezen szereplők mindegyike ki akarja hasítani magának a maga civil társadalmát, hogy ezáltal minősítse önmagát és saját tevékenységét. A civil társadalom ily módon utalhat társadalmi terekre, egy meghatározott magatartás- és gondolkodásmódra csakúgy, mint a nem kormányzati szervezetek együttesére. Ez a széles körű használat tartósítja a fogalom ambivalenciáját. Szolgálhat politikai csaták megvívására, társadalmi és politikai problémák elfedésére, de válhat a hatalmi nyelvezet részévé is. Nehezen tagadható, hogy Isten és a nemzetközi proletariátus után egy új „kijelölő" (signifier)[16] született a 20. század végén.

Ami az európai civil társadalom fogalmának rendkívüli státust biztosít, az az új játékosok és mozgásformák iránti igény. Nincs más, ami összekösse az integráció, a keleti bővítés és az europanizáció gyakran ellentmondásos folyamatait. Azt sugallja, hogy létezik egy európai út a társadalom, a politikai közösség és a kultúra újrastruktúrálására és széteső elemeinek összetartására. Arra utal, hogy mindez az egyenlő lehetőségek, demokratikus részvétel, egyéni szabadság és társadalmi önszerveződés biztosításával, a béke, az állami önkorlátozás, a társadalmi jólét és az alapvető civilitás feltételei között történhet.

AZ EURÓPAI CIVIL TÁRSADALOM KIBONTAKOZÁSA ÉS SZEREPE A KORMÁNYZÁSBAN

Évszázadokon keresztül a civil társadalom fejlődése nagyon egyenlőtlen volt Európában: mindössze Nyugat-Európa társadalmainak egyes szegmenseire korlátozódott. Újjászületésétől kezdve a '80-as éveken keresztül új és új jelentésre tett szert és egyre szélesebb társadalmi szférákat hódított meg. Azt is mondhatjuk, hogy a fogalom maga is átment a demokratizálódás folyamatán. Európa ma egy folyamatosan táguló, ezer szállal átszőtt és sokszintű társadalmi tér.

Individuumok, NGO-k, szétbomló és újjáalakuló koalíciók adják a színeit. Karitatív egyesületek, társadalmi újítók, független média, szakszervezetek stb. az európai dráma fontosabb szereplői. A 20. század vége, a bipolaritás hanyatlása, a globalizáció felgyorsulása és a szélesedő európai integráció új korszak nyitásához vezetett: szemben az elmúlt 200 évvel, amikor a civil társadalom elsősorban a nemzetállam határain belül fejlődött, ma tevékenysége és hálózatai növekvő mértékben szelik át a határokat. És egyre inkább tudatosul vezetőiben, hogy az új korszak új és komplexebb feltételeket jelent. Európában a civil társadalmi csoportok mindenütt kormányzati szervezeteknél

lobbiznak, nemzetközi társaságokkal szövetkeznek és a határátszelő együttműködés új formáival kísérleteznek.

Ezek az új határátszelő hálózatok rendelkeznek azzal a potenciállal, hogy új identitást teremtsenek vagy a régieket új formákban újjáélesszék. Ezzel hozzájárulnak Európa europanizálásához, mivel képesek „az európai népességben tudatosítani, hogy (a nyelvekben és a történelemben mutatkozó jelentős eltérések ellenére) a különféle életformák közötti kölcsönös megértés egyre inkább gyakorlati szükségszerűség, és hogy az európaiak belekeveredtek az első igazán európai civil társadalomba".[17] Amennyiben értelmezni akarjuk az érdekcsoportok szubnemzeti ügynökségek és közpolgárok transznacionális mobilizációját, új fogalmakra, valószínűleg egy új középelméletre van szükségünk. José Magone ezt javasolja, amikor az európai civil társadalomról mint heurisztikus eszközről beszél.[18] Az európai civil társadalom egy ilyen új középelméletnek válhat a központi kategóriájává.

A „NAGY KIJELÖLŐ" FEHÉR FÜZETBEN

Ha egyelőre várnunk is kell még egy effektív európai civil társadalom kialakulására, egy új európai szintű diskurzus születéséről már számot adhatunk, amelynek középpontjában az új nagy kijelölő áll. Hogy vajon a kategorikus imperativus az egyik oldalon és a prófécia és vízió a másikon időben meghozza-e a gyümölcsét, még nyitott kérdés marad.

Az európai elitnek szüksége van a saját civil társadalmára, ahogy szükségük van rá a nemzeti kormányzatoknak és a politikai pártoknak is. Az európai civil társadalom könnyen válhat a dominancia új nyelvévé vagy hatalmi diskurzussá, amennyiben a civil társadalom maga nem képes önmagát transznacionális/európai szinten artikulálni. Döntő kérdés, hogy a közvetlen jövőben létrejönnek-e a transznacionális/európai civil társadalom kifejlődéséhez szükséges keretek és struktúrák. Ez volna az alulról és felülről szimultán demokratizálódás momentuma. Ettől a ponttól az EU működését és szellemiségét meghatározó elidegenítő és elsajátíthatatlan techno-bürokratikus nyelvezet jelentősen veszítene mindenhatóságából. Ha ma ez nehezen is hihető, mégsem lehetetlen, hogy az unilaterális bürokratikus „intézkedések" nyelvezetét felváltsa a társadalmi párbeszéd és tervezés emberi nyelve. Hogyan léphetünk ki a jelenlegi patthelyzetből? Vannak-e kiutak a legitimációs válságból és a monológ típusú dialógusból? Ha hiteles választ akarunk kapni, érdemes az EU önreflexióit szemügyre vennünk.

A bizottság által 2001 júliusában közzétett fehér füzet az európai kormányzásról erős önreflexiós igénnyel készült és egy valóságos párbeszéd megindítására tett kísérletként értékelhe-

tő. Ami tárgyunk szempontjából leginkább figyelemre méltó, a civil társadalom és a közpolgárok állnak az elemzés középpontjában. „A demokratikus intézményeknek és a társadalom képviselőinek mind nemzeti, mind európai szinten össze kell kapcsolniuk Európát polgáraival. Ez minden hatékonyabb és relevánsabb politika kiinduló feltétele.[19]

A fehér füzet hangsúlyozza, hogy a reformoknak azonnal meg kell indulniuk, ugyanakkor a dokumentum szerzői világossá teszik, hogy a bizottság ereje ehhez önmagában nem elég. „A változások bevezetése erőfeszítéseket követel minden más intézménytől is, a központi kormányzattól, a régióktól, a városoktól és a civil társadalomtól mind a jelenlegi, mind a jövőbeni tagállamokban. A fehér füzet elsősorban nekik szól."[20]

A fehér füzetben megfogalmazott legfontosabb felismerés (sok más, az utóbbi években közzétett hivatalos EU-deklarációhoz hasonlatosan), hogy az integráció sikeres folytatásának feltétele egy erőteljesebb és hatékonyabb interakció „a regionális és helyi önkormányzatokkal és a civil társadalommal".[21] Ugyanakkor a dokumentum szerzői a nemzetállamokat kívánják felelőssé tenni az előrelépésért, ami változatlanul az államcentrikus gondolkodás és hierarchikus megközelítés továbbélésére utal az új Európa létrehozása vonatkozásában. A bizottság gyenge ígéretek formájában átvállal valamit ebből a felelősségből: „rendszeres dialógus kialakítása a regionális és lokális önkormányzatokkal; minimum követelmények megfogalmazása és közzététele az EU-politikákkal kapcsolatos konzultációk terén"[22] stb.

Gyengeségeivel és hiányosságaival együtt a fehér füzet fordulatnak tekinthető a kibontakozó európai drámában. Hivatalos elismerése annak, hogy az európai konstrukció nem a megfelelő módon halad, valamint hogy a bizottság elérte saját határait, és a továbblépéshez más, új partnerekre, „új játékosokra" van szükség. „Az európai integráció ötven év stabilitást, békét és gazdasági prosperitást eredményezett. ...Mindezen eredmények ellenére az európaiak idegennek érzik maguktól az unió munkáját."[23]

Egy ponton az önkritika igen mélyre megy és expressis verbis felveti az unió megbénulásának lehetőségét: „A csökkenő arányú részvétel az európai parlamenti választásokon és az ír »nem« szavazat egy szélesedő szakadékot mutatnak az EU és az általa szolgált nép között. Az unió érzékelhető módon képtelen hatékonyan cselekedni ott, ahol a helyzet azt világosan megkövetelné: például a munkanélküliség, ...a bűnözés, az EU-határokon kialakult konfliktusok és a világpolitikában játszott szerep tekintetében."[24]

A kritika az első számú partnernek számító tagállamok ellen fordul: „Emellett a tagállamok nem kommunikálják megfelelően azt, amit az unió tesz és amit ők tesznek az unióért. Könnyen

bírálják Brüsszelt olyan nehéz döntésekért, amelyekkel maguk is egyetértettek vagy amelyeket éppenséggel ők javasoltak."[25]

A kettős kritika és kettős frusztráció után a fehér füzet a civil társadalom szerepét és lehetőségeit elemzi. Új fejlemény az EU történetében és egy új retorika megszületését is jelzi, hogy kiemelkedő szerepet szán a jövő Európájának megteremtésében. Amellett, hogy külön alfejezetet szentel a civil társadalomnak „A civil társadalom bevonása" címmel (pp. 14–15), amelyben már nemcsak a civil társadalom lehetőségét, új szerepét, hanem a felelősségét is hangsúlyozza a jó kormányzat/kormányzás kialakításban. A „Kormányzattól Európa jövőjéig" című zárófejezet első ajánlása a civil társadalommal kialakítandó viszonyról szól. Az ajánlás az EU civil társadalomhoz fűződő viszonyának strukturálására mozgósít, a kölcsönös felelősség meghatározásának és a beszámoltathatóság javításának reményében. Az Európai Uniónak szüksége van a civil társadalomra, így igyekszik meghatározni és előmozdítani, strukturálni a vele való párbeszédet. Amennyiben ez a kísérlet a fehér füzetben lefektetett öt alapelv – nyitottság, részvétel, beszámoltathatóság, hatékonyság, koherencia – alapján folytatódik, új helyzetet teremthet, új mederbe terelheti az integráció és a bővítés folyamatát. Amennyiben azonban szólam marad, tovább ronthatja az EU már amúgy is megtépázott hitelét a civil társadalom intézményesült és nem intézményesült köreiben.

A válság tudatosítása és a problémák néven nevezése, amely azzal a felismeréssel párosul, hogy új viszony kialakítására van szükség a szereplők széles körével, igencsak figyelemreméltó. A fehér füzet azt a benyomást teszi, hogy a közösségi módszer a civil társadalmi módszerrel kiegészítve maradhat csak hatékony eszköze az integráció folytatásának. Külön figyelemre méltó, hogy a fogalom érvényességi körét nem korlátozza a jelenlegi EU területére, hanem kiterjeszti a csatlakozni kívánó országok civil társadalmára.

De vajon ez a felülről induló törekvés a civil társadalommal folytatandó transznacionális dialógus megteremtésére és strukturálására találkozik-e majd az „alulról" érkező elvárásokkal, törekvésekkel és víziókkal? Az eddigi fejlemények nem túl biztatóak. Jelenleg az európai társadalmak többsége – mind a tagállamok, mind a tagjelöltek – egy bezárkózási, befelé forduló fázisban vannak, és meglehetősen szkeptikusnak mutatkoznak az európai ügyek befolyásolásának terén. Üdítő kivételnek számít az a „Közös Európa" című dokumentum, amit 2001-ben független lengyel értelmiségiek és NGO-képviselők publikáltak, akik magukat „Lengyelország nem kormányzati elemző központjainak hangja"-ként aposztrofálják. Európának azt a vízióját tekintik magukénak és támogatják, „amelyben a szolidaritás közös alapelv, amely nem oszlik jobb és kevésbé jó európaiakra és amely nem az egyesüléstől való félelmen alapul".[26]

A fehér füzethez hasonlóan hisznek abban, „hogy a közpolgárok bevonása a közös Európa új politikai és társadalmi arculatának kialakításába az európai integráció valóságos és demokratikus legitimációjának a kulcsa".

„Az európai polgárok hangja egyre jobban hallatszik a különféle civil szervezetek – egyesületek, alapítványok, egyházak és informális csoportok – tevékenységének köszönhetően. Az európai civil társadalom megszületésének vagyunk a tanúi, amely minden hiányossága ellenére valóságos kifejeződése a szolidaritásnak, a társadalmi kirekesztés és diszkrimináció elleni küzdelemnek, és egy tiszta környezet és hatékony oktatás iránti igénynek. A civil társadalom szervezeteinek tevékenysége elér azokra a területekre, ahol az állam már nem képes hatékonyan működni és nem engedi, hogy az integráció csak az elitekre korlátozódjék."[27] A fehér füzet felhívását mintegy visszhangozva a dokumentum szerzői is „civil párbeszédre", a civil szervezetek európai ügyekbe történő bevonására serkentenek.

Az ezredforduló táján azonban még a gazdasági és technikai hatékonyság határozza meg gondolkodásunkat és nyelvezetünket, amely fölött erős intézmények és szervezett bürokrácia gyakorol ellenőrzést. Larry Siedentop szavaival még egyelőre „a gazdasági növekedés és nem a közpolgárság (citizenship) oltárán áldozunk".[28] Siedentop szellemesen kimutatja, hogy a francia design-nyal befedett Európa gazdasági terminusokban fogant.[29] Kritikájának éle Chryssochoouhoz hasonlóan az európai elitek felé irányul, akik szerinte elsősorban felelősek Európa mély morális és intézményi válságáért. Ez a válság végső soron nem más, mint a 21. századi demokrácia válsága. Egyet lehet érteni Siedentop következtetésével, miszerint az európai elitek áldozatául estek „a gazdasági nyelvezet tyrannuszának, a politikai értékek és a demokratikus elszámoltathatóság rovására".[30] Hozzátehetjük: a civil társadalom újrafelfedezése európai szinten a nyitottság, a részvétel és az elszámoltathatóság felülről történő bevezetésével kombinálva az európai transznacionális demokrácia megmentésére tett kései, de remélhetőleg nem megkésett és főleg nem reménytelen kísérletnek tekinthető.

Nehéz tagadni, hogy az európai konstrukció az '50-es évek óta túlnyomórészt gazdasági eszközökkel folyik. Jó okai voltak tehát annak, hogy a piaci hatékonyság és a bürokratikus kontroll nyelvezete háttérbe szorította a politika nyelvét és nem engedte kifejlődni a civil társadalomét. Ennek köszönhető, hogy ma nincs közös nyelve az európai nyilvánosságnak, ami ennek megfelelően csak széttöredezetten létezik. Világossá vált, hogy a kitűzött célok – különösen a keleti kibővítés – fényében ez a helyzet tarthatatlanná vált. Jelenleg egy érdekes kísérletnek vagyunk a tanúi, amely arról szól, hogyan lehet az új európai nyelvezetet és nyilvánosságot egyszerre alulról és fölülről megteremteni.

ALKOTMÁNYOZÁS ÉS KONVENT: AZ EURÓPAI KONSTRUKCIÓ ÚJ ESZKÖZEI

Az Európa jövőjéről szóló vita az alkotmányvitával és a konvent megalakulásával új szakaszába érkezett. A korábbi éles ellentét federalisták és szuverenisták között új hangszerelésben folytatódik. Abban a vitapartnerek egyetértésre jutottak, hogy a federális, nemzeti és regionális szintek között a kompetenciákat ésszerűen meg kell osztani, és hogy ezt a központi politikai kérdést alkotmányos formában kell rendezni. Lehetséges és valószínű, hogy a „meghatározhatatlan politikai objektum", a „sui generis" alakulási folyamat során valóban új politikai formát ölt, és valahol a konföderáció és föderáció között megállapodik. Ez a grandiózus politikai innováció nemcsak víziókat és vizionáriusokat követel magának, hanem az Európai Unió egész eddigi gazdasági identitású ars poeticájának, működéstechnikájának és a hozzá tartozó intézményrendszernek és bürokratikus szabályrendszernek a gyökeres átalakítását is.

A keleti bővítés lehetséges dátumának és az útitérképnek a kijelölésével az EU – vélhetően szándékosan – kényszerhelyzetbe hozta saját magát. Végérvényesen eldőlt és kimondatott, hogy az integráció eredeti céljai aktualitásukat vesztették, és eljött az ideje az új politikai célkitűzések világos és egyértelmű megfogalmazásának. A 3. évezred uniója egészen más célokból kíván bővülni és radikális intézményi reformokat bevezetni, mint amiért gazdasági integrációját 1957-ben a hat nyugat-európai állam elindította. Az új politikai célokat igen tömören három pontban foglalja össze Jacques Delors „Ambiciózus vízió a kibővített Európáról" című vitairatában[31]: váljék a kibővített EU az aktív béke térségévé; a fenntartható fejlődés keretévé; és kezelje megkülönböztetett módon az európai kulturális sokféleséget.

Delors politikai krédója morális-történeti érvelésen nyugszik. Nyugat-Európának adóssága van Kelet- és Közép-Európával szemben, amit a keleti bővítéssel törleszthet. Az aktív béke – szemben a hidegháború „temetői békéjével" – a sokáig szembeállított és valóban sok téren jelentősen különböző társadalmak közötti kölcsönös megértés szellemének kialakulásával képzelhető csak el. Erre ma a lehetőségek adottak.

A fenntartható fejlődés a négy évtizeden át gondosan létrehozott gazdasági és társadalmi kohézió fenntartását és továbberősítését jelenti. Ezt a kohéziót a 10–17 gazdaságilag összességükben jóval fejletlenebb állam csatlakozása veszélyezteti. És fordítva: a kohéziót megteremtő hármas elv – verseny, együttműködés, szolidaritás – egyidejű érvényesülése a gyenge kiinduló helyzetben lévő csatlakozókat még rosszabb helyzetbe hozná. A második cél tehát alááshatja az elsőt. A harmadik cél közös értékek kialakítását feltételezi. Ez Delors szerint is a legnehezebb feladat, különösen, amikor „a demokrácia veszített vitalitásából

Nyugat-Európában és társadalmaink jelenleg aligha járnak elől jó példával az aktív közpolgári részvétel terén".[32]

A kérdés, hogyan képes Európa összebékíteni a gazdasági profitabilitás és a piaci hatékonyság primátusának elvét a hosszú távú politikai célokkal és a jövőre való felkészüléssel. Európa ezelőtt a nagy összeegyeztetési kihívás előtt állt abban a történelmi pillanatban, amikor 2002 márciusában belefogott az alkotmányozás folyamatába és megkezdte munkáját a Konvent.

Fraser Cameron, az EU ismert és befolyásos külpolitikai szakértője Delorshoz hasonlóan szintén elsősorban morális érvekkel indokolja a bővítést: „A bővítés politikai, gazdasági és mindenekelőtt morális imperatívusz az Unió számára. Nem lehetséges visszafordulás Európa hányatott történelmének első békés egyesítési folyamatában. Ahogy a tárgyalások az utolsó fázisba érkeznek, sok a teendő a közvélemény informálása terén az unióval és a bővítés hasznosságával kapcsolatban. Ha nem sikerül pozitív választ adni erre a kihívásra, az helyrehozhatatlan károkat okozhat az EU-nak."[33]

Arra a kérdésre, hogy lehet-e és ha igen, hogyan a politikai, gazdasági és morális imperatívuszokat közös hanggá és akarattá formálni, 2002 második felében az Európai Uniónak választ kell adnia. Amennyiben ez nem sikerül, vagy a válasz változatlanul többértelmű és homályos marad (ami ugyanaz), a válság mélyülni fog és a Fraser Cameron által emlegetett helyrehozhatatlan károsodás elkerülhetetlenné válik.

AZ „EURÓPA JÖVŐJE"-VITA A KONVENTBEN

2002 tavaszán egyre erőteljesebben kezdtek megfogalmazódni az Európa jövőjével és jövőbeni szerepével kapcsolatos elképzelések és víziók. Prodi elnök több beszédében is befejezett tényként kezelte a keleti bővítést, és hangsúlyozta, hogy a tagjelöltek képviselői egyenlő partnerként vehetnek részt a Konvent munkájában.[34] Prodi és más vezető európai politikusok megnyilvánulásainak visszatérő motívuma Európa globális gazdasági, politikai és kulturális súlyának és befolyásának megnövekedése. Egyre markánsabban rajzolódik ki az elképzelés, hogy Európának fontos és sürgősen betöltendő missziója van a világban, és hogy ennek megfelelően az eddigieknél pregnánsabban és világosabban kell felmutatni az „európai társadalmi modellt"; röviden, hogy Európa, azaz a kibővített és megreformált Európai Unió alternatíváját jelenti a jelenlegi domináns politikai-gazdasági világrendnek, a Pax Americanak. Ennek megfelelően erősödött meg az a meggyőződés is, hogy az egész világ a bővítésre és az EU reformjára figyel.

„Európa kitűnő példa arra, hogy a demokrácia hogyan irányíthatja a globalizációt"– mondja Prodi elnök merész optimiz-

mussal, ám egyben világossá teszi, hogy mindennek feltételei vannak és önkritikusan-kritikusan szól a civil társadalommal folytatott párbeszéd jelenlegi állapotáról és érzékeli az európai politikai elit és a társadalom elszakadásának veszélyeit is: „Minden további »európai konstrukcióhoz« elengedhetetlen a közvéleménnyel való egyeztetés. Nem volna szerencsés előresietni és utóbb venni észre, hogy az emberek nincsenek velünk."[35]

Ha az európai politikusok véleménye természetes módon erőteljesen el is tér az európai konstrukció számos lényeges kérdésében, az új szerepre való készülés, a kihívás nagyságrendjének érzékelése és a jelenlegi intézményi működés fogyatékosságainak kiküszöbölésére való törekvés terén nagyfokú egyetértés mutatkozik. A sokszor radikális és nem jogosulatlan kritikák ellenére a konvent munkáját áthatja a nagyobb felelősségvállalás és őszinte önkritika szellemisége. Nem haszontalan és tanulságok nélküli ezért az április közepén[36] a Konventben lezajlott „Európa jövője"-vita rövid bemutatása.

A konvent tagjai többségükben egyetértettek abban, hogy az EU legyen a felelőse a kül- és biztonságpolitikának és a határátszelő bűnözés elleni fellépésnek. Emellett a társadalmi-gazdasági kohézió erősítése, a környezetvédelem és az EU-adózás kérdése be kell hogy kerüljön – a felszólalók többsége szerint – az EU kompetenciájának körébe. Arról azonban nem jutottak egyetértésre a Konvent tagjai, hogy szükség van-e egy részletes katalógusra a kompetenciák megoszlásáról.

Lássunk néhányat a legfontosabb javaslatok közül:

Az összes eddigi szerződést egy európai alkotmány fogja össze, és az EU váljon jogi személyiséggé; legyenek világosan megkülönböztetve az EU céljai és hatalmi jogosítványai; a közösségi törvényhozást a jogszabályalkotó testületek két ága (a tanács és a parlament) adaptálja, míg az intézkedések végrehajtásáért a felelősség a végrehajtó hatalmat illesse (a bizottságot, a tagállamokat és a regionális hatóságokat) stb.

Az egyik legkonkrétabb és leglényegesebb elképzelés az EU hatalmi jogosítványainak hatalmi ágak szerinti megkülönböztetésére vonatkozik.

Az EU kizárólagos jogosítványai legyenek: monetáris politika, vámpolitika és külpiaci kapcsolatok, valamint az EU-költségvetés és a külpolitika finanszírozása.

Megosztott hatalmak (az EU irányvonalakat fogalmaz meg, a tagállamok hazai törvényhozásba történő átültetéséért felelősek): belső piac, mezőgazdaság, környezet, kutatás, energia, regionális és szociálpolitika, közös védelem, igazság- és belügyek.

Kiegészítő hatalmak (az EU megadja a direktívákat és koordinál, az intézkedések jogilag nem kötelezőek, nemzeti parlamentek bevonva): a fiskális és foglalkoztatáspolitikák.

A tagállamok kizárólagos hatalmai: „az EU partnerrégiója" státus létrehozása regionális hatóságok számára, valamint az Európai Bíróság elismerése alkotmánybíróságként.

Ezek után lássuk az EU egyes tagállamainak és egészének jövője szempontjából meghatározó, kiemelkedő politikusok egymással részben vitázó, részben megegyező véleményét.

Michel Barnier (a régiók bizottságának elnöke) szerint erősíteni kell az Európai Parlament szerepét, pontosan körül kell határolni a tanács működését és jogkörét. Barnier szerint meg kell hagyni a bizottság függetlenségét, ugyanakkor legitimációját az elnök választás útján történő kinevezésével kell megerősíteni.

Tony Blair brit miniszterelnök szerint az Európai Parlamentnek legyen második kamarája, amelynek a nemzeti parlamentek reprezentánsaiból kell állnia; Jacques Delors, a bizottság volt elnöke szerint meg kell újítani a közösségi módszert, azaz egyensúlyt kell teremteni a bizottság, a parlament és a tanács működésében. Emellett létre kell hozni az általános ügyek tanácsát az európai ügyek minisztereiből, valamint meg kell határozni, hogy ki képviselje az EU-t a külföld felé.

Joschka Fischer német külügyminiszter az EU jövőjét federációként képzeli el a hozzá tartozó intézményekkel együtt: az Európai Parlament és az európai kormány gyakorolják a törvényhozó és végrehajtó hatalmat; az Európai Parlament kétkamarás parlamentként működne; az első kamarában ülnének a választott küldöttek, akik a nemzeti parlamenteknek is tagjai, a másodikat közvetlenül választott szenátorok alkotnák. Lionel Jospin, volt francia kormányfő több hatalmat kíván adni az Európai Parlamentnek és a miniszterek tanácsának; valamint több hatalmat az Európai Tanácsnak (pl. legyen joga feloszlatni a parlamentet a bizottság javaslatára). Szerinte a bizottság elnökét a legnagyobb parlamenti csoportnak kellene adnia és a bizottságot demokratikusan elszámoltathatóvá kell tenni. Pascal Lamy szerint be kell vezetni az Európai Parlament feloszlathatóságát, s tagjainak felét közvetlenül kellene választani. A tanácsot képessé kell tenni a hosszú távú stratégiai tervezésre, a bizottságnak viszont kisebbnek és politikailag homogénnek kellene lennie. Romano Prodi úgy véli, az Európai Parlamentnek nincs szüksége második kamarára, ezzel szemben több hatalmat kell kapnia az EU végrehajtó szerveinek. A bizottságnak az eddigieknél sokkal inkább involválódnia kell a külpolitikában, és az EU ENSZ-főmegbízottnak a bizottság tagjának kell lennie. Gerhard Schröder német kancellár Prodival szemben Joschka Fischer álláspontját támogatja a kétkamarás parlament kérdésében. Schröder is úgy véli: az Európai Parlamentnek több hatalommal kell rendelkeznie, többek között felhatalmazással kell bírnia az elnök megválasztására. A bizottságnak a német kancellár szerint is erős végrehajtó hatalommá kell válnia.

Guy Verhofstadt, belga miniszterelnök szerint a kormányközi megközelítés alkalmatlan a lényegi kérdések elintézésére. A tanácsnak és a parlamentnek egyetlen törvényhozó testület két kamarájává kell válnia, az Európai Parlamentet pedig együttdöntési joggal kell felruházni. A tanácsban ezen kívül helyet kell biztosítani a federális tagállamok alkotmányos régiói számára.

AZ EURÓPAI KONSTRUKCIÓ: EURÓPA MINT TÁRSADALMI MODELL

Az Új Európáról és Európa jövőjéről szóló vita megindulása óta a gazdaságközpontúsággal és piacelvűséggel, valamint az integráció techno-bürokratikus folytatásával szemben egyre nagyobb hangsúly helyeződik a történelmi gyökerekre, a közös európai értékekre, amelyek egy elkülöníthető társadalmi modellé állnak össze. A vitában egyre markánsabban hallatják a hangjukat Európa vezető politikusai és társadalomtudósai. Lionel Jospin volt francia miniszterelnök sokakhoz hasonlóan óva int, nehogy Európa puszta piaccá degradálódjék. „Európa sokkal több, mint egy piac. Egy társadalmi modellt képvisel, amely történelmileg fejlődött ki..."[37]

Wolfgang Streeck már 1996-ban megállapítja, hogy az európai konstrukció azáltal torzul, hogy a gazdasági és monetáris integráció sokkal gyorsabban haladt előre, mint a politikai és társadalmi integráció. Amennyiben ez a helyzet nem változik, az egységes piac feletti gazdasági verseny társadalmi és fiskális dömpinghez vezet, ami tovább fogja korlátozni a nemzetállamok megmaradt mozgásterét. A nemzetállamok továbbra is a globalizáció hatásaira fognak hivatkozni, és magukat változatlanul a társadalmi kohézió megteremtőjeként és erősítőjeként fogják beállítani. Ebben a minőségükben lassítani fogják az európai konstrukció folyamatát (ld. Franciaország vagy Hollandia átalakult politikai térképét és választási eredményeit). E forgatókönyv megvalósulása esetén az európai konstrukció a kormányköziség és a nacionalizmusok megerősítését fogja eredményezni. Ez esetben következik be az, amitől Jospin, Delors és sokan mások óva intenek: Európa a deregulált piacok keretévé válik. A kérdést kiváló tanulmányában sok oldalról elemző Bruno Johert szavaival: „a Monetáris Unió Európa minden olyan fogalmának a végét jelenti, amely egy elkülönült társadalmi modell konstrukciója felé vezet."[38]

Bármennyire erős tendenciát is képviseljen a neoliberális szemlélet, a piaci deregulláció és a Monetáris Unió ideológiája az európai konstrukció jelen szakaszában, Johert helyesen hangsúlyozza, hogy az európai integráció államok és társadalmak interdependens, komplex viszonyát eredményezte, ami

nem korlátozódik és nem korlátozható sem a gazdasági cserefolyamatokra, sem az állam dominanciájára vagy dinamikájára. Ahogyan az államok strukturálják és mederbe terelik az állami szereplőket, úgy fordítva is igaz: a civil társadalom szereplői, értékei, kezdeményezései behatolnak az állami intézményekbe, az állam „politikai testébe." Az Eurobarometer statisztikái és egyéb empirikus vizsgálatok alátámasztják azt a tételt, miszerint az európai társadalmakban jellegzetes konszenzus uralkodik az állam és a közhatalom szerepével és felelősségével kapcsolatban: nevezetesen, hogy nyújtson védelmet a társadalmi és gazdasági eredetű veszélyforrásokkal szemben, tartsa fenn a közszolgáltatásokat az egészségügy, az oktatás és a társadalombiztosítás terén stb. (Természetesen létezik – elsősorban az üzleti világban – egy erőteljes ellenvélemény, azonban ez mindenütt kisebbségben van.)

Az európai konstrukció szándékolt és nem szándékolt hatások együtteseként erőteljesen átalakította a közszférát. A köz fogalmának újradefiniálása nem jelenti automatikusan az állam visszahúzódását vagy visszaszorulását, sokkal inkább szerepének átalakulását. Az új és régi, nemzeti, nemzetek alatti (regionális stb.) és nemzetek feletti szereplők összjátékában az európai nemzetállam már kevésbé mint abszolút szuverén, inkább mint tárgyaló fél jelenik meg. A szereplők közötti kölcsönös elismerés lassú folyamata, ami a közszféra egészét áthatja, reményt ad az európai társadalmi modell alternatívaként való megjelenésére.

Az állam szerepének átalakulása, tárgyalópartneri jellegének megerősödése bizonyos értelemben gyengülését is jelenti, amennyiben kiszolgáltatottabbá válik a politikai kérdések jogi kezelésének. Ugyanakkor az állami hatalmi jogkörök nemzetek feletti intézményekhez delegálása az állami szerepvállalás és felelősség csökkenését is jelenti.

Habermas összekapcsolja a szemlélet- és hangsúlyváltás, a társadalmi modell megvédése és kiterjesztése és az alkotmányozás kérdéseit. Érvelése szerint a nemzetállamok egyénileg nem képesek kikerülni a transznacionális hálózatokat és ezért egyre inkább függő helyzetbe, aszimmetrikus tárgyalások kényszerpályáira kerülnek. Bármilyen szociálpolitikát válasszanak is, alkalmazkodni kényszerülnek a deregulált piacokhoz – különös tekintettel a globális pénzügyi piacokra.[39] A globális nyomástól függetlenül a demokratizálódás folyamatainak kiszélesedésével és a társadalmi szereplők szereplehetőségeinek és játékterének kitágulásával az államoknak hozzá kell szokniuk, hogy kevésbé domináns szerepet vigyenek a nemzetállami küzdőtéren belül. Ezt a külső és belső feltételek megváltozásával előállt új helyzetet Habermas „posztnemzeti konstellációnak" nevezi.[40] Kompetenciájuk és dominanciájuk csökkenésének ellensúlyozására, valamint a demokrácia és az európai társadal-

mi modell értékeinek megőrzése érdekében az együttműködés és hatékonyság új útjaira kell lépniük. Ez ugyanúgy igaz a jelenlegi tagállamokra, mint a csatlakozni kívánókra. Habermas megfogalmazásában: „... Amennyiben az európai nemzetek a globális gazdaság újra-szabályozásában érdekeltek, és annak nem kívánt gazdasági, kulturális és társadalmi következményeit ellensúlyozni kívánják, jó okuk van rá, hogy egy nagyobb nemzetközi befolyással rendelkező, erősebb Uniót építsenek."[41]

Az átfogóbb vízió hívei, így Habermas, Delors, Fischer és mások 'pozitív koordinációt'[42] sürgetnek az integráció első 50 évében érvényesült negatív koordináció helyett. Hisznek abban, hogy egy kristálytiszta politika érvényesülésével és pontos megfogalmazásával lehetne fordítani a kialakult helyzeten és kikerülni a jelenlegi patthelyzetből, a fejlett gazdasági és a csökevényes politikai integráció közötti tartós egyensúlytalanság állapotából. A piacnövelő és -erősítő negatív koordinációval szemben, amely arra helyezte a hangsúlyt, hogy a tagállamok mit ne tegyenek a közös gazdasági sikerek érdekében, a politikai artikuláció, az elvek és célok világos megfogalmazása, világos cselekvési programok és eszközök hozzárendelésével és társadalmi mobilizációval valószínűleg az egyedüli út a demokratikus deficit leküzdésére és a szupranacionális intézmények legitimációjának meg- és visszaszerzésére.

Az európai konstrukciót eddig az európai nemzetállamok átalakulási folyamata szempontjából vizsgáltuk. De hogyan fest a kép a másik irányból, a még kialakulatlan politikai egység, az európai szint felől közelítve?

AZ EURÓPAI PROJEKT GLOBÁLIS KONTEXTUSBAN: EURÓPA ÚJ SZEREPVÁLLALÁSA?

Az európai társadalmi modell értékeinek megvédése és kiterjesztése nem képzelhető el az Európai Unió nagyobb szerepvállalása nélkül a világ dolgaiban. Európának elkötelezett politikusok, vizionáriusok és társadalomtudósok, mint Delors, Jospin, Habermas, Joschka Fischer normatív vonzerőt kívánnak adni az európai projektumnak. Meggyőzően és következetesen hangsúlyozzák, hogy egy európai alkotmány megnövelné a tagállamok képességét az együttes fellépésre, megteremtve ehhez a szükséges jogi feltételeket és az összetartozás mélyebb tudatát. Ezáltal sikerülhetne Brüsszelben visszaszerezni valamit a világ ügyeibe való beleszólás hazai pályán (nemzetállami szinten) elvesztett képességéből. Ebben az Európai Unió vezetői, szakértői és elemzői között nagyfokú egyetértés mutatkozik. Abban már kevésbé, hogy az európai érdekek és értékek erőteljesebb és hatékonyabb megjelenítéséhez milyen változásokra és reformokra volna szükség.

Ahogyan az európai konstrukció egésze iránti érdeklődés növekszik, s ahogyan az Európa világpolitikai szerepével kapcsolatos kérdőjelek szaporodnak, a világrendszer-elmélet vagy világrendszer-szemlélet az elméleti igényű elemzésekben egyre gyakrabban kerül elő. José M. Magone, akinek a nevéhez az egyik legkomplexebb és legátfogóbb ilyen típusú megközelítés kapcsolódik, Immanuel Wallerstein híres, többkötetes művének címét vette kölcsön saját tanulmányához: *A modern világrendszer és az európai civil társadalom (A modernitás hosszú időtartamának rekonstrukciója az új évezredben)*[43]. Magone maga is a posztnemzeti konstellációból indul ki, és elemzését a nemzetközi rendszer lassú, de radikális átalakulásának vizsgálatával kezdi. Ez az átalakulás szerinte paradigmaváltást eredményezett a nemzetközi kapcsolatok terén, amelynek lényege, hogy a nemzetállam többé már nem az egyedüli, de nem is a központi aktora a nemzetközi társadalomnak. Az Európai Unió, amely maga is „eredménye" e lassú és radikális átalakulásnak, jelentős mértékben hozzájárult a paradigmaváltáshoz. Ezt a paradigmaváltást már többen és többször is felismerték.[44] Magone megközelítésének újdonsága, hogy összekapcsolja a világrendszer-elméletet az európai integráció, az európai nemzetállam szerep- és funkcióváltása és a civil társadalom transznacionalizálódása/europanizálódása folyamataival. Ennek a paradigmaváltásnak a fényében mintegy éles elméleti fókuszban gondolandók és gondolhatók újra a demokrácia, a civil társadalom, a szuverenitás, a regionalizáció, a reprezentáció, az identitás, a többszintű kormányzás stb. fogalmai. Az Európai Uniót Magone is sajátos, sui generis rendszernek tekinti, amelyet egyezmények sora hozott létre.[45] Igényes tanulmányában elsődlegesen arra keresi a választ, hogy a világrendszer és a tőkés világgazdaság milyen hatással van az európai tér átrendeződésére; hogy létrejön-e egy új politikai gazdaságtani struktúra, amely ellenerőt képezhetne a globalizált monetáris kapitalizmussal szemben.[46] Ez a kérdésfelvetés már csak azért is releváns, mert miközben Európa nemzetállamai az államközi együttműködés új szakaszába jutottak, a világ más részein éppen ellentétes tendenciák érvényesülnek. Ennek következtében a hatalom és a hegemónia megoszlása globális szinten erősen aszimmetrikus. A nemzetközi kapcsolatok rendszere, különös tekintettel a nemzetközi szervezetekre, csak megkésve volt képes reagálni erre az új helyzetre. Magone látszólag kézenfekvő, de tárgyunk – Európa jövője – szempontjából rendkívül fontos felismerése, hogy noha „a globális többszintű kormányzás kialakulóban van, integrációját tekintve igen erős aszimmetriát mutat a világ különböző térségeiben."[47] Hiszen éppen ez az aszimmetria és megkésett intézményi reakció nyit új lehetőségeket a civil társadalom számára az új, kitágult európai térben csakúgy, mint a globális arénában. Ebből logikusan adódik a kö-

vetkező kérdés: képes-e (és fogja-e) az Európai Unió mint sui generis politikai rendszer az európai civil társadalommal közösen a paradigmaváltás irányában mobilizálni a globális kormányzást, azaz a nemzeti orientációjú kapitalizmust „proaktív kozmopolita kapitalizmussá"[48] szelídíteni.

Szó sincs arról, hogy Magone példaértékű, világszinten követendő, befejezett műveknek tekintené akár az EU-t, akár az európai civil társadalmat. Nem győzi hangsúlyozni, hogy félkész termékekről van szó, tendenciákról, lehetőségekről beszél. Diagnózisa szerint az államközi kapcsolatok vesztfáliai rendszere most vált át posztvesztfáliai rendszerré, amelyben a hangsúly az államok közötti együttműködésre tevődik át. A növekvő komplexitások és interdependenciák új világában a globális kormányzás olyan már létező, nagy befolyással és tekintéllyel rendelkező intézményeinek is át kell alakulniuk és alkalmazkodniuk kell hatékonyságuk fenntartása érdekében, mint az ENSZ, az IMF, a Világbank vagy a WTO. Magone meg van győződve róla, hogy a 20. századi kapitalizmus amerikai modellje át kell hogy adja a helyét egy „globális, tárgyalásos modellnek"[49], és ebbe az új modellbe az Európai Unió szállítja majd a legeredetibb, leginkább innovatív elemeket. És ez az a pont, ahol az európai civil társadalom a színre lép, mert szerepe nélkülözhetetlenné válik.

Több, globális megközelítést alkalmazó szerző szerint[50] a Pax Americana hosszú, 20. századi korszaka után a „Pax Democratica" következik. A wallersteini koncepciót továbbfejlesztve Magone a modern világrendszer átalakulásait az új paradigmaváltást is bemutató táblázatban foglalja össze.

A MODERN VILÁGRENDSZER ÁTALAKULÁSA

A kapitalizmus szakaszai		Gazdaság	Politika	Nemzetközi kapcsolatok	A nemzetközi erőviszonyok struktúrája
Mezőgazdaság: kapitalizmus (korai kapitalizmus) *14–18. sz.*		A piacgazdaság kiterjesztése a nemzetállamokban, a merkantilizmus és fiziokratizmus, mint gazdaságelmélet megjelenése.	A nemzetállamok kialakulása.	A nemzetállamok rendszerének kialakulása. 1648: a vesztfáliai békekötés. Nem alakult ki még egységes nemzetközi szervezet.	*Pax Britannica* a 19. században; vezető formák az erős nemzetállamok.
Ipari kapitalizmus *19–20. sz.*	**Liberális kapitalizmus** *19. sz.–1945*	Ipari forradalom; az imperializmus 19. százada. Taylorizmus, mint a termelékenységszervezés új rendszere.	A nemzetállamok konszolidációja. Demokratizáiódás. Állampolgárság.	Az eurocentrikus államközi rendszer konszolidációja; gyarmatbirodalmak; az USA mint globális béketeremtő megjelentése; a Szovjetunió létrejötte; új független európai államok megalakulása; a Nemzeti Liga megalapítása a két világháború között (1919–1939).	Nincs uralkodó struktúra; regionalizmus; az USA elszigeteltsége.
	Szervezett jóléti kapitalizmus *1945–1989*	Ipari társadalom; taylorizmus folytatódása; tömegtársadalom és tömegkultúra; stabilitás elérése az újraelosztó állam által; szocialisták által tervezett gazdaság és tapasztalatszerzés a gyarmatosítás után Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában; globális gazdaság.	Európa: nemzetállam; tömegdemokráciák; szociális és gazdasági állampolgárság; Szovjetunió, Közép-Kelet-Európa mint centralizált politikai rendszerek; fejlődő országok: útkeresés az új demokráciamodellek tekintetében.	Az államközi rendszer intézményesítése. Nagymértékű változás az eurocentrikus modellben a volt gyarmatbirodalmak révén. A Bretton Woods-i rendszer és az ENSZ megjelenése mint globális kormányzati intézmények. Egyre nagyobb számú állami és nem állami NGO létrejötte. Komplexitás.	*Pax Americana*: a Szovjetunió hatalmi befolyását csökkentő elméleten alapuló stratégia. Katonai, politikai és gazdasági fölény.

A kapitalizmus szakaszai	Gazdaság	Politika	Nemzetközi kapcsolatok	A nemzetközi erőviszonyok struktúrája
Pénzügyi és szolgáltatásokon alapuló kapitalizmus *1990–21. sz.*	Szolgáltatásokon alapuló társadalom; új gyártási formák megjelenése a termelékenység még rugalmasabbá tételéhez; globális stratégiák a nemzetközi társaságoknál; új technológiák megjelenése az internet és a telekommunikáció alapjain.	Európa: az Európai Unió mint a megosztott szuverenitás eszköze; a szocialista rendszer összeomlása; a fejlődő országok továbbfejlődése a demokrácia és a piacgazdaság területén.	Többszintű globális kormányzás. (Reform a globális intézményrendszerre.) Regionális kontinentális integráció: Európai Unió, Mercosur, Nafta, APEC, Asean, CIS. A globális civil társadalom megjelenése.	*Pax Democratica*: béke és demokrácia globalizációja mint a nemzetközi kapcsolatok nemzetek feletti rendszerének legfontosabb eleme.

AZ EURÓPAI NÉP ÉS A NEMZETÁLLAMOK FÖDERÁCIÓJA

Visszatérve az európai *demos* létrehozásának/kialakulásának konstruktivista megközelítésére és az ezzel kapcsolatos kritikákra, az európai konstruktivisták pontosan látják, hogy a közös valuta (vagy Delorsnál az egységes piac) nem elegendő arra, hogy az európaiak tudatában politikai kollektivitást teremtsen. Ugyanakkor nem fogadja el azt a tézist sem, mely szerint európai *demos* egyáltalán nem létezik. Az euroszkeptikusok ugyanis pontosan ezzel az érvvel utasítják vissza az Unió legitimációs bázisának átalakítását a nemzetközi szerződések szintjéről európai alkotmánnyá. Ha nincs nép, nincs ki alkotmányozzon: hiányzik az alkotmányozási folyamat szubjektuma, a kollektív egyes szám. Habermas helyesen érvel azzal, hogy egy politikai közösség nem feltétlenül jelenti az eredet, a nyelv, a hagyományok stb. közösségét. Igaz ugyan, hogy az európai történelem során demokrácia és nemzetállam egy körkörös folyamatban egymást erősítve bontakoztak ki s szilárdultak meg, és a civil társadalom is elsősorban nemzetállami határokon belül volt értelmezhető. A posztnemzeti korszakban azonban semmi sem indokolja, hogy akár a demokratizálódás, akár a demokratikus – alkotmányos – politikai közösségek szerveződése véget érjen a nemzetállami határokkal. Claus Offéhoz hasonlóan – és rá hivatkozva – Habermas is arra a következtetésre jut, hogy az európai konstrukció elérkezett ahhoz a ponthoz, ahonnan már csak tudatos államépítéssel, azaz alkotmányozással lehetséges a továbblépés.

Egy demokratikus Európai Unió politikai szerkezete valóban felépítésre vár. S bár igaz, hogy egy ilyen soktényezős, sokdimenziós folyamat sikeréhez nem elég a vékony politikai-gazdasági elit elhatározása, de az is igaz, hogy a bizonytalanságok, kétértelműségek stb. állapotához képest egy alkotmányozási folyamatnak várhatóan komoly katalitikus hatása lenne a gazdaságihoz képest háttérbe szorult politikai és társadalmi szféra mobilizálására. Egyet lehet érteni Habermasszal és az európai konstruktivizmus elkötelezettjeivel abban is, hogy ez a folyamat, a várhatóan velejáró referendummal és az azt megelőző társadalmi dialógussal stb. együtt magában rejti a transznacionális kommunikáció és az önmagát beteljesítő prófécia lehetőségét. „Európának mint egésznek magára kell alkalmaznia az állam és a társadalom megalkotásának cirkuláris logikáját."[51]

Ennek a logikának az alkalmazása – és ezt Habermas és Offe pontosan tudják – sem magától értetődőnek, sem egyszerűnek nem mondható. Ahhoz hogy sikerrel járhasson, az előbbiekben részletesen tárgyalt határokon átlépő – európai – civil társadalom további aktivizálódása és intézményesülése mellett még számos feltételnek kell teljesülnie.

Az európai nyilvánosság szférájának megteremtése

E számos feltétel közül kiemelkedik egy új, az európai nyilvánosság létrehozásának szüksége. E nélkül nem képzelhető el sem a demokratikus deficit ledolgozása, sem egy pozitív európai identitásnak a kikristályosodása. Ugyanakkor egyre erősödik az a szemléletváltást követelő felfogás, hogy az új európai nyilvánosság szférája ma már csak hálózatként képzelhető el. Habermas szavaival ez az új európai nyilvánosság egy olyan „hálózat, amely minden tagállam közpolgárai számára egyenlő esélyeket teremt a fókuszált politikai kommunikáció átfogó folyamatában való részvételre".

Az európai agenda kialakulása

Mint láttuk, a nagy európai átalakulási folyamatok egyik kikerülhetetlen következménye és részben továbblendítője az a jelenség, hogy az európai nemzetállamok fokozatosan veszítenek korábban mindenre kiterjedő ellenőrzési képességükből. A negatív külső adottságok („negatív externáliák") kollektív kontrolljának igénye sok, korábban nemzeti fennhatóság alatt álló hatalmat transzferált Brüsszelbe (környezetvédelem, migráció, illegális nemzetközi kereskedelem elleni védekezés stb.). A Közös Piac évtizedekig tartó kiépítése egy sor olyan intézkedést követelt meg, amelyek ellenőrzése gyakorlatilag megoldhatatlan nemzetállami szinten.

Ugyanakkor a napirendre kerülő feladatok EU-szintű meghatározásának (agenda setting) teljességgel új vonásai jelentek meg. A legélesebb ezek közül a kész helyzeteket teremtése az államok számára. Ez az „indukált agenda" a társadalmi mobilizálás és támogatottság terén több problémát is felvet.

Az új európai agenda homályosságával és áttekinthetetlenségével, elitvezéreltségével és multinacionális összetevőivel eltér a klasszikus demokratikus nemzetállami gyakorlattól. A kérdés elemzői szinte kivétel nélkül hangsúlyozzák, hogy a feladatkijelölésnek „nincs érvényes és közérthető interpretációja".[52] Bátran hozzátehetjük: nem is lesz és nem is lehet, amíg nincsenek világosan meghatározott politikai célok, azokat konszenzuálisan támogató politikai közösség és európai szinten megerősödött civil társadalom. Amíg ezek a kialakulás folyamatában vannak, marad az elitvezéreltség, a homály és a többértelműség.

A hatalommegosztás folyamata egyelőre a brüsszeli testületek javára történik, ami felborítja a nemzeti kormányzatok belső egyensúlyát és átalakítja a központi nemzeti intézmények és az önkormányzatok viszonyát. Ez az átalakulás az érintett nyugat-európai társadalmak jelentős részében meglehetősen előrehaladt, de a lehetséges és kívánatos változásoknak inkább csak

a szele érintette meg a csatlakozni kívánó kelet- és közép-európai országok intézményeit. Az intézményi mentalitás erőteljes folytonossága, illetve felszíni látszatváltozásai még sok nehézséget fognak okozni az integráció kiszélesítésének folyamatában.

A közösségi intézmények és a bizottság ebben a folyamatban a gyűjtőház szerepét játsszák: bennük konvergálnak a gazdasági, politikai és társadalmi szereplők és érdekek. Ezek az új keretek komoly kihívást jelentenek a nemzeti gyakorlat számára – a hagyományos lobbivonalak átrendeződnek, a nemzeti szabályozás hagyományos módjai érvényüket vesztik stb.[53]

A változások pozitív hozama, hogy az új játékkal új elvek is bevezetésre kerülnek, mint pl. a szubszidiaritás, az arányosság, a jóhiszeműség elve stb. Mindez a politikai-adminisztratív kultúrák átalakulásához vezet. Yves Mény a *Nemzeti négyzetek és európai kör – az idomulás kihívása* c. tanulmányában, amelyben ennek az átalakulási folyamatnak kiváló elemzését adja, hangsúlyozza, hogy a játszma többesélyes, a helyzet képlékeny, tehát alakítható és bizonytalanságokkal és kiszámíthatatlansággal terhes.[54]

Az Európai Unió és tagállamai között a döntés és végrehajtás furcsa dialektikája érvényesül: jelenleg a kettő látszólag teljesen elkülönül, Brüsszel dönt, a nemzetállamok végrehajtanak. A döntéseket végrehajtó államok ugyan mind részt vesznek a döntéshozatalban, de egyrészt a hazai publikum előtt ez jórészt rejtve marad, vagy nem világos, másrészt pozícióik nagyban különböznek: vannak köztük gazdagok és szegények, hatékony vagy nem hatékony bürokráciával rendelkezők, kezdeményezők vagy csak nehézségek árán alkalmazkodók. Ebben a helyzetben nagy a kísértés, hogy a népszerűtlen döntésekért – amelyeket az ő egyetértésükkel, nem ritkán kezdeményezésükre hoztak – Brüsszelre hárítsák a felelősséget.

A döntéshozatalnak és végrehajtásnak ebben az átláthatatlan és képlékeny játékterében az érdekcsoportok – amelyeknek nagy része a civil társadalom kategóriájába sorolható – alapvető kihívás elé kerülnek egy olyan helyzetben, amikor az európai intézményekhez való viszonyukat tekintve rosszul vagy alig strukturáltak. Jóllehet mindenütt nemzeti intézmények és folyamatok hozták létre őket, most nemzetek feletti döntési struktúrákhoz kell idomulniuk. Ahogy Bartolini megjegyzi, miként az állam kialakulása történetileg alapvető változást hozott a kollektív cselekvés terén, úgy az Európai Unió kialakulása (és a nemzetállam mint központi hatalom ezzel párhuzamos hanyatlása) is változásokat hozhat a tömeges politikai cselekvés terén.[55]

Az itt vázolt mozgásátalakulás szükségszerűen eredményezi új közterek, a nyilvánosság új tereinek kialakulását. Az európai nemzetek feletti szint megjelenése – minden átláthatatlanságá-

val és kiszámíthatatlanságával együtt, vagy talán éppen ennek köszönhetően – új lehetőséget és kereteket kínál azoknak a csoportoknak, amelyeknek nincs közvetlen kapcsolatuk a nemzeti hatóságokkal, vagy éppen konfliktusban vannak velük. A legaktívabbak és legmobilabbak kihasználhatják és a jelek szerint ki is használják a bizottság által kínált részvételi és konzultációs lehetőségeket.

A valóságban ezeknek a csoportoknak igen eltérő a kapacitásuk a kínálkozó lehetőségek kihasználására, igen eltérő esélyekkel képesek megbirkózni a lobbizás nehézségeivel, vagy a Brüsszelben is érvényesülő klientalizmus régi és új formáival, a privilegizált játékosok gyakorlatával. Ha mindez igaz a jelenlegi tagállamok érdekcsoportjaira, még inkább igaz kell, hogy legyen a csatlakozásra készülők esetében.

Amennyiben azonban sikerrel alkalmazkodnak és élnek az új nemzetek feletti struktúrák adta lehetőségekkel, nemcsak saját túlélésüket biztosítják, de kitágítják a beszűkült nemzeti közteret, Yves Mény kifejezését kölcsönvéve, hozzájárulnak a nemzeti négyzetek európai körré alakításához. Ezek a törekvések, még ha sikerrel járnak is, nem vezetnek azonnal és automatikusan a Habermas által követelt európai nyilvánosság kialakulásához, jóllehet annak fontos összetevői lehetnek. A közterek nemzetek felettivé alakítása, az érdekcsoportok új konzultációs, tárgyalási és lobbi-stratégiája az új keretek között csak az oda-visszacsatolás állandósulása és a részvétel jelentős megnövekedése esetén játszhat számottevően közre az európai nyilvánosság megteremtésében és demokratikus működésének kialakításában. A fragmentálódás veszélyét pedig csak a horizontális hálózatosodás segítheti elkerülni. Ezek kialakítására bátorít az EU intézményeinek filozófiája is, amely szerint a közélet szabályai egyre inkább a kollektív tanulás által létrehozott és állandóan megújuló tudáson kell, hogy alapuljanak. Jelenleg az Európai Bizottság, a parlament és a tanács egymással versenyeznek e tanulási folyamat szervezésében. Az Európai Unióban kibontakozni látszó politikai innováció leginkább a hálózatiság elvének gyakorlatba ültetésében, a „hálózatkormányzás rendszerében"[56] mutatkozik meg. Erre a hálózatiságra épül az EU „problémamegoldó stratégiára hangolt tárgyalásos rendszere". Pozitív alternatívaként, heurisztikus hipotézisként elfogadhatjuk Beate Kohler-Koch definícióját és az Európai Uniót a politikai innovációt megtestesítő hálózat-kormányzás problémamegoldó stratégiára hangolt tárgyalásos rendszereként is felfoghatjuk az alkotmányozás, az európai közszféra, az európai identitás és az európai civil társadalom tudatos megteremtésére irányuló erőfeszítéseinek időszakában. A „meghatározatlan politikai tárgy"-tól (Jacques Delors) az „európai államok szisztematikusan nem hegemón rendjén át" (Timothy Garton Ash) Kohler-Koch „tárgyalásos rendszeréig" terjedő

meghatározásokban kimutatható a változás: a hangsúly a negatív definícióról a pozitív felé, a passzivitástól és bizonytalanság felől az aktivitás és affirmáció felé billen. A zöld könyvek és a fehér füzetek publikálása olyan nagy európai projektek meghirdetése és finanszírozása, mint az „interkulturális dialógus" vagy az akadémiai, egyetemi szférát erősítő Jean Monnet-projektek és -központok hálózata, része ennek az öngeneráló tanulási folyamatnak, amely feltételezi a civil társadalom aktivizálódását. Ez már a „konzultáció megerősített kultúrájának"[57] korszaka, amelyben az EU-politikák zökkenőmentes átvétele és megvalósítása nem az erőltetésen és a szabályoknak engedelmeskedő magatartáson, hanem az aktív bevonódottságon és a „lehetőségek ablakainak" szélesre nyitásán alapul. A transznacionális hálózatok mind a politika formálásában, mind megvalósításában fontos szerephez jutnak. Ez különösen igaz az EU regionális politikájára és strukturális alapjaira.[58] A hálózatszerű tárgyalásos kormányzás kialakuló rendszeréhez a regionális és strukturális alapok paradigmatikus modellként szolgálhatnak. Kohler-Koch egyenesen az európai gondolati tér és a cselekvés regionális terének szoros kapcsolatáról ír. Ha tanulmányát át is hatja némi nem teljesen megalapozott lelkesültség és optimizmus, abban egyet lehet érteni vele, hogy regionális szinten az EU-nak a vártnál nagyobb hatása lehet és kell is, hogy legyen az intézményfejlesztésre. Az intézményi változások társadalmi hatásait tekintve igaz, hogy a hosszú távú regionális politika új szerepet játszhat az európai politikában. Valóban, „ezt a társadalmi folyamatot a gondolatok és a gyakorlat transznacionális hálózatokon keresztüli terjedése ösztönzi".[59]

A KIBONTAKOZÓ EURÓPAI TÁRSADALMI TÉR STRUKTÚRÁLÓDÁSA

Az európai társadalmi teret régi és új intézmények, struktúrák, játékosok népesítik be. Közülük kiemelkednek a régiók, különösen a határokat átszelő eurorégiók.

S bár nem véletlen, hogy egyre több figyelem esik rájuk, és hogy a nemzetközi kutatások középpontjába kerültek, az európai tér meghatározó egysége egyelőre még az állam maradt. Ugyanakkor az is igaz, hogy e két fontos szereplő viszonyában egy több évszázados trend megfordulásának lehetünk tanúi: amíg a középkortól mostanáig a kialakuló nemzetállamok jelentettek kihívást a történeti régiók számára, ma éppen fordítva, a kihívások az államot érik a régiók oldaláról. A posztnemzeti konstellációban új jelentőségre tesznek szert a régiókon belüli és a régiókat összekötő hálózatok, valamint a természetes és adminisztratív határokat átszelő funkcionális civil társadalmi láncolatok. Az új intézmények és szereplők születésének és a régi-

ek átalakulásának ebben az új korszakában a fogalmak is jelentésváltozáson mennek keresztül. Így például az államok megmaradt szuverenitása egyre inkább tárgyalópozíciójuk erősítésére, mint az államhatárok közé eső terület feletti szupremácia kifejezésére szolgál. A civil társadalom új mozgásformái és hálózatai a résztvevőknek alternatív lojalitásokat és identitást kínálnak, és ezzel az állampolgárságról egyre inkább a közpolgárságra (citizenship) esik a hangsúly. Tanúi lehetünk annak, hogy ezekben az új együttműködési keretekben – különös tekintettel a határokat átszelő együttműködésre – hogyan érvényesül a „határok nélküli kötelességek" elve. A fogalmak statikus definíciója egyre inkább átadja a helyét a dinamikus meghatározásoknak, ahol a folyamat, a mozgás, a változás a döntő. Ahogyan az állampolgárból egyre inkább különféle hálózatokban részt vevő, aktív közpolgár lesz, az állam esetében is a hangsúly egyre inkább a közvetítő, tárgyaló szerepre esik. A legújabb irodalomban megjelent ennek jelölésére a „virtuális állam"[60] fogalma; az állam mint mediátor a gazdasági és politikai szféra, a hazai és nemzetközi tevékenységek között. Egy ehhez közelálló megjelölés a „szabályozó állam" (regulatory state) fogalma; itt a hangsúly arra esik, hogy az állam nem kapcsolódik be a redisztribúcióba és a stabilizációba és nem vállalja fel a kormányok szimbolikus funkcióit; az államokat szabályozó állam a már létező adminisztratív funkciókra épít politikáinak kivitelezésekor. A szabályozó államnak nincs tehát egy világosan kirajzolódó piramisstruktúrája, ami meghatározná a hatalomgyakorlás menetét. Jellemzője még, hogy a polgárok és az állam viszonyát nem szabályozza alkotmány és a költségvetés szintje igen alacsony.[61] A szabályozó állam tehát nem hagyományos federális állam, de nem is a vesztfáliai modern európai nemzetállam. Inkább egy olyan politikai konstrukció, ami a tagállamok közötti politikai munkamegosztáson alapul.

A hálózat fogalma a természettudományok forrásvidékéről származik és csak az utóbbi időkben hódította meg a társadalomtudományokat. A hálózatkoncepció vagy hálózatelemzés a „nyílt rendszer perspektíva" térnyerését eredményezte a politikai intézmények hagyományos kezelésével szemben. Az elemzési egység a különböző szervezetek közötti interakció lett, a figyelem a formális struktúrák felől az informális szervezet felé terelődött. E szemléletváltás egyben a politikai szervezetek struktúrájának átalakulását is mutatja. A politikai és társadalmi intézmények és szervezetek egyre elválaszthatatlanabbul kapcsolódnak az európai és globális terek interdependencialáncolataiba. A hálózati elv lényege a horizontalitás és mellérendeltség. Az Európai Unió keretei között kialakuló hálózatok – policy networkök – az „autonómia ás a kölcsönös függés együttélésén alapulnak."[62] Ők a korábbi hierarchiák alternatívái. A hálózati szerveződés megjelenése és térnyerése nem vé-

letlen vagy váratlan esemény az európai konstrukció történetében.

Az európai integráció építészei a kezdetektől olyan új gazdasági és politikai terek létrehozásán dolgoztak, ahol a hangsúly a határokat átszelő cserefolyamatokra esik. Az állandó interakción alapuló új kormányzási formának ez a gyökere. Jachtenfuchs és Kohler-Koch megfogalmazásában: „az európai hálózatok szereplői nem csupán tárgyai a kormányzatnak, hanem partnerek a közös problémák megoldásában".[63] Nem véletlenül szokták az EU-t üvegházhoz is hasonlítani, amiben különböző típusú hálózatok tenyésznek.[64]

A merev struktúrákkal és formális szabályozással szemben a hálózat lehetővé teszi a széles körű és rugalmas részvételt, lehetőséget ad csomósodási pontok, gyülekezetek, társulások, újszerű szövetségek létrejöttére, érdemi oda-visszacsatolásra. Mindez megkönnyíti a döntések adaptációját és csökkenti az inkonzisztenciát, a folyamatok „megtörésének" lehetőségét, megteremti a súrlódásmentesebb alkufolyamatok kereteit.

A regionális, nemzeti, nemzetek feletti szinteket tehát transznacionális hálózatok kötik össze. Willy Claes korábbi belga külügyminiszter szavaival „a hálózatok egy kidolgozott rendszere segíthet az eltérések és közös érdekek összebékítésében".[65]

Kollektív szuverén születése

Mindez közelebb hoz-e minket a válaszhoz eredeti kérdésünkre, hogy mi is az EU valójában? Az invenciózus pozitív meghatározások és hasonlatok – „új-középkori", „posztmodern, puha birodalom", „posztnemzeti konstelláció", „posztszuverén" stb. – mind arra utalnak, hogy a kialakulóban lévő politikai struktúra nem feleltethető meg a területi szuverenitás hagyományos képletének, hanem inkább a „diffúz és egymással átfedésben lévő közhatalmak"[66] elemeiből tevődik össze. Az EU-ban felfedezhetők mind a federális, mind a szabályozó állam (és még több, itt terjedelmi okokból nem tárgyalt típus) jegyei, ám azonosítani egyikkel sem lehetne maradéktalanul. Az elemzők között egyre inkább kialakulni látszik az a konszenzus, hogy a születőben lévő politikai rend sem kormányköziségnek, sem szupranacionális államnak nem tekinthető (sem Staatenbund, sem Bundesstaat[67]). Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az EU a kettő közötti egyensúlyi állapotban, egyfajta középarányosként volna értelmezhető. A cseppfolyós és az állandó átalakulás folyamatában lévő struktúráját ugyanis egyre növekvő mértékben határozzák meg a szupranacionális szabályozások egyfelől, a transznacionális társadalom kibontakozása és civil társadalmi, illetve intézményi expanziója másfelől. A kormányköziség tehát két ol-

dalról is behatárolt, ezért kifutási esélyei korlátozottak és fogyatkozóak.

Az Európai Unió tehát sokkal inkább ragadható meg folyamatként, mint struktúraként: állandó és dinamikus egyensúlykeresés territorialitás és nem territorialitás között, amelyben a nem területi elem a dinamizáló mozzanat. Következésképpen az EU-jelenség vagy folyamat nem gyömöszölhető konvencionális kategóriákba.

A dominanciától a tárgyalás felé történő elmozdulás nemcsak azt jelenti, hogy az államok egymás közötti tárgyalással rendezik konfliktusaikat és építik kapcsolataikat, hanem hogy az állam egy sor új és régi szereplővel kerül tárgyalásos viszonyba: a történeti és az újonnan kialakított régióktól a transznacionális mozgalmak és az NGO-k közösségéig.

A tagállamait nem hierarchikus rendbe tömörítő EU ezek szerint „a sokszintű alku integrált rendszereként" (Edg. Grande), „az állandó tárgyalások intézményeként", „tárgyalásos maratonként" (B. Kochler-Koch) vagy „tárgyalásos rend"-ként (Smith) értelmezhető. Ez a tárgyalásos rend a „tárgyaló állam" és az új szereplők közötti interakciók során jön létre.

Az állami és nem állami, profitorientált és civil szervezetek és intézmények együttműködésének és konfliktusainak szabályozott arénájaként, interaktív tereként működő Európai Unió új, példa nélküli jelenség. Önmagát tárgyalásos rendként megjelenítő kreatív káosz, amelyben a politikai közösség nem tradicionális modellje körvonalazódik. Összegyűjtött szuverenitásként vagy kollektív szuverénként ugyanúgy értelmezhető, mint hálózati kormányzásként vagy a hálózatok hálózataként. A születőfélben lévő új, kollektív szuverén még nyitott a meghatározásokra. Ezek köre azonban szűkül. A nyitott végű folyamat lassan elérkezik saját határaihoz.

Új, példa nélküli jelenséggel van dolgunk, a politikai közösség nem tradicionális modellje van kialakulóban. Ha mibenlétét meghatározni nem is könnyű, kételkedni benne nem lehet, hogy új szuverén van születőben.

Neve még nincs, arcának, testének körvonalai is éppen hogy csak sejthetők. Sokan lázasan keresik az új kategóriát, ami a számára a legmegfelelőbb lesz. Félszuverén vagy kollektív „gyűjtő"-szuverén, posztmodern, puha birodalom vagy államok feletti alkotmányos hálózatkormányzás, mind lehetséges elnevezések. Tekintettel a precedensnélküliségre, az is lehetséges, hogy az újszülöttnek kezdetben több neve is lesz.

Azt, hogy ez a születőfélben lévő, egyre meghatározhatóbb politikai tárgy végül milyen jelzőt visel el magán és fogad el hosszú távú használatra, több tényező együtthatásának a függvénye. Ugyanúgy függ a konvent munkájának eredményességétől, mint a keleti bővítés sikerétől és az új világkonstellációban vállalt és kiküzdött szerep jelentőségétől, de nem utolsósorban

az új „nagy kijelölő" aktivizálódásának mértékétől. Egyelőre találgatások, vita és politikai összecsapások tárgya, hogy a karakteresebb, élesebb körvonalú, alkotmányos jelleg, vagy a lazább, államközi szerveket, a nemzetállamok szövetségének konföderális koncepciója kerül-e túlsúlyba. A vita most a társadalomtudományos műhelyekben, a politika arénáiban, a Konventben és a civil szférában egyaránt zajlik. Kétségtelen, hogy a közvéleményt befolyásoló értelmiség és a civil szervezetek felelőssége ebben a fázisban jelentősen megnövekedett. A politikai akaratok, gazdasági kalkulációk és civil igyekezetek azonban mind a fékevesztett globalizáció, az öngerjesztővé vált európai integráció és europanizáció, valamint a demokratikus piacgazdaságok irányában elindult transzformáció robosztus folyamatainak kontextusában és szorításában juthatnak csak érvényre. Nem árt ezért észben tartani, hogy a konstruktivizmusnak, az európai konstrukció projektjeinek is megvannak a kényszerpályái.

JEGYZETEK

[1] Laffan, B., „The European Union: A Distinctive Model of Internationalization," *Journal of European Public Policy*, vol. 5, No. 2. (1998), pp. 235–253.
[2] Chryssochoou, Dimitris N., *Towards a Civic Conception of the European Polity*, Working Paper 33/01 (University of Exeter), p. 4.
[3] Idézi Chryssochoou, p. 5.
[4] Offe, Claus, „Is There, or can There be, a »European Society«?, to be published in Ines Katenusen and Wolfram Lampig, *Demokratien in Europa*. Opladen: Leske and Bud-rich, 2002.
[5] Lásd Verheugen 2002. július 16-i beszédét!
[6] Közvélemény-kutatások szerint 1996-ban az EU-polgárok 61%-a gondolta úgy, hogy a bővítés jó dolog; 1999-ben 44%; ebből az EU keleti határövezetéhez tartozó Ausztria: 30%, Németország: 34%, Olaszország: 48%.
[7] Palmer, John–Gillespie, Paul, *The Mission and Values of the Europe We Need*. The European Policy Centre 20, 2001.
[8] Uo.
[9] Chryssochoou, Dimitros. uo.
[10] Chryssochoou p. 17
[11] Schmitter, Philippe C.: *How to Democratize the EU and Why Bother?* Rowman & Littlefield Publ. Inc., 2000 p. 116.
[12] Uo.
[13] Ld. Anna Diamantopolosz jelentését!
[14] Ld. erről bővebben *Preparing for a New Europe*, ISES Final Report, 2001.
[15] Ld. részletesen az *Eurobarometer* 56. 2001. októberi felmérését!
[16] John Keane kifejezése.
[17] *Towards a European Civil Society*, Research Proposal. Berlin: WZB, January 2002.

[18] Magone, José M.: *The Modern World System and European Civil Socity. A reconstruction of the long dureé of modernity in the new millennium.* Copenhagen: University of Copenhagen, 2000. (Join Sessions of the European Consortium for Political Research).

[19] *European Governance. A White Paper.* Brussels: Commission of the European Communities. COM (2001) 428 Final, p. 3.

[20] Uo.

[21] Uo. p. 9.

[22] Ibid. p. 4.

[23] Uo. p. 7.

[24] Uo. p. 7.

[25] Uo. p. 7.

[26] In: Közös Európa: http://www.common.org.pl/

[27] Uo.

[28] Siedentop, Larry: *Democracy in Europe.* London: Penguin, 2000. p. 217.

[29] p. 226.

[30] Uo.

[31] *An Ambitions Vision for the Enlarged Europe* 21/1/2002.

[32] Delors, id. mű, p. 2.

[33] Frazer Cameron and Alan Mayheu: *End-game: creating the golden rules*, May 2. 2002. Internet.

[34] Ld. részletesen Romano Prodi 2002. február 7-i madridi beszédét.

[35] Ld. uo.

[36] Az Európa jövője-vita 2002. április 15–16-án zajlott a konventben.

[37] Speech to the Foreign Affairs Association, May 28, 2001. Internet.

[38] Interacting States, p. 188.

[39] Jürgen Habermas, Why Europe Needs a Constitution. *New Left Review*, Sept–Oct, 2001. p. 11.

[40] The Postnational Constellation, Cambridge 2000.

[41] Habermas, p. 12.

[42] Jürgen Habermas kifejezése.

[43] Magone, José M.: The Modern World System and European Civil Society.A Reconstruction of the Long Durée of the Modernity of the Millenium. (Manuscript). University of Copenhagen, April 2000.

[44] Ld. többek között az általunk is elemzett Habermas, Jeremy Rifkind, Vitányi Iván stb. munkáit!

[45] Magone ezt a jelenséget annyira fontosnak ítéli, hogy egy új, magyarra nehezen lefordítható kifejezést vezet be annak jelölésére: „egyezményizmus" („treatism").

[46] Magone, op. cit. p. 3.

[47] Op. cit. p. 2.

[48] Op. cit. p. 3.

[49] „global negotiated model", op. cit. p. 14.

[50] Huntley, James Robert, Pax Democtatica: A Strategy for the 21st Century. Macmillan, 1998.

[51] Uo, p. 16.

[52] Ezt az álláspontot az utóbbi időben legpregnánsabban Yves Mény, az Európai Egyetem Intézet, Robert Schumann Központjának igazgatója fejtette ki a *National Squares and European Circle* című munkájában (p. 34.).

[53] Uo. p. 35.

[54] Uo. p. 38.

[55] Stefano Bartolini, publikálatlan kézirat, idézi Yves Mény, op. cit. p. 41.

[56] Beate Kohler-Koch nevezi így az EU-t legújabb tanulmányában: *European Networks and Ideas: Changing National Policies?* EIoP. Vol 6. (2002) No. 6.

[57] Beate Kohler-Koch. Uo.

[58] Lásd az erről szóló legújabb irodalmat: Ash , Heinett, Hooglo, Lang et al.
[59] Beate Kohler-Koch, p. 6.
[60] Jönsson–Tägil–Törnqvist, Organizing European Space, London, Sage, 2002. p. 93.
[61] Az Európai Unió tagállamai össz-GDP-jének 1,3%-át költi.
[62] L. Jönsson–Tägil–Törnqvist, p. 104.
[63] Transformation of Governance in the EU. Paper presented at the ECSA conferen-ce, May, 1995 p. 9.
[64] Ld. Peterson.
[65] Idézi Jönsson et al. p. 130.
[66] Jönsson ... p. 126.
[67] Ld. Philippe C. Schmitter, Imagining the Future...

BIBLIOGRÁFIA

A regionális és határon átnyúló együttműködés. Szombathely, Institute for Social and European Studies, 2001.

Alexander, Jeffrey C. (ed.): *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*, SAGE Publications, London, 1998.

An Ambitions Vision for the Enlarged Europe 21/1/2002

Anand, Sudhir–Sen, Amarthy: *Human Development and Economic Sustainability.* In: World Development. 2000. 28.

Ash, Timothy Garton: *Europe's Endangered Liberal Order.* In: Foreign Affairs, March/April 1998. Vol. 7. Nr. 2.

Ash, Garton Timothy: *Europe: the European Orchestra.* New York Review of Books. May 17, 2001.

Axt, Heinz-Jürgen: *Az unió Amszterdam után.* In: Európai Szemle, Tavasz 1998/1.

Axtmann, Roland (ed.): *Globalization and Europe*, Pinter, London & Washington, 1998.

Barber, Benjamin: *A failure of American democracy.* In: International Herald Tribune. July 30, 2002.

Barro, Robert J.: *Determinants of Economic Growth: a cross-country emirical study.* Cambridge, MA: MIT Press, 1997.

Blahó András (szerk.): *Világgazdaságtan. Globális fejlődés és gazdaságdiplomácia.* Budapest: Aula, 2002.

Böröcz, József: *A róka és a holló. Beszédhelyzet és hatalom az EU–magyar kommunikációban*, Kézirat, Budapest, 1997.

Buday-Sántha Attila: *Vidékpolitika – agrárpolitka.* Bp.–Pécs: Dialóg Campus, 2001.

Cameron, Frazer–Mayheu, Alan: *End-game: creating the golden rules*, May 2. 2002.

Chronin, Thomas E.: *Direct Democracy.* Cambridge: Harvard University Press, 1998.

Chryssochoou, Dimitris N.: *Towards a Civic Conception of the European Polity*, Working Paper 33/01 Univ. of Exeter.

Dahrendorf, Ralf: *After 1989 – Morals, Revolution and Civil Society*, St. Antony's College, Oxford, 1997.

Diamond, Larry: *Economic Development and Democracy Reconsidiration.* In: Reexamining Democracy. Garry Marks and Larry Diamond eds. London: Sage, 1992.

Diamond, Larry: *The Globalization of Democracy.* In: Global Transformation and the Third World. Eds. Robert O. Slater, Barry M. Schutz, and Steven R. Dorr. Boulder: Lynne Rienner, 1993.

Directory of pressure groups in the European Community. (ed. by Alan Butt Philip, with the contributions by Judith Eversley, Oliver Gray, Emil Kirchner) Harlow, Essex: Longman Current Affairs, 1991.

Europe Scenarios 2010. Forward Studies Unit of the European Commission, 1998.

European Governance. A White Paper. Brussels: Commission of the European Communities. COM (2001) 428 Final.

Final Report of the Reflection Group on the Long-Term Implications of EU-Enlargement: The Nature of the New Border. The Robert Schuman Centre of Advanced Studies European University Institute, Firenze, with the Forward Studies Unit, European Commission. Brussels. November, 1999.

Gray, Oliver: *The structure of Interest Group. Representation in the European Union.* In: Lobbying, pluralism and EU integration. Brussels: European Interuniversity Press, 1998.

Guttman, Robert J.: *Europe in the new century. Visions of an emerging superpower.* Boulder: Rienner, 2000.

Habermas, Jürgen: *The European Nationstate and the pressure of globalisation.* In: New Left Review. 1999. No. 235.

Hallstein, Walter: *Der Unvollendete Bundestaat. Europäische Erfahrungen und Erkentnisse,* Econ, Düsseldorf, 1969.

Hankiss Elemér: *Balancing the Accounts. Credit and Debit in International Relationships.* In: *Redefining International Relations: Scenarios for the 21 Century.* ISES Discussion Papers No 2. Budapest–Kőszeg–Szombathely, 1997.

Hondrich, Karl Otto: *Der Krieg und Europas Grenzen.* In: Merkur Heft 7, 53. Jahrgang, Juli 1999.

Horváth Gyula: *Európai regionális politika.* Budapest, Pécs: Dialóg Campus, 1998.

Hughes, Barry B.: *International Futures.* Boulder, Westview Press, 1999. (3rd ed.)

Huntington, Samuel: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order,* Simon & Schuster, 1996.

Huntley, James Robert: *Pax democratica: a strategy for the 21 century.* New York: St. Martin's Press, 1998.

Ikenberry, John: *The Myth of Post-Cold War Chaos.* In: Foriegn Affairs, May/June 1996.

Inclusive Cities: Building Local Capacity for Development. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 2000.

Inglehart, Ronald: *Eurobarometer: the dynamics of European public opinion: essays in honour of Jacques René Rabier.* Houndmills, Basingstroke, Hampshire: MacMillan, 1991.

Inglehart, Ronald: *Modernization and postmodernization.* Princeton, NJ: princeton University, 1997.

Inglehart, Ronald and Wayne E. Baker: *Modernization, Cultural Change and the Persistance of Traditional Values.* In: American Sociological Review. 2000. No. 65.

Inotai András: *What is Novel about Eastern Enlargement of the European Union? The Costs and Benefits of Eastern Enlargement of the European Union.* Budapest: Institute for World Economics Hungarian Academy of Sciences, 1997.

Jönsson, C., Tägil, S., Törnqvist, G.: *Organizing European Space,* London: Sage, 2000.

Judt, Tony,: *A Grand Illusion? An Essay on Europe.* Penguin Books, 1996.

Kaldor, Mary: *Transnational Civil Society.* In: *Közép-európai változások,* MTA Szociológiai Intézet – Savaria University Press, Budapest–Szombathely, 1998.
Kahl, Martin: *European Integration, European Security and the Transformation in Central Eastern Europe.* In: Journal of European Integration vol XX. No. 2–3. Winter/Spring.
Kauiraj, Sudipta–Khilnani, Sunil (eds.): *Civil Society: History and Possibilities.* Cambridge Univ. Press, 2001.
Kende Tamás–Szűcs Tamás: *Az Európai Unió politikái.* Budapest: Osiris, 2000.
Kengyel Ákos: *Az Európai Unió regionális politikája.* Budapest: Aula, 1999.
Kicker, Renate–Marko, Joseph–Steiner, Michael (eds.): *Changing Borders: Legal and Economic Aspects of European Enlargement,* Peter Lang, Frankfurt, 1998.
Kirchner Emil: *The Development and Importance of Interregional Cooperation in Central Eastern States.* European University Institute, Working Paper RSC No. 98/50.
Kohler-Koch, Beate: *European networks and ideas.* In: European integration online Papers. 2002. April 16. Vol. 6.
König, Helmut: *Russland und die Neuordunung Europas.* In: Osteuropa Mai 1998.
Kurzman, Charles: *Waves of Democratization.* In: Studies in Comparative International Development. 1998. No. 33.
L'action collective en Europe. In: *Collective action in Europe.* (ed. by R. Balme, D. Chabanet, V. Wright) Paris: Presses de Sciences Po, 2002.
Laffan, B.: *The European Union: A Distinctive Model of Internationalization.* In: Journal of European Public Policy, vol. 5, No. 2. 1998.
Landes, David S.: *The Wealth and Poverty of Nations.* New York: Norton, 1998.
Leonard, Mark (ed.): *The future shape of Europe.* London: Foreign Policy Centre, 2000.
Local Development and Socio-Spatial Organization: Trends, Problems and Policies: the Case of Korper, Slovenia. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative, 2000.
Ludlow Peter: *A rendszer kiépítésétől a rendszer működtetéséig.* In: Európai Szemle, 1998. No. 1.
Luhmann, Niklas: *Gesellschaft der Gesellschaft.* Frankfurt: Suhrkamp, 1998.
Lundestad, Geir: *„Empire" by Integration, The Unit States and European Integration,* 1998.
Magone, José M.: *The Modern World System and European Civil Society. A reconstruction of the long dureé of modernity in the new millennium.* Copenhagen: University of Copenhagen, 2000.
Manent, Pierre: *Democracy Without Nations?* In: Journal of Democracy, Volume 8. Number 2. April 1997.
Menon, Annan–Wright, Vincent (eds.) *From the Nation State to Europe?* Oxford: Oxford University Press, 2001.
Mickel, Wolfgang: *Kulturelle Aspekte und Probleme der Europäischen Integration.* In: Aus Politik und Zeitgeschichte, B/10/97. 28. Febr. 1997.
Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Közép-európai változások,* MTA Szociológiai Intézet – Savaria University Press, Budapest–Szombathely, 1998.
Miszlivetz Ferenc: *Az európai biztonság újragondolása.* In: *A mai világ és a jövő forgatókönyvei.* (szerk.) Varga Csaba és Tibori Tímea, Stratégiakutató Intézet, MTA Szociológiai Intézet, Magyar Kapu Alapítvány. Budapest, 1997.
Musil, Jiøí: *Integration and Desintegration Models: a Comment on the Postcommunist Experience.* In: International Journal of Sociology, Vol. 24. No. 2–3. Summer-Fall, 1994.
Münch, Richard: *Das Projekt Europa: zwischen Nationalstaat, regionaler Autonomie und Weltgesellschaft.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993.

Münch, Richard: *The transformation of citizenship in the global age. From national to European and global societies.* In: Nation and national identity: the European experience in perspective. (ed. by Hanspeter Kriesi) Zürich: Rügger, 1994.

Myth and memory in the contruction of community historical patterns in Europe and beyond. (ed. by Bob Strath) Bruxelles, New York, P. I. E. – Peter Lang, 2000. (Series multiple Europe, No. 9.)

Nárai Mária–Rechnitzer János (szerk.): *Elválaszt és összeköt a határ: társadalmi és gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben.* MTA RKK, Pécs–Győr, 1999.

Neunreither, Karlheinz: *Governance without Opposition: The Case of the European Union*, In: Government and Opposition, Vol. 33, No. 4. 1998.

Offe, Claus, *Is There, or can There be, a „European Society"?* In: Ines Katenusen–Wolfram Lampig (eds.) Demokratien in Europa. Opladen: Leske and Budrich, 2002.

Outhwaite, William: *Toward a European Civil Society?* In: Soundings 2000. 16.

Palánkai, Tibor: *Globalizáció – civilizációk – Európa.* In: Magyar Tudomány, 2002/6.

Palmer, John–Gillespie, Paul: *The Mission and Values of the Europe We Need.* The European Policy Centre 20, 2001.

Pálné Kovács Ilona: *Regionális politika és közigazgatás.* Budapest, Pécs: Dialóg Campus, 1999.

Pérez-Díaz, Victor: *The Public Sphere and a European Civil Society.* In: *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization* (ed. Jeffrey C. Alexander), SAGE, London, 1998.

Polis Pannonia: Lesarten zur Bildung des Politischen. (ed. by Hans Göttel) Europa-haus Burgenland: Almanach 2000.

Preparing for a New Europe: ISES „Preparity" Final Report. (eds. Jody Jensen – Miszlivetz Ferenc) Szombathely: Institute for Social and European Studies, 2001.

Rechnitzer János: *Területi stratégiák.* Budapest–Pécs: Dialóg Campus, 1998.

Rees, G. Wyn: *The Western European Union at the Crossroads. Between Transatlantic Solidarity and European Integration*, Westview Press, 1998.

Régiók Európája, az Európai Unió regionális politikája. Budapest: KÜM, 1999.

Regional and Local Democracy in the European Union, EU Committee of the Regions, Brussels, May 1999.

Regions in Central Europe. The legacy of history. (ed. by Sven Tägil) London: Hurst, 1999.

Remmer, Karen L.: *New Theoretical Perspectives on Democratization.* In: Comparative Politics 28 (1).

Rifkin, Geremy: *A new player at the global table – the birth of civil society politics.* (*conference paper*) In: Intercultural Dialogue. Brussels: European Commission. 21 March, 2002.

Rose, Richard: *A Diverging Europe.* In: Journal of Democracy. 2001. No. 12.

Rusenblum, Nancy L.–Post, Robert C. (eds.): *Civil Society and Government.* Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2002.

Schmitter, Philippe C.: *How to Democratize the EU and Why Bother?* Rowman and Littlefield Publishers Inc., 2000.

Schmitter, Philippe C.: *Political and Social Europe.* In: *Közép-európai változások*, MTA Szociológiai Intézet – Savaria University Press, Budapest–Szombathely, 1998.

Schmitter, Philippe C.: *Szociális Európa és politikai Európa.* In: *Közép-európai változások*, MTA Szociológiai Intézet – Savaria University Press, Budapest–Szombathely, 1998.

Sen, Amartya: *Development as Freedom.* New York: Anchor, 2000.

Sen, Amartya: *Human Capitl and Human Capability*. In: World Development 25(12).

Siedentop, Larry: *Democracy in Europe*. London: Penguin, 2000.

Shin, Doh Chull: *On the Third Wave of Democratization: A Synthesis and Evaluation of Recent Theory and Research*. In: World Politics. 47 October.

Spatial Perspectives for the Enlargement of the European Union. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 2000.

Szentes Tamás: *Globalizáció, regionális integrációk és nemzeti fejlődés*. Budapest: Savaria University Press, 2001.

Sträth, Bo (ed.): *Europe and the Other and Europe as the Other*. Bruxelles: Peter Lang, 2000.

SUSTRAIN Fenntartható közlekedési infrastruktúra. A gazdaságfejlesztés feltételei a nyugat-dunántúli régióban. Nyugat-dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács, 2000.

Tang, Helena (ed.): *Winners and Losers of EU Integration*. The World Bank, Washington, D. C., 2000.

Tägil, Sven (ed.), *Regions in Central Europe The Legacy of History*. London: Hurst and Co., 1999.

Tebbe, Gerd: *Wunsch und Wirklichkeit, Das Problem der Osterweiterung*. In: Europa Archiv 49. Jahr 13/14. 1994.

Towards a European Civil Society, Research Proposal. Berlin: WZB, January 2002.

TUNANDER, OLA (ed.): *Geopolitics in Post-War Europe, Security, Territory and Identity*, London: SAGE, 1997.

Urban Success Stories: Building a Better Tomorrow in Deprived Neighbourhoods. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 2000.

Van Ham, Peter: *Central Europe and the EU's Intergovernmental Conference*. In: Security Dialogue, 1997. Vol. 28.

Vignon, Jerome: *The Need for a New European Policy*, Paper presented at the 2nd Savaria International Summer University, July, 1997. Kézirat.

Vitányi Iván: *Mérleg: itt és most a szociáldemokráciáról*. Budapest: Kossuth, 2000.

Wallace, William: *Regional Integration: The West European Experience*. The Brookings Inst., Washington D. C., 1994.

Welzel, Christain–Inglehart, Ronald–Klingemann, Hans-Dieter: Human development as a general theory of social change: a multi-level and cross-cultural perspective. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, 1999.

Welzel, Christain–Inglehart, Ronald: *Analyzing democratic change and stability: a human development theory of democracy*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, 1999.

Whitehead, Laurence: *The enlargement of the European Union: a risky form of Democracy promotion*. In: Central European Political Science Review. 2000. Vol. 1. No. 1.

Whitehead, Laurence: *Demokratizálódás: elmélet és tapasztalat*. Budapest: XXI. Század Intézet, 2001.

Wiktora Antal–Csapó Tamás: *Humánerőforrás-fejlesztési program*. Szombathely, 2001.

Working for the Regions. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 2001.

Zielonka, Jan: *Boundary Making by the European Union*. In: Jan Zielonka (ed.): Europe Unbound: Shifting the Boundaries of the EU. Cambridge University Press: Cambridge, 2001.

SCHWARCZ ANDRÁS

Demokrácia és globalizáció

BEVEZETÉS

Az ezredforduló jó alkalmat adott a tudósoknak, politikusoknak, hírességeknek, jövendőmondóknak, sarlatánoknak, csalóknak, egyszóval mindenkinek, hogy véleményt nyilvánítson az emberiség jövőjével kapcsolatban. Mindenki kifejthette, hogy szerinte a XXI. század minek az évszázada lesz. A számunkra releváns jóslatok a demokráciának, a globalizációnak, a világállamnak vagy az emberi jogoknak ajánlották a századot. Azzal természetesen mindenki tisztában van, hogy sem 1999, sem pedig 2000 utolsó pillanata nem különleges momentum, sőt sokak szerint a XX. század történelmileg már 1989-ben véget ért. A kérdés inkább az, hogy lehetséges-e vajon egy egységes, békés, az emberi jogokra épülő, demokratikus világállam, vagy legalábbis a demokrácia és az emberi jogok világméretű térnyerése, egy demokratikus világrend. Valószínű-e, hogy a XXI. század lesz az a kor, amelyben az emberiség egy része számára fontos értékek meghódítják az egész világot?

Azt minden állam polgára érezheti a saját bőrén is, hogy a globalizáció – bármi legyen is az – folyamatban van. A televízió és a rádió perceken belül közvetíti a világ bármely pontján történő esemény hírét, miközben az interneten másodpercek alatt kapcsolatot létesíthetünk a világ bármely pontján lévő bármely intézménnyel vagy személlyel anélkül, hogy bármit is tudnánk földrajzi elhelyezkedéséről. De az áru is, amelyet a boltban vásárolunk a világ több pontjáról származó alapanyagokból készült és egy másik kontinensen lévő üzemben termelték külföldi vendégmunkások egy adóparadicsomban bejelentett, de köztudomásúlag nyugati multinacionális cég leányvállalata számá-

ra. Ezért nem csak a hírek jutnak el hozzánk a világ történéseiről, hanem az események pozitív és negatív hatásai is: a világ országai között egyre nagyobb interdependencia alakul ki.

Ez a dolgozat öt fő kérdés köré épül, és azokra próbál választ találni. Az első részben a kihívásokkal foglalkozom, amelyekkel a demokráciának a jelenben és a közeljövőben szembe kell néznie. A második pont a globalizáció jellemzőire és globális politikai rendszer hiányának következményeire vonatkozik. A harmadik kérdés az, hogy lehetséges-e globális politikai rendszer kialakítása, míg a negyedik arra vonatkozik, hogy ez a rendszer lehet-e demokratikus. Az ötödik probléma pedig az, hogy egyáltalán szükség van-e globális demokratikus rendszerre.

A DEMOKRÁCIA ÉS KIHÍVÁSAI

A demokrácia mibenlétére igen nagyszámú elmélet van, de bármi legyen is az igazi tartalma, a politika és a politológia számára korunk egyik legfontosabb fogalma. Ebben a politikai berendezkedésben összpontosulnak a nyugati világ, a görög-zsidókeresztény kultúrkör évezredes vívmányai. Ám e világrészen kívül igen kevés helyen lelhető fel és itt is komoly kihívásokkal kell szembenéznie.

A demokrácia évszázada?

A XXI. századot – már a rövid XX. század végétől – a demokrácia korának szokás nevezni, hiszen alig akad olyan állam a Földön, amely ne próbálkozna – legalább látszatra – a demokratizálással. Még a legelmaradottabb, legszegényebb, és legantidemokratikusabb berendezkedések is hivatkoznak a demokráciára, állítván, hogy náluk az már létezik vagy annak kiépítésén dolgoznak. Ez azonban inkább csak a nemzetközi közhangulat, a Nyugat – a fejlett demokráciák – politikai, gazdasági és katonai nyomása miatt van így. A hidegháború vége óta ugyanis a harmadik világ államainak a nemzetközi rendszer javaiból való részesedéshez már nem elég a valamelyik fél iránti elkötelezettség demonstrálása, a „demokrácia" lett a varázsszó, amely a transznacionális vállalatok befektetéseit és a nemzetközi pénzügyi szervezetek hiteleit vonzza. De nem is olyan új dolog ez, hiszen kisebb keretekre vonatkozóan ugyan, de ezt fogalmazta meg *Francois Guizot* 1849-ben: „Oly nagy a »demokrácia« szó hatalma, egyetlen kormányzat, egyetlen párt sem mer létezni, és nem is hiszi, hogy létezhetne, anélkül, hogy e szót fel ne írná a zászlajára." (Guizot [1849] p. 9.) *Dahl* és *Giddens* véleménye szerint is a legtöbb vezető arra használja a

kifejezést, hogy nemzetközileg legitimálja vele a hatalmát. (Dahl [1989] p. 313.; Giddens [1999] p. 68.)

Fukuyama (Fukuyama [1994]) szerint viszont a XXI. század – és minden azt követő is – a demokrácia évszázada kell, hogy legyen, hiszen a liberális demokrácia és a kapitalizmus kombinációját tartja az emberi nem számára elérhető legjobb berendezkedésnek. *Platónra*, *Hegelre* és *Kojève*-re visszavezetve állítja, hogy az embernek vágyain és eszén kívül – amit a kapitalizmus által teremtett jólét kielégíthet – a *thümosza* diktál. Ez az elismerés utáni vágy, amelyet mindenki számára csak a liberális demokrácia elégíthet ki, mivel ez az egyetlen olyan berendezkedés, amely minden alanyát egyenlőként ismeri el. Ennek következtében a liberális demokrácia „az emberiség ideológiai fejlődésének a végpontja" és „a kormányzás végső formája", azaz a „történelem vége" (Fukuyama [1994] p. 5.) lehet, mégpedig azért, mert a történelem hajtóereje eddig a kielégítetlen *thümosz* volt.

A demokrácia kihívásai

A XX. század végére a nemzetállami kereteken belül zajló demokratikus politika komoly külső és belső kihívások elé néz. A legfőbb belső probléma a politikai részvétel csökkenése és ezzel a politikai döntések elszakadása a társadalomtól. Ennek következtében a kormányzat iránti bizalom megcsappan, ami pedig a politikai részvétel további visszaesésével egy ördögi kört indíthat el. Emiatt a polgárok politikai aktivitása a kis közösségek felé fordul, ahol könnyebb megismerni a társakat, és ezzel növelni a bizalmat. Ez tehát a regionalizáció vagy a bázisdemokrácia kialakulásának irányába hat.

Minél inkább függ egy nemzetállam a többi országtól, annál kisebb a mozgástere döntéseiben, *de facto* annál kevésbé szuverén, annál kevésbé lehet önálló a politikája. Amennyiben a nemzetállam politikai berendezkedése demokratikus, a politikai önállóság csökkenése azt is jelenti, hogy a *démosz* egyre kevesebb döntésbe szólhat bele, egyre több rajta kívül álló tényező határozza meg az állam működését, egyre kevésbé kérheti számon a csökkent autonómiájú kormányzatokon azok döntéseit. Az archaikus közvetlen demokrácia helyébe a nemzetállamok kialakulásával a képviseleti demokrácia lépett, amelyben az egyének már eredetileg is igen kis befolyással bírtak (egyetlen szavazattal). Az állam külső függőségének növekedésével a nép hatalma még kisebb lett saját maga fölött, ami a demokrácia jövője szempontjából sok bizonytalansággal jár.

Egy másik jelentős probléma az országok közötti verseny kiéleződése a nemzetközi tőkebefektetésekért, ami az állam működését kizárólagosan gazdasági alapra helyezi. Nemcsak a be-

fektetési és adózási szabályokat vagy a gazdaságpolitikát, hanem az oktatás, az egészségügy, de a környezetvédelem szabályozását is a nemzetközi versenyképesség figyelembevételével alakítják ki. Az egyesült Európa eszméje sem kulturális, társadalmi vagy politikai megfontolásokból vált valóra, hanem merő gazdasági racionalitásból. *Soros György* (Soros [1999] pp. 222–239.) ezt „piaci fundamentalizmusnak" nevezi, és azt rója fel a kormányzatoknak, valamint a társadalmaknak, hogy az immorális (sőt amorális) pénzt engedik a korábbi közérdek és erkölcs helyébe lépni, ami a politikát – és ezzel a demokráciát is – a magánérdekek által vezérelt piac alá rendeli. A radikálisok véleménye szerint a polgárok „olyan vezetőket látnak, akik megválasztásuk után nem törődnek az egyszerű állampolgárok igényeivel, a vállalatokéival szemben viszont nagyon figyelmesek; világszerte egy mind inkább diszkreditálódott politikai osztályt látnak, és ezáltal a politika egésze leértékelődik". (George [2001b] p. 16.)

A legfőbb külső kihívás a globalizáció, melynek során jelentősen csökken a nemzetállam szuverenitása, és ezzel az állampolgár beleszólása az őt érintő ügyekbe, hiszen a döntések már nem kizárólag az ország általa választott kormányzatának kezében vannak. A gazdasági, biztonsági és világpolitikai interdependencia az állampolgároknak a demokrácia hatékonyságába vetett hitét csorbíthatja. Ennek oka, hogy a globalizáció a pénzügyek és a gazdaság területén indult meg a leghamarabb, és a legaktívabb nemzetközi szervezetek is ezeken a területeken működnek, így a nemzetközi kapcsolatok szabályozása is a gazdasági érdekeket követi. Ezek az érdekek legtisztábban a transznacionális vállalatok (TNC) és a pénzpiacok korlátlan tevékenységében érhetők tetten, amelyet az egyes nemzetállamok –beleértve az Egyesült Államokat is – sem képesek kontrollálni. Ez a fő motívum a „globalizációellenes" névvel illetett szervezetek tevékenysége mögött, amelyek önmeghatározásuk szerint nem magát a globalizációt, hanem a neoliberális avagy vállalatirányítású globalizációt ellenzik (pl.: ATTAC, Jubilee). Nézeteik teljes elutasítása és meg nem hallgatása ezeket a mozgalmakat arra vezette, hogy ne csak a nemzetközi rendszer megreformálását tűzzék ki célul, hanem a nemzeti és nemzetközi civil szervezeteket figyelmen kívül hagyó demokratikus kormányzati rendszerekét is. (George [2001b])

E három jelenségegyüttes kihívást jelent a demokrácia mint politikai berendezkedés számára. Úgy tűnik, hogy a demokráciának valamiképpen reagálnia kell ezekre a kihívásokra, különben elveszíti az állampolgárok bizalmát. Erre a következtetésre jutott *Robert Dahl* is, aki a *The future of democratic theory* című művében a következő kérdéseket teszi föl a demokrácia jövőjét illetően: A nemzetállami szintű demokrácia is a városállami szintű demokrácia sorsára van kárhoztatva? Ahogyan a de-

mokrácia eszménye és gyakorlata a városállamiról egy magasabb szintre, a nemzetállamira emelkedett, úgy fog vajon a mostani demokrácia eszménye és gyakorlata egy még magasabb szintre, a nemzetek fölötti kormányzat szintjére emelkedni? Ha igen, akkor ahogyan a nemzetállami szintre emelkedő demokráciának is új és egyedi, a közvetlen demokrácia gyakorlatától radikálisan eltérő politikai intézményekre volt szüksége, úgy a transznacionális szint is új, esetleg a mostani képviseleti demokráciáétól teljesen különböző módszereket igényel? (Dahl [1996b] pp. 11–12.)

Már a kérdésfeltevés is azt mutatja, hogy *Dahl* 1996-ban reális lehetőségnek tartja a globalizáció felgyorsulása miatt a nemzetállamok fölötti szinten kialakuló demokráciát, hiszen 14 évvel a fenti sorok megjelenése előtt[1] még nem valószínűsítette a nemzetállamnál nagyobb léptékű demokratikus rendszer létrejöttét. Akkor így írt: „Bizonyos eredendő korlátok ellenére a nemzetállamok (országok) azok a legnagyobb politikai egységek, amelyekben a demokratikus eszményekhez képest viszonylag demokratizált politikai rendszerek fognak fennállni a belátható jövőben. Az országoknál kisebb rendszerek nem lennének elég hatékonyak számos mai kulcsfontosságú probléma kezelésében, az országoknál nagyobb politikai rendszerek – például nemzetközi szervezetek – pedig szinte bizonyosan sokkal kevésbé lesznek demokratikusak, mint a mai demokratikus országok." (Dahl [1996a] pp. 12–13.)

Ám e kérdések azt is valószínűsítik, hogy egy ilyen átalakuláshoz paradigmaváltásra lesz szükség, hiszen a szintek közötti átmenethez általában radikálisan új megközelítés szükséges. Kellett a gondolkodásmódbeli fordulat akkor is, „amikor a népi kormányzás hívei a tizennyolcadik század elején ráeszméltek: a demokrácia hatalmas, országnyi méretű megvalósítására a képviseleti elvet össze lehetne kapcsolni a demokratikus módszerrel, akkor ezt a bámulatba ejtő új összetételt minden idők egyik legnagyobb politikai találmányaként ünnepelték". (Dahl [1996a] p. 17.)

Más irányból közelíti meg a demokrácia világméretű térhódításának témáját *Norberto Bobbio* (Bobbio [1995] pp. 17–41), aki azt a kérdést teszi fel, hogy lehetséges-e tökéletes demokráciát kialakítani egy nem demokratikus világban? Kiindulópontjának pedig azt tekinti, hogy a háború vagy a háborús fenyegetés szöges ellentétben áll a demokrácia létezésének lehetőségével. Márpedig a – világ államai között többségben lévő – nem demokratikus országok sokkal inkább hajlanak a konfliktusok fegyveres megoldására, és a nemzetközi rendszer sem demokratikusan épül föl. Így tehát a jelenlegi világrend nem kedvez a demokráciának.

A GLOBALIZÁCIÓ

A demokráciát fenyegető kihívások között egyebek mellett már szó volt a globalizációról, mint a problémák egyik legfőbb okozójáról. Természetesen mindenki értette, hogyan is került a fejtegetésbe ez a kifejezés, annak ellenére, hogy a szövegszerkesztő automatikus helyesírás-ellenőrzője – mint ismeretlen szót – pirossal aláhúzza. Ha a szót nem is, de a folyamatot ez a program is ismeri, sőt szimbolizálja, hiszen 78 nyelv vagy dialektus ismeretlen szavait képes pirossal aláhúzni. Ennek ellenére talán érdemes pontosítani, hogy mi is a globalizáció, és melyek a demokrácia szempontjából releváns hatásai.

A globalizáció és tünetei

A globalizáció jelenleg igen nehezen, talán egyáltalán nem definiálható fogalom, mivel mindenki mást ért rajta. „A globalizációt általánosságban a mind intenzívebb kölcsönös kapcsolatok és függőségek világméretű rendszerének kialakulásaként jellemezhetjük, melynek során háttérbe szorulnak a társadalmi és kulturális rendszerek geográfiai korlátai" – hangzik *Bayer József* definíciója. (Bayer [2001] p. 124.) Ezzel az igen megengedő meghatározással sem ért azonban mindenki egyet, ezért talán az lenne a legpraktikusabb, ha a globalizáció tüneteit sorolnánk fel: a kommunikáció villámgyorsan fejlődik, a pénz és a tőke szabadon áramlik, a világ történései mindenhol éreztetik hatásukat, a határok sok szempontból elveszítik jelentőségüket, a tér és az idő összeszűkül, a gazdasági integrációval együtt járhat a kulturális fragmentáció (amely tünetegyüttesre a „*fragmegráció*" szót is szokták használni), valamint változnak a kulturális minták.

A szerzők túlnyomó többsége úgy véli, hogy a globalizáció nem csupán gazdasági jelenség, hanem kihatással van az emberi élet szinte minden területére (pl.: Giddens [1999], Soros [2001], Bayer [2000]), sőt *Giddens* szerint a világ nagy részén a globalizáció maga az életmód (Giddens [1999] p. 19.). Ugyancsak egyetértenek abban, hogy a folyamat nemcsak a fejlett világ polgárait érinti, hanem a Föld szinte valamennyi lakosát. Mi több *Giddens* egyfajta „fordított gyarmatosításról" is beszél (Giddens [1999] p. 16.), ami annyit tesz, hogy a nem nyugati államok egyre nagyobb hatást tudnak gyakorolni a Nyugatra. Ennek természetesen az ellentéte is fölmerül, azaz az új nyugati gyarmatosítás, amelyhez immáron hadseregek sem kellenek, sőt a fejlődő országok maguk is küzdenek a gyarmati sorba kerülésért, hiszen úgy gondolják, hogy aki most kimarad a globalizációból, az örökre lemarad a jólét lehetőségéről is. A globalizáció egyik megjelenési formája a civil társadalom

nemzetköziesedése, amelyre legjobb példát pont a globalizációellenesnek nevezett mozgalmak mutatnak. Az olyannyira elítélt McDonald's világméretű terjeszkedését követik a kínai büfék, a gyrossütők, és a Coca-Colán kívül most már a világ minden táján kapható a chilei, új-zélandi vagy magyar bor is.

Soros György (Soros [1999]) úgy tekint a jelenleg folyamatban lévő globalizációra, mint a *piaci fundamentalizmus* világméretű elterjedésére. Mivel a pénztőke volt az első igazán globális szereplő, a játékszabályokat is ez alakította ki, így ezek a szabályok a tiszta, racionális piaci normákkal azonosak lettek. Az újabb szereplők – legalábbis eddig – kénytelenek voltak alkalmazkodni ezekhez a játékszabályokhoz, nem létezik ugyanis globális szabályozóerő és játékvezető. És hogy miért lehetséges a piac uralma, azt *Zürn* fogalmazza meg: „Olyan helyzetben vagyunk, hogy a *burzsoá* már régen nemzetek feletti kategóriákban gondolkodik és cselekszik, míg a *citoyen* még nemzeti keretekben. Ebben a helyzetben a *burzsoá* a maga gazdasági ügyeit a *citoyen* kollektív politikai ésszerűségének normáitól és szabályaitól függetlenül folytathatja, mivel a társadalmi globalizációt csak hézagosan kíséri a politikai internacionalizálódás." (Zürn [1998] pp. 304–305.)

A globális szabad versenyben ezért elsősorban az egyéni érdekek érvényesülnek, mivel a közérdek figyelembevétele gazdasági hátrányt okoz a versenyzőknek. A globális piacon azonban nemcsak vállalatok versenyeznek, hanem nemzetállamok, társadalmak, sőt kultúrák is. Ebből következően az államoknak és a társadalmaknak is igazodniuk kell a pénzalapú és egyéni érdekre épülő globális piaci értékrendhez, ami pedig mélyen megváltoztatta a társadalmakat az utóbbi egy-két évtizedben. Ennek veszélyét hangoztatja *Susan George* is, aki a társadalom ingatag stabilitására hívja fel a figyelmet mint a működőképes piac alapfeltételére. (George [2001b] pp. 10–11.) A globalizáció pozitív hatásai mellett *Rostoványi Zsolt* is megemlíti a negatívumokat, amikor azt írja, hogy a „globalizáció komoly fenyegetést jelent a társadalmi stabilitás, ebből eredően a kapitalizmus, a szociális állam és a demokrácia közötti történelmi szövetség számára..." (Rostoványi [1999] p. 4.)

Globalizáció és nemzetállam

A nemzetállamok szuverenitására épülő *vesztfáliai rendszer* a XVII. századtól egészen a második világháború utánig fennmaradt, és csak a modernizációból kinövő globalizáció ingatta meg. Bár a rövid XX. század elején kísérleteket tettek a nemzetállamok fölött álló összefogás kialakítására (Népszövetség), először az Egyesült Nemzetek Szervezete és annak különféle sza-

kosított intézményei voltak tekinthetők ténylegesen olyan szervezeteknek, amelyeknek módjukban állt a nemzetközi rend befolyásolása. A globalizáció egyik pozitív jellemzőjének lehet tehát tekinteni azt, hogy a nemzetállamok között nem csak önérdekből eredő ütközés, hanem a közös érdekből kiinduló együttműködés is kialakulhatott. A *posztvesztfáliai nemzetközi rendszerre* jellemző a transznacionalizálódás, melynek során a nemzetközi interakciók formái az államok közötti kapcsolatok mellett új formákkal is kiegészülnek. A XX. század végén már jellemző, hogy közvetlen kapcsolat alakul ki a nemzetközi szervezetek és az államok, a nemzetközi szervezetek és az egyes társadalmak, valamint a különböző államok társadalmai között is, például nem kormányzati szervezeteken keresztül. Így tehát már nem az állam a nemzetközi politika egyetlen szereplője, sőt jelentősége a nemzetközi civil szervezetekhez, a nemzetközi szervezetekhez és főként a transznacionális vállalatokhoz képest egyre csökken. A globalizációval együtt járó lokalizáció (összevonva: „*glokalizáció*") miatt az állam szerepét nemcsak a transznacionális szint irányából éri támadás, hanem a szubnacionális, regionális szintről is, hiszen a helyi érdekek mind nagyobb beleszólást követelnek az ország ügyeibe. Az államoknak így szuverenitásuk egy részét meg kell osztaniuk más szereplőkkel. *Anthony Giddens* is felveti az államra két irányból nehezedő nyomást és annak jogosságát, amikor azt írja, hogy „a nemzetállam nem csak túl kicsi a nagy problémák megoldásához, de túl nagy is a kis kérdések kezeléséhez". (Giddens [1999] p. 13.)

Ahogy a globalizáció, a nemzetállamok sorsa is a hidegháború – avagy a rövid XX. század – végével vált központi témává a társadalomtudományban. A bipoláris világrend szétesett, megdőlt a vesztfáliai paradigma, helyébe pedig új paradigmacsírák léptek. Egyike ezeknek *Francis Fukuyama* (Fukuyama [1994] pp. 289–302.) *történelemvége-elmélete*, amely szerint az ideológiák harcából a liberális demokrácia és a kapitalizmus kerültek ki győztesen. A történelemi fejlődés – ha van ilyen – véget ért, a gazdaság pedig fejlődik tovább. A *kétpólusúvilág-paradigma* szerint a kelet–nyugat tagoltság csupán átalakult, és egy észak–dél, gazdag–szegény polarizáltsággá alakult át. A *sokvilág-paradigma* viszont azt állítja, hogy a nemzetközi rendszer meghatározó szereplői továbbra is a nemzetállamok lesznek. A *teljeskáosz-paradigma* pedig a szecessziót, az új törzsiséget a szubnacionális elemek harcát vetíti előre. *Samuel Huntington* (Huntington [1995]) *civilizációs paradigmája* szerint a nemzetközi rendszer új szereplői a nemzetállamoknál nagyobb egységek, a civilizációk lesznek, legalábbis a fő konfliktusok az általa leírt 7 vagy 8 nagyobb kulturális egység között (főleg a Nyugat és a világ többi része [*West-Rest*] között) fognak lezajlani. (Rostoványi [2001a])

A rövid XX. századdal nemcsak a hidegháború és a nemzetállamok primátusa ért véget, hanem a modernitás is, helyébe az 1960-as és 1970-es években a modernizációs válság hatására kialakult posztmodern lépett. Míg a modernitás alapja a felvilágosodás volt, a posztmoderné a romantika – állítja *Heller Ágnes* (Heller [1993] pp. 7–51.) –, ami igen nagy hatással lehet a felvilágosodás talaján sarjadt demokrácia sorsára. *Bayer* (Bayer [2001] p. 125.) szerint azonban a globalizáció éppenséggel a modern viszonyok világméretű kiterjesztését jelenti, és nem a posztmodernét, azaz a fenti logika alapján éppen, hogy előmozdíthatja a demokratizációt.

„A globalizáció motorja a tőke mobilizálódása, amellyel együtt jár az emberek mobilizálódása is. A gazdaság egyre absztraktabbá, megfoghatatlanabbá válik, s minden helyhez kötött jószágnak csökken az értéke, míg a mobilitáshoz kötődő javak értéke növekszik." (Lánczi, [2000] p. 212.) Ez, valamint a nemzetállamok határait teljességgel figyelmen kívül hagyó pénzügyi tranzakciók – amelyek akár az ország gazdasági stabilitását is veszélyeztethetik – rendkívüli módon meggyengítik a nemzetállam létalapját, legfőképpen a szuverenitását. Ezekhez még hozzátehetjük azt is, hogy a TNC-k kisiklanak az állami adók alól, ami a költségvetés stabilitását veszélyezteti. További bomlasztó tényező az információval kereskedő lobbisták tevékenysége, amely az érdekek professzionalizálódásához vezet, minek következményeként a politika elveszíti a közös érdek érvényesítésének képességét.

Bár a nemzetállamok *Giddens* szerint még mindig igen erősek (és még egy jó ideig azok is maradnak), a szerepük változik. Már nem képesek olyan nagy hatással lenni saját belső életükre, mint korábban. Ez nem csak a – TNC-k által uralt – gazdaságra vonatkozik, hanem a szuverenitás szempontjából oly fontos külpolitikára is, mivel a geopolitika hagyományos formái elavultak. A hidegháború lezárása óta a nemzetállamoknak (legalábbis a nagy többségnek) már nincsenek *ellenségei*, geopolitikai és nemzetbiztonsági stratégiáinak ezentúl a *kockázatokra* kell összpontosítania, amelyek túlterjednek a hagyományos fegyveres fenyegetettség körén. (Giddens [1999]) Jól példázza ezt, amikor az Egyesült Államok elleni terrortámadás után Oroszország engedélyezte az Afganisztán elleni háborúra készülő amerikai csapatok állomásoztatását a saját érdekszférájának tekintett közép-ázsiai volt szovjet köztársaságokban.

George – mint máskor is – ebben a kérdésben is egy radikális álláspontot vesz fel, amely szerint a nemzetállamok ereje ugyan csökkent, de más-más módon a fejlett és a fejlődő világban. Az elmaradott területek szinte teljesen a TNC-k és a gazdag országok uralma alá kerültek, míg az előbbiek a kizárólagos jövedelemforrásaik és munkaadóik, addig az utóbbiak az államadósságok segítségével egy újfajta gyarmatosítást hajtottak végre.

(George [2001a] és 2001b) Csökkent azonban a legfejlettebb államok önállósága is, amelyek önként áldozták fel szuverenitásukat a szabad kereskedelem és a tőkeáramlás oltárán. Emiatt azután egyre inkább függővé válnak a multinacionális óriásvállalatoktól, amelyek dönthetnek arról, hol fektessenek be, hol adjanak munkát, hol adózzanak és folytassanak szponzori tevékenységet.

Az államok hatalomvesztésének okait és folyamatát legjobban talán *David Held* foglalja össze. Az általa fontosnak talált hat tényező közül az első a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlődése, ami lehetetlenné teszi a javak és gondolatok áramlásának nemzetállami kontrollját. A második ok a transznacionális vállalatok és tevékenységek szám- és értékbeli növekedése, valamint terjeszkedése. A harmadik, hogy a korábban nemzetállami felügyelet alá tartozó alrendszerek (pl. védelem, kommunikáció vagy gazdasági tervezés) hatékonysági vagy politikai okokból nemzetközi ellenőrzés alá kerülnek. A negyedik tényező, a szupranacionális szervezeti tagság és a nemzetközi szerződések miatt az államoknak fel kell adniuk szuverenitásuk egy részét. Ezzel függ össze a globális kormányzat fokozatos kialakulása, amely szintén korlátozza a nemzetállamok döntési szabadságát, akárcsak a keletkező nemzetek fölötti állam. (Held 1997)

GLOBÁLIS POLITIKAI RENDSZER

Az ókorban kialakult demokrácia (ezt nevezi *Dahl* az első transzformációnak {Dahl [1989]}) fogalmát a középkor végéig csupán kis közösségeken belül gondolták működőképesnek, mivel a (teljes) nép hatalomban való részvételét értették rajta. A *respublicá*nak nevezett berendezkedés természetesen csak a teljes jogú polgároknak vagy az arra érdemeseknek engedett közvetlen beleszólást, mivel a teljes népesség, a „csőcselék" amúgy sem lett volna képes jól dönteni. A nemzetállamok kialakulásával a képviseleti demokrácia is létrejött (ez *Dahl* szerint a második transzformáció), amely már nem a döntésekben való részvételt biztosította mindenki számára (még az elit számára sem), hanem a döntések és a döntéshozók alkalmankénti ellenőrzését. Az így létrejött berendezkedésnek nyolc lényeges következménye van (Dahl [1989] pp. 214–220): (1) a képviseleti elv; (2) a demokratikus folyamatok elvileg korlátlan mértékben kiterjeszthetők; (3) a polgárok közvetlen politikai részvételi lehetősége csökken; (4) a területtel nő a lakosság heterogenitása; (5) megsokszorozódnak a politikai törésvonalak, így a konfliktusok elkerülhetetlenné válnak és megkérdőjeleződik a közjó érvényessége; (6) kialakul a *poliarchia*, valamint (7) a társadalmi és szervezeti *pluralizmus*; (8) egyéni és politikai jogai lesznek szinte a teljes felnőtt lakosságnak. A felsoroltak közül a

poliarchia Dahl szerint szükséges, de nem elégséges feltétele a demokratikus berendezkedésnek. A *poliarchia* elemei pedig a következők (Dahl [1989] p. 221): választott tisztségviselők, rendszeres szabad és tiszta választások, szólásszabadság, alternatív információforrások rendelkezésre állása, társulási autonómia (gyülekezési, szerveződési és egyesülési jogok), és inkluzív (kiterjesztett avagy befogadó) állampolgárság. A másik lényeges összetevő a *pluralizmus*, amely *Dahl* szerint a *poliarchiá*hoz hasonlóan, a demokrácia elengedhetetlen feltétele, mivel a pluralista társadalom (Dahl [1989] pp. 251–252.) megakadályozza a hatalom egészségtelen koncentrációját és szétszórja a politikai erőforrásokat.

Ez a definíció, mint sok más is, elvileg korlátlan méretekben lehetségesnek ítéli meg a demokrácia kialakulását. *Schumpeter* (Schumpeter [1987] pp. 269–273.) még gazdasági berendezkedéstől sem teszi függővé a demokráciát, amelyet ő csupán procedúrák összességének tekint. De *Beetham* definíciója – mely szerint a demokrácia a kollektív döntéshozatal módszere, amelyben a köz ellenőrzi a döntéseket és mindenkinek azonos joga van az ellenőrzésben való részvételre – sem zárja ki a globális demokratikus államot (Beetham [1995] p. 1.). Hasonlóképpen *Ralf Dahrendorff* meghatározásában – melynek lényege, hogy a demokráciában erőszak nélkül is lehetséges változás, a hatalom gyakorolható a súlyok és egyensúlyok rendszerével, és az emberek döntő befolyással rendelkeznek a döntésekre – sincs semmi olyan, ami ellentétes lenne a méret korlátlan növelésének lehetőségével. (Dahrendorff [2001]) *Giddens* pártok versengésére, polgári és politikai jogokra és szabad választásokra korlátozott definíciója is kiterjeszthető bármekkora területre és népességre. (Giddens [1999] p. 68) A demokrácia tulajdonságaiból, elemeiből és feltételeiből tehát az következne, hogy egy demokratikus állam akármekkora lehet, mérete nem befolyásolja a demokráciát.

A világállam hagyományos felfogása

Sokan azonban kételkednek abban, hogy a belátható jövőben (vagy valaha) létrejöhet egy demokratikus világállam vagy transznacionális világrend. Rengeteg érvet lehet felhozni, hogy milyen tényezők akadályozzák az egységes világállam létrejöttét. (pl. Burnheim [1986] pp. 218–219.)

A KÉPVISELTEK ÉS A KÉPVISELŐK SZÁMA TÚL NAGY

A képviseleti demokráciák között is igen nagy különbségek vannak a törvényhozás méretét és az egy képviselő által képviselt polgárok számát tekintve. Nem gyakoriak azonban a több ezer

fős testületek, és az is ritka, hogy egy képviselőt milliók válasszanak. Egy világállam esetében – ha a törvényhozás a nép által közvetlenül választott képviselőkből állna – több milliós választókörzeteket kellene kialakítani, vagy több ezer fős testület megalkotására lenne szükség, ami azonban veszélyeztetné a működőképességet. Ez a képviselők szavazatának értékét és munkájuk fontosságát nagymértékben degradálná, nem is beszélve a választópolgárok szavazatának értékéről. Amennyiben a listás választások módszerét alkalmaznák, az egyes szavazatok értéke igen csekély lenne. Egy ilyen berendezkedés valószínűleg a részvétel mértékének további jelentős visszaesését váltaná ki.

TÚL SOK ÉRDEK

Az egyes választókörzetekben nemcsak a lakosság száma lenne túlságosan nagy, hanem a heterogenitása is, ezért egy-egy képviselőnek esetenként annyi érdeket kellene egyedül képviselnie a törvényhozásban, amennyi jelenleg egy-egy ország teljes parlamentjében ütközik egymással. Másrészt igen heterogén lakosságnak kellene kiválasztani a kínálatból azt a személyt vagy pártot, amely az előforduló összes preferenciának eleget tud tenni.

Egy olyan heterogén népesség, mint a föld teljes lakossága, pártokból is több százat, esetleg ezret igényelne, hogy a felmerülő összes érdeket képviselje. Ez a jelenleg ismert és használt választási és mandátumelosztási rendszerek alapján szélsőségesen elaprózott pártstruktúrát hozna létre. Parlamenti küszöb alkalmazása esetén pedig százmilliók maradnának képviselet nélkül.

NŐ A KÉPVISELETI SZINTEK SZÁMA

Amennyiben a közös kormányzatot nem a démosz által választott, hanem egy delegált vagy közvetett választással kialakított testület ellenőrzi, az demokratikus deficithez vezethet – ezt példázza jelenleg az ENSZ esete. Nemcsak a demokrácia veszít erejéből, de a politikai berendezkedés újabb szinttel egészül ki, ami még nehézkesebbé, hosszadalmasabbá teszi a döntéshozatalt és sokat ront a hatékonyságon – ahogy ez jelenleg az Európai Unióban látható. Mivel az emberek életét és közvetlen környezetét érintő legégetőbb kérdésekben a helyi és regionális önkormányzatok szintje nem nélkülözhető, a nemzetállami szint pedig az identitás és a kultúra szempontjából fontos (és ki tudja elképzelni, hogy az Egyesült Államok feladja teljes szuverenitását), valószínűleg csak egy újabb, transznacionális kormányzati szint beiktatásával oldható meg a világállam kormányzása. Ennek következtében nemcsak a demokratikus deficit nő meg és a hatékonyság romlik, hanem újabb hatásköri vi-

ták alakulnak ki. Hibás vagy elmaradt döntések esetében újabb lehetőség nyílik az egymásra mutogatásra. Természetesen újabb igazságszolgáltatási és ellenőrző szervezeteket kell létrehozni, amelyek a transznacionális kormányzati szinttel szemben is képesek eljárni. A demokratikus deficitet és a hatékonyságcsökkenést is ellensúlyozhatja ugyan a *szubszidiaritás* elvének következetes alkalmazása. A kívánt szint kiválasztása azonban csak látszólag egyszerű feladat, az ezen elv alapján működő Európai Unióban is sok konfliktus származik a módszer alkalmazásából. A szupranacionális szinten esetlegesen létrejött regionális szövetségek – mint az ENSZ-ben – a világállamban a demokrácia ellen hathat, ám valószínűleg nem kerülhető el.

AZ EGYENLŐTLENSÉGEK ÓRIÁSIAK

Szinte felfoghatatlan mértékűek a gazdasági különbségek a világ különböző területén élő emberek között. Ez a gazdasági egyenlőtlenség általában magával hozza a társadalmi különbséget is, ami viszont már közvetlen hatással van a politikai megnyilvánulásokra, akárcsak az ezekből következő műveltségi szintkülönbség. Természetesen az anyagi egyenlőtlenség azt is jelenti, hogy a gazdagabb országba születettek sokkal több szabadidővel rendelkeznek, amit aktív vagy passzív politizálásra tudnak fordítani. Az alternatív információforrások elérhetősége is – többek között – anyagi kérdés, ez pedig a demokrácia alapkritériumai közé tartozik. A szegénység következménye lehet a politika iránti érdektelenség is. Hosszú távon a szegénység alattvalói vagy parochiális politikai kultúrát alakíthat ki, amely szintén nem kedvez a demokráciának.

Mindennek egy világállam létrejötte esetén az lehet a következménye, hogy a politika és ezzel a hatalom is a gazdagok, azaz leginkább a Nyugat kezébe kerül. Ez pedig azt eredményezheti, hogy a szegény régiók érdekei nem vagy sokkal kisebb hatékonysággal kapnak képviseletet, így a forrásokból is kevesebb jut nekik. Tehát nemhogy nem javul a jelenlegi állapot – amelyben a világ lakosságának leggazdagabb húsz százaléka birtokolja a javak 80%-át –, hanem tovább is romolhat. A helyzetet az is súlyosbíthatja, hogy a szegény országok sorsáról nem olyanok döntenek, akik – helybéliek lévén – ismerik a körülményeket, hanem azok kezében van a sorsuk, akik talán még nem is hallottak a térségről, legalábbis semmiféle kötődésük nincs hozzá. Mindez nagy valószínűséggel komoly konfliktusokhoz, a világállam elleni tiltakozáshullámhoz vezethet.

NŐ AZ ÜGYEK SZÁMA ÉS KOMPLEXITÁSA

Az ügyek mennyisége és komplexitása mind a választó, mind a képviselő számára kezd már a nemzetállami keretek között is

átláthatatlanná válni. Az ügyek mennyisége többek között a lakosság és a terület növekedésével (a városállami méretekhez viszonyítva) és az állam szélesedő szerepvállalásával párhuzamosan nő. Az ügyek komplexitása pedig az általános képzettségi szint emelkedésénél is gyorsabb ütemben emelkedik, mivel egyre több véleményt, érdeket, hatást és kimenetelt kell megvizsgálni, egyre több igényt (pl. nemzetközi normákat vagy globális ökológiai szempontokat) kell figyelembe venni, és mindezeket a szűkös erőforrások esetében szükséges költség-haszon és trade-off elemzésekkel kiegészíteni. Ahogy *Dahl* fogalmaz: az elmúlt fél évszázad folyamán oly mértékben emelkedett az ügyek komplexitása, hogy „egyetlen ember sem lehet mindegyiknek szakértője – sőt leginkább csak egynéhánynak". (Dahl [1996b] pp. 13–14) Ez természetesen azt is jelenti, hogy sem a politikusok, sem a választópolgárok nem szakértők, és nem látják át az ország teljes működését.

KULTURÁLIS KONFLIKTUS

A kultúrakutatások is megerősítik azt a feltevést, miszerint nem véletlen, hogy a demokratikus államberendezkedés Nyugat-Európában alakult ki és stabilizálódott, hiszen ezek a nemzetek azok, amelyek kultúrája a legkevésbé igényli és tűri az autoritarizmust. *Hofstede* (Hofstede [1977]) kutatásai alapján egyértelmű, hogy az általa mért 40 ország közül a 15 észak- és nyugat-európai, észak-amerikai és a Csendes-óceán déli részén fekvő ország, valamint Izrael polgárai igénylik leginkább a mindennapi ügyeikbe való beleszólást[2], és ők viselik el legkevésbé az autoritervezetést. Ezen országok mindegyike legalább a második világháború vége óta demokratikus, de többségük (Németország, Ausztria és Izrael kivételével) sokkal régebben. A nem demokratikus államok és a mérés idején még friss és instabil demokráciák viszont mind a másik kategóriába tartoznak, kultúrájuk kevésbé demokratikus. Olyan országokban – konkrétan Dél-Európában –, ahol a mérés idején a demokrácia iránti igény nem volt magas, később mégis demokratikus kormányzatok jöttek létre, és szilárdultak meg, ehhez hathatós külső (nyugat-európai és amerikai) segítségre volt szükség. Lehetséges tehát a nemzet kulturális beállítódásával szemben is demokratikus rendszert kialakítani, sőt konszolidálni, de csak amennyiben az egyéb belső és külső feltételek kedvezőek (ld. 5.1.1. fejezet i. pontjában).

A világ népességének döntő hányada nem a demokráciát fontosnak tartó kultúrában él, nem azonosak értékei a demokráciát kiötlő és szerves fejlődéssel kialakító társadalmakkal. Ha a világállam vagy világrend ezekre a nemzetekre rákényszerítené a liberális demokráciát, a demokrácia keretein belül azok hoznák a döntéseket, akik nem ebben a politikai kultúrában szo-

cializálódtak, nem demokratikusan gondolkodnak. Amennyiben a Nyugat – a nyugati értékrenden alapuló nemzetközi intézményein vagy a nyugati hagyományú nemzetközi jogon keresztül – nem próbálná rájuk erőltetni a demokráciát, nem bizonyos, hogy maguktól azt választanák. „A globalizáció folyamata tette még nyilvánvalóbbá és láthatóbbá azt az ellentmondást, ami az univerzális értékek és az egyes civilizációk és kultúrák sajátos értékei között feszül. (...) A fő problémát az okozza, hogy a nyugati civilizáción kívüli civilizációk amennyiben el is fogadják az univerzális értékek létét, aligha hajlandók arra, hogy – amint a globális kapitalizmusból, avagy más kifejezéssel: a modernitás univerzalitásából szervesen következik – a nyugati civilizáció értékeit fogadják el univerzális értékekként." (Rostoványi [1999] p. 38.)

Mivel a kultúra igen lassan és nehezen változik, a kulturális jellemzők között sokkal kisebb a kompromisszum lehetősége. Egy ideológiai vagy társadalmi konfliktusban az ember valakinek a pártjára áll, egy kulturális konfliktusban viszont az a kérdés, hogy hova tartozik, ezen pedig nemigen tud változtatni. *Huntington* (Huntington [1995 pp.] 183–204.) szerint a jövő konfliktusai ezen kulturális törésvonalak mentén fognak kialakulni, legfőképpen pedig a Nyugat ellen lép fel majd a többi civilizáció. Ez természetesen nem feltétlenül jelent erőszakot, de bizonyos, hogy a nyugati értékek és befolyás elleni küzdelem kiéleződik, ami igen valószínűtlenné teszi egy egységes világrend vagy világállam és a globális demokrácia kialakulását.

Ha nem is értünk egyet a civilizációk harcának elméletével, annyi mindenképpen látható, hogy a civilizációs vagy kulturális különbségek megnehezítik az egységes világrend megteremtését, hiszen a nagyobb kulturális egységek értékrendjei között jelentős eltérések mutatkoznak. Egészen másképpen viszonyulnak egyes kultúrák például az emberi jogokhoz, a tulajdonhoz vagy a nemek egyenlőségéhez. Pedig ezek a társadalmi élet legfontosabb mozzanatai közé tartoznak, tehát ezen értékek iránti viszony egységesítése nélkül nem is képzelhető el egy egységes társadalommal rendelkező világállam. És hogyan is irányíthatja a politika demokratikusan azt az országot és társadalmat, amelyben az alapvető értékek terén sincs egyetértés. A nyitott társadalom elmélete alapján „a globális társadalom sohasem elégítheti ki a korlátolt egyének szükségletét, hiszen nem válhat közösséggé. Túl nagy, túl sokszínű: rengeteg nemzetet és kultúrát ölel fel. Azoknak tehát, akik valamilyen közösségbe szeretnének tartozni, máshova kell fordulniuk" (Soros [1999] p. 123.), ez pedig az integrációval párhuzamos fragmentációt eredményez.

Lánczi szerint sokan „amikor a globalizációról beszélnek, akkor a nyugati demokráciák világméretűvé növelésére gondolnak. Kérdés azonban, hogy a demokratizálódásnak együtt kell-

e járnia a nyugatosodással, amely a politikai intézmények átvételén túl kulturális minták terjesztését is jelenti." (Lánczi [2000] pp. 213–214.) Van-e akkor más út globális demokrácia vagy csak egy demokratikus világ felé?

A globális kormányzás modellje

Mivel a nemzetállam immáron képtelen egymaga ellátni minden funkcióját vagy legalábbis sokkal hatékonyabban felelhet meg a kihívásoknak egy regionális, illetve globális együttműködés, fölmerül a globális kormányzás iránti igény. Ez azonban nem valósítható meg a modern nemzetállami intézmények méretbeli kiterjesztésével a nemzeti kormányzás mintája alapján. A *globális kormányzás (global governance)* elmélete szerint a kormányzás nem is kizárólag intézményesült főhatóságok révén lehetséges. A nemzetállamok egyes hatásköreit kormányközi szervezetek, transznacionális társaságok, nemzetközi szakszervezeti és civil mozgalmak, egyházak, lobbicsoportok és egyéb határokon átnyúló szerveződések veszik át. A globális kormányzásnak nincs rögzített intézményi struktúrája, hanem sokféle szintű és hatáskörű szervezet hálószerű kölcsönhatása alapján működik, amelyek akkor tudnak igazán hatékony döntéshozó mechanizmust kialakítani és állami funkciókat átvenni, ha szigorúan veszik a *szubszidiaritás* elvét.

Fölmerül azonban ezen szervezetek és döntéseik demokratikus legitimációjának kérdése, hiszen a nemzetközi szinten nem léteznek a népszuverenitás, a képviselet valamint a kormányzati felelősség intézményei. Mivel pedig a *globális kormányzás* nem intézményesült, így a demokratikus képviselet eddig ismert módszerei nem is alkalmazhatók. A *demokratikus deficit* már jelenleg is a nemzetközi szerveződések legnagyobb legitimációs kihívása. Ennek leküzdéséhez valószínűleg egy új, globális kollektív identitásra lenne szükség, amely kialakulása – ha egyáltalán lesz ilyen – igen hosszú időt vehet igénybe. Ez lehet az oka annak is, hogy a *globális kormányzást* hirdető *idealista* irányzat jelenleg háttérbe szorul a hegemonikus nemzetközi rendszert megtartani kívánó *realista* iskolával szemben. (Bayer [2001] pp. 133–135.) A *globális kormányzás* elméletét továbbfejlesztve alakította ki *John Burnheim* a *demarchia* modelljét (ld. 5.2.3.).

GLOBÁLIS DEMOKRÁCIA

A demokrácia a fejlett demokratikus országokban is kihívásokkal néz szembe, mivel csökken az emberek bizalma a politikai intézmények iránt. A szerzők többsége szerint a demokráciának

meg kell újulnia, hogy megfeleljen az új követelményeknek. De nem csak a demokrácia van nehéz helyzetben, hanem a nemzetállamot, a demokrácia eddigi egyetlen keretét is komoly kihívások érik, egyre veszít szuverenitásából. *Dahl* (Dahl [1989] p. 320) szerint a demokratikus államok relatív autonómiájának mértéke igen tág keretek között változik. Ám úgy gondolja, hogy a demokrácia minősége és az autonómia mértéke nem hozható közvetlen összefüggésbe. A korábban leírtak szerint a gyenge szuverenitás veszélyeztetheti a demokráciába vetett hitet, de a védtelenség tudata sok kisméretű demokratikus országban a kormányzatot akár polgárainak aktívabb védelmére is ösztönözheti, így szilárdítván meg a demokráciát.

Két – talán megválaszolhatatlan – kérdés merül föl tehát. Hogyan lehet megküzdeni a demokráciát érő kihívásokkal? Mit lehet tenni annak érdekében, hogy a demokrácia jelenlegi vagy továbbfejlesztett változata a világ egészén elterjedjen? Alkalmazhatjuk e két kérdés összefoglalásaként az Európai Unió által az integrációra szívesen alkalmazott mélyítés és szélesítés kifejezéseket is. Az európai integráció eddigi évtizedei alatt kiderült, hogy a két folyamat igen szoros kapcsolatban áll egymással.

Mindezekkel kapcsolatban fölmerül, a nyugati tudósok és főként politikusok által általában elhanyagolt probléma, hogy az általunk demokráciának nevezett politikai berendezkedés szupremáciája valóban a legjobb-e? Hogyan nézne ki az a globális politikai rendszer, amely minden polgára megelégedésére működik?

A demokrácia jövője

Dahl véleménye szerint a nemzetállamok meggyengülése és a demokráciát érő belső kihívások egy harmadik demokratikus transzformációt helyeznek kilátásba, melynek szerinte három dimenziója lehet. Változhat a *feltételrendszer*, ezzel pedig a demokratikus országok száma, megváltozhat a politikai *rendszerek léptéke* és kialakulhatnak a nemzetállamnál nagyobb egységek, valamint lehetséges *új intézmények és gondolkodásmódok* kialakulása, ami demokratikusabbá tenné a *poliarchiák* politikai életét és társadalmát. (Dahl [1989] pp. 312–315.)

A DEMOKRATIKUS ORSZÁGOK SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA

Amennyiben a demokratikus országok száma változik az lehet: (I) növekedés, (II) csökkenés, illetve (III) stagnálás az egyes kategóriákba sorolható országok egymás közötti cserélődésével.

I. Mivel a demokrácia kialakulásához szükséges feltételek (az erőszakszervezeteket választott civilek ellenőrzik, a demokratikus nézetek és a demokratikus politikai kultúra

általánosan elterjedtek, nincs külső, demokráciaellenes erő, piacgazdaság van és gyenge a szubkulturális pluralizmus) elenyésző számú nem demokratikus országban állnak fenn, ez az optimista szcenárió igen valószínűtlennek tűnik a közeljövőben. Ez természetesen nem zárja ki, hogy egy-egy ország a demokratizálódás útjára lépjen, de nem várható egy újabb demokratizációs hullám elindulása.

II. Az, hogy egy régi (konszolidált) demokratikus országban a demokrácia megszűnjön, igen ritka jelenség, ezért valójában csak a frissen kialakult demokráciák esetében áll fenn ilyen veszély, mivel ott még nem szilárdultak meg a demokratikus elvek, nem ivódott be a polgárok tudatába a demokratikus politikai kultúra. Fiatal demokráciának *Dahl* a 20, *Lijphart* (Lijphart [1984] p. 38.) pedig a 30–35 évnél nem régebbi demokratikus berendezkedéseket tekinti. A demokrácia kialakulása és fennmaradása ellen ható tényezőket azonban ellensúlyozhatja a Nyugat pozitív hatása, még inkább aktív segítsége. Nem valószínű tehát a fiatal demokráciák tömeges visszatérése korábbi autoriterberendezkedésükhöz.

III. Sokkal valószínűbb azonban a harmadik kimenetel, miszerint a demokratikus államok száma nemigen változik, csak a klub tagjai cserélődnek. Ez kétféleképpen képzelhető el. Egyrészt lehetséges, hogy néhány fejlett, autoriterberendezkedésű állam és néhány fiatal demokrácia hosszabb ideig a demokrácia és a nem demokrácia határmezsgyéjén fog billegni, néha az egyik, néha a másik kategóriába soroltatva. A másik valószínűsíthető jövőkép szerint a friss demokráciák némelyike – ahol a demokrácia feltételei nem megfelelőek – hosszú távra visszacsúszik az autoritarizmusba, míg néhány – jó feltételekkel rendelkező – jelenleg nem demokratikus állam kialakítja a *poliarchiát*, és tartósan megkapaszkodik a demokratikus országok között. Ezt a szcenáriót támasztja alá az elmúlt 20–25 év tapasztalata, és jól illusztrálja, hogy a *Lijphart* által 1984-ben demokratikusnak tekintett (Lijphart [1984] pp. 37–40.) 51 országból 9 ma egyértelműen autoriter, 5 pedig kétes berendezkedésű, míg legalább ugyanennyi azon államok száma, amelyek azóta demokratizálódtak. Jelenleg úgy tűnik, hogy a demokrácia felé halad néhány kelet-európai és délkelet-ázsiai ország, míg néhány délamerikai pont az ellenkező irányba sodródik.

A DEMOKRÁCIA LÉPTÉKÉNEK VÁLTOZÁSA

A képviseleti rendszer elvben kiterjeszthetővé teszi a demokráciát bármilyen méretű egységre. A nemzetállami méretű politikai rendszer kiépítése egyben azt is jelentette, hogy sokkal

többféle érdek jelent meg a politikában, amelyekről kiderült, hogy békésen megférnek egymás mellett. Kiderült, hogy a plurális társadalomban is működhet a demokrácia, mégpedig poliarchia formájában. Csökkent ugyan az állampolgárok valódi politikai részvételének lehetősége, megnőtt viszont azon emberek száma, akik azonos törvények szerint élnek és azonos jogokat élveznek. A korábbi városállami keretek ekkortól önkormányzati szintre kerültek. Talán így képzelhető el a világméretű demokráciává való átalakulást meghozó harmadik transzformáció, mi által a korábbi nemzetállami szint inkább az önkormányzatra fog hasonlítani.

Dahl több lehetséges stratégiát lát a demokratikus politikai rendszer transznacionális szintre emelésére. Az egyik egyszerűen a második transzformáció megismétlése, ám ez ellen szól, hogy a nemzetállamok kialakulásakor a nemzeti tudat már viszonylag fejlett volt az állampolgárokban, míg jelenleg igen gyenge lábakon áll a „világpolgári" öntudat (talán az egy Európai Unió kivételével). A másik lehetőség a nemzetállami demokratikus struktúra megerősítése, mivel kevéssé képzelhető el, hogy a nemzetközi szervezetek döntéseit belátható időn belül demokratikusan választott és nem delegált képviselők fogják hozni. Az erősebb demokratikus berendezkedés adja a lehető legnagyobb ellenőrzési lehetőséget a démosznak a delegált döntéshozó fölött. Ugyancsak fontos a demokrácia megerősítése a nemzetállam hatáskörében maradó döntések megalapozásához.

A nemzetállam és a világállam között átmenetet jelenthet a regionális konföderációk vagy föderációk kialakulása, mivel a regionális identitás kialakulása talán gyorsabb folyamat, mint a világpolgári öntudat létrejötte. (Bayer [2001] p. 136.) Ez azt jelenthetné, hogy a képviseleti demokrácia valamilyen formáját működtető szupranacionális államok esetleg – kisebb számuknak köszönhetően – demokratikusabbá tehetnék a nemzetközi rendszert is. Ezek a regionális szövetségek nagy valószínűséggel ugyanis demokratikus országokból jönnének létre és demokratikus berendezkedést alakítanának ki, hiszen a nem demokratikus országok között sokkal kevésbé valószínű az ilyen szintű kompromisszumkészség, külpolitikájuk sokkal konfliktusosabb. (Bobbio [1995] pp. 20–21.)

A DEMOKRÁCIA TOVÁBBFEJLESZTÉSE

A „*demokrácia demokratizálása*" – ahogy *Giddens* fogalmaz (Giddens [1999] p. 74–77.) – többek között az állampolgárok csalódottsága okainak felszámolását jelenti. A politikai elitnek közelebb kell vinnie a hatalmat a polgárokhoz (amit az EU-ban a *szubszidiaritási* elv alkalmazásával próbálnak elérni), fel kell számolnia a korrupciót, és el kell kezdenie foglalkozni a nép számára igazán fontos problémákkal (pl.: környezetvédelem,

szexuális szabadság, emberi jogok, családpolitika stb.), valamint késznek kell lennie az alternatív demokratikus módszerek kipróbálására. A politikai pártoknak és a kormányzatnak jobban együtt kell működniük a civil szervezetekkel és a single-issue mozgalmakkal. Továbbá a határokon átnyúló együttműködések kiépítése ugyancsak beletartozik a *demokrácia demokratizálása* folyamatába. Ezt fogalmazza meg *George* is, amikor kijelenti, hogy amennyiben a politika nem képes vagy nem hajlandó foglalkozni a különböző társadalmi mozgalmak által felvetett lokális és globális problémákkal, az társadalmi robbanáshoz vezethet.

Soros (Soros [1999]) nem is a demokráciát kívánja továbbfejleszteni, hanem egy új társadalmai „világrendet" képzel el: a *nyitott társadalmat.* Az elmélet az emberi gyarlóság belátására épít, amely elvezethet a közjó megleléséhez. A józan ész sikertelennek bizonyult a társadalmi problémák megoldásában, mert csak a magánérdeket tartotta szem előtt, és piaci fundamentalizmushoz vezetett, amely nem alkalmas a közösségi élet irányítására. *Soros* szerint a pénz helyébe a közösségi élet területén a társadalmi értékeket és erkölcsi szabályokat kell állítani. Természetesen a nyílt társadalomban a kollektív döntéshozatalt korlátozza az egyének szabadsága, azonban az együttműködés elengedhetetlen. Ezt az együttműködést pedig egy erő sarkallja: „a nyitott társadalomba vetett hit" (Soros [1999] p. 124.), hiszen „a nyitott társadalom létrejöttéhez fontos, hogy az emberek helyeseljék alapelveit" (Soros [1999] p. 126).

Dahl (Dahl [1989] pp. 322–341.) – mint láttuk – egy harmadik demokratikus transzformációt képzel el, amely megoldhatja a részvétel, a kisebbségi hatalom és az elégtelen információ problémáját a modern demokráciában. Mivel a döntések komplexitása olyan nagy, hogy csak egy szűk politikai elit képes azok meghozatalára, a *démosz* kiszorul a valódi döntéshozatalból, így csökken a részvétel. Hogy a döntéshozó elit ne változtassa a demokráciát gyámkodó, paternalista berendezkedéssé, az információt és a döntéshozatalt meg kell osztani a néppel. Ebben óriási segítséget nyújt a modern telekommunikáció és az informatika. Ezek felhasználásával lehetőség nyílik egy „figyelmes közösség" kialakítására, melynek tagjai elegen lehetnek ahhoz, hogy a demokrácia stabil maradjon. Hogy ez a *figyelmes közösség* valamilyen módon képes legyen az egész *démoszt* reprezentálni, Dahl véletlen mintavétel módszerével több, ezerfős „minipopulust" hozatna létre, amelyek egymással a modern technika segítségével tartva a kapcsolatot egy-egy politikai kérdéssel foglalkoznának, és abban döntést hoznának. A csoportok munkáját tudósok, szakértők és adminisztratív apparátus segítené, és döntésük meghozatala után azt a tömegkommunikáció útján a teljes *démosszal* megismertetnék. Párhuzamosan több ilyen minipopulus működne a helyi, a regionális és a nemzeti

(esetleg a nemzetek feletti) politikai intézmények kiegészítéseképpen.

Egyéb megoldási javaslatok

Vannak olyan felvetések is, melyek szerint a jelenlegi demokrácia nem alkalmas arra, hogy az egész világon elterjedjen vagy egy világállam politikai berendezkedésévé váljon. Ugyanakkor továbbfejlesztése sem hozhat eredményt, mert „konstrukciós" hibája van, amelynek kiküszöbölése csakis a most ismert demokrácia egyes elemeinek teljes átalakításával érhető el. Felmerül az is, hogy a probléma – amely miatt nem jöhet létre a világméretű demokrácia – nemcsak a berendezkedésben, hanem a nemzetközi rendszer alapjaiban van, így annak teljes átszabásával kell kezdeni a folyamatot.

A ma létező politikai berendezkedések és nemzetközi rendszer reformját elégtelennek tartók igen sokfajta forradalmi javaslatot vetettek és vetnek fel. A jelenlegi politikai gondolkodás kereteit túllépő – néha utópisztikus – megoldási tervezetekből *Soros György* a *globális nyitott társadalomról*, *Susan George* és az ATTAC *világszerződésről*, valamint *John Burnheim demarchiáról* szóló tervezeteit és gondolatkísérleteit vázolom részletesebben.

GLOBÁLIS NYITOTT TÁRSADALOM

Mivel a globális kapitalizmus kialakulása nem hozta magával a globális politikai rendszer és a globális társadalom kialakulását, legkevésbé a globális demokráciáét, a nemzetállamok továbbra is a *raison d'état* alapján cselekszenek, ami viszont nem feltétlenül esik egybe az állampolgárok érdekeivel. A nemzetközi kapcsolatokban a *realizmus* irányzata kerekedett felül (Kissinger [1998]), amely *Soros* (Soros [1999]) szerint párhuzamosságokat mutat a gazdasági *laissez faire*-rel, hiszen mindkettő az önérdeket helyezi előtérbe. Nem meglepő tehát, hogy *Soros* ezt az elvet is ellentétesnek tartja a globális nyitott társadalom eszményével, minthogy nem a közjót tartja szem előtt.

Mivel a hidegháború lezárulása óta nem létezik a békét szavatolni képes világrend (sem erőegyensúly, sem hegemónia, sem hatalommal bíró nemzetközi szervezet), nagy a politikai és gazdasági válságok valószínűsége. Ezen válságok idejekorán való kezelésére az egyetlen mód a nyitott társadalom elveire épülő, nemzetek feletti szuverenitással rendelkező nemzetközi rendszer, amely egy nemzetközi szervezet (pl. ENSZ) formájában testesülhetne meg, hiszen csakis egy ilyen intézmény lehet képes elfogultság nélkül átlátni a helyzetet és a globális érdekeket szem előtt tartva cselekedni. Ez a rendszer viszont csak azu-

tán alakulhat ki, hogy a demokratikus államok összefognak a nyitott társadalom megvalósításáért, mert ezt a lakosságuk rájuk kényszeríti.

A demokratikus és a nyitott társadalmat megvalósító államok összefogásából jönne létre a *nyitott társadalom koalíciója,* amely valódi törvényhozó és végrehajtó intézményeket alakítana ki az ENSZ keretein belül, amelyek döntései csak az azokat aláíró országokra lennének kötelező érvényűek, de a szövetség államai a *koalíció* többségi döntéseit automatikusan elfogadnák.

A *nyitott társadalom* igen magasztos és demokratikus elveit azonban a nemzetközi rendszer kialakítása esetében veszélyes szabályok is tarkítják. *Soros* ugyanis a *nyitott társadalom koalíciójának* vindikálná a jogot a főtitkár kijelölésére és leváltására, a Biztonsági Tanács nem állandó helyeinek betöltésére, és általában a szervezet működésének célja a *nyitott társadalom* létrehozása lenne. Mindez egyáltalán nem demokratikus, hiszen a jelenlegi nem demokratikus rendszerben döntenék el a nem demokratikusan választott ENSZ-küldöttségek, hogy a majdani demokratikusabb szervezetet milyen célok vezéreljék. Ám a *Soros* által felvázolt szervezet sem lenne sokkal demokratikusabb, mivel valódi jogai csak a *nyílt társadalom koalíciójának* lennének.

VILÁGSZERZŐDÉS

Az ATTAC nemzetközi civil mozgalom programjában (George [2001a] pp. 2–4.) a pénz vezérelte globalizáció káros hatásainak kiküszöbölésére egy *világszerződés* („*Planetary Contract*") terve szerepel, amely globális *keynes-i* stratégiára épül. A szerződés elemei a környezet megújítása és a szegénység elleni fellépés lennének, ám e programokban való részvétel a demokrácia feltételéhez lenne kötve, azaz csak demokratikus országok részesedhetnének a segélyekben. Az elosztás megszervezéséhez jó példát ad a *Porto Allegre-modell*, amely egy brazil városról kapta nevét, melynek polgárai lakóközösségenként döntenek a közpénzek elosztásáról.

Mindezek az elképzelések igencsak utópisztikusnak tűnnek, de hogy mégse lehessen ilyen egyszerűen túllépni a javaslataikon, az ATTAC kidolgozta a tervezet forrásoldalát is: a már eddig is fizetett hivatalos fejlesztési segély (Official Development Aid – ODA) átalakítása, a teljes adósságelengedés, az adóparadicsomok bezárása és a pénzmosás felszámolása, a határokon átívelő vállalategyesülések és -felvásárlások megadóztatása, a TNC-kre vonatkozó egységes nyereségadó bevezetése, valamint egy – *Tobin-típusú*[3] – adó kivetése a nemzetközi tranzakciókra. Mindezen lépések a szervezet számításai szerint a civil szervezetek által irányított programok finanszírozásához bőségesen elegendő forrást teremtenének. Ezeket egészítené ki a *Soros* ál-

tal is fölvetett (Soros [2001] pp. 67–73) módszer, mely szerint a Nemzetközi Valutaalap tagjai számára rendelkezésre álló – az egymás közötti fizetési mérleg szaldójának kiegyenlítésére, adósságtörlesztésre és egyéb valutaműveletekre létrehozott – különleges lehívási jogok (Special Drawing Rights – SDR) kvótájából áldoznának az államok – a riói csúcsértekezlet határozatának megfelelően – az elmaradott országok fejlesztési programjainak finanszírozására, mivel ez nem jelentene számukra valós többletkiadást.

Mindezek megvalósulását pedig *George* szerint a nemzetközi civil szféra fogja kikényszeríteni, amely először saját kormányait, majd a nemzetközi szervezeteket fogja meggyőzni igazáról. Ezek a civil mozgalmak már létrejöttek és fejlődőben vannak, mégpedig egy „generációkon, osztályokon, nemeken és államokon átívelő" formában, amely követeléseit – tévesen globalizációellenesnek neveztetve – szinte minden nagyobb nemzetközi politikai és gazdasági rendezvényen képviseli.

A DEMARCHIA

Mivel igen valószínűtlennek tartja azt, hogy a világ jelenleg létező államai – például egy szerződés keretében – feladják szuverenitásukat és egy világállamban egyesüljenek, akárcsak azt, hogy egy ilyen világállam demokratikusan képes legyen működni, *Burnheim* (Burnheim [1986] pp. 281–239.) a *demarchiát* javasolja a világ közös kormányzására. Amennyiben mégiscsak létrejönne egy világállam, és az a klasszikus nemzetállami modell szerint próbálná ellátni az állami funkciókat, az ellenőrizhetetlen bürokráciához (ld. Európai Unió) és valószínűleg a polgárok emberi és politikai jogainak megkurtításához vezetne. Ezért *Burnheim* merőben új megoldást javasol, amely a világállam kormányzatát a szakosított nemzetközi szervezetek mintájára alakítaná ki. A szakosított nemzetközi szervezetek ugyanis az eddigi tapasztalatok alapján sokkal hatékonyabban működnek, mint az államok. Ugyancsak nagy előnyük, hogy ügyeiket minden esetben békésen intézik és konfliktusaikat tárgyalásos úton oldják meg.

Azt állítja ugyanis a szerző, hogy az általunk oly természetesnek vélt nemzetállam-alapú nemzetközi rendszeren kívül semmi sem igazolja az állam szükségességét. A központi hatalmi monopólium ugyanis nem feltétlenül szükséges a rend fenntartásához, a koordinációhoz és a közjavak előállításához, ezekre a célokra elegendő szakosított intézményeket létrehozni. Ezek az intézmények legitimitásukat a polgárok általi demokratikus elismerésből merítenék, amely reprezentativitásukon és szakértelmükön alapulna. Döntéseiknek szankciók kilátásba helyezésével szereznének érvényt, és egymással tárgyalásos úton vagy közvetítők által érintkeznének.

A rendszer finanszírozását a tervezet a fenntartható fejlődés biztosításával egybekötve gondolja megoldani. Ennek módja az lenne, hogy egyes intézmények monopolizálnák a korlátos természeti erőforrásokat és azok árait olyan magasan szabnák meg, hogy azzal takarékosságra ösztönözzék a fogyasztókat. Az így keletkezett bevételeket pedig az arra szakosodott intézmények elosztanák a különböző irányítási területek, azaz hasonló szervezetek között.

Ami pedig az intézmények demokratikus legitimitását illeti, *Burnheim* egy teljesen újfajta demokráciát javasol a területi képviselettel szemben, mégpedig az érdekalapú képviseletet. Szerinte ugyanis a jelenlegi választási rendszer túl sok beleszólást enged az embereknek az őket nem érintő dolgokba, míg a pártprogramok közötti választás miatt túl keveset a számukra fontos részkérdésekbe. A tömeges szavazásnál (választások vagy népszavazás) csak néhány, előre kialakított alternatíva közül választhat a polgár, amelyekről igen kevéssé tájékozott. Tehát az egy ember egy szavazat elv helyett minden polgár vagy csoport az egyes szakterületekhez fűződő anyagi érdekeltsége arányában képviseltethetné magát az egyes szakosított intézményekben. Az intézmény-hatékonyság és az érdekképviselet elősegítéséhez a munkának bizottságban kellene folynia. A bizottság tagjainak reprezentativitását a populáción elvégzett statisztikai mintavétellel lehetne biztosítani. Az így kiválasztott tagok szakmai kérdésekben döntenének. Elvárható volna tőlük a lehető legnagyobb fokú informáltság és szakmai felkészültség, valamint a külső érdekektől való függetlenség. Mindennek köszönhetően a bizottságokban pártatlan és komoly viták után születhetnének meg akár népszerűtlen döntések is, amelyek csak az adott szakterület érdekeit tartanák szem előtt. Az egyes szakosított intézmények közötti forrásmegosztást és a bíráskodást – a bizottságok által nevezett egyének listájából sorshúzással választott tagokból álló – felsőbb bizottságok intéznék. Ezt a rendszert – amely helyi, nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt működhetne – *Burnheim demarchiá*nak nevezte el.

MINDENKÉPPEN DEMOKRÁCIA?

Vajon biztos-e, hogy a világ minden lakójának a demokráciára van szüksége ahhoz, hogy élete jobbá legyen? Lehetséges, hogy a demokráciát a témában szóhoz nem jutó nem nyugati elit csupán a „kokakolonizáció" egyik szlogenjének tekinti, amelyet az amerikai kultúra rá akar erőltetni a gazdaságilag fejletlenebb társadalmakra.

„A nyugati civilizáció és a nem nyugati civilizációk között létezik egy törésvonal, ez [...] a különböző civilizációkra jellemző »beszédmódokban« fejeződik ki. A Nyugat az egész világot nyu-

gati szemüvegen keresztül nézi, s csak a nyugati beszédmódot érti és fogadja el. [...] A »globális civilizáció« vagy ha úgy tetszik: a civilizáció nem jelentheti egy bizonyos civilizáció dominanciáját, egyetlen civilizáció értékrendjének dominanciáját." (Rostoványi [2001b] p. 12.) A demokrácia viszont a nyugati kultúra terméke, ahogy a jelenlegi nemzetközi rendszer is. A kulturális minták különbözősége (ld. 3.1.6.) is kérdésessé teszi, hogy az alapvetően a nyugati kultúrában gyökerező demokratikus eszményt – legalábbis jelenlegi formájában – ki lehet-e és ki kell-e terjeszteni a más kultúrájú országokra, a nem nyugati civilizációkra. *Soros* arra is felhívja a figyelmet, hogy a „nyugati, képviseleti demokrácia nem biztos, hogy a nyitott társadalom egyetlen lehetséges kormányzati formája". (Soros [1999] p. 125.)

Igen választ ad a fejezetcímben megfogalmazott kérdésre *Fukuyama* (Fukuyama [1994]), mivel szerinte „az ismert történelmi alternatívák közül a liberális demokrácia nyújtja a legtöbbet [az emberben meglévő] mind a három résznek" (Fukuyama [1994] p. 478.). Azt azonban ő sem állítja, hogy a világ minden pontján eluralkodik a demokrácia és a piacgazdaság, nem minden nemzet lesz képes átlépni a *történelem utáni* állapotba. Ezek a *történelmi* országok a *thümosz* kielégítésének irracionális formáit fogják használni, mint a nacionalizmus vagy a vallás. (Fukuyama [1994] p. 16.)

Ugyancsak a demokráciát javasolja *Bayer* (Bayer 2000), aki szerint a globalizációra negatív választ adó *fundamentalizmus* vagy *neobarbarizmus* (például a neofasizmus) elleni egyetlen fegyver a demokrácia kiteljesítése. Véleménye szerint, amennyiben a demokrácia megjelenik az összes társadalom minden szintjén, és az egyének, valamint az államok számára egyenlő gazdasági lehetőségekkel egészül ki, az egyes ember beleszólása saját életének alakításába jelentősen megnő. A korábbi kiszolgáltatottság megszűnése, vagy legalábbis jelentős csökkenése megakadályozza a radikális megoldási módok tömeges keresését, így a fundamentalizmus terjedését.

KONKLÚZIÓ

A globális politikai rendszer kialakítása igen komoly akadályokba ütközik, sőt belátható időn belül semmiképpen nem lehetséges. Mivel a globalizáció kutatói tagadják a nacionalista politikusok kedvenc állítását, miszerint a folyamat homogenizálja a világot, megsemmisíti a kulturális különbözőséget, csak valami eddig ismeretlen folyamat eredményezhet globális egyetértést a világpolitika tekintetében. A XXI. század tényleg a globalizáció kora, ez azonban nem jelenti a világ tényleges egységesülését, sőt sok tekintetben éppen ellenkező hatások várhatók.

A demokrácia további terjedése a Nyugathoz legközelebb álló civilizációban, a keleti keresztény kultúrkör néhány országában várható a közeljövőben, és esetleg a távol-keleti névleges demokráciák némelyike is valódivá válhat. Fennáll a veszély, hogy más országok (például egyes dél-amerikai államok) viszont feladják demokratikus berendezkedésüket a nacionalizmus vagy a populizmus kedvéért. A demokrácia világméretű térnyerése tehát egyelőre nem esedékes, és még kevésbé az a demokratikus világrend vagy világállam kialakulása.

Mivel a demokrácia nyugati találmány, a nem nyugati civilizációk csak akkor lesznek képesek és hajlandóak elfogadni, ha azt saját kultúrájukhoz alakítják. Az így kapott politikai rendszer viszont már nem feltétlenül fog beleilleni a demokrácia jelenlegi definícióiba. Mivel azonban a harmadik demokratikus transzformáció amúgy is paradigmaváltást igényel, talán ez – a demokrácia pluralizálása – lesz az egységes politikai rendszer felé vezető út.

JEGYZETEK

[1] A pluralista demokrácia dilemmái című művében, amely eredeti nyelven 1982-ben jelent meg (magyarul: Dahl [1996a]).

[2] *Hofstede* kutatásaiban hatalmi távolsági indexet (Power Distance Index – P. D. I.) alakított ki egy multinacionális nagyvállalat különböző nemzetiségű dolgozóinak a főnökük vezetési stílusával kapcsolatos elvárásairól szóló, többször kitöltetett kérdőíves felmérés alapján. Az eredményekből egyértelműen kiderül, hogy a nemzetiség a válaszok különbözőségének alapja. A P. D. I. adatok alapján az országokat két nagy, egymást nem átfedő clusterbe lehet sorolni. P. D. I. 11–40: 15 gazdag, mérsékelt övi ország, Észak- és Nyugat-Európa, Észak-Amerika, a Csendes-óceán déli része, és Izrael; P. D. I. 49–94: 25 ázsiai, latin-amerikai ország, Európa mediterrán és latin nyelvű része, valamint Dél-Afrika. A kisebb hatalmi távolság jelenti a demokrácia iránti nagyobb igényt.

[3] James Tobin az általa elképzelt adót eredetileg a nemzetközi értékpapír- és valutaspekuláció kiküszöbölése érdekében vezette volna be, és nem – ahogyan az ATTAC tervezi – források gyűjtése céljából, ezért nem az elterjedt Tobin-adót említi a szöveg (a Tobin-adóról ld. részletesebben pl.: http://www.ceedweb.org/iirp/).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bayer József [2000]: The Impact of Globalisation on East Central Europe. Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Science, Budapest.

Bayer József [2001]: Globalizáció és szociáldemokrácia. Politikatudományi szemle, 2001. 1–2. szám, pp. 121–138.

Beethem, David és Boyle, Kevin [1995]: Introducing Democracy. Polity Press-UNESCO Publishing, Cambridge.

Beetham, David (ed.) [1994]: Defining and Measuring Democracy. SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi.
Bobbio, Norberto [1995]: Democracy and the International System. In: Daniele Archibugi – David Held: Cosmopolitan Democracy, An Agenda for a New World Order. Polity Press, Cambridge.
Brunner, Otto–Conze, Werner–Koselleck, Reinhart (eds.) [1999]: A demokrácia. Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest.
Burnheim, John [1986]: Democracy, Nation States and the World System. In: David Held – Christopher Pollitt (Eds.): New Forms of Democracy. Sage, London.
Dahl, Robert A. [1989]: Democracy and its critics. Yale University Press, New Haven–London.
Dahl, Robert A. [1996a]: A pluralista demokrácia dilemmái. Osiris, Budapest.
Dahl, Robert A. [1996b]: The future of democratic theory. Estudio/Working Paper 1996/90, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, Madrid.
Dahl, Robert A. [1998]: On Democracy. Yale University Press, New Haven, London.
Dahrendorf, Ralf [2002]: Can European Democracy Survive Globalization? The National Interest, No. 65.
Fukuyama, Francis [1994]: A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest.
George, Susan [2001a]: Clusters of Crísis and a Planetary Contarct (handout). Reshaping Globalization: Multilateral Dialogues and New Policy Initiatives conference, Central European University, Budapest, 30 September 2001.
George, Susan [2001b]: The Global Citizens Movement: A New Actor for a New Politics (handout). Reshaping Globalization: Multilateral Dialogues and New Policy Initiatives conference, Central European University, Budapest, 30 September 2001.
Giddens, Anthony [1999]: Runaway World. How Globalisation is Reshaping Our Lives. Profile Books, London.
Guizot, Francois [1849]: De la démocratie en France. Párizs in. Brunner [1999].
Held, David [1995]: Democracy and the New International Order. In: Daniele Archibugi–David Held: Cosmopolitan Democracy, An Agenda for a New World Order. Polity Press, Cambridge
Held, David [2000]: Democracy, the Nation-State and the Global System. In: Nash, K. (Ed.): Readings in Contemporary Sociology. Blackwell. pp. 310–335.
Heller Ágnes, Fehér Ferenc [1993]: A modernitás ingája. T-Twins, h. n.
Hofstede, Geert [1977]: Cultural determinants of the exercise of power in a hierarchy. European Institute of Advanced Studies in Management, Working Paper 77–8, February.
Huntington, Samuel P. [1995]: Civilizációk háborúja? Külpolitika, 1995. Ősz–tél, pp. 183–204.
Kissinger, Henry [1998]: Diplomácia. Panem-Grafo, Budapest.
Lánczi András [2000]: Demokrácia és politikatudomány. Aula, Budapest.
Lijphart, Arend [1984]: Democracies. Yale University Press, New Haven–London.
Rostoványi Zsolt [1999]: Globalizáció avagy civilizációk és kultúrák harca? Külpolitika, 1999. Tavasz–nyár, pp. 3–40.
Rostoványi Zsolt [2001a]: A nemzetközi rendszer civilizációs-kulturális folyamatai (előadássorozat). 2001. II. 26. és 2001. III. 5. előadások, BKÁE, Nemzetközi Kapcsolatok Szak.
Rostoványi Zsolt [2001b]: Civilizációk háborúja avagy támadás a civilizáció ellen. Közgáz Alma, I. évfolyam 2. szám, 2001 ősz, pp. 4–12.
Sartori, Giovanni [1999]: Demokrácia. Osiris, Budapest.
Schumpeter, Joseph [1987]: Capitalism, Socialism and Democracy. Sixth edition. Unwin Paperbacks, London.

Soros György [1999]: A globális kapitalizmus válsága. Veszélyben a nyílt társadalom. Scolar Kiadó, Budapest.
Soros, George [2000]: Open Society. Reforming Global Capitalism. Little, Brown and Company, London.
Soros, George [2001]: Draft Report on Globalization. Public Affairs, New York.
Zürn, Michael [1998]: Schwarz-Rot-Grün-Braun: Reaktionsweisen auf Denationalisierung. In: Beck, Ulrich (ed.): Politik der Globalisierung. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

LÁNYI ANDRÁS

Környezet és jövőkép

A jövőkutatás és a többé-kevésbé tudományos, nyíltan vagy leplezetten fantasztikus jövendölések iránti, egyre növekvő társadalmi igény két, egymásnak részben ellentmondó forrásból táplálkozik. Az egyik a természettudományos megismerés általánosan elfogadott módszereibe vetett bizalom, a másik ennek a bizalomnak a megingása. A kísérleti természettudományok terén ugyanis egy kijelentés, amennyiben igaz, egyúttal pontos előrejelzést tartalmaz a jövőre nézve. A jövőben bekövetkező eseményekről itt a tudományos előrelátás elvben ugyanolyan megbízható leírást képes nyújtani, mint a már végbement folyamatokról: tudásunk hatalmat biztosít számunkra a jövő felett. Ugyanakkor a történelem – és nem kevésbé a természet – világában zajló változások léptékének és sebességének viharos növekedésével kapcsolatos tapasztalataink mintha arra utalnának, hogy a jövő feletti ellenőrzés mégiscsak kicsúszott a kezünkből. Ez utóbbi vélekedést a tudományelmélet kétféleképpen is kénytelen igazolni. Egyrészt bebizonyítja, hogy olyan beláthatatlanul bonyolult, többszörösen összetett rendszerekben, mint a földi ökoszisztéma, a jövőben bekövetkező kölcsönhatások és szinergizmusok előrejelzése egy elfogadható hibahatáron belül nem lehetséges. Másrészt a huszadik század során világos megfogalmazást nyertek a természettudományok és a társadalomtudományok megközelítésmódja közti különbségek, amelyek nem teszik lehetővé, hogy az előbbiek módszereit és igazságkritériumait az utóbbiak területén alkalmazzuk. Az emberiség történelmi viselkedésének, a kultúrában végbemenő változásoknak az előrejelzésére, az ilyen előrejelzések ellenőrzésére (szerencsére) nem rendelkezünk a kísérleti természettudományokhoz hasonló eszközökkel. Tekintettel arra, hogy a Földön végbemenő természeti változások – és különösen a bennün-

ket leginkább érdeklő változások – ma meghatározó mértékben antropogén befolyás alatt állnak, és éppen ennek a befolyásnak a jövőbeni alakulását, irányát és jellegét illető feltevések azok, amelyeket a legóvatosabban kell kezelnünk, általában is kijelenthetjük, hogy az önmagukban megbízható tudományos előrejelzések tömegéből sem állítható elő a jövő hiteles leírása.

Azt mondhatjuk inkább, hogy a földi élővilág jövőjére gyakorolt növekvő befolyásunk a beavatkozás következményeinek ellenőrzésére való képességünk alakulásával fordítottan arányos. Ez a helyzet az emberiséget jogos aggodalommal tölti el, az aggodalom megmagyarázza a jövő iránti érdeklődés növekedését, de épp azok a körülmények, amelyek indokolják az aggodalmat, akadályozzák a tudományt abban, hogy ezt az érdeklődést hiteles híradással elégítse ki.

Ezért nem felesleges előrebocsátani: a tudományos igényű jövőkép készítője nem jövőkutatással foglalkozik. A jelenben zajló társadalmi és természeti folyamatok trendjeit a velük kapcsolatos kulturális attitűdök és empirikusan vizsgálható „spontán" jövőképek összefüggésében tanulmányozza, annak tudatában, hogy az értelmezés keretei (és eredménye) egyáltalán nem függetlenek saját, a jövőre irányuló intencióitól. Azaz jövőképe nem „kép" a jövőről a szó szorosabb értelmében, hanem a jövőre irányuló – aktuális vagy potenciális – cselekvési program része. Ezért a mi esetünkben a tudományos tárgyilagosság nem azt kívánja, hogy az előfeltevéseinkben szükségképpen benne rejlő értékimplikációkat kiküszöböljük, hanem hogy ezeket is a reflexió tárgyává tegyük.

Tudatosítanunk kell továbbá azt is, hogy mindennemű jövőképkészítés akarva-akaratlanul befolyásolja az elkövetkezendőket, s jobb, ha ennek világos tudatában történik, mintha a tudományos vizsgálódás semlegességére hivatkozva elhárítani igyekszik ebbeli felelősségét. A továbbiakban hat metszetben vizsgáljuk témánkat. Ezek: 1. folyamatok; 2. távlatok; 3. kompetenciák; 4. a globális kontextus; 5. értékdilemmák; 6. döntési mechanizmusok.

FOLYAMATOK

A civilizáció történetének nagy fordulópontjai mind leírhatók az ökológiai komplexum elemei – a népesség, a társadalmi intézmények, a rendelkezésre álló technológia és a természeti létfeltételek – közötti dinamikus egyensúly megbomlásaként. Újdonságot korunkban az jelent, hogy az alapvető „biológiai" tényezők, az emberiség szaporodása, illetve a természeti környezet minőségének romlása egy olyan kritikus pontra jutottak, amelyen túl az egyensúly helyreállításának a lehetősége is kérdéses, miközben civilizációnk adaptációs képessége csődöt lát-

szik mondani, vagyis a korrekciós törekvések kibontakozásának üteme messze elmarad a természetben végbemenő változások sebességétől. Ugyanakkor – az emberiség történetében először – a kulturális diverzitás oly mértékben lecsökkent, hogy gyakorlatilag nem léteznek olyan populációk, amelyek az uralkodó civilizáció összeomlása esetén új, életképes minták hordozóiként léphetnének annak helyébe.

Egy *környezeti* jövőkép kialakításának igénye azt jelenti, hogy ma bármely, a jövő tudatos alakítására irányuló stratégiának elsősorban e természeti feltételek változását, a változások befolyásolásának lehetőségét, illetve a hozzájuk való alkalmazkodás követelményeit kell tekintetbe vennie. Ez a jövőkép annyiban „környezeti", hogy a kulturális, szociális, politikai és gazdasági folyamatok jövőbeni alakulásának megítélésénél feltétlen prioritásként kezeli ezek kölcsönhatását a hazai (illetve a földi) ökoszisztéma állapotának változásaival.

Magyarország sajátos helyzetéből adódik, hogy egy reális jövőkép megalkotása itt pusztán a regionális kontextus keretein belül sosem volt lehetséges: a közvetlen összefüggés helyzetünk változása és a világtörténelmi folyamatok között megszenvedett történelmi tapasztalatunk. Magától értetődik, hogy ez a tapasztalat ma is a környezeti tényezők dimenziójában is érvényes. Ez azt jelenti, hogy jövőképünk szempontjából kétféle „környezet" lesz releváns:

A) a földi ökoszisztéma egésze, melynek kritikus folyamatai – a klímaváltozás, a biodiverzitás csökkenése, az édesvíz-hiány, a talajerózió stb. – térbeli eloszlásuktól lényegében függetlenül az egész világon éreztetik hatásukat; valamint

B) a hazai: a természeti és ember alkotta környezet állapotának változásai az országhatárokon belül, illetve közvetlen szomszédságunkban.

Nem állíthatjuk azonban, hogy a kettő közötti különbség abban áll, hogy míg az előbbieket csak elszenvedjük, de alakítani nem tudjuk, addig az utóbbiak célszerű befolyásolásának eszközeivel magunk rendelkezünk. Egyrészt: tekintettel közvetlen és elemi érintettségünkre, nem mondhatunk le a tevékeny részvételről a most kibontakozó, országhatárokon átívelő és a világpolitika viszonyait, témáit és szerepköreit átrendező küzdelemben, amely a környezeti katasztrófa elhárítása körül forog. Másrészt: környezeti jövőképünk megkerülhetetlen alapkérdései közé tartozik, hogy mennyiben tartjuk lehetségesnek és kívánatosnak a saját természeti erőforrásaink, a hazai környezet minősége feletti ellenőrzés fenntartását. (Meggyőződésem szerint a fenti két kérdés sikeresen csak együtt kezelhető.)

Érdemes talán megjegyezni, hogy jövőképünk érvényességét a legkevésbé a globális környezeti válság folyamatainak természettudományos előrejelzésével kapcsolatos bizonytalanságok befolyásolják. Éspedig azért nem, mert az egyes természettudo-

mányi részterületek kutatóinak többsége szerint a jelenlegi népesedési, technológiai és környezethasználati trendek hosszabb távon mindenképpen *fenntarthatatlanok*. Nagyjából és egészében függetlenül attól, hogy a következő évtizedekben sikerül vagy nem sikerül a romlást némileg mérsékelni (ennél többre pedig jelenleg komolyan senki se számít), az anómia és degradáció jelenlegi folyamatai pusztán az idő előrehaladtával számos területen katasztrofális következményekhez vezetnek. E képtelen jövő elhárítása vagy elszenvedése ma már nem a természet „rugalmas" viselkedésén múlik, mellyel máris túlságosan visszaéltünk, hanem a szociokulturális tényezőkön.

TÁVLATOK

Az emberi beavatkozás léptékének, sebességének és hatékonyságának változása nem hagyhatja érintetlenül vizsgálódásaink időhorizontját. Az időbeli távolságok lerövidülnek, a jövő egyre sebesebben közeledik. A ma születő új technológiai eljárás vagy gazdaságpolitikai döntés környezeti következményeivel csak évtizedek múlva szembesülünk, és azok hatékonyak maradnak esetleg évszázadokon vagy évezredeken át. (Gondoljunk csak a CFC-kre, a hűtőszekrényekben és spray-kben használatos klórfluor-karbonátok esetére, melyek előállításának világméretű korlátozása után még évtizedeken át számíthatunk az ózonréteg további elvékonyodásával és ennek súlyos következményeivel, a radioaktív hulladék lassú felezési idejére, az elpusztult erdő vagy termőföld regenerációjához szükséges évszázadokra, a Tisza vagy a Balaton revitalizálásával kapcsolatos tapasztalatokra.) A környezet használatát érintő jogi, gazdasági és technológiai döntések hosszú évtizedekre meghatározzák jövendő lehetőségeinket, gyakran visszafordíthatatlan folyamatokat indítanak el, és olyan természeti ciklusokat érintenek, amelyek „futamideje" csak évszázadokban mérhető. Ami a környezet állapotát illeti, tervezhető és alakítható – tehát a jelen adottságaitól viszonylag független – jövőről legfeljebb sok évtizedes távlatban beszélhetünk. Környezetünk következő évtizedének sorsa lényegében már a múltban eldőlt. Egy vagy két évtizedes időtávra nem lehet környezeti jövőképet készíteni. Ha a környezet jövőjére gondolunk, nem tíz-húsz évben gondolkodunk. A környezeti jövőkép iránti újszerű igény mindenekelőtt éppen azt jelenti, hogy a politikai előrelátás léptéke változik. A történelmi gondolkodás évtizedes távlatainak helyébe az emberi ellenőrzés alá vont természeti folyamatok évszázados vagy évezredes távlatai lépnek. *Ezért sürgősen meg kell vizsgálnunk politikai és gazdasági intézményeink alkalmasságát e távlatosabb gondolkodás befogadására, a jövő iránti felelősség korábban elképzelhetetlen mértékben megnövekedett súlyának elviselésére.*

KOMPETENCIÁK

Az emberhez méltó élet alapvető feltételeit, sőt, immár fajunk túlélését veszélyeztető természetpusztítás mint „környezeti probléma" elszigetelt kezelése a tudományos és a politikai közgondolkodásban ideologikus célzatú, egy olyan stratégia részét képezi, amely arra irányul, hogy elfedje a szembeszökő tényt, hogy itt egy mélyreható civilizációs válság kihívásával kell szembenéznünk. Környezeti problémáinkra nem adható pusztán technológiai válasz. Maguk a problémák nem értelmezhetők és nem kezelhetők a műszaki és természettudományok illetékességi körén belül, ahol legfeljebb a tünetek azonosíthatók. A válság okai korunk nagy kulturális és társadalmi változásaiban gyökereznek, feltárásukra a társadalomtudományok hivatottak. Az emberi beavatkozás hatására az élővilágban végbemenő változásokról, ezek földtörténeti léptékű jelentőségéről a természettudományok ma már beható ismeretekkel szolgálnak, annál súlyosabb a társadalomtudományok adóssága a végzetes környezeti következményekkel járó civilizációs válság tényezőinek és mechanizmusainak feltárása terén, a fenntartható társadalmi-gazdasági alternatívák körvonalazásában. Környezeti jövőképünknek elsősorban éppen ezeket az elemeket kellene hangsúlyoznia. Nem érhetjük be a természet romlását regisztráló adatokkal, és nem szorítkozhatunk a környezetvédelem feladatainak és eszközrendszerének taglalására sem. A környezet mint környezet védhetetlen – ti. védhetetlen mindaddig, amíg vizsgálódásaink során elvonatkoztatunk kulturális előfeltevéseinktől, a technológiai-gazdasági rendszerek működésének logikájától, a hatalmi és érdekviszonyoktól, s csupán a bekövetkező károk enyhítésére összpontosítunk. A napjainkban világszerte uralkodó szemlélet keretei között ugyanis a természeti és kulturális környezet tönkretételét a jólét és a haladás érdekében hozott súlyos, de logikus és elkerülhetetlen áldozatként kell elfogadnunk. A környezetvédelem ezért nem tekinthető a szakpolitikák egyik ágazatának, hanem olyan stratégiai kérdésnek, amelynek középpontba állítása antropológiai, erkölcsi, közgazdasági, politikai alapelveink felülvizsgálatához kell vezetnie.

Távlati környezeti jövőképünk – vagyis hogy milyen jövőt szánunk utódainknak és hogy ennek érdekében milyen lépéseket tartunk lehetségesnek és kívánatosnak – minden részletében attól függ majd, hogy e szellemi fordulat esélyeiről miként vélekedünk. Az ezzel kapcsolatos viták és kutatások Magyarországon még alig kezdődtek el, ezért őszintén meg kell mondanunk, hogy jelenleg *nincs* közös vagy közös nevezőre hozható környezeti jövőképünk.

Az értelmezési keretek tisztázásához első lépésként tudatosítanunk kell, hogy a „környezeti jövőkép", „környezeti tudatosság" stb. szóösszetételekben szereplő „környezet" kifejezés

csupán metaforikus értelmű. A környezet természettudományi (ökológiai) fogalom, azoknak a kényszerfeltételeknek az összességét értjük rajta, amelyek az élőlények együttes előfordulásának mintázatát szabályozzák. Ebben a szoros értelemben az embernek nincs „környezete": viselkedése közvetlenül nem a környezeti adottságoktól függ, nem írható le és nem érthető meg azokra adott válaszként, a kulturális kontextustól függetlenül, amelyben társadalmi tevékenységének meghatározott értelmet tulajdonít. Az embernek nem környezete, hanem *világa* van, ez pedig a szimbolikus reprezentációk és interpretációk világa (a nyelv világa), melynek egyetemes vonatkoztatási rendszerében egyéni tapasztalatait egy közös valóság részeként képes elsajátítani és társaival megosztani.

Ezért világosan meg kell különböztetnünk a környezeti kölcsönhatások vizsgálatának két szintjét. A természettudományok az ember tevékenységét a földi ökoszisztéma életfolyamatainak részeként írják le. A társadalomtudományok nézőpontjából ellenben maga a „természet" is koronként változó tartalmú kulturális konstrukció, *szellemi képlet* (Husserl), amely az egyes civilizációk ökológiai tapasztalatának sajátosságait írja le, azaz a történelem világában végbement változásokat tükröz.

E két, egymásra vissza nem vezethető tematizációs eljárás eredendő különbsége nem teszi lehetővé az ökológiai komplexumban zajló folyamatoknak a természet- és társadalomtudományok alapvető különbözőségétől nagyvonalúan eltekintő megközelítését, annál inkább ösztönöz az egyes tudásnemek közti szorosabb együttműködésre. Ebben az együttműködésben az ökológia nem tart igényt a „tudományok tudománya" kétes értékű szerepére. A biológiai szakterülettől kölcsönzött kifejezés a társadalomtudományok és a bölcselet egyes ágazataiban egy új tematika, részben új magyarázó elvek és vizsgálódási szempontok megjelenésére utal, melyekre a különféle diszciplínák a maguk tételezési módjának megfelelően reflektálnak, az ökológiai gazdaságtantól a környezeti etikáig.

Még szerencsétlenebb eljárás volna környezeti jövőképünket valamiféle környezettudomány illetékességi körébe utalni. A „környezettudomány" jelszavával a műszaki és természettudományos szemlélet alkalmazására történik (ismételt) kísérlet ezek illetékességi határain belül kielégítő módon nem tematizálható jelenségekre. E törekvés tudománytörténeti előzményeinek áttekintésére itt nincs mód, ismételten hangsúlyoznánk azonban a sajátosan szociokulturális kontextus tanulmányozásának elsődleges jelentőségét (és az e téren felhalmozódott adósságok terhét) a bioszférakrízis megértése és kezelése terén.

A GLOBÁLIS KONTEXTUS

„Mi nem csináljuk a históriát, ahhoz is sok kell, hogy jól megértsük" – Széchenyi István szavai különös időszerűséget nyernek a globális interdependencia korszakában. A reális jövőkép kialakításának legfőbb akadályát abban a szemléletben látjuk, amelyet röviden így lehetne összefoglalni: bár a mostani világrend technológiai és gazdasági trendjei környezeti értelemben nyilvánvalóan fenntarthatatlanok, Magyarországnak rövid távon érdekében áll, hogy ezekhez alkalmazkodjon. A hiba az *alkalmazkodás* fogalmának téves értelmezésében rejlik. A történelmi világban az alkalmazkodás nem a környezeti adottságoknak való kényszerű megfelelést és nem kész minták átvételét jelenti, hanem olyan interaktív magatartást, amely autonóm értékválasztásokon alapul, és a jövőt illető várakozások szerint alakítja viselkedését a jelenben. A politikában ugyanúgy, mint a tudományban és a művészetekben a sikeres alkalmazkodás újító kezdeményezést jelent. Az innováció feltétele az a többlet, amit a jelen kihívására adott válasz a körülmények tautologikus leképezésén túl tartalmaz, nevezzük ezt akár látomásnak, akár céltudatosságnak vagy a jövő anticipiálásának.

Rohamos sebességű és globális léptékű változások korában egyébként még a jelen viszonyainak megértését is akadályozza, ha azokat statikus adottságoknak tekintjük. A nemzetközi erőviszonyok, az intézmények, az érdekek és ezek artikulációjának módja folyamatos átalakulásban vannak. A modernizáció expanzív dinamikáját realizáló politikai, gazdasági és kulturális globalizáció a világméretű versengés kényszerűségét teremti meg, amely súlyos konfliktusokkal – többek között a helyi konfliktusok összekapcsolódásával – jár. A gyors expanzió és homogenizáció a mostanihoz hasonló tendenciái a világtörténelemben minden esetben rövid életűnek bizonyultak, s mint legutóbb az előző századfordulón, ellenhatásként a regionális elzárkózás és szembenállás („tömbösödés") korszakait készítették elő.

A mai nemzetközi színtér jóval tagoltabb, megosztottabb, az egyensúlyi viszonyok ingatagabbak és sérülékenyebbek, mint amivel az elemzők többsége számol. A globalizáció új intézményeket teremtett, amelyek nem írhatók le a hagyományos fogalmakkal. Maga a világpiac nem piac a szó szoros értelmében: a piacgazdaság klasszikus vonásai részben eltűnnek. Az egyéni kezdeményezés mozgástere, az egyéni képességek jelentősége korábban elképzelhetetlen méretekben beszűkül (márpedig a modernizáció sajátos dinamikáját évszázadokon keresztül ez biztosította). A spontán árképződés mechanizmusainak jelentősége lecsökken. Az azonosítható magántulajdonosok szerepét hálózati struktúrák és automatikus döntési mechanizmusok veszik át. A pénztőke, amely mozgékonysága folytán egyedül képes

teljes mértékben kihasználni az egységes világpiac nyújtotta lehetőségeket, behozhatatlan előnyökre tesz szert a reálgazdaság tényezőivel szemben. A helyi társadalmak, államok, a politika hagyományos intézményei többé nem képesek számottevő mértékben befolyásolni a gazdasági folyamatokat. Az állam funkcióinak és előjogainak jelentős részét elveszíti. A társadalmi folyamatok szabályozása, az erőforrások elosztása és a közvélemény ellenőrzése (tehát a hagyományos állami funkciók) döntő mértékben nem állami, piacközeli struktúrák és szervezetek befolyása alá kerülnek. Nem is az államok szuverenitásának elvesztése korunk fő politikai újdonsága, hanem a hatalmuk maximalizálására törekvő, expanzív magánszervezetek („vállalatok") szuverénné válása. A legnagyobb tényleges befolyással rendelkező nemzetközi szervezetek már ma is inkább ez utóbbiak törekvéseit érvényesítik, s nem a nemzetállamokét, még kevésbé az állampolgárokét. A helyi kötődés hiánya, a társadalmi ellenőrzés lehetetlensége az óriásvállalatok világméretű érintkezésében minimálisra korlátozza a társadalmi felelősség szerepét és a jogi szabályozás lehetőségét. A világgazdaság tranzakcióinak mintegy harmadrésze zajlik a szakértők becslései szerint a fekete és a szürke gazdaságban. Ez a helyzet a bűnözés és a terrorizmus nemzetközi hálózatainak beláthatatlan előnyöket biztosít a cselekvésképtelenné lett nemzetállamokkal szemben.

A mesterségesen és nem éppen jóhiszeműen gerjesztett várakozásokkal ellentétben a globalizáció elmélyítette a területi egyenlőtlenségeket, ezzel egyidejűleg a helyi társadalmakon belüli vagyoni és kulturális különbségeket is. Ez megerősíti feltevésünket, hogy az államhatárok jelentőségének csökkenésével nem egy nyitott, hanem egy másféle határok által megosztott világba léptünk.

Magyarország környezeti jövőképének meghatározó dimenziója, hogy milyen cselekvési lehetőségeket látunk hazánk számára a nemzetközi színtéren. A globalizáció fent jellemzett folyamataival szemben az elzárkózást lehetetlennek, a passzív alkalmazkodást veszedelmesen kártékonynak tartjuk.

Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy lényeges területeken lehetséges számunkra a kezdeményező fellépés. Jelen dolgozat csupán a megfontolásra érdemes szempontok jelzésére, s nem a követendő stratégia felvázolására tesz kísérletet. A kontextus kevéssé méltányolt új elemei szerintünk:

A nemzetközi politikában növekszik a nem állami szintek és intézmények jelentősége. A fenntarthatóságot feltehetőleg jobban szolgáló – horizontális, emberi léptékű, nem piacorientált – kezdeményezések alkalmas terepe a helyi önkormányzatok, civil szervezetek, kulturális, környezetvédő, vallási, szakszervezeti stb. mozgalmak nemzetközi együttműködésébe való szorosabb bekapcsolódás lehetne. Magyarország számára ez úgyszólván szűz terep, kiaknázatlan lehetőségekkel.

A környezetvédelem egyre több nemzetközi erőfeszítés, vita, kutatás, konfliktus tárgya. Magyarországnak oka és lehetősége volna arra, hogy ezekben kitüntetett kezdeményező szerepet vállaljon. „Oka": geopolitikai és gazdasági adottságainknál fogva az ország rendkívüli mértékben sebezhető ezen a téren. Gondoljunk itt alvízi helyzetünkből eredő kiszolgáltatottságunkra ugyanúgy, mint nemzetgazdaságunk hagyományos érzékenységére a nemzetközi gazdasági környezet változásai iránt. Ha nem sikerül megteremtenünk a fenntartható gazdálkodás külső feltételeit, és nem tudjuk elfogadtatni a közös környezeti felelősségvállalás elvét szomszédsági politikánkban, akkor rövid távon is rendkívül súlyos környezeti következményekkel kell számolnunk. „Lehetősége": a bioszférakrízis hatásait a leggazdagabb országok lakói el tudják hárítani maguktól, a következményeknek leginkább kitett szegény országok cselekvőképességét pedig nagyfokú kiszolgáltatottságuk bénítja. Köztes helyzetünk – a krízist elszenvedjük, van mit veszítenünk, de még nem sodródtunk jóvátehetetlen kényszerpályára – alkalmas arra, hogy nemzetközi tájékozódásunk középpontjába ezt a kérdéskört állítsuk. Ha így járunk el, új szövetségesekre számíthatunk a gazdag és szegény országokban egyaránt, s nem csak állami szinten. Ez egyúttal növelné globális és regionális politikai mozgásterünket is.

ÉRTÉKDILEMMÁK

Jövőképről, mint a jövőt illető várakozások, illetve a stratégiai gondolkodás horizontjáról csak többé-kevésbé tisztázott értelmű értékfogalmak viszonylatában beszélhetünk. A bioszférakrízis tapasztalata új megvilágításba helyezte alapvető értékelveinket, s elkerülhetetlenné teszi ezek felülvizsgálatát. A természeti és kulturális környezet jövőjével kapcsolatos vélekedések kimondva-kimondatlanul állásfoglalást jelentenek az értelmezések vitájában. Az alábbiakban csupán jelezni szeretnénk egyes, a környezeti jövőkép szempontjából alapvetőnek vélt fogalmak alternatív értelmezési lehetőségeit.

Gazdasági ésszerűség. Az ökológiai és alternatív gazdaságelméletek nyomán ma világszerte vitatják a racionális gazdasági magatartás piaci modelljének érvényességét, nemkülönben a gazdaságközpontú társadalomszemlélet létjogosultságát. A modell bírálói bizonyítottnak tekintik, hogy a befektetések hatékonyságának maximalizálására törekvő, az egyén szempontjából „racionális" eljárások összességükben – makrogazdasági szinten – abszurd következményekhez vezetnek, s az így működő rendszer érzéketlen az externális hatások és társadalmi költségek alakulása iránt. A nyereségelvből következő terjeszkedési kényszer az ökoszisztémák véges teherbíró-képességének

korlátaiba ütközik. A piaci teljesítmény mutatói nem jelzik a társadalom jólétének legfontosabb dimenzióit. A haszonelvűség és a versenykényszer nem ösztönzi – inkább bünteti – a társadalom kohéziója szempontjából nélkülözhetetlen szolidáris magatartást, a meg nem újuló természeti erőforrások kíméletes használatát, a kulturális és szociális infrastruktúra fenntartását.

A piaci típusú automatikus szabályozás anomáliáit a rendszer bírálói a hosszabb távú érdekek érvényesítése és a közvagyon (pl. természeti értékek) védelme érdekében hathatós társadalmi (elsősorban helyi) ellenőrzéssel, illetve a piacon kívüli kooperációs formák kiterjesztésével korrigálnák. A gazdasági teljesítmény valós mutatóinak szerintük a helyi erőforrások hasznosításából származó teljesítményt kellene összevetniük az ezen erőforrások állapotában végbement változásokkal. Természeti és ember alkotta környezetünk jövője mindenekelőtt azon múlik, hogy az itt körvonalazott gazdasági paradigmaváltás végbemegy-e hazánkban és más országokban, illetve hogy milyen gyorsasággal megy végbe.

Haladás és jólét. Az uralkodó közfelfogás a fejlődést különféle elvont forgalmi és ellátottsági mutatók szerinti növekedéssel azonosítja. A jólét e felfogás szerint olyan állapot, amelyben szükségleteinket áruként megvásárolható javak és szolgáltatások minél nagyobb sokaságának minél gyorsabb elhasználásával elégítjük ki. Az egyéni teljesítmények társadalmi értéke azon múlik, hogy mennyiben szolgálják ezt az igényt. A rendszer kritikusai szerint azonban ezen az úton nem jólétünk növekszik, csupán kiszolgáltatottságunk eszközeinknek és az ezek előállításáról gondoskodó technológiai-gazdasági rendszereknek. Felhívják a figyelmet arra is, hogy ezen az úton a társadalmi különbségek nem mérsékelhetők. A termelés-fogyasztás körforgásának szédületes felpörgetése csak a nélkülözhetetlen természeti szolgáltatások kimerülését, a túlterhelt ökoszisztémák degradálódását eredményezheti. A termelési ciklusok „anyagtalanítására", szelíd technológiák alkalmazására, a közvagyon oszthatatlan és csak közösen élvezhető elemeinek védelmére és gyarapítására, az emberi kapcsolatok és tevékenységek minőségének javítására összpontosító – fenntartható – jóléti modellt félrevezető módon „posztmateriálisnak" nevezik, az ennek megfelelő magatartást pedig „önkorlátozónak", jóllehet nehéz volna kétségbe vonni a környezet épségéhez, az egészség megőrzéséhez fűződő érdekek materiális jellegét. Kínos önkorlátozással pedig a rendszer kritikusai szerint inkább a technológiai-gazdasági „ésszerűség" egyre szigorúbb diktátumához való kényszerű alkalmazkodás jár. A lokalizáció és az erőforrásokkal való takarékoskodás ezzel szemben a kreativitás, a szolidáris együttműködés új vagy éppenséggel elfeledett gazdag lehetőségeire irányítja a figyelmet a gazdálkodás terén ugyanúgy, mint a köz- és magánéletben.

Etika és politika. Az értékdilemmák felvetésétől tartózkodó, napjainkban uralkodó politikai közfelfogás a fejlesztési stratégiák megalapozását lényegében technikai kérdésnek tekinti, ezzel valójában kimondatlan értékpreferenciák érvényesülését szolgálja. Meggyőződésünk szerint a társadalom rendelkezésére álló szellemi és anyagi erő felhasználásának kérdése eldönthetetlen a célok tisztázása nélkül, ez utóbbi pedig demokratikus országban nem mehet végbe másként, mint az értékelvek értelméről és érvényességéről folyó nyilvános párbeszéd keretei között.

Ebben a párbeszédben szóhoz kell jutnia azoknak is, akiket a jelenben születő döntések a legnagyobb mértékben érintenek: a jövő nemzedékeknek. E nemzedékek érdeke, a földi életlehetőségek gazdag sokféleségének megőrzése szükségképpen alul marad a rövid távú politikai és gazdasági érdekek versenyében, amennyiben független képviseletükről (a jövő nemzedékek szószólója vagy országgyűlési biztosa) nem történik gondoskodás. A tudományos-technológiai fejlődés minden vívmányát az előállítás („a természet leigázása") szolgálatába állítottuk, s így olyan eszközök birtokába jutottunk, amelyekkel mai cselekedeteink évezredekre eldönthetik fajunk és bolygónk jövőjét. Ezért sürgető követelmény a politikai döntéshozatal intézményes rendjének felülvizsgálata és megújítása, valamint a döntéseink és a döntéshozatali eljárások alapját képező erkölcsi alapelvek újravitatása.

Autonómia. A felvilágosodás központi értékfogalmának értelme ma erősen vitatott. Az egymással szembenálló álláspontok talaján radikálisan különböző válaszok adhatók környezeti problémáinkra, s a környezeti válság kezelésének minden kísérlete egyúttal állásfoglalás lesz az autonómiavitában. A közkeletű vélekedés szerint az autonómia feltétele az egyéni választások függetlensége, a közjó puszta fikció, az egyéni célok egyeztetése tehát felesleges és elkerülhető. Az individualista állásponttal szemben nyilvánvaló aggályok merültek fel. Legfontosabb választásaink nem egymástól független tárgyi célokra, hanem más személyekre s a társas együttélés módjára irányulnak. Tárgyi céljaink maguk is többségükben oszthatatlan és helyettesíthetetlen közjavakkal kapcsolatosak, melyek használatában egymást szükségképpen korlátozzuk, amennyiben nem konszenzus alapján cselekszünk. Végül korunk megrendítő tapasztalata a rendelkezésre álló természeti feltételek végessége, az ezek használatára irányuló választások jóvátehetetlen irreverzibilitása. Ha ehhez hozzátesszük, hogy az autonóm cselekvésvezérlés intellektuális és morális képessége nem velünk született adottság, hanem a mások segítő gondoskodása és a kulturális minták elsajátítása révén teszünk szert ezekre, nyomós érveket találunk a kommunitárius álláspont igazolására, mely szerint az egyéni választások függetlensége fikció, az egyetér-

tést célzó értékvita a közügyekben elkerülhetetlen, s az egyén morális autonómiája maga is a közmegegyezésen múlik, amely vagy erkölcsi törvénnyé teszi (a la Kant) a mások autonómiájának tiszteletét vagy sem, de ugyanezt kikényszeríteni a jog nem képes, biztosítéka tehát csupán a közösséget összetartó szolidaritás lehet. Míg az individualista számára az egyén autonómiája jelenti az abszolút kiindulópontot, s a személyközi érintkezés procedurális szabályozását fogja célszerűnek tartani egy tisztán instrumentális racionalitás elvei alapján, addig a kommunitárius felfogás szerint az egyén autonómiája csak vele szolidáris, együttműködésre képes közösségben biztosítható, ezért az utóbbi a hangsúlyt a normatív-kommunikatív racionalitás érvényesülésére helyezi, a szolidaritás feltételeként pedig a kulturális hagyomány közösségét fogja megjelölni.

Globalitás/lokalitás. A globalizáció civilizációnk „sikertörténete": Európa a katonai, politikai és gazdasági kényszer eszközeit kombinálva a modern technológiai civilizáció mintáit az egész ismert világon elterjesztette. E történet végpontján a piaci és piacközeli struktúrák átveszik a nemzetállamok korábbi szerepét, a gazdasági érintkezés a politikai kapcsolatokét, az informatikai rendszerek a kulturális párbeszédét. A folyamatot egy növekedésorientált világgazdaság vaskövetkezetességű logikája vezérli, ami világszerte a természeti és kulturális erőforrások irgalmatlan és egyre fokozódó kiaknázásával és pazarló használatával jár. A nemzetközi befektetők kegyéért versengő régiók a természeti és szociális költségek leszorításával igyekeznek növelni „versenyképességüket". A globalizáció jelenlegi trendjeinek hatására világszerte a helyi társadalmak reprodukcióját szabályozó kulturális minták széthullását és leértékelődését tapasztaljuk, s ezzel egyidejűleg az ínség és tudatlanság szélsőséges formáinak tömeges megjelenését, elsősorban az ún. harmadik világban, ahol a népességrobbanás jórészt e folyamatok következtében vált kezelhetetlenné.

A globalizáció negatív következményeit mérsékelni igyekvő fenntarthatósági stratégiák vezérelve a világméretű gondok helyi kezelése. Az ökologikus gondolkodás érvényesülésének előfeltétele a személyes és illetékes részvétel a döntés-előkészítés és a döntéshozatal folyamataiban. Ez csak helyi szinten valósulhat meg, csakúgy, mint a végrehajtó hatalom ellenőrzése, a takarékos erőforrás-gazdálkodás és a szelíd, kis léptékű technológiák előnyeinek érvényesítése. A globalizáció és a lokalizáció mégsem egymást kizáró értelmű fogalmak: az autonóm lokalitások és régiók korlátlan horizontális érintkezésének feltételeit (és szükségességét) a globalizáció teremtette meg, egyszersmind lehetővé téve a helyi közösségek és az állami keretek viszonyának megújítását és kiegyensúlyozását többszintű, a szubszidiaritás elvére épülő rendszerekben.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

DÖNTÉSHOZATAL

Az ún. környezeti érdekek jövőbeni érvényesülése közvetlenül az ezeket érintő társadalmi döntésektől, a döntéshozatal mechanizmusaitól, résztvevőitől és részvételük minőségétől függ. Itt mindenekelőtt a hazai fejlődés néhány történelmi sajátosságát kell figyelembe vennünk.

Az állami központosítás és a bürokratikus társadalomirányítás túlsúlyának lényegében töretlen hazai hagyománya politikai kultúránk legfőbb jellegzetessége. Az intézményrendszer helyi szintjei, ahol a helyi társadalom a saját környezetét illető döntésekre közvetlen befolyást gyakorolhatna, demokratikus országokban elképzelhetetlen mértékben függetlenek a civil ellenőrzéstől, és kiszolgáltatottak központi apparátusoknak. A kollektív érdekérvényesítésre irányuló törekvések folyamatos üldözése nemzedékeken át, az időről időre bekövetkező véres leszámolások maradandó hatást gyakoroltak a társadalomra. A magyarság elsajátította a sikeres egyéni érvényesülés stratégiáit, s emlékezetében, reflexeiben őrzi a nyilvános, kollektív fellépés kudarcait, kilátástalanságát, veszélyeit. Jelenlegi intézményeink ehhez képest nem ösztönzik kellőképpen a civil társadalom politikai aktivitásának helyreállítását. Az egyéni érvényesülés legitim és illegitim formái ellenben zöld utat találtak a megváltozott viszonyok között. A demokrácia alkotmányos feltételeinek helyreállítása nem csökkentette a remélt mértékben a politikai intézményrendszer és a társadalom közötti távolságot.

A társadalmi részvétel számára kedvező politikai feltételek megteremtése a környezetvédelem leghathatósabb eszköze. Újabb empirikus kutatások a környezeti tudatosság színvonalának számottevő emelkedéséről tanúskodnak, nemcsak a tájékozottság, hanem a cselekvési készség tekintetében is. A gyakorlati aktivitás ettől látványosan elmarad. A politikai megoldások iránti bizalmatlanság és a közügyektől való elfordulás általános tendenciái mellett az ellentmondás magyarázatát a negatív tapasztalatok sokaságában kell keresnünk. A környezetük védelmében fellépő állampolgárok nem számíthatnak sem a jog, sem a politikai testületek támogatására, a szakhatóságok (környezetvédelem, népegészségügy, műemlékvédelem stb.) együttműködésére is csak ritkán. A környezet védelmében mozgósítható joganyag a kritikus helyzetek túlnyomó többségében nem teszi lehetővé a kártékony beavatkozások megakadályozását, a törvények kijátszhatók, a jogi eljárások a végtelenségig elhúzódnak, a büntető szankciók csekélyek és hatástalanok. Az önkormányzatok a lakossággal szemben szinte minden esetben a környezetromboló beruházások pártjára állnak a vélt nyereség reményében vagy a hagyományosan költségérzéketlen „beruházáspárti" szemlélet jegyében, amely a környezet védelmét a modernizációs törekvések kerékkötőjének tekinti. Nemegyszer je-

lentős nyomás nehezedik a döntéshozókra a beruházók, illetve a pártok részéről (e kettő, sajnos, nem független egymástól).

A környezetet érintő gazdaságpolitikai, infrastrukturális és egyéb döntések előkészítése a nyilvánosság kizárásával történik nagyban és kicsiben, így a környezet védelmében fellépő csoportok rendszerint csak akkor kapcsolódhatnak be a folyamatba, amikor az már visszafordíthatatlan és a lehetséges megoldási alternatívák lekerültek a döntéshozók asztaláról. A beruházók a szabályozási tervek és hatástanulmányok finanszírozásának kötelezettségével együtt a döntések szakmai, környezetvédelmi előkészítésének monopóliumát is megszerezték.

Anélkül, hogy alábecsülnénk a környezeti tudatformálás jelentőségét, a fenti megfigyelések alapján arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy a „szűk keresztmetszet" nálunk jelenleg nem az egyéni attitűdök terén jelentkezik. A környezetet érintő döntések demokratizálása, az egyeztetési folyamatok teljes körű nyilvánosságának biztosítása, a jogszabályok pontosítása, sok esetben szigorítása, a jogkerülő magatartás következetes szankcionálása nélkül semmiféle előrelépés nem remélhető a „hétköznapi" környezetrombolás jelenleg általános és bevett gyakorlatához képest.

Környezeti jövőképünket napról napra választjuk és formáljuk azokban a döntési helyzetekben és konfliktusokban, melyek lefolyása egyértelműen arról tanúskodik, hogy a környezet védelme – a deklarációktól függetlenül – nem szerepel a mai magyar politikai élet meghatározó szereplőinek preferenciái között. Az ön- és környezetpusztító növekedés kényszerpályáin mozgó üzleti vállalkozások jól értik ezt a rejtett, de világos üzenetet, s élnek a fogyasztó-, természet- és egészségvédelmi szabályozás gyengeségéből adódó „komparatív előnyökkel". A környezetbarát életmódra való áttérés egyéni költségei ennek megfelelően reménytelenül magasak (azaz hiányoznak az ehhez kellő szolgáltatások, infrastruktúrák és ösztönzők), lehetőségei korlátozottak. *A felnövekvő nemzedékeket a mai magyar társadalmi gyakorlat az élet minőségével és a környezet épségével kapcsolatos szempontok leértékelésére, közönyre és beletörődésre szocializálja.*

Ha jövőképünket erre a – megítélésünk szerint perdöntő – tényre alapozzuk, azt kell mondanunk, hogy gazdag természeti és kulturális örökségünk megőrzésének nincs realitása. Ha ezt a következtetést elfogadhatatlannak tartjuk, és a dolgozatunkban jelzett prioritásoknak megfelelő jövőképhez ragaszkodunk, mondván, hogy a lehetőségek – elvben – adottak ennek megvalósítására, nehéz lesz elkerülnünk az utópiakészítés vádját. Ezt a dilemmát nem megkerülni, hanem kiélezni szeretnénk annak hangsúlyozásával, hogy a környezet romlása válaszút elé állít bennünket, s ebben a helyzetben hiteles környezeti jövőképet készíteni nem lehet, *választani* ellenben elodázhatatlan erkölcsi és politikai kötelesség.

IRODALOM

Ángyán József: Az európai agrármodell, a magyar útkeresés és a környezetgazdálkodás. Agrinform, Bp. 2001.
Ayres, Ed: God's Last Offer – Four Walls, Eight Windows, N. Y. 1999.
Berger, Peter–Thomas Luckman: A valóság társadalmi felépítése. Jószöveg könyvek, Bp. 1998.
Bíró Gáspár: Világkormány, világállam, globális kormányzás. Liget 2001/12 – 2002/1.
Bíró Gáspár: Az imázs szerepe a nemzetközi politikai viszonyokban. Liget 2002/6.
Bíró Gáspár et al: Magyarország a nagyvilágban. Védegylet, Bp. 2001.
Boda Zsolt: A kommunitárius elmélet. In: Szabó M. szerk.: Beszélő politika, Jószöveg könyvek, Bp. 2000.
Boda Zsolt szerk.: Gazdaság és társadalom. Védegylet, Bp. 2001.
Bolyki János: „Teremtésvédelem". Kálvin, Bp. 1999.
Bookchin, Murray: Ecology of Freedom. Black Rose Books, Montreal 1980.
Bookchin, Murray: Remaking Society. Shambala, Boston 1990.
Borsos Béla: Enyém, tied, övé (Liget 2000/6–7).
Brown, Lester: Az új évszázad kihívásai. In.: L.Brown ed.:. A világ helyzete 2000, Föld Napja Alapítvány, Bp. 2000.
Capra, Fritjof: The Turning Point. Simon and Schuster, N. Y. 1982.
Chapman, George et al: Environmentalism and the Mass media – Routledge, London 1987.
Craig–La May–Dennis eds. Media and the Environment. Island Press, Washington D. C. 1991.
Daly, Herman–John B. Cobb Jr.: For teh Common Good. Beacon Press, Boston 1989.
Darvas Béla: Virágot Oikosznak. L'Harmattan, Bp. 2001.
Ehrlich, Paul and Ann: Population, Resources, Environment. Freeman, S. Francisco 1970.
Ehrlich, Paul és Ann: A fajok kihalása. Göncöl, Bp. 1996.
Endreffy Zoltán: ...hogy művelj és őrizze. Liget, Bp. 1998.
Endreffy Zoltán–Kodolányi Gyula szerk.: Ökológiai kapcsolatok.. Népművelési Intézet, Bp. 1983.
Ertsey Attila: Autonóm kisrégió – www.foek.hu.
Fleischer Tamás–Miklóssy Endre–Vidor Ferenc: Második millennium. Budapest jövőképei, Bp. 1993.
Gadó György Pál szerk.: A természet romlása, romlásunk természete. Föld Napja A., Bp. 2000.
György Lajos: A jót választanod kell. Föld Napja A., Bp. 1996.
Habermas, Jürgen: Polgári engedetlenség – a demokratikus jogállam próbaköve – Felkai G. szerk.: Új Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc 1995.
Hannigan, John: Environmental Sociology. Routledge, London 1994.
Hawley, Amos: Human Ecology. The Univ. Of Chicago Press, Chicago 1986.
Hardin, Garrett: A közlegelők tragédiája. In: Lányi szerk.: természet és szabadság, Osiris, Bp. 2000.
Hines, Colin: Localisation, a Global Manifesto. Earthscan, London 2000.
Husserl, Edmund: Az európai tudományok válsága. Atlantisz, Bp. 1998.
Jávor Benedek szerk. A jövő nemzedékek jogai. Védegylet, Bp. 2000.
Jonas, Hans: Prinzip Verantwortung. Inselt Verlag, Frankfurt a. M.
Kajner Péter et al: Növekedés vagy fejlődés? – állásfoglalás Budapest jövőjéről Védegylet, Bp. 2002.
Kerekes Sándor–Kiss Károly: Környezetpolitikánk az EU-elvárások hálójában. Agroinform, Bp. 2002.

Kiss Károly: Ezredvégi kertmagyarország. V-kiadó, Bp. 1994.
Kocsis Tamás: Gyökereink. Kairosz, Bp. 2002.
Kohák, Erazim: Ökológiai tapasztalatunk változatai. Lányi szerk.: Természet és szabadság, Osiris, Bp. 2000.
Korten, David: Élet a tőke uralma után. In: Kocsis T. szerk.: Emberi léptékű gazdaságot! Válasz, Bp. 2002.
Kovács Gábor: Hatékonyság, gépesítés, egyén és civilizáció. In: Kovács G. A megátalkodott jóhiszeműség esélyei, Liget, Bp. 2001.
Lányi András: Együttéléstan. Liget, Bp. 1999.
Lányi András et al: Környezeti konfliktusok és a helyi társadalom. Osiris, Bp. 2001.
Lányi András: Nem választ, akit nem választanak. In: Tallár F. szerk.: Az emberi jogok és az európai tradíció, Osiris, Bp. 2002.
Lányi András: Ökopolitika és hagyomány. Kovász 2002/1–4.
Lányi Kamilla: Vázlat a globalizációról. Közgazdasági Szemle 2001/6.
Meadows, Donella and Dennis-Jorgen Randers: Beyond the Limits. Chelsea Greens Publ.Co., Post Mill, Vermont, 1992.
Naess, Arne: Ecology, Community and Lifestyle. Routledge, London 1989.
Norberg-Hodges, Helen: Ancient Futures. Sierra Club, S. Francisco 1991.
Papp Sándor: Fagyöngy-civilizáció. Új Horizont, Veszprém 2002.
Polányi Károly: A nagy átalakulás. Mészáros Gábor, Bp. 1997.
Sachs, Wolfgang et al: Greening the North (a Post-industrial Blueprint for Ecology and Equity) Zed Books, London 1998.
Schneller István: Új kihívások és válaszok a 90-es évek nagyvárosi fejlődésében. Schneller: Az építészeti tér minőségi dimenziói, Librarius, Kecskemét 2002.
Sessions, George ed.: Deep Ecology for the 21st Century. Shambala, Boston 1995.
Szalai Erzsébet: Vadkeleti metszetek. Osiris, Bp. 1998.
Szalai Erzsébet: Ezredváltó dilemmák Magyarországon. Új Mandátum, Bp. 2000.
Székely Mózes: Globális problémák és a környezet. Szociológiai Szemle 2002/3.
Szirmai Viktória: Környezeti érdekek Magyarországon. Pallas Stúdió, Bp. 1999.
Tóth I. János: A tiszai ciánszennyezés. Szeged 2002.
Vári Anna–Tamás Pál eds.: Environment and Political Transition – Policy and Politics in Central and Eastern Europe. Kluwer Academic Publications, Dordrecht 1993.
Vida Gábor: Helyünk a bioszférában. Typotext, Bp. 2001.
Vida Gábor: Sötét gondolatok a részről, az egészről s a tudományról. Liget 1998/11.
Weizsacker, Ernst v.–Amory Lovins–L. Hunter: Factor Four. Earthscan, London 1998.
Zimmermann, Michael ed.: Environmental Philosophy – Prentice Hall, Upper Saddle River N. J. 2001.
Zsolnai László: Ökológia, gazdaság, etika. Helikon, Bp. 2001.

KORMÁNYZÁS

FEHÉR ZOLTÁN

A kormányzás háttérintézményei

*A Miniszterelnöki Hivatal 1990–2003 – II. rész**

ALAPVETÉS: TÖRTÉNELMI ELŐKÉPEK ÉS ELEMZÉSI SZEMPONTOK

Miután az előző részben megvizsgáltuk a végrehajtó hatalom fejét szolgáló háttérszervezetek, a kormányzati koordinációt elősegítő hivatalok tanulmányunk szempontjából legfontosabb külföldi példáit, elérkeztünk a magyar Miniszterelnöki Hivatal (MeH) közelebbi bemutatásához.[1]

A Miniszterelnöki Hivatal, amely a magyar kormányzati rendszer csúcsán a kormány és a miniszterelnök munkaszervekként működik, nem új keletű struktúra a magyar közjogban. Gyökerei a XII. századba nyúlnak vissza, amikor III. Béla király létrehozta a királyság központi adminisztrációját végző *kancelláriát*. Az elkövetkező évszázadokban a magyar kultúra és politika legkiválóbb alakjai (tk. Anonymus, Vitéz János, Werbőczy) voltak a kancellária tisztségviselői. A török, majd Habsburg-uralom vérzivataros századaiban azonban ez a közjogi hagyomány is, mint oly sok más, háttérbe szorult.

A központi végrehajtó szerv melletti háttérapparátus hagyományai akkor éledtek fel újra, amikor elődeink 1848-ban az ország függetlenségéért szálltak harcba. A kancellária elnevezés

* Jelen közlés a szerző *A kormányzás háttérintézményei/A Miniszterelnöki Hivatal* című tanulmányának második részét, s benne a magyar Miniszterelnöki Hivatal kialakulásának és 1990-től napjainkig tartó fejlődésének részletes vizsgálatát, valamint az összefoglalást tartalmazza. A tanulmány első felét előző számunkban (2002/3–4.) közöltük; abban kapott helyet az általános bevezetés és a nemzetközi összehasonlító elemzés.

ekkorra már meghaladottá vált, de Batthyány, Szemere vagy Kossuth hivatalai őrizték a közjogi hagyományt. A szabadságharc leverése után az 1867-es kiegyezés tette lehetővé, hogy ez az intézmény újra megjelenjen a kormányzati szervezetrendszer csúcsain. A kormány üléseivel összefüggő adminisztratív feladatokat, a tárcák koordinálását, a kormányzati sajtó- és propagandaügyeket ettől kezdve a *Miniszterelnökség* látta el. A királyság 1944-es végleges megszűnéséig – a forradalmak, ellenforradalmak rövid időszakaitól eltekintve – ez az intézmény szinte változatlan formában működött.

Az 1949-es népköztársasági alkotmány „az államigazgatás legfelsőbb szervévé a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsát tette" (Kormányzás... 2000: 30). A mai Miniszterelnöki Hivatal szocialista elődszervezete a *Minisztertanács titkársága* volt, amely a MeH-nél jóval kisebb szervezetként, jóval kevesebb feladatot ellátva működött. Ennek oka elsősorban a Minisztertanácsnak (kormánynak) a korábbi rendszerben betöltött szerepében keresendő, hiszen a Minisztertanács súlya – bár az alkotmány által deklaráltan az államigazgatás csúcsán ez állt – a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) általános irányító szerepéhez képest eltörpült. Valójában a mai MeH-re inkább az MSZMP Központi Bizottságának apparátusa hasonlított: ez lényegében megkettőzte a minisztériumi struktúrákat, jelentős szakértői bázissal. Mindezek ellenére a Minisztertanács titkársága több olyan feladatot végzett, ami jelenleg is a MeH hatáskörébe tartozik: „gondoskodott a kormányzati titkárságról, a Magyar Közlöny szerkesztéséről és kiadásáról, illetve a tájékoztatásról" (Kormányzás... 2000: 30).

1988-ban kezdődött az a folyamat, amely a Minisztertanács (kormány) szerepének, súlyának növekedésében, s ezzel összefüggésben hivatali-szakértői apparátusának és feladatkörének bővülésében jelentkezett. E folyamat mögött egyrészt az állt, hogy amíg a kormány vezetését Lázár Györgytől 12 év után az akkor fiatalnak és reformernek számító *Grósz Károly* veszi át 1987 nyarán, a pártvezetésben a változások lassabban következnek be (Grósz csak 1988 májusában lesz az MSZMP főtitkára). Másrészt pedig az egyre mélyülő gazdasági válság kezelésének súlypontja már az 1980-as évek közepétől fokozatosan a pártközponttól a Minisztertanácshoz került át, amelyben – az MSZMP vezetésével ellentétben – már Grósz kormányfővé választása előtt is több pragmatikus-reformista politikus kapott szerepet. A Grósz-kormány idején, 1988. április 1-jén nevezik át a Minisztertanács titkárságát a *Minisztertanács Hivatalává*, amely a szervezet jelentőségének növekedését jelzi (MeH évkönyv 1995: 4).

Az 1988. november 24-én miniszterelnökké választott *Németh Miklós* kormányai, de különösen az 1989 nyarától működő második Németh-kormány alatt tovább bővültek a kormánynak és

ezzel együtt a Minisztertanács Hivatalának szerepe és lehetőségei. Az állampárt csökkenő szerepe mellett a – számos pragmatikus-reformszocialista politikust magába foglaló – Németh-kormány átvette az állami élet irányításának, a közélet tematizálásának, a folyamatok mederben tartásának feladatát, szerepkörét.[2] A Németh-kormány a Minisztertanács Hivatalát adminisztrációs testületből a kormánypolitika *szakmai háttérintézményévé* igyekezett átformálni. Felállította a Minisztertanács tanácsadó testületét, világgazdasági tanácsadó testületét, szakmai kollégiumait, valamint a deregulációs és privatizációs kormánybiztosságokat, amelyek működtetésére a kormányfő ismert, reformistának számító értelmiségieket kért fel.[3] Ezen intézmények szervezeti keretéül a hivatal szolgált. A kormány és a miniszterelnök munkaszervének ilyen irányú változása az 1990-es első szabad választások után folytatódott, amelynek tizenhárom éves folyamata alább kerül bemutatásra.

A jelenlegi magyar Miniszterelnöki Hivatal (MeH) számos adminisztrációs, kommunikációs és koordinációs teendőt hivatott ellátni annak érdekében, hogy a magyar kormány tevékenységének minél teljesebb összhangjához, a végrehajtó hatalom minél hatékonyabb működéséhez hozzájáruljon. Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy mindezt hogyan, milyen struktúrában és működési elvek mentén, továbbá milyen eredményességgel tudta megvalósítani a hivatal a fiatal magyar demokrácia eddigi kormányzati ciklusai alatt.

Az egyes kormányokhoz kapcsolódó fejezetekben először a MeH intézményi fejlődését elemezzük az adott ciklus idején. Milyen struktúrában működött a MeH? Milyen szervezeti változtatások történtek a kormány megalakulását követően, illetve a ciklus közben? Kik és milyen tisztségben vezették a MeH egyes fontos részlegeit? Mekkora volt a MeH apparátusa, és ez hogyan változott? E kérdésekre válaszolunk tehát az intézményi analízis során.

A strukturális feltételek ismeretében ezután megvizsgáljuk, hogy miben ragadható meg a MeH-nek a kormányzatban betöltött szerepe s így politikai relevanciája az adott kabinet működése során. Fő kérdéseink: Hogyan segítette elő a hivatal a kormány munkájának koordinációját? Miben ragadható meg az intézmény szerepe a kormányzati döntéshozatalban? Ám ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszokat adjunk, számos kisebb kérdésre is meg kell a feleletet találni. Ki vezette a hivatalt és milyen tisztségben? Mennyiben volt a vezető személyének hatása a MeH-ben folyó munka jellegére? Milyen viszonyban volt a hivatal vezetője a kormányfővel? Volt-e szerepe a MeH-nek a gazdaságpolitika koordinációjában? Mi volt a hivatal szerepe a kormányzati kommunikációban és az országpropagandában? Tiszta profillal rendelkezett-e a MeH?

Természetesen a fenti témák elemzésénél nem feledkezünk el a nemzetközi összehasonlításban alkalmazott értelmezési keretünk, a kabinetkormányzás – miniszterelnöki kormányzás – prezidencializálódás modell magyar implikációiról sem. E modell kifejtésében Körösényi András *Parlamentáris vagy „elnöki" kormányzás?* című tanulmányára (Századvég, 2001. tavasz) támaszkodtunk elsősorban az első részben, és erre hagyatkozunk a továbbiakban is. Körösényi kifejezetten a magyar kormányzati rendszer működésében az elmúlt évtizedben, s különösen az utolsó néhány évben bekövetkezett változások értelmezése során találta meg ezt a modellt. Mivel azonban ennek részleteit már korábban ismertettük, s mivel e fejezet célja a hivatal struktúrájában, működésében és politikai szerepében lezajlott fejlődés bemutatása, a Körösényi-tanulmány MeH-et érintő részeire a többi fontos elemző munka mellett utalunk a megfelelő helyeken. Összefoglalásunkban azonban újra alkalmazzuk a modell „makroelméleti" következtetéseit is.

Végül elemzésünk egy másik fontos zsinórmértékéről. A magyar közigazgatás-tudomány talán legnagyobb alakja, *Magyary Zoltán* írta 1938-ban: „Amire a végrehajtó hatalom felelős vezetője korábban maga vállalkozhatott, annak elvégzésére ma szakértői segítségre van szüksége. Ezért jönnek létre a különböző segédszervei, amelyek a vezérkar szerepére vannak hol kisebb, hol nagyobb hatáskörben hivatva" (Magyary 1988: 301). Magyary szavai ma, 65 évvel később talán még aktuálisabbak, mint valaha. A kormányzat megnövekedett közpolitikai feladatai a harmadik évezred elejének Magyarországán megsokszorozzák a miniszterelnök által irányított központi közigazgatás terheit és felelősségét. „A közigazgatási vezérkar nélkülözhetetlen, ha magas igényeink vannak a kormányzás eredményessége (efficiency) tekintetében. A miniszterelnök, ha az *one best way*-t keresi, nem mondhat le a vezérkar segítségéről" (Magyary 1988: 309). Magyary saját korán túlmutató gondolatai szolgálhatnak akár a mai Miniszterelnöki Hivatal mércéjéül is.

A MINISZTERELNÖKI HIVATAL FEJLŐDÉSE 1990-TŐL NAPJAINKIG

1. A Miniszterelnöki Hivatal az Antall- és a Boross-kormány alatt

A) A HIVATAL INTÉZMÉNYI FEJLŐDÉSE 1990 ÉS 1994 KÖZÖTT

A Miniszterelnöki Hivatalt *Antall József* kormánya állította fel az egykori Minisztertanács Hivatalára építve 1990 nyarán. A Minisztertanács Hivatalát az új kabinet *1990. július 5-én Miniszterelnöki Hivatalnak nevezte át*, mivel az új közjogi termi-

nológiában a végrehajtó hatalom irányító szerve immár nem a szocialista (ál)kollektív döntéshozatalt tükröző Minisztertanács, hanem a *kormány*, amelyet erős és felelős *miniszterelnök* vezet (MeH évkönyv 1995: 4). „A rendszerváltást és az 1990-es kormányalakítást követően a miniszterelnökség szerepe alapvetően megváltozott. Az alkotmány teljes revíziója alapján a központi közigazgatás is jogállami kereteket öltött, amelyben a Miniszterelnöki Hivatal feladat- és hatásköre megnőtt" (Kormányzás... 2000: 30).

Az Antall-kormány *a Miniszterelnöki Hivatal szervezetét* és irányítási rendszerét is az új közjogi berendezkedésnek megfelelően szabályozta. A MeH működésének alapvetően *három fő funkcióját* jelölte ki: (I) a miniszterelnök munkaszerve, kabinetirodája; (II) a kormány munkaszerveként a kormány testületi működésével, a kormányzati és közigazgatási koordinációval kapcsolatos feladatokat lát el; (III) a minisztériumok alá be nem sorolt, a miniszterelnök közvetlen felügyelete alá tartozó államtitkárok, országos hatáskörű szervek, illetve a tárca nélküli miniszterek „befogadó" intézménye.

Az Antall-kormány a MeH élére *közigazgatási államtitkárt* állított, szervezetét pedig minisztériumi mintára és méretben hozta létre. A közigazgatási államtitkár a teljes apparátus vezetője, beleértve a címzetes államtitkárok, tanácsadók titkárságait is. A kabinetiroda azonban – mint a minisztériumokban – a MeH-ben is viszonylagos önállósággal működik. A *miniszterelnöki kabinetiroda* vezetője a címzetes államtitkári rangú kabinetfőnök. A MeH-ben az Antall-kormánytól kezdve minden azt követő kormány alatt több *politikai államtitkár* tevékenykedett; egyikük általában általános politikai államtitkárként, míg a többi egy-egy konkrét feladattal volt megbízva. Az Antall–Boross-kormányok négy éve alatt hasonló módon *címzetes államtitkárok* is tevékenykedtek a hivatalban (Szilvásy 1994: 455–477).

Az első szabadon választott kormány *a kisebbségi ügyek* és *a határon túli magyarok ügyének* kiemelt kezelését úgy kívánta kifejezésre juttatni, hogy a kabinet e területekkel összefüggő feladatait nem sorolta tárcák alá, hanem a MeH keretében, a kormányfő (közvetett) irányítása alatt látta el. A kormány 1990 augusztusában állította fel a *nemzeti és etnikai kisebbségi hivatalt* (NEKH) a magyarországi kisebbségi csoportok ügyeinek kormányzati vitelére országos hatáskörű, önálló államigazgatási szervként. Felügyeletével a MeH illetékes politikai államtitkárát bízta meg, élére a kormányfő által kinevezett elnököt és az államtitkár által kinevezett elnökhelyettest állított. A kormány 1992-ben – a NEKH létrehozásához hasonlóan – elnök által vezetett, önálló költségvetésű, országos hatáskörű szervként hozta létre a *határon túli magyarok hivatalát* (HTMH), amely szervezetileg a MeH keretében működik.

Mint a nyugati kormányfői-államfői háttérszervezetek bemutatásánál láttuk, a végrehajtó hatalom vezetője gyakran rendelkezik *személyes tanácsadókkal*, illetve *tanácsadó testületekkel*. Antall József miniszterelnök tanácsadóit először *testületekbe* szervezte, később azonban a testületek szétszéledésével az *egyéni tanácsadók* rendszere került bevezetésre. „Eleinte kétféle tanácsadó testület létezett. Az egyiket inkább a külföldről Magyarországra került olyan személyek alkották, akiknek a véleményében – valami oknál fogva – a miniszterelnök maximálisan megbízott. A másik tanácsadó testület – Kodolányi Gyula vezetésével – már sokkal tarkább képződménynek volt tekinthető. Mind a két tanácsadói kör idővel szerepét vesztette, s szép lassan leépült" (Kéri 1994: 86). Ezt követően Antall több tanácsadójával személyesen tartotta a kapcsolatot, mások pedig már korábban a Miniszterelnöki Hivatalban kaptak státust. Kodolányi a továbbiakban a kormányfő külpolitikai főtanácsadójaként tevékenykedett, címzetes államtitkári rangban.

A fentiekhez kapcsolódik, hogy az Antall-kormány nagyrészt felszámolta az 1990 előtt felállított tanácsadó testületek, kollégiumok rendszerét. A Minisztertanács mellett működő tanácsadó testületet és a világgazdasági tanácsadó testületet még maga a létrehozó Németh-kormány szüntette meg 1990 tavaszán. A NEKH létrehozásával pedig az Antall-kormány 1990 augusztusában megszüntette a nemzetiségi kollégiumot, végül hatályon kívül helyezte a Minisztertanács tájékoztatáspolitikai kollégiumáról szóló 1989-es határozatot is. A korábbi struktúrából megmaradt azonban a *tudománypolitikai kollégium*, amelynek elnökévé Antall 1990 júniusában a privatizációs minisztert, a tudománypolitikában igencsak járatos Mádl Ferenc professzort nevezte ki. Az egyéni tanácsadói rendszer megszilárdulása ellenére a MeH keretében a kormány 1990–1994 között több *szakértői bizottságot* állított fel, amelyekről alább szólunk.

Az Antall- és Boross-kormányok időszakában számos kormányzati feladat gazdája dolgozott *tárca nélküli miniszterként, politikai vagy címzetes államtitkárként* a MeH-ben, akik gyakran egy-egy *kormánybizottságnak, országos hatáskörű szervnek, tanácsnak* voltak egyben a vezetői. Egyikük Mádl Ferenc, aki a kormány megalakulásától 1993 februárjáig volt a privatizációt felügyelő tárca nélküli miniszter, 1990 júniusától a kormányváltásig a tudománypolitikai kollégium elnöke, 1990–91-ben a szintén a MeH felügyelete alá tartozó Állami Vagyonügynökség igazgatótanácsának elnöke. A hivatalban működött az említett kollégium adminisztrációját ellátó *tudománypolitikai titkárság*. Mádltól a privatizáció felügyeletét 1992-ben Szabó Tamás vette át. Matolcsy György a kormány megalakulásakor a MeH gazdaságpolitikáért felelős *politikai államtitkára* lett, a hivatal *gazdaságpolitikai titkárságának* vezetője, 1990 júliusáig a *privatizációs kormánybizottság* elnöke. Matolcsy – alább

tárgyalandó okok miatt – 1990 decemberében lemondott minden posztjáról. Ennek nyomán megszüntették a MeH gazdasági ügyekért felelős államtitkári posztját és a gazdaságpolitikai titkárságot (Szilvásy 1994: 462, 476).

Hasonló struktúrában működtek a MeH keretében *a kutatásfejlesztés és atomenergia, a világkiállítás, a médiapolitika, az egyházi kapcsolatok és az ifjúságpolitika* ügyei is. Pungor Ernő akadémikus 1990 augusztusától *címzetes államtitkárként*, az év decemberétől pedig *tárca nélküli miniszterként* töltötte be az *országos műszaki fejlesztési bizottság* és az *országos atomenenergia-bizottság* elnöki tisztségeit. Az 1995-re, majd 1996-ra tervezett *budapesti világkiállítás* előkészítésére az Antall-kormány a MeH keretén belül működő *kormánybiztosságot, világkiállítási tanácsot* és *programirodát* hozott létre, Barsiné Pataki Etelka kormánybiztos irányításával.

A médiaháború kellős közepén, 1992. június 19-én Antall a kormányon belül addig lényegében gazdátlan *sajtó- és tájékoztatáspolitika* irányítására *politikai államtitkári* posztot hozott létre a MeH-en belül, amely funkciót Katona Tamás történész töltötte be. Katona lett egyúttal az 1991-ben felállított *politikai államtitkári értekezlet* vezetője is, így a MeH általános politikai államtitkárának tekinthető.[4] A kormány kommunikációs politikáját segítette még a miniszterelnöki kabinetirodán belül működő több egység. A kommunikációs titkárságból létrejött a *miniszterelnöki sajtóiroda*, amely a kormányszóvivői irodával együtt végül a MeH tartós struktúrájának bizonyult. Az országpropaganda teendőit volt hivatott ellátni a kabinetiroda részeként 1993 végétől működő *nemzeti tájékoztatási iroda* Varga Domokos György vezetésével. A többnyire a kormányzás koalíciós jellege miatt létrehozott posztokon politikai államtitkárok irányították a kormány *egyházi kapcsolatait és az egyházi tulajdonrendezést* (Lukács Miklós, Pálos Miklós), valamint *az ifjúsági ügyeket* (Bárdos Balázs). Az ő munkájukat segítette a MeH-ben az *egyházi kapcsolatok titkársága* és az *ifjúsági koordinációs titkárság* (Kéri 1994: 84; Szilvásy 1994: 458–461, 476).

Az Antall-kormány által a MeH-be telepített feladatok közül a *polgári titkosszolgálatokat felügyelő tárca nélküli miniszter* posztja és hivatala tartós megoldásnak bizonyult, hiszen az elmúlt tizenhárom évben ez a feladatkör lényegében ugyanolyan struktúrában, a MeH keretében működik. Az MDF-kormányok nemzetbiztonsági minisztere Boross Péter, Gálszécsy András, majd Füzessy Tibor volt.

A hivatal egyik alapfeladatává tett kormányzati koordináció szakmai háttérapparátusát az Antall-kormány megpróbálta kiépíteni. A miniszterelnöki kabinetiroda keretein belül felállítottak egy ún. *referatúrarendszert*. Egyenként 3–5 fős referatúrák működtek 8 kormányzati területen (külpolitika; közigazgatás,

jogi ügyek, környezetvédelem; biztonságpolitika, rendészet; belpolitika, egyházak, parlament; gazdaságpolitika; szociálpolitika, érdekvédelem; oktatás, kultúra, kisebbségek; tájékoztatáspolitika). A referatúrák felelősek voltak a szaktárcákkal, társadalmi szervezetekkel, parlamenti bizottságokkal való kapcsolattartásért; a miniszterelnök kéréseinek kormányszervek felé való továbbításáért; a kormányfő nemzetközi kapcsolatainak építéséért, nyilvános szereplései szervezéséért, a hozzá címzett állampolgári levelek ügyintézéséért (Szilvásy 1994: 461). A feladatok mennyisége, szerteágazó természete, továbbá a referatúrák kis létszáma miatt e rendszer nem válhatott a kormányzati koordináció hatékony eszközévé, s elsősorban a kormányfő informálásában volt szerepe.

Antall József miniszterelnök hosszan tartó súlyos betegség után 1993. december 12-én elhunyt. Halálát követően kormányának belügyminisztere, a miniszterelnök helyettese, *Boross Péter* először ügyvezető miniszterelnökként folytatta Antall munkáját, majd december 21-én az Országgyűlés döntésének megfelelően megalakult a Boross-kormány. Az új kormányfő mind a kormány személyi összetétele, mind pedig a kormányzati struktúra tekintetében lényegében elődje útján haladt, de a komolyabb változtatásokat nem tette lehetővé az sem, hogy a következő év tavaszán tartották az országgyűlési képviselő-választásokat. A MeH működésében, szervezetében sem történt érdemi változás Boross miniszterelnöksége alatt.

Az Antall- és Boross-kormányok időszakában működő Miniszterelnöki Hivatal szocialista elődszervezeteihez és több európai kormányfői hivatalhoz képest is tekintélyes méretű kormányzati szerv. A MeH teljes létszáma – a tárca nélküli miniszterek hivatalaival együtt – 1990-ben 509 fő, 1991-ben 524 fő, 1992-ben 504 fő, 1993-ban 496 fő, 1994-ben pedig kb. 520 fő volt (Szilvásy 1994: 477). A teljes létszámból elemzők szerint „érdemi szakértői feladatokra 231 fős apparátust mondhat magáénak" a kormányfő, melyből – a hagyományos hivatali feladatokat ellátókat levonva – „80–90 szakértő közvetlenül a miniszterelnök rendelkezésére áll" (Pokol 1994: 75–76).

B) A MEH SZEREPE AZ ANTALL- ÉS A BOROSS-KORMÁNY POLITIKÁJÁBAN

A Miniszterelnöki Hivatal tehát tekintélyes munkatársi létszámmal rendelkezett 1990 és 1994 között. Ez a minisztériumi méretű kormányfői hivatal elvben hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy – például az Antall József által preferált német kormányzati modellt követve – a miniszterelnök és környezete érdemben kontrollálja és koordinálja a kormányprogram végrehajtását az egyes tárcáknál. „E stáb méretei... elvileg lehetővé teszik a kormányfő kontrolljogainak stabilizálását az egyes minisztériumokban futó törvény-előkészítési folyamatok fölött. A

gyakorlatban azonban ez... nem igazán realizálódott a 90-es évek elején" – írja Pokol Béla (1994: 76).

Az Antall- és Boross-kormányok alatt működő MeH-et elemezve ennek a kudarcnak a magyarázatára számtalan – többnyire az átmenet nehézségeivel összefüggő – okot találunk. Több fontos ok a hivatal belső szerkezetében és működésében keresendő. Az egyik ilyen a hivatal belső szervezeti viszonyrendszerének kialakulatlansága. „1990 nyara óta a Miniszterelnöki Hivatal belső szervezeti rendje úgyszólván állandó mozgásban van... A mozgás irányában mindvégig érzékelhető, ahogy a szervezeti racionalitás mindenképpen igyekszik utat törni magának a személyes és szubjektív politikai ötletek, rögtönzések rovására... [A] belső szervezeti változások egyszerre mutatják fel a hagyományos döntés-előkészítési mechanizmusok továbbélési törekvéseit, az új – azaz a miniszterelnökre épülő – struktúrák dominanciavágyát, illetőleg ezek permanens küzdelmét" – írta Kéri László 1994-ben (1994: 80).

A másik szervezeti ok a MeH *profiljának tisztázatlansága*, amely azonban az 1990-es évek összes kormányára jellemző volt valamilyen mértékben. A hivatal már az első ciklus idején is „a központi költségvetés tekintetében egyre inkább »gyűjtőzsák«-ká, a máshova nem sorolható szervek, ügyek kényszerű gazdájává vált" (Szilvásy 1994: 465). Az összkormányzati és koordinációs feladatokon kívül a MeH alá soroltak be számos olyan kormányzati területet, amely vagy nem fért bele valamely tárca feladatkörébe, vagy valamely más oknál fogva a MeH-hez rendelték. Antall és Boross kormányai idején ilyen terület volt tk. az ifjúságpolitika, az egyházi ügyek, a tudománypolitika, a világkiállítás, a médiapolitika, a kisebbségek ügyei, a privatizáció stb. Számos feladat (pl. egyházi ügyek) azért került a kormányfő hivatalába, mert valamely kisebb koalíciós párt képviselőjét a terület felelőseként tárca nélküli miniszterré nevezték ki. Más területeknek (pl. privatizáció) a MeH keretén belül való irányítása viszont abból fakadt, hogy a miniszterelnök és környezete ezt kulcsterületként kezelte. A többi „reszli" feladatot pedig egyszerűen nem tudták elhelyezni az akkori miniszteriális struktúrában.[5] Mindez természetesen fellazította a MeH fő feladataira való koncentrációt és bonyolultabbá tette az irányítást.

A hivatalt 1990–1994 között *Kajdi József* irányította *közigazgatási államtitkárként*. A MeH vezetőjének kiemelt szerepét mutatja, hogy a kormányzat legfőbb döntés-előkészítési fórumát, a közigazgatási államtitkári értekezletet is a hivatal vezetője irányítja, szinte a „kormány közigazgatási államtitkáraként". Kajdi nem politikus, hanem vérbeli közigazgatási szakember, technokrata: a rendszerváltás kezdetén az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetője, ott találjuk az 1989-es Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon a kormány oldalán. Valószínűleg in-

nen datálható Antall és Kajdi ismeretsége is. A kormányfő és a MeH-vezető nem voltak barátok, de bizalmi viszony alakult ki közöttük. Politikai bizalmi funkciónak minősíti Kajdi szerepét Szente Zoltán is (Szente 1999). Megemlítendő még, hogy Antall és Boross miniszterelnökök címzetes államtitkári rangú kabinetfőnöke, *Marinovich Endre* is jelentős szerepet játszott a hivatal irányításában, mivel az ő vezetése alatt működtek a referatúrák, a miniszterelnöki titkárság, a kormányszóvivői és a sajtóiroda, továbbá más részlegek is.

Mindazonáltal – a rendelkezésre álló információk szerint – sem Antall, sem Kajdi, sem Marinovich nem rendelkezett a készségekkel és a tapasztalattal egy miniszteriális jellegű szervezet irányításához, ezért a hivatal irányítása az első 4 évben rendkívüli egyenetlenséget mutat. A MeH gyakran olyan működési zavarba került, hogy számos miniszterelnökségi feladatot a Belügyminisztérium szakmai vezetésének kellett ellátnia, mivel Boross Péter belügyminiszter Antall barátja és miniszterelnökhelyettes is volt, s Antall megbízott a BM vezetésében. Ez egyre gyakrabban fordult elő Antall kormányfő betegségének előrehaladtával. Ezek a működési hiányosságok tehát szintén a MeH korai problémái egyik eredőjének számítanak. Ezek következménye az is, hogy a hivatalnak – amely tehát számos alapfeladat ellátásával küszködött – nem volt lehetősége proaktívvá válni, nem szolgált a kormányfő *think-tankjaként*. Kajdi szerepének értékelésénél ennek ellenére látni kell, hogy az államtitkár szakmai – és nem politikai – szemlélete nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a MeH szervezete és működése a négy év alatt stabilizálódott, s fokozatosan kivívta helyét a kormányzati szervezetrendszerben. Ehhez hozzájárult két helyettes államtitkárának, Müller Györgynek és Szilvásy Györgynek a kiváló szakmai felkészültsége is.

Az Antall-kormány kommunikációja és médiapolitikája valószínűleg tevékenységének a legtöbb és legszenvedélyesebb vitákat kavaró területei voltak (elég, ha a médiaháborúra gondolunk). A kormányzati kommunikáció és a médiapolitika pedig nagymértékben kötődik a Miniszterelnöki Hivatalhoz. Három elemet kell ehelyütt kiemelnünk. Az egyik, hogy már az Antall-kormány idején is érzékelhető volt a *kormányszóvivő* személyével kapcsolatos kormányzati bizonytalanság, kapkodás, ami majd a Horn-kormányt is jellemzi. Mindez igaz a kormányzati kommunikáció egészére is. László Balázs után a kormányszóvivői posztot Juhász Judit töltötte be, de Katona Tamás politikai államtitkári kinevezését követően számos szóvivői feladatot ő látott el (ld. az általa meghirdetett „mosolygós kormány" jelszó).

A második elem: Katonát mint egyik bizalmasát azért bízta meg Antall a tájékoztatáspolitika vitelével a *médiaháború* kellős közepén, mert az ő fellépésétől remélte a viharos közéleti ál-

lapotok lecsillapodását. Ez a reménye nem bizonyult megalapozottnak, s a MeH-államtitkár maga is a „harcok" sűrűjébe keveredett. A médiaháború része volt az is, amikor a kormány a Magyar Televízió és a Magyar Rádió költségvetéseit a Miniszterelnökség költségvetési fejezete alá sorolta (Farkas 1994b: 320–345). Végül harmadik elemként fontos megemlíteni, hogy számos bírálatot váltott ki a *nemzeti tájékoztatási iroda*, amely „a nemzeti tájékoztatási feladatok és országpropaganda koordinálására" volt hivatott (Szilvásy 1994: 460–461). A szervezetet támadták „burkolt kormánypropaganda" kifejtése miatt, illetve vezetője, Varga Domokos György ellentmondásos politikai tevékenysége nyomán is.

Elérkeztünk végül a MeH-nek a kormányzat egészében betöltött politikai-koordinációs, döntés-előkészítési szerepének értékeléséhez. Az antalli MeH referatúrái nem a kormányon belüli koordinációt kapták fő feladatuknak, és felépítésük sem volt alkalmas erre. Az egyetlen olyan kísérlet, amellyel Antall valóban egy miniszteriális terület MeH-en belüli megkettőzését kívánta elérni (a terület feletti közvetlen befolyás elérése érdekében) a *Matolcsy-eset* volt. Matolcsy György a MeH gazdaságpolitikáért felelős politikai államtitkára volt, irányításával működött a gazdaságpolitikai titkárság, amely szakmai javaslatok kidolgozását volt hivatott végezni. A kormány így eleinte két gazdaságpolitikai központtal rendelkezett: a Rabár Ferenc vezette Pénzügyminisztériummal és Matolcsy titkárságával. Rivalizálásuk eredményeképpen 1990 októberében lemondott Rabár, Antall pedig ezzel szinte egy időben lemondatta Matolcsyt, majd megszüntette a gazdaságpolitikai titkárságot is. Ezzel kikerült a MeH-ből a gazdaságpolitika koordinálása, amelyet Antall ettől kezdve pénzügyminisztereinek cserélgetésével tartott kézben (Farkas 1994a: 161; Pokol 1994: 77). A gazdaságpolitikai titkárság megszüntetése után annak szakértői gárdája mindazonáltal „nem széledt szét, ők alkották a miniszterelnöki kabinetbe integráltan létrehozott referensi részleg magját" (Pesti 2001: 245), de erre a kormányfő már csak korlátozottan támaszkodhatott. Szilvásy szerint a gazdaságpolitikai koordináció MeH-en belüli megszüntetése „utólag rossz kompromisszumnak bizonyult, mivel a miniszterelnök megfelelő háttérapparátus hiányában kényszerült ellátni a gazdasági tárcák és szervek egymás közötti, továbbá a gazdasági és nem gazdasági kormányzati szféra viszonyában felmerülő koordinációs, konfliktusfeloldó feladatokat" (1994: 462).

A MeH kormányzati döntés-előkészítési súlyának alapvető indikátora a jogszabályalkotásban betöltött szerepe. Bár ebben a hivatal fontos szerepet tölt be azáltal, hogy a kormány ügyrendje alapján „a tárcaegyeztetés során minden kormányzati előterjesztést megküldenek a minisztériumok a MeH számára", a hivatal befolyása az első ciklus idején „alapvetően a jogi-

kodifikációs szempontokra korlátozódott, tehát az előterjesztések tartalmi-szakmai értékelésébe nem mentek bele" (Pesti 2001: 245). Ezt a referatúrák korábban kifejtett korlátozott cselekvési lehetőségei is magyarázzák. „A részleg... nem forrt ki igazán, általában megkapta a kormányzati előterjesztéseket, érdemi befolyást azonban nem gyakorolt rájuk" (Pesti 2001: 245). Fontos azonban kiemelni, hogy 1990-től a MeH közigazgatási államtitkára vezette a közigazgatási államtitkári értekezletet, amely a kormányzati jogszabály-alkotás legfontosabb szakmai-közigazgatási fóruma, s már csak a politikai egyeztetés fázisai követik. A politikai egyeztetés legjelentősebb fóruma pedig a kormányülés, amelyen a MeH közigazgatási államtitkára szintén mindig jelen volt. Ennek következtében tehát Kajdi József MeH-vezetőnek, s így a hivatalnak jelentős befolyása volt a jogszabály-alkotásra, ha annak szakmai előkészítésében a MeH nem is tudott komoly súllyal részt venni.

A hivatal tevékenységében a kormányzati koordináció előmozdítása azért is haladt nehézkesen, mert annak szervezeti és működési háttere nem állt rendelkezésre az első szabad választások után. A kifejezetten a kormányzat működésének összehangolásával foglalkozó részlegek még nem léteztek, sőt a MeH e funkciója sem volt teljesen egyértelmű. A kormányfő és a MeH vezetői ezeket fokozatosan igyekeztek kiépíteni. „A funkciónak és a feladatkörnek a választásokat követő időszakban történő folyamatos módosulását, bővülését a kormány működésével kapcsolatos koordinációs szerep növekedése is jelzi. A... koordinációs funkció előtérbe kerülése inkább 1991–92-től, a miniszterelnök munkastílusának és a kormány működési rendjének stabilizálódását követően figyelhető meg" (Szilvásy 1994: 459).

A kormányzati koordináció működési és szervezeti feltételei közül tehát az évek során számos elem megvalósítása elindult, sőt néhány esetben le is zárult. Antall miniszterelnök és munkatársai számos, a MeH megerősítésére, a kormányzati centralizációra és koordinációra irányuló kezdeti próbálkozásukat azonban már kormányzásuk elején feladták, hogy az újabb politikai frontok megnyitását elkerüljék. Így a politikai rendszer működésének kialakulatlansága, az MDF-kormányzás alatt mindvégig komoly belpolitikai feszültségek, a kormányzaton belüli konfliktusok, a kapacitásbeli korlátok, Antall kormányfő halála és más faktorok következtében az első demokratikus kormány a MeH koordinációs funkcióját csak csekély mértékben tudta kiépíteni. Térjünk itt vissza Pokol Béla elemzésünk kezdetén idézett 1993 végi gondolatának folytatásához. Szerinte „a viszonylag tekintélyes miniszterelnöki apparátus csírájában magában hordja, hogy a jövőben az állami politika széles spektrumában érvényesülni fog a miniszterelnöki »politikai irányelvadási« kompetencia a minisztériumok irányában, ma

azonban ez még nem realitás" (Pokol 1994: 76).

Mindezen korlátok és hiányosságok ellenére az Antall József, majd Boross Péter által vezetett jobbközép kabinetek alakították ki mind a kormány, mind a miniszterelnök, mind pedig a Miniszterelnöki Hivatal számára azt a szervezeti karaktert és alapvető jogszabályi hátteret, amelyek meghatározták ezen intézményeknek az új magyar köztársaság államszervezetében elfoglalt helyét. Az általuk létrehozott strukturális és működési alapokra építve alakította tovább ezen intézményeket később a Horn- és az Orbán-kormány is. Azokkal a lehetőségekkel, amelyeket az Antall- és a Boross-kormány nyitott meg a MeH továbbfejlesztésére, Antall József vagy Boross Péter még nem, de Horn Gyula, Orbán Viktor és Medgyessy Péter már tudtak (és akartak is) élni.

2. *A Miniszterelnöki Hivatal szerepe és fejlődése a Horn-kormány időszakában*

A) A HIVATAL INTÉZMÉNYI FEJLŐDÉSE 1994 ÉS 1998 KÖZÖTT

Horn Gyula kormánya gyökeresen új politikát hirdetett az MDF vezette kormányokkal szemben, de beiktatását követően nem végzett gyökeres átalakítást a közigazgatási szervezetrendszerben. A Miniszterelnöki Hivatal szervezetét sem alakította jelentősen át, annak alappillérei változatlanok maradtak. Számos szakterület került ki a MeH keretéből, illetve felügyelete alól, de számos területtel gazdagodott is a hivatal.

A MeH szervezete tehát alapvonalait tekintve nem változott. Továbbra is *közigazgatási államtitkár* irányította, akinek kormányzati koordinációs feladatai tovább nőttek. Az első ciklushoz hasonlóan *több politikai államtitkár* is helyet kapott a MeH keretében, akik között megtaláljuk a miniszterelnök kabinetfőnökét és a kisebbségi ügyek kormányzati felelősét is. Számos területet *címzetes államtitkár* vagy *kormánybiztos* felügyelt; ez utóbbiaknál számos változás történt a Horn-kormány négy éve alatt. Az Antall-kormányhoz hasonlóan változatlanul a MeH-en belül működött a *miniszterelnöki kabinetiroda*, a miniszterelnöki *tanácsadók titkársága*, valamint a *tárca nélküli miniszterek* apparátusa. Új elemként még a Boross-kormány egy határozata alapján itt kapott elhelyezést Boross Péter *korábbi miniszterelnök titkársága*.

A hivatal keretében irányított, más tárcához nem tartozó területek sokat változtak az MDF-kormányok idejéhez képest, de a Horn-kormány fennállása alatt is. A szocialista-liberális kormány 1994-ben először áthelyezte az egyház-, ifjúság- és tudománypolitika koordinálását a MeH-től a Művelődési és Közoktatási Minisztériumhoz. A kormány 1994 végétől fokozatosan az

ifjúságpolitikát, majd 1996-ban mindkét másik területet visszaintegrálta a hivatalba. A Horn-kormány 1994-ben ide telepítette a Balatonnal kapcsolatos kormányzati feladatok összehangolását, majd e szerv kapta meg a Dunával és a bősi vízlépcsővel kapcsolatos teendők elvégzését is. Rövidebb ideig – általában a kitűzött feladat teljesítéséig vagy megszűnéséig – alkották a MeH részét a privatizációs törvény előkészítésével, a világkiállítási programiroda irányításával, a bankprivatizációval, a borsodi acélipar újjászervezésével vagy a nemzeti kataszteri program vezetésével megbízott tisztségviselők. 1995-től újra a MeH alá tartozott a privatizációs tárca nélküli miniszter titkársága. Az Antall-kormányhoz hasonlóan tárca nélküli miniszter felügyelte a polgári nemzetbiztonsági szolgálatokat a MeH keretében.

A Horn-kormány a MeH új arcát a *125/1994. számú kormányrendelettel* alakította ki. Ez a rendelet átfogó és általános módon szabályozta a hivatal szervezetét, a miniszterelnök munkaszervezeteként végzendő, a kormány testületi működésével kapcsolatos, illetve az Országgyűlés munkájával összefüggő feladatait. Meghatározta a közigazgatási államtitkár szerepét, az ő hatáskörébe utalva a kormány képviseletét is az Országgyűlés házbizottságában. Felsorolta a MeH szervezeti keretei között önálló feladatkörrel működő szervezeteket. A MeH profiljának változtatása keretében kimondta az egyházi kapcsolatok titkárságának, a tudománypolitikai titkárságnak és az ifjúsági koordinációs titkárságnak a megszüntetését, feladat- és hatáskörüket a kultuszminisztérium irányítása alá telepítve.

A *magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek* és *a határon túli magyarok ügyeit* elődeihez hasonlóan a Horn-kormány is azon feladatcsoportok közé sorolta, amelyeknek kiemelt helyet kell biztosítani a MeH-ben. A nemzeti és etnikai kisebbségi hivatal és a határon túli magyarok hivatala működését továbbra is szükségesnek tartotta, és a két hivatal felügyeletét a MeH illetékes politikai államtitkára alá rendelte. A Horn-kormány ugyanis kifejezetten e területek irányítására és kormányzati koordinációjára hozta létre a kisebbségi és a határon túli magyarok ügyeiben illetékes politikai államtitkár posztját a MeH-ben, e tisztséget a ciklus alatt végig Tabajdi Csaba (MSZP) töltötte be (MeH évkönyv 1995, 1996, 1997).

Mint jeleztük, az *ifjúságpolitika* nagy utat járt be a kormányzati struktúrán belül. A kormány idézett rendelete először megszüntette az Antall-kormány által létrehozott ifjúsági koordinációs titkárságot, és a MeH-hez tartozó ifjúságpolitikai feladatokat áthelyezte az SZDSZ vezette kultusztárcához. 1994 decemberében viszont a kormány létrehozta a *gyermek- és ifjúsági koordinációs tanácsot* és a tanács titkári feladatait ellátó *címzetes államtitkár* posztját. A tanács működésével kapcsolatos feladatokat a MeH-re bízta, az államtitkár apparátusát is itt helyezte

el. A két új intézmény azonban valódi tartalmat csak 1996-ban kapott, amikor kiépítették a MeH-en belül a gyermek- és ifjúságpolitika teljes intézményrendszerét (gyermek és ifjúsági érdekegyeztető tanács, gyermek- és Iifjúsági alapprogram, Mobilitás Ifjúsági Szolgálat).

Hasonló utat jártak be az *egyházpolitika* és a *tudománypolitika* területei is. A kormány 1994 szeptemberében megszüntette a MeH-ben működő egyházi kapcsolatok titkárságát, és a téma kormányzati felelősévé szintén a kultusztárcát (MKM) tette. Horn kormányfő azonban 1996-ban ennek a területnek a MeH-be való visszacsoportosítása mellett döntött, amelyben szerepet játszott az előkészítésre váró vatikáni szerződés ügyének fontossága és az, hogy a kulturális tárcát az SZDSZ vezette. A kabinet 1996-ban az egyházakkal kapcsolatos kormányzati feladatok felelősévé ismét a MeH-et tette. Ezt a koordinációt a *MeH egyházi ügyekért felelős címzetes államtitkára* látta el, aki saját titkárságán kívül az 1996 szeptemberében felállított *egyházi referatúrát* és az *egyházi tulajdonrendezési irodát* is apparátusában tudhatta. A tudománypolitikai koordinációs szervek sorsa is lényegében ugyanez volt. A kormány 1994. szeptember 15-i hatállyal megszüntette a MeH tudománypolitikai titkárságát, és feladatait átadta az MKM-nek. 1996. november 1-jétől azonban ismét működött a hivatal keretében a *tudománypolitikai kollégium* és annak *titkársága*.

A Horn-kormány alatt szinte „burjánzottak" a MeH-ben a *kormánybiztosok*. Bartha Ferenc, a Magyar Nemzeti Bank korábbi elnöke az *egységes privatizációs törvényt előkészítő kormánybiztos* posztját töltötte be 1994. július és 1995. január között. Az MSZP–SZDSZ-kormány úgy döntött, leállítja az 1996-ra tervezett budapesti világkiállítás előkészületeit, ezek lezárására pedig felállították *a világkiállítási programiroda irányítását ellátó kormánybiztos* intézményét, amely 1994. augusztustól 1995 végéig működött. A *közigazgatás korszerűsítésének kormánybiztosa* posztját Verebélyi Imre töltötte be 1994-től 1998-ig. A *borsodi acélipar reorganizációjáért felelős kormánybiztos* intézménye 1995. júniustól 1997. februárig létezett. Három kormánybiztos viszont a MeH-en kívül végezte munkáját: a bankprivatizáció (PM), a nemzeti kataszteri program (FM) és a Nemzeti Színház kormánybiztosa (MKM).

Politikai államtitkárra bízta a Horn-kormány 1995-ben a *Balatonnal kapcsolatos kormányzati feladatok* koordinációját, betöltője Nemcsók János (MSZP) volt az 1998-as kormányváltásig. Nagy viták kereszttüzébe került az államtitkár az után, hogy a Balaton ügyei mellett 1997 októberétől Nemcsókra bízta a kormány a *Dunával kapcsolatos teendőket* is, beleértve a komoly bel- és külpolitikai feszültségeket kiváltó *bősi vízierőmű ügyét*. Ekkor jött létre az államtitkár irányításával működő dunai programiroda és balatoni programiroda. Az államtitkár és ap-

parátusa a MeH keretén belül fejtette ki tevékenységét.

Jelentős változást jelentett a hivatal működésében, hogy 1996 végén a hivatal gazdasági-logisztikai háttérintézményeiből önálló költségvetési szervként létrehozták a *Miniszterelnökség közbeszerzési és gazdasági igazgatóságát*. A kormány rendelete kimondta, hogy az igazgatóság a MeH gazdálkodási és közbeszerzési feladatainak ellátása mellett „gondoskodik a kormány és szervei működéséhez szükséges gazdasági és műszaki feltételek biztosításáról, szervezi a kormány tagjai és az államtitkárok bel- és külföldi üdülését", valamint „ellátja az idősügyi tanács működésével kapcsolatos feladatokat" is. Az új intézmény létrehozásának fontos célja volt, hogy az új struktúrában a MeH apparátusa jobban tudjon koncentrálni az érdemi kormányzati feladatokra.

Már 1990 óta a Miniszterelnöki Hivatal alapvető funkciói között találhatóak *a jogszabályok előkészítésével és kihirdetésével* kapcsolatos feladatok, amelyek szabályait módosította a kormány 1997-ben. A kabinet egyrészt a hivatalnak a Belügyminisztériummal közösen végzendő feladatává tette az Önkormányzatok Közlönyének szerkesztését. Másrészt pedig a hivatalos közlönyök kiadására és terjesztésére – amelyet addig a MeH végzett – létrehozta a Magyar Hivatalos Közlönykiadót, amely a hivatal közvetlen irányítása alatt áll.

1997-ben a kormány újabb feladatot telepített a MeH-be: november 30-tól a MeH közigazgatási államtitkára „irányította és koordinálta a Magyarországra irányuló EU- és OECD-segélyek felhasználását". A hivatalon belül az új feladat ellátására létrehozták a *nemzetközi segélyprogramok nemzeti koordinátorának titkárságát* helyettes államtitkár vezetésével. Egyidejűleg megszüntették a Külügyminisztériumnak a feladatot korábban ellátó egységét. Az 1998-as választások előtt végül a Horn-kormány a hivatalt újabb koordinációs feladattal bízta meg, eszerint a MeH „ellátja a *kábítószerügyi koordinációs bizottság* működésével összefüggő feladatokat". Így a MeH által végzett *kormányzati koordinációs feladatok* újabb területtel gyarapodtak.

Antall és Boross miniszterelnökökhöz hasonlóan Horn Gyula is alkalmazott tanácsadókat. Horn a hivatalba lépését követően a technokrata-szocialista Medgyessy Péter vezetésével tanácsadó testületet hozott létre ismert baloldali és szociálliberális értelmiségiek, egykori reformer szakértők részvételével. A többek között Bródy Andrásból, Lengyel Lászlóból és Petschnig Mária Zitából álló miniszterelnöki tanácsadó testület korai felbomlása után a kormányfő a MeH-en belül létrehozott *miniszterelnöki személyes tanácsadók titkárságán* keresztül tartotta a kapcsolatot tanácsadóival. Az 1996. februárig, ORTT-elnökké választásáig Révész T. Mihály által vezetett titkárság végül 1996 végén megszűnt (MeH évkönyv 1995: 8, 1996: 9). Ezt követően Horn már csak néhány tanácsadójával (pl. Popper Pé-

terrel) tartotta a kapcsolatot. A második ciklusban így lényegében ugyanaz történt a kormányfői tanácsadók kapcsán, mint Antall József miniszterelnöksége idején.

A Miniszterelnöki Hivatal létszáma a Horn-kormány idején jelentősen nem változott. 1995-ben a teljes létszám 472 fő volt, ebből költségvetési igazgatási létszám 266 fő, az ellátószolgálat pedig 206 fő. 1996-ban a teljes létszám 458 főre csökkent, ebből az igazgatási létszám 270 fő volt, míg az ellátószolgálat mérete 188 főre csökkent. A Miniszterelnökség közbeszerzési és gazdasági igazgatósága 1997. január 1-jétől működik, az ezt követő adatok már nem tartalmazták az – így önálló intézmény keretében dolgozó – ellátószolgálat létszámát. 1997-ben a MeH munkatársainak létszáma 316 fő volt (MeH évkönyv 1995, 1996, 1997).[6]

B) A KÖZIGAZGATÁSI REFORMKONCEPCIÓ ÉS A MEH-VITA

A MeH Horn-kormány alatti politikai szerepének elemzése előtt még két fontos, egymással is összefüggő kérdésről kell szót ejtenünk. Az egyik a Horn-kormány megbízásából 1996-ban elkészült közigazgatási reformkoncepció és ennek sorsa, a másik pedig az ehhez kapcsolódó 1997-es törvény a kormány tagjai és az államtitkárok jogállásáról.

A *közigazgatás korszerűsítésének kormánybiztosa* intézményt a Horn-kormány a 112/1994. számú rendeletével hozta létre 1994. augusztus 6-án. A kormánybiztosi feladattal *Verebélyi Imre* közigazgatási jogászt, egyetemi tanárt bízták meg, aki a Németh-kormányban 1989 májusától a Belügyminisztérium közigazgatási miniszterhelyettese volt, az Antall- és Boross-kormányok idején pedig a tárca közigazgatási államtitkára. Az új kormánybiztos feladata volt egy olyan közigazgatási reform koncepciójának kidolgozása, amely hatékonyabbá, korszerűbbé teheti a központi, dekoncentrált és helyi közigazgatási szervek működését.

A kormánybiztos a közigazgatási reformkoncepció munkaanyagának elkészülte után széles körű egyeztetést kezdett a kormányzaton belül és a parlamenti pártokkal is. A kormány elé került anyag ennek ellenére néhány ponton vitát gerjesztett a kabinettagok között. A legfontosabb ilyen kérdés volt a kormánybiztos addig lényegében mindenki által elfogadott javaslata a MeH vezetőjének miniszteri rangra való emeléséről. Kuncze Gábor belügyminiszter, koalíciós miniszterelnök-helyettes (SZDSZ) lényegében vétót jelentett be a MeH-miniszter létrehozásáról szóló javaslat ellen. A szabaddemokraták állítólag azért ellenezték a felvetést, mert féltek attól, hogy általa a kormányzás koalíciós és testületi jellege csorbulhat, továbbá egy újabb szocialista – ráadásul a kormányfő bizalmasának számító – miniszter kinevezése csökkentheti az SZDSZ súlyát a ka-

binetben. Hivatalos indokuk viszont az volt, hogy a MeH vezetőjének posztját szakmai feladatnak tekintették. Az MSZP részben engedett a koalíciós partner álláspontjának, s kompromisszum született (Babus 1996: 117).

1996. október 2-án fogadta el végül a Horn-kabinet *a közigazgatás reformjáról szóló, 1100/1996-os számú kormányhatározatot.* A kormány a határozat feladatokat, határidőket és felelősöket meghatározó normaszövegében olyan formulával élt a MeH-miniszter intézményét illetően, amely a kérdést gyakorlatilag továbbra is nyitva hagyta: „A Miniszterelnöki Hivatal... tárca nélküli miniszter által történő vezetésének a lehetőségét alapul véve kormány-előterjesztést kell készíteni." A határozat mellékletét képező, *A közigazgatás reformjának fő irányai* címet viselő dokumentum viszont ennél határozottabban fogalmaz: „A Miniszterelnöki Hivatalt tárca nélküli miniszter vezesse." E dokumentum azonban nem bírt kötelező erővel, a kormánybiztos által kidolgozott ajánlásnak tekinthető.

A melléklet ajánlásai más javaslatokat is tartalmaztak mind a MeH, mind pedig a többi közigazgatási szerv korszerűsítésére. „Szervezeti összevonásokkal, valamint más módokon egyszerűsítendő a Miniszterelnöki Hivatal belső struktúrája, és továbbfejlesztendő a kormány, valamint a miniszterelnök tevékenységéhez kapcsolódó előkészítő-végrehajtó szerepe." A koncepció ezen felül javasolta, hogy erősítsék meg a kormány testületi jellegét, egyúttal a kormányfő kapjon eljárási többletjogosítványokat a kormányülés eredményessége érdekében. A kormánybizottságok, kormánybiztosok, kormánymegbízottak számát korlátozni kell. A miniszter képviselje jobban a kormányzat egészének szempontjait munkája során, a minisztériumokban pedig váljon el élesebben a politikai és a szakmai vezetők tevékenységi köre. A tárcáknál és a kormányzati döntéshozatalban a politikai vezetést, illetve annak befolyását erősítsék meg. Az ajánlás szükségesnek tartotta megszüntetni azt a helyzetet, hogy bizonyos országos hatáskörű szervek felett az egyes tárcavezetők csak felügyeleti, s nem irányítási jogkört gyakorolnak.

A közigazgatási reform végrehajtásának része volt az is, hogy a koalíció törvényben kívánta szabályozni a miniszterek és az államtitkárok jogállását. 1990-ben ugyan született már egy törvény a témában, de az csak az államtitkárok jogállását szabályozta ideiglenes jelleggel. Az Országgyűlés végül megalkotta az *1997. évi LXXIX. törvényt a kormány tagjai és az államtitkárok jogállásáról.* A MeH-et a törvény három fontos helyen is érintette. Egyrészt egységesítette a tárcáknál és a MeH-nél működő, politikai feladattal megbízott államtitkárok státusát. Ettől kezdve csak politikai államtitkárok léteztek, így megszűnt az egyes időszakokban burjánzó címzetes államtitkár státus. E posztokra a kormánynak politikai államtitkárt kellett kinevezni vagy a tisztség jellegét megváltoztatni. A törvény másik, még

ennél is fontosabb, MeH-et érintő rendelkezése az, hogy a hivatal vezetője lehet közigazgatási államtitkár *vagy* miniszter, s ezt a kormányfő joga meghatározni. A sajátos szabályozás magyarázata az, hogy a koalíciós „MeH-vita" a törvény előkészítése során is folytatódott, s az SZDSZ továbbra is ellenezte a MeH miniszter általi vezetését. A törvénynek az összes tárcát – benne a MeH-et is – érintő fontos szabálya volt még, hogy a kormány határozza meg, hogy hány helyettes államtitkári poszt létezik az egyes tárcáknál (Szente 1999; 1997. évi LXXIX. tv.).

A közigazgatási reformkoncepció végrehajtása végül nem a tervek szerint ment végbe. Pesti Sándor szerint „a gyakorlatban a javaslat szinte egyetlen eleme sem realizálódott" (2001: 262). Ezzel az állítással azonban részben vitatkoznunk kell. Először is: a Bokros-csomagként ismertté vált gazdasági megszorító intézkedések nyomán a reform elindítása kétségtelenül éveket csúszott, mivel a „csomag" jelentős összegeket vont ki a közszférából. A ciklus második felétől kezdve azonban egészen napjainkig folyamatosan valósultak meg a reform egyes elemei – természetesen gyakran az eredeti koncepciótól eltérő módon. A Horn-kormány alatt létrejött a fent bemutatott 1997-es törvény, amely diszpozitív szabályozással ugyan, de lehetővé tette a MeH miniszter általi irányítását. Ezzel a lehetőséggel a Horn-kormány nem, de az Orbán-kormány 1998-ban már élt. A törvény a címzetes államtitkári tisztség megszüntetésével és a politikai államtitkári tisztség egységesítésével a reformkoncepció azon javaslatának megvalósítását segítette elő, miszerint a tárcáknál váljon el élesebben a politikai és a szakmai vezetés, illetve a politikai vezetést erősítsék meg. A reformjavaslatból létrejött a kormánynak alárendelt területi közigazgatási hivatalok és az okmányirodák rendszere is. Az Orbán-kormány pedig létrehozta a szintén a kormánybiztos által szükségesnek tartott kiemelt főtisztviselői kart – igaz, más tartalommal és módon, soksok bírálatot váltva ki ezáltal (Szente 1999; Babus 2001).

Az 1996-ban elfogadott közigazgatási reformjavaslatról elmondható tehát, hogy ilyen horderejű és szakmai kidolgozottságú, kormányhatározati–ajánlási szintre emelt fejlesztési koncepció sem korábban, sem azóta nem született a területre, s a társadalomtudományok világában is gyakran hivatkoznak rá. A Horn-kormánynak azonban sem ideje, sem elég szilárd politikai eltökéltsége, sem elegendő gazdasági ereje nem volt ahhoz, hogy teljes mértékben végigvigye a reform megvalósítását. Az 1998-ban hivatalba lépő Orbán-kormány kormányzati reformja ugyan saját (Fidesz–Századvég) koncepción alapult, de átvette az 1996-os ajánlásnak számos elemét, illetve élt az 1997-es törvény adta azon lehetőséggel, hogy a MeH-et miniszter is irányíthatja. A közigazgatási reform megvalósulása mindazonáltal a mai napig várat magára.

C) A MEH SZEREPE A HORN-KORMÁNY POLITIKÁJÁBAN

A Miniszterelnöki Hivatal érdemi szakmai apparátusa a Horn-kormány idején fokozatosan nőtt. Az igazgatási létszám 1995-ben még 266 fő volt, 1996-ban 270 fő, 1997-ben már 316 fő. Ezt a növekedést főleg az magyarázza, hogy a hivatalon belül irányított feladatok száma is lényegesen nőtt az évek során. A MeH profiljának kialakítását, az igazgatott vagy befogadott területek kiválasztását azonban nagy részben a kiérlelt koncepció hiánya jellemezte. 1994–1998 között a MeH-ben az alábbi kormányzati területek „fordultak meg" hosszabb vagy rövidebb időre: tudománypolitika, egyházi kapcsolatok, világkiállítás, közigazgatás-fejlesztés, kábítószerügy, ifjúságpolitika, EU- és OECD-segélyek, Balaton, Duna, Nemzeti Színház, acélipar-reorganizáció, privatizáció, bankprivatizáció, nemzeti kataszteri program, határon túli magyarok, magyarországi kisebbségek, európai integráció (integrációs stratégiai munkacsoport), vatikáni szerződés.

Számos területet a kormány annak kiemelt fontosságára tekintettel helyezett a MeH-be (pl. privatizáció, vatikáni szerződés), míg más területeket nem kívántak a koalíciós partner irányítására bízni (pl. ifjúságpolitika, egyházi ügyek). Számtalan terület azonban egyszerűen azért került a MeH keretei közé, mert nem tudták integrálni egyik minisztérium feladatai közé sem. Az csak fokozta a bizonytalanságot, hogy több terület először kikerült a MeH-ből, majd ugyanide helyezték vissza.

A MeH-et továbbra is közigazgatási államtitkár vezette, *Kiss Elemér* személyében. Kiss jogász végzettségű, pályája nagy részében kormányzati hivatalnokként dolgozott, bár kifejezetten politikaközelben. Kinevezésekor tehát még nem politikus, de a politikához közel álló igazgatási szakember. Kiss fiatalon az Építésügyi Minisztérium törvény-előkészítő részlegén dolgozott. 1973-tól a MeH korai elődjének, a Minisztertanács titkárságának munkatársa volt, utóbb osztályvezetőként, majd 9 évig az egészségügyi tárcánál főosztályvezető. Ezt követően 1988-tól a MeH közvetlen elődjének, a Minisztertanács Hivatalának második embere, majd 1989–1990-ben elnöke. Az Antall-kormány a Környezetvédelmi Minisztérium közigazgatási államtitkárának nevezte ki, ahonnan 10 hónap után távozott. Ügyvédi irodát alapított, amely sikeresnek bizonyult (ide tért vissza az 1998-as választások után is). A MeH-be Horn Gyula hívta, akit még a szocialista rendszer apparátusából ismert (Portré: Kiss Elemér..., HVG 1995).

Kiss Elemér igazgatási múltja és látásmódja ellenére a Horn-kormányban töltött évek alatt főhivatalnokból már-már politikussá vált. „Néhány olyan eset is előfordult azután, amikor a vezető köztisztviselő csak a későbbiekben váltott politikai pályára.... A Horn-kormányban néhány... államtitkár látványos visz-

szatérése említhető itt, bár egy részük kétségtelenül meglévő szakmai és igazgatási felkészültsége megkérdőjelezheti kinevezésük politikai jellegét" – írja Szente Zoltán, az utóbbiak közé számítva Kisst is. Az államtitkár szerepe egyébként akkortól politizálódott át teljesen, amikor többedszerre megüresedett a kormányszóvivői poszt, s Horn nem kívánt újabb személyekkel kísérletezni, így e teendőket is Kiss Elemérre bízta. Szente szerint a MeH-vezető szakmai tisztségétől idegen volt „az Antall- és a Horn-kormány Miniszterelnöki Hivatalát vezető közigazgatási államtitkárok politikai bizalmi funkciója, vagy ezen túl is Kiss Elemér folyamatos kormányszóvivői megbízatása, illetve az a törekvés, hogy miniszteri rangot kapjon". Ez utóbbi egyébként már a ciklus kezdetétől Horn tervei között szerepelt (Szente 1999; Portré: Kiss..., HVG 1995).

Az államtitkár nem volt Horn miniszterelnök személyes jó barátja, de mindenképpen egyik legfőbb bizalmasának számított a kormányzás során. Kiss rendkívüli munkabírású hivatalnoknak bizonyult, aki a politikai feladatokat is jó érzékkel látta el. Irányítása alatt többnyire kiegyensúlyozott szakmai működésről beszélhetünk a hivatalban – a sok felhalmozódott profilidegen terület ellenére is. Köszönhető ez azonban annak is, hogy a Kajdi József vezette MeH 1994-re stabilizálta a működést és a szervezetet, Hornék egy kiegyensúlyozott intézményt vettek át. A hivatal közigazgatási államtitkára 1994–98 között továbbra is a közigazgatási államtitkári értekezlet vezetője volt, részt vett a kormány ülésein, s ő képviselte a kormányt az Országgyűlés házbizottságában (Pesti 2001).

A MeH irányításával is összefüggő koalíciós vitát gerjesztett a vatikáni szerződés előkészítésének a hivatal keretei közé helyezése. „Kisebbfajta koalíciós konfliktust eredményezett, hogy a... vatikáni megállapodást a kormány részéről Tóth András politikai államtitkár, a miniszterelnök kabinetfőnöke készítette elő. Hack Péter... ennek kapcsán meg is jegyezte, hogy már senki sem tudja megmondani, ki vezeti a Miniszterelnöki Hivatalt (MEH), egy közigazgatási vagy egy politikai államtitkár" (Államtitkári..., HVG 2001: 105).

A MeH-nek volt szerepe ugyan a Horn-kormány *gazdaságpolitikájának koordinálásában*, de megfelelő szakmai háttérszervezet nélkül nem válhatott ennek stratégiai centrumává. Nem is volt szükség rá, hiszen Horn Gyula Antall kormányfőhöz hasonlóan a gazdasági tárcák vezetőinek cserélgetésével és koalíciós egyensúlyozással tartotta kezében a gazdaságpolitika, sőt az egész kormánypolitika irányítását. Ez magyarázza tehát, hogy miért volt a MeH gazdaságpolitikai stábja olyan karcsú. Mindazonáltal Horn miniszterelnöksége alatt működött gazdaságpolitikai helyettes államtitkár, gazdaságpolitikai főosztály (1996-ban), valamint gazdasági koordinációs titkárság is a hivatalban. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az ekkor a gazdaságirányítás

egyik kulcsterületének számító privatizáció több felelőse is itt kap helyet: a privatizációt felügyelő miniszter, a bankprivatizációt és a privatizációs törvényt előkészítő kormánybiztosok. Itt találjuk továbbá az acélipar reorganizációjával foglalkozó kormánybiztost, és a rövid életű, főleg közgazdászokból álló kormányfői tanácsadó testületet is. Mindezen intézmények azonban mégsem tudtak valódi gazdaságpolitikai koordinációs feladatot ellátni, de erre Horn nem is tartott igényt (MeH évkönyv 1995, 1996, 1997).

A kormányzati kommunikáció nem vált a Horn-kormány sikerágazatává sem. Ebben a ciklusban jutott mélypontjára a már az Antall-kormány idején kezdődött kormányszóvivői „válság". Több személyi kísérlet (Csák Elemér, Forró Evelyn) kudarca után Horn a sztárriporter Havas Henriket bízta meg a kormányszóvivői feladat ellátásával. A politikai államtitkárrá kinevezett Havas az egyik munkatársával kapcsolatos botrány hatására hamarosan lemondott. Ezt követően a kormányfő először ideiglenesen, később véglegesen – az ehhez meglehetősen szürkének tekintett – Kiss Elemért bízta meg a kormányszóvivői feladatokkal, amely az államtitkár számára többletfeladatot és politikai funkciót is jelentett, ez utóbbi számos kritikát váltva ki (Szente 1999).

A Horn-kormány az országpropaganda ügyében nem követte elődje példáját, annak kudarcaiból tanulni kívánt, nem tartott igényt a Nemzeti Tájékoztatási Irodára sem. A kormány „hivatalba lépését követően azonnal megszüntette az NTI-t, és a külügyi tárcára testálta az országpropagandával kapcsolatos szinte valamennyi feladatot." A MeH ennek ellenére teljesen továbbra sem maradt ki az ország- (és kormány-)kép formálásából. „1997-ben például 15 milliót fordított a MEH a Magyarország 2000 tanácskozás megszervezésére, amelynek nem titkolt célja az volt, hogy a kormányfő rávegye a meghívott mintegy 150 'nagy nevet', terjesszék az ország jó hírét a nagyvilágban" (Dobszay 1999).

A MeH kormányzati döntés-előkészítési súlyának alapvető indikátora a Hivatal jogszabályalkotásban betöltött szerepe. Erről a Horn-kabinet kapcsán is elmondható, hogy bár a Hivatal ebben fontos szerepet tölt be azáltal, hogy „a tárcaegyeztetés során minden kormányzati előterjesztést megküldenek a minisztériumok a MeH számára", a Hivatal befolyása elődjéhez hasonlóan továbbra is „alapvetően a jogi-kodifikációs szempontokra korlátozódott, tehát az előterjesztések tartalmi-szakmai értékelésébe nem mentek bele" (Pesti 2001: 245). Ezt a feladatot a Horn-kormány idején is a MeH Jogi és Közigazgatási Titkársága látta el, továbbra is Müller György jogi és közigazgatási helyettes államtitkár irányításával. Az előterjesztések szakmai véleményezéséhez még a korábbi ciklushoz képest is korlátozottak voltak a MeH erőforrásai, mivel a referatúráknak a

„Horn-kormány alatt... teljesen megszűnt ilyen irányú tevékenysége (noha névleg ekkor is létezett referatúra)" (Pesti 2001: 245).

Ki kell mindazonáltal kiemelni, hogy a Horn-kormány alatt is a MeH vezetője irányította a Közigazgatási Államtitkári Értekezletet (KÁT), amely megmaradt a kormányzati jogszabály-alkotás legfontosabb *szakmai-közigazgatási* fórumának. Egy fontos különbség volt csupán a korábbi ciklushoz képest. Azokról az előterjesztésekről ugyanis, amelyeken a KÁT-on az államtitkároknak nem sikerült megegyezniük, gyakran tartanak még egy szűk körű egyeztetést a vitában álló tárcák államtitkárai között. Amíg „ezt a legeslegutolsó közigazgatási egyeztetést az Antall-kormány alatt többnyire a MeH tartotta, a Horn-kormány alatt azonban részt sem vett rajta, rábízta azt a perlekedő minisztériumok közigazgatási államtitkáraira" (Pesti 2001: 249–250). A *politikai* egyeztetés legjelentősebb fóruma továbbra is a kormányülés, amelyen a MeH közigazgatási államtitkára mindig jelen volt. Mindezek alapján elmondható, hogy a Hivatal befolyása a kormányzati döntéshozatalra a Horn-kormány alatt is a MeH vezetőjén keresztül érvényesült elsősorban. Mivel pedig Kiss Elemérnek elődjéhez képest nagyobb volt a közigazgatási és politikai súlya, a MeH befolyása nőtt a jogszabályalkotásra, döntéshozatalra. A Hivatal jelentős szakmai döntéselőkészítő szerepe azonban továbbra sem valósult meg, mivel annak strukturális, személyi és jogszabályi háttere ekkor sem került kialakításra.

Összességében elmondható, hogy a Horn-kormány elképzelése a Miniszterelnöki Hivatal szerepéről és súlyáról a négyéves kormányzás alatt is változott. Az 1994-es kormányváltást követően nem egységes és tartós koncepció alapján került sor a változtatásokra, és számos akkori döntését a kormány 2–3 év elteltével módosította. A számtalan strukturális változtatás ellenére a MeH alapvető karaktere ebben a ciklusban nem módosult. A Horn-kabinet számos olyan terület kormányzati koordinációját helyezte a MeH szervezetébe, amelyet a kormányfő vagy a vezető kormánypárt rendkívüli súlyúnak ítélt. A MeH-ben újonnan elhelyezett területek többsége azonban nem a kormányzati munka magasabb szintű összehangolását segítette elő, hanem a koordinációt ellátni hivatott intézmény (a MeH) energiáit kötötte le operatív feladatok sokaságával. Bővült nem csak a feladatok köre, de a Hivatal apparátusa is; a kormányzati működés gazdasági-műszaki hátterét megteremtő szervezeti egységek pedig önálló intézménybe szerveződtek. A MeH sem a gazdaságban, sem más területen nem vált a kormányfő valódi thinktankjává. Koncepcionálisan gondolkodott ugyanakkor az MSZP–SZDSZ-kormány abban a tekintetben, hogy a közigazgatási szervezetrendszer elkerülhetetlen közép- és hosszú távú reformját egységes stratégia alapján kell megvalósítani – a teljes

megvalósításra azonban már sem elegendő ideje, sem politikai és gazdasági ereje nem maradt. A MeH vezetőjének a kormányzati döntések közigazgatási és politikai előkészítésében betöltött központi szerepe révén a kormányfő apparátusának befolyása, koordinációs szerepe – a megfelelő szakmai háttér kiépülése nélkül is – jelentős mértékben nőtt 1994 és 1998 között. A Horn-kormány alatt ugyan nem valósult meg a német mintájú kormányzati koordináció a MeH-ben, mindazonáltal a Hivatal ereje, súlya érzékelhetően megnövekedett.

3. *Az Orbán-kormány „Kancelláriája"*

A, TÖBB, MINT KORMÁNYVÁLTÁS: A HIVATAL INTÉZMÉNYI FEJLŐDÉSE 1998 ÉS 2002 KÖZÖTT

Az 1998-as parlamenti választásokat követően a Fidesz – Magyar Polgári Párt vezetője, *Orbán Viktor* alakított koalíciós kormányt. A rendszerváltás utáni időszakban elsőként a Fidesz–MPP készült mindenre kiterjedő politikai koncepcióval és cselekvési programmal a kormányváltásra. A választási kampányban meg is hirdették a „több, mint kormányváltás; kevesebb, mint rendszerváltás" jelszavát. A Fidesz évekkel a választások előtt a *Stumpf István* politológus vezette *Századvég Politikai Kutatások Központjával* megegyezett, hogy a *think-tank* jellegű szervezet tudományos alapú tervekkel, programokkal segíti a pártot a választási kampányban és kormányra kerülése esetén. Ennek eredményeként a kész cselekvési terv birtokában a Fidesz által vezetett kormány beiktatását követően azonnal hozzákezdett a munkához, jelentős átalakításokat végezve a kormányzati szervek struktúráján, működési rendszerén. Ezen átalakítások között központi helyet foglalt el a Miniszterelnöki Hivatal reformja, amelynek irányát az is jelzi, hogy a kormányzásra készülő erők következetesen „Kancelláriának" aposztrofálták.

Az új kormány a kormányzás jellegét a német kancellári modellhez kívánta közelíteni, jelentősen szélesítve a miniszterelnök hatalmát, befolyását. *Stumpf Istvánt*, a kormányzati szerkezetátalakítás atyját Orbán Viktor kormányfő a Miniszterelnöki Hivatal vezetőjének, az új terminológia szerint „kancelláriaminiszternek" jelölte. Az új kormány ugyanis élni kívánt azzal a lehetőséggel, amelyet a Horn-kormány alatt elfogadott *1997. évi LXXIX. törvény* kínált fel, vagyis hogy nem csak közigazgatási államtitkár, hanem miniszter is vezetheti a MeH-et. A *miniszteri irányítás* a Hivatal súlyát volt hivatott növelni a kormányzati koordináció ellátásában, de emellett biztosítani kívánták a korábbiaknál komolyabb politikai és szakértői háttérbázist is a kormányfő számára.

A MeH szervezeti átalakítását a kormány a 137/1998-as és a 168/1998-as számú kormányrendeletek megalkotásával, valamint a MeH Szervezeti és Működési Szabályzatának a kancelláriaminiszter általi átfogó módosításával kivitelezte 1998 nyarán. Legfontosabb változásként az Orbán-kormány két új szervezeti egységet hozott létre a Hivatalban. Az általános politikai államtitkár felügyelete alatt működő *Kormányzati Stratégiai Elemző Központ* olyan elemző, stratégiai tervező és véleményező munkát volt hivatott végezni, amely a kormány gazdasági-társadalmi stratégiájának kialakításához szolgált háttérként. A helyettes államtitkár vezetése és a közigazgatási államtitkár felügyelete alatt működő *Kormányzati Referatúrák* létrehozása tulajdonképpen a korábban bemutatott német kancellári hivatal modelljét igyekezett követni: a kormányfő ezáltal olyan szakértői stábbal rendelkezett, amely a kormány munkájának összehangolásához és a kormányprogram végrehajtásának nyomon követéséhez számára nélkülözhetetlen szakmai hátteret nyújthatott (MeH évkönyv 1999, 2000).

A *Kormányzati Stratégiai Elemző Központ* (STRATEK) további alegységekre bomlott, részei: Gazdasági-társadalmi Elemző Főosztály, Európai Integrációs Főosztály, Politikai Elemző Főosztály és Civil Kapcsolatok Főosztálya. A *Kormányzati Referatúrák* a kormányprogram tárcák általi végrehajtását, a kormányzati munka jobb koordinációját, hatékonyabb összkormányzati döntés-előkészítést voltak hivatottak elősegíteni. Ezek a tükörreferatúrák a miniszteriális struktúrát képezik le úgy, hogy a rokon igazgatási területek egy referatúrához tartoznak: létrejött így a Gazdasági és Pénzügyi Referatúra, a Külügyi és Honvédelmi Referatúra, a Belügyi és Igazságügyi Referatúra, a Társadalompolitikai Referatúra, valamint az Agrárágazatok, Környezetvédelmi és Infrastruktúra Referatúra (MeH évkönyv 1999, 2000).

A Hivatal átszervezése az új egységek létrehozása mellett a *MeH profiltisztításával* is járt, mivel a MeH új koncepciójába a kormányzati koordináció mellett már nem fért bele számos olyan terület, amelyet a korábbi kormányok nem soroltak egyik tárca hatáskörébe sem, s ezért a MeH alá vonták. A Hivatal szervezetéből így a *gyermek- és ifjúságpolitika* területe átkerült az újonnan létrehozott Ifjúsági és Sportminisztériumba (ISM). Wootsch Péter 1998-ban a MeH politikai államtitkáraként szervezte meg az 1999. január 1-jén indult új tárcát, miközben felügyelte az ifjúságpolitikai háttérintézményeket, amelyeket ezután az ISM-be integráltak. Az ISM-be került át a MeH-ből a *kábítószerügyi koordináció* is.

Kikerült a MeH keretei közül továbbá az *egyházpolitika*, amely a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumában kapott helyet; illetve a tudománypolitika, amelyet az Oktatási Minisztériumból irányítottak. Meg kell azért jegyeznünk, hogy az egy-

házpolitikának időközben újra létrejött intézménye a MeH-ben is: itt működött a történelmi egyházak testülete Balog Zoltán református lelkésznek, a kormányfő egyházpolitikai főtanácsadójának koordinálásával. A *Balatonnal kapcsolatos* koordináció a környezetvédelmi tárca feladata lett; a *Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalt* az Igazságügyi Minisztérium, a *Határon Túli Magyarok Hivatalát* pedig a Külügyminisztérium felügyelete alá helyezték. A *privatizáció* felügyelete megmaradt a MeH keretében, de megszűnt a korábbi tárca nélküli miniszteri pozíció, így annak jogköreit a kancelláriaminiszter gyakorolta (MeH évkönyv 1999).

Voltak azonban olyan területek is, amelyek a profiltisztítást követően is *a MeH keretében*, irányítása, illetve felügyelete alatt *maradtak*. Strukturális okokból (mivel a MeH látja el a tárca nélküli miniszterek titkárságainak működtetését) továbbra is itt működött az 1990 óta a Hivatalhoz tartozó *titkosszolgálati tárca nélküli miniszter* hivatala. A MeH önálló szervezeti egysége lett a titkosszolgálati miniszter irányítása alatt működő *Nemzeti Biztonsági Felügyelet*, amely felelős a NATO/NYEU minősített információk belföldi védelméért (MeH évkönyv 2000: 68). A *Phare-ügyek* (mint a nemzetközi segélyprogramok részének) koordinációja a Horn-kormány alatt átkerült a Külügyminisztériumból a MeH-hez. 1998-tól a Phare-támogatásokkal kapcsolatos feladatokat – elsősorban mivel *tárca nélküli miniszter* gondoskodott ezekről – továbbra is a Hivatal keretei között találtuk.

A Hivatalhoz „hűséges" területnek bizonyult a hazai *élővizekkel kapcsolatos kormányzati feladatok koordinációja*. Az Orbán-kormányban Székely László személyében 1998-tól *dunai kormánybiztos* működött (továbbra is a bősi ügyekre koncentrálva), de a 2000. eleji tiszai ciánszennyezéssel kapcsolatos feladatok összehangolására a kormány 2000. február 15-én *tiszai kormánybiztost* nevezett ki Gönczy János személyében (MeH évkönyv 2000: 71–74).

Az Orbán-kormány szerkezetátalakítása jelentős volt ugyan, de a Hivatal „hagyományos", a korábbi alapműködéshez és egyéb feladatok ellátásához szükséges struktúráit nagy részben érintetlenül hagyta. A korábbi kormányokhoz hasonlóan a Fidesz-kormány idején is *több politikai államtitkár* tartozott a MeH-hez; itt kaptak ekkor is helyet a már említett *tárca nélküli miniszterek hivatalai*, illetve a *korábbi miniszterelnök titkársága*. A *Miniszterelnöki Kabinet* mellett létrejött a *Miniszteri Kabinet* is, illetve egy *önálló kommunikációs részleg*. A már tárgyalt *kormánybiztosokon* kívül az új MeH-ben működött *kormánymeghatalmazott* (a központi kormányhivatalok elhelyezésével megbízva) és *kormánymegbízott* is (a kamarákkal kapcsolatos feladatokra). Orbán Viktor elődeihez hasonlóan számos *személyes tanácsadót* alkalmazott (Balog Zoltán, Bod Péter

Ákos, Boross Péter, Elek István, Király Béla, Kolosi Tamás, Schmidt Mária, Somodi Imre, Tóth Gy. László és mások), velük tartotta a kapcsolatot a *Személyes Tanácsadók Titkársága;* míg az *ad hoc tanácsadó testületek* szolgálatában is állt kisebb apparátus a kormányfői kabineten belül (MeH évkönyv 1999, 2000).

A MeH-ben tehát az Orbán-kormány hivatalba lépése után is több *politikai államtitkár* dolgozott, és – bár a Hivatal átszervezése egy kiforrott koncepció mentén zajlott – e téren meglehetős következetlenséget mutatott végig a Fidesz-kabinet. Kétségtelen ugyanakkor, hogy ha az 1998-ban felállt struktúra egyébként szilárd elképzelések alapján jött is (volna) létre, az ezt követően bekövetkezett különböző események (Lockheed-botrány, Gyuricza Béla halála, TB-alapok körüli viták, személycserék, stb.) mindenképpen szétzilálták volna a MeH politikai államtitkári struktúráját valamilyen mértékben. 1998–2001 között a Hivatalban politikai államtitkári tisztséget töltött be hosszabb-rövidebb ideig: Selmeczi Gabriella (TB-alapok), Gyuricza Béla (biztonságpolitika), Balsay István (területfejlesztés), Rockenbauer Zoltán (külkapcsolatok), Frajna Imre (TB-alapok) és Fónagy János (infrastruktúra). A ciklus második felében a MeH-ben politikai államtitkári tisztséget hét személy töltött be. A MeH *általános politikai államtitkára* Bogár László volt, aki a STRATEK tevékenységét is felügyelte. A *kormányszóvivő,* Borókai Gábor 1999 októberétől egyben a MeH *kommunikációért felelős* politikai államtitkáraként is tevékenykedett. Ő felügyelte a *Sajtó és Információs Főosztály,* valamint az *Országimázs Központ* munkáját is. A *kül- és biztonságpolitika államtitkára* Szemerkényi Réka volt, a *közigazgatás- és területpolitika* Mikes Évához, a *társadalompolitika* Őry Csabához, a *gazdaságpolitika* Mádi Lászlóhoz tartozott. A *nemzetbiztonsági* tárca nélküli miniszter *politikai államtitkára* (2000. tavaszig Demeter Ervin, azt követően pedig Simicskó István) szintén a MeH keretében fejtette ki tevékenységét (MeH évkönyv 1999, 2000).

A kormány alapvetően kitartott az 1998-ban kialakított MeH-struktúra mellett, és változtatásokat általában nem koncepcionális, hanem politikai vagy személyi okokból hajtott végre. A legfontosabb kivétel ez alól az *informatika és hírközlés* kormányzati koordinációjának az áthelyezése a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztériumból (KHVM) a Miniszterelnöki Hivatalba. A MeH keretében már az Orbán-kormány első éveiben is megjelentek az informatika egyes területeinek kormányzati összehangolásával megbízott struktúrák: az *informatikai ügyekben illetékes helyettes államtitkár* és az *évszámkezelési kormánybiztos* intézménye. A KHVM átalakításakor 2000. májusban azonban a kormány *informatikai kormánybiztosság* felállításáról döntött a MeH keretében. A KHVM átalakításával és

a kormánybiztosság felállításával kapcsolatos kormányzati vita jól tükrözte a MeH és vezetője kormányon belüli súlyát, illetve a kabinet által az új struktúrában látott távlati lehetőségeket. Az egyik hetilap akkori tudósítása szerint Orbán Viktor nem az átszervezést ellenző Katona Kálmán KHVM-miniszter, hanem a Stumpf István által vezetett MeH álláspontját támogatta, „amely szerint az informatikai fejlesztések összehangolt, tárcákon felüli koordinálást igényelnek. E gondolatmenet szerint az átcsoportosítással megteremtődik egy önálló informatikai minisztérium felállításának majdani lehetősége is" (Mink 2000: 129). Az önálló informatikai tárcát azonban már a következő, szocialista-liberális kormány állította fel.

A Hivatal munkatársainak létszáma jelentősen nőtt az Orbán-kormány időszakában. A MeH létszáma 1999-ben 470 fő volt. 2000. december 31-én már 516 fő volt az állományi létszám, viszont a 2000. évi megengedett létszám 540 fő volt. A 2001-ben elfogadott új köztisztviselői törvény rendelkezett a 300 főből álló főtisztviselői kar felállításáról is, amely 2002-re tovább növelte ezt a létszámot (MeH évkönyv 1999, 2000; Babus 2001).

C) A MEH SZEREPE AZ ORBÁN-KORMÁNY POLITIKÁJÁBAN

Idézzük fel ismét *Pokol Béla* korábban már citált 1993-as gondolatát: „...a viszonylag tekintélyes miniszterelnöki apparátus csírájában magában hordja, hogy a jövőben az állami politika széles spektrumában érvényesülni fog a miniszterelnöki «politikai irányelvadási» kompetencia a minisztériumok irányában" (Pokol 1994: 76). Az Orbán-kormánynak a Miniszterelnöki Hivatal átalakításával legfontosabb célja ténylegesen a fenti koncepció megvalósítása volt.

Megerősíti a fentieket az *Orbán-kormány programjának* idevonatkozó része is: "A kormány az eredményes kormányzás kiinduló feltételeként fogalmazza meg a központi kezdeményező és összehangoló munka megerősítését és minőségének javítását. Ezt szolgálja a Miniszterelnök munkáját segítő háttér, a Miniszterelnöki Hivatal funkcionális és szervezeti átalakítása. A Miniszterelnöki Hivatal a kormányzati tevékenység stratégiai irányítója és központi koordinátora. Ennek érdekében a kormány szükségesnek látja kiépíteni a Miniszterelnöki Hivatal és a minisztériumok szerves kapcsolatát, az összehangolt kormányzati működést segítő tárcareferensi rendszert. Ugyancsak a Hivatal készíti az átfogó kormányzati stratégiai tervet, melylyel figyelemmel kíséri a kormány működését és a kormányprogram végrehajtását, helyzetét" (Kormányzás... 2000: 31).

A MeH létszáma az Orbán-kormány idején jelentősen nőtt, működésének hatékonysága javult, *szervezeti profilja* sokat tisztult. Mint láttuk, a MeH reformjának részét képezte a profiltisztítás is, mivel a MeH új koncepciójába a kormányzati koor-

dináció mellett már nem fért bele számos olyan terület, amelyet a korábbi kormányok nem soroltak egyik tárca alá sem, s ezért a MeH alá vonták. Ennek ellenére e ciklusban is bekerült vagy benn maradt néhány olyan terület, amely nem szorosan kötődik a MeH koordinációs-adminisztrációs alapfunkcióihoz. A kormányzás koalíciós jellege közrejátszott több ilyen területnek a MeH-be való integrálásában: a Phare-miniszteri tisztséget kifejezetten a Kisgazdapárt igényelte; a kényes kérdésnek számító bősi tárgyalások koordinációját és a tiszai ciánszennyezés ügyét a Fidesz nem kívánta a kisgazda vezetésű környezetvédelmi tárcára bízni. Az egyetlen „profilidegen" terület, amelynek a MeH feladatkörébe való beillesztése hosszú távú koncepción alapult, az informatika és hírközlés területe volt. Bár az Orbán-kormány is beleesett elődjei hibájába és a kezdeti koncepcionális szervezetépítést fellazította néhány területen, mindazonáltal a MeH-ben létrehozott új részlegek többsége a kormányzati koordináció szolgálatában jött létre.

Az Orbán-kormánynak elődeitől eltérően hosszú ideig nem problematikus területe, hanem kifejezetten sikerágazata volt a *kormányzati kommunikáció*. Ezt az ellenzéki pártok képviselői, illetve a kritikus sajtóorgánumok is elismerték; bár szerintük a kormány mást sem csinált, csak nem létező sikereket, eredményeket kommunikált profi módon. Körösényi szerint viszont a Fidesz vezette kormány kommunikációs újításai a brit kormányzati kommunikáció fejlődésével állíthatók párhuzamba. „Az Orbán-kabinet az első, amely a mediatizált választási verseny tanulságait a kormánypolitikában is érvényesíteni próbálja. A MeH szervezeti reformjában kiemelt szerepet kapott a sajtó- és kommunikációs részlegek felállítása, illetve megerősítése... Ezt a kormányzati kommunikáció jelentős mértékű centralizálása követte, ha ez nem is érte el a brit mértéket. A centralizáció a kommunikációs eszközök és stílus megváltozásával, a politikai marketing előtérbe kerülésével jár együtt mind a Blair-, mind az Orbán-kormány esetében" (Körösényi 2001: 32). Kétségtelen, hogy a Borókai Gábor kormányszóvivő által felügyelt részlegek, különösen a Sajtó- és Információs Főosztály tevékenysége révén a kormányfő kommunikációja rendkívül hatékony volt. Ebben persze valószínűleg nagy szerepe lehetett Wermer Andrásnak, a miniszterelnök médiatanácsadójának is. A hosszú ideig sikeresnek tűnő kormányzati kommunikáció azonban a ciklus végére kifulladt.

Az *Országimázs Központ* (OIK) tevékenysége azonban már az elejétől fogva sem a sikeres kormányzati kommunikáció révén, hanem számos botrány és vita kapcsán került a figyelem középpontjába, így illeszkedik a korábbi kormányok országpropaganda-kísérleteinek sorába. Az OIK legtöbbször azért került az ellenzék és a kritikus média kardélére, mert az ország nemzetközi népszerűsítésében és az állami ünnepségek szervezésében

rendszeresen a legnagyobb kormányzó párthoz közel álló cégeket bízott meg a különböző feladatokkal (Dobszay 1999: 111-112). Ezzel összefüggő gyakori bírálat volt az is, hogy az OIK valójában nem Magyarországot, hanem az Orbán-kormányt népszerűsítette.

A Miniszterelnöki Hivatalt 1998 és 2002 között *Stumpf István miniszter* vezette. Stumpf volt az Orbán-kabinet kormányzati reformjának atyja. Jogász-politológus, ott találjuk a Fidesz születésénél: a párt bölcsőjének tekintett Bibó Szakkollégium igazgatója. Jelen van az MDF alapításánál, a reformszocialista ifjúsági ernyőszervezet, a MISZOT elnöke lesz, a Soros Alapítvány kurátoraként és Göncz Árpád köztársasági elnök tanácsadójaként is tevékenykedik. 1991-től a *Századvég* politikai iskola és think-tank igazgatója. E minőségében vezette a Fidesz választási programjának kidolgozását, megtervezte a kormányzat átalakítását. Stumpf miniszterként egyértelműen politikus alkatát mutatta, s sokáig a miniszterelnök közeli bizalmasa volt. Kövér László titkosszolgálati miniszternek, a kormányfő helyettesének posztjáról való lemondása után Stumpf volt a miniszterelnök rendszeresen megbízott helyettese, majd Orbán állandó helyettesévé nevezte ki 2001 késő őszén (Portré: Stumpf István..., HVG 1998). A MeH Stumpf révén fontos szerepet töltött be a politikai innovációban is, hiszen ő maga, illetve kabinete számos újítást kezdeményezett (pl. elektronikus aláírás, kormányzati portál).

A Stumpf-féle Kancelláriának a kormányzati döntéshozatalban és koordinációban betöltött szerepét a *referatúrák* tevékenysége rendkívüli mértékben befolyásolta. Pesti Sándor szerint a kormányzati döntés-előkészítés folyamatában és jellegében „alapvető változást jelentett 1998-ban a Kormányzati Referatúrák létrehozása." A referatúrák ugyanis „az előterjesztések véleményezése során immáron nem csupán jogi-szakmai, kodifikációs szempontból értékelik a javaslatot,... hanem elsősorban annak tartalmáról mondanak véleményt, külön koncentrálva arra, hogy a szaktárca ágazati szempontjai mennyire harmonizálnak az összkormányzati érdekekkel, mennyire ágyazódnak be a globális kormányzati stratégiába." Ez a referatúrák megjelenésének azonban csak egyik következménye volt. „A másik nagyon fontos változás, hogy a MeH a referenseken keresztül a kezdetektől figyelemmel követheti a kormányzati előterjesztések kiérlelődését", s így „a MEH már a minisztériumi szakban érvényesíteni tudja a saját, összkormányzati szempontjait" (Pesti 2001: 245-246).

A referatúrák azonban alapvetően szakmai stábok, s ezért gyakran előfordult kezdetben, hogy az általuk koordinált, szakmailag kitűnő javaslat ütközött a kormány vagy a legnagyobb kormánypárt politikai érdekeivel. A kormányfő és a Hivatal vezetése ezért megvizsgálta annak lehetőségét és célszerűségét,

hogy a referatúrák működése felett Szerdahelyi Péter helyettes államtitkár szakmai irányításán túl valamiféle politikai kontrollt is bevezessenek. „1999 decemberében meg is született a döntés, melynek értelmében a MEH kebelén belül 4, a Referatúrákat felügyelő politikai államtitkár került kinevezésre" (Pesti 2001: 256). Itt találjuk meg tehát a 2000 elejétől a MeH-ben történt politikai államtitkári kinevezések részleges magyarázatát.

A politikai irányítás bevezetése a referatúrák működésében betetőzte azt a folyamatot, amely lényegében az Antall-kormány óta zajlott, s lényege a MeH szerepének fokozatos növekedése volt a kormányzat döntés-előkészítési mechanizmusában. „Ezzel a MeH tárca-előterjesztéseket véleményező szerepe eljutott a harmadik fázisba.... 1998 előtt ez a feladat lényegében a *jogi-kodifikációs* szempontú ellenőrzésben merült ki. A Kormányzati Referatúrák felállása ezt kiterjesztette a *tartalmi-szakmai* véleményezésre, majd a politikai államtitkárok kinevezésével egy újabb aspektus, a *politikai* szempontú kontrollálás is előtérbe került. Ezen három megközelítési mód együttesen biztosítja az összkormányzati szempontok MeH általi hatékony érvényesítését a kormányzati döntéshozatal folyamatában" (Pesti 2001: 256-257).

Fontos azonban leszögezni, hogy a referatúrák szerepe számos bírálatot váltott ki az ellenzéki pártok, a sajtó és politikai elemzők részéről. Szakértők részéről fogalmazódott meg az a kritika, miszerint több referatúra is „túl erős az emberekben", vagyis számos olyan régi közigazgatási vezető dolgozott a referatúrákon, akinek szakmai felkészültsége kiváló volt, komoly ambíciókkal rendelkeztek, s így gyakran saját elképzeléseiket képviselték a tárcaegyeztetéseken. Ennél szélesebb körben jelent meg a referatúrákkal szemben az a kritika, hogy ezzel a struktúrával Orbán és Stumpf a minisztériumi önállóságot csorbítva rendkívüli hatalomkoncentrációt hozott létre a kormányzaton belül. Pesti Sándor, aki részletesen megvizsgálta a referatúrák működését, úgy látta, ez a bírálat megalapozatlan volt. „Szó sincs tehát valamiféle kommisszári, a minisztériumi önállóságot gúzsba kötő szerepről, erre sem jogkörüknél, sem létszámuknál fogva nem alkalmasak, de nincs is ilyen szándékuk. Általában elmondható, hogy... harmonikus a viszony a Referatúra és a szakminisztériumok között" (Pesti 2001: 246).

Nem szorította háttérbe a referatúrák megjelenése a MeH kormányzati döntéshozatali szerepének korábbi egyedüli letéteményesét, a Müller György helyettes államtitkár vezette apparátust sem, amelyet 1998 óta hivatalosan is Kormányirodának neveznek, s amelynek szakmai középpontja a Jogi és Közigazgatási Titkárság. „A közigazgatási egyeztetés során egy cizellált munkamegosztás alakult ki a MeH-en belül a két kompetens részleg, a Referatúra és a Kormányiroda... között." A

referatúrák ún. szakreferensei a minisztériumi egyeztetés szakaszában az adott terület prioritásai és a kormányprogram vonatkozó irányelvei alapján *szakmailag* véleményezték az előterjesztést, a Kormányiroda munkatársai pedig az államtitkári értekezlet előtt *jogi-kodifikációs* szempontból vizsgálták meg a javaslatot. Ez a munkamegosztás is a Hivatal befolyását erősítette a kormányzati munka egészében, hiszen „mire az adott döntési javaslat az államtitkári értekezlet elé kerül, a MeH részéről már legalább két ember... alaposan áttekintette és véleményezte" (Pesti 2001: 246).

A Közigazgatási Államtitkári Értekezlet (KÁT) fontos terepe volt a kormányzati munka összehangolásának, koordinációjának. A KÁT működésében az Orbán-kormány alatt még nagyobb súlyra tett szert a Kancellária, amely itt is a kormányprogramnak, a kabinet összehangolt működésének képviselőjeként lépett fel. „A jelenlegi rendszerben tulajdonképpen hárman elnökölnek a KÁT-on a MEH részéről: a vezető közigazgatási államtitkár mellett ott ül a Referatúrák és a Kormányiroda vezetője, és együttesen próbálják meg... érvényesíteni az összkormányzati szempontokat" (Pesti 2001: 249).

Jelen tanulmány nemzetközi összehasonlító fejezetében értelmezési keretként használtuk az ún. *prezidencializálódási modellt*. Itt az ideje, hogy visszatérjünk hozzá, s konklúziónkat is ebbe a szélesebb kontextusba helyezzük. A kormányfő szerepe 1998 és 2002 között óriási mértékben megnövekedett a kormányon és a politikai rendszer egészén belül, amely köszönhető a kormányzati struktúrán és a vezető kormánypárton belül a javára történt erőeltolódásnak, valamint a politika perszonalizálódásának és média-központúvá válásának is. A miniszterelnöki hatalom kormányon belüli növekedésének legfontosabb eszköze a MeH fent bemutatott átalakítása volt. „A hivatalosan is a kormánypolitika hatékonyabb koordinációját és a miniszterelnök kiemelt alkotmányos jogállásának megfelelő hivatali apparátus létrehozását célzó szervezeti-irányítási reform jelentős lépés volt, amely hozzájárult a miniszterelnök kormányon belüli pozíciójának erősítéséhez" (Körösényi 2001: 22).

Orbán Viktor miniszterelnöksége idején a Miniszterelnöki Hivatalnak mind a mérete, mind a kormányzati döntéshozatalban megjelenő súlya, mind pedig összkormányzati koordinációs ereje rendkívüli mértékben megnövekedett. Bár a Harmadik Köztársaság összes addigi kormányáról és kormányfőjéről elmondható volt, hogy igyekezett saját cselekvési terét, jogkörét szélesíteni, a meglévő strukturális vagy funkcionális korlátokat lebontani, ma már „megállapíthatjuk, hogy e törekvésben a legsikeresebb Orbán Viktor volt, aki a kilencvenes évek Magyarországának legnagyobb hatalmat összpontosító kormányfőjévé vált" (Körösényi 2001: 3). Ebben pedig a MeH itt bemutatott fejlődésének meghatározó szerepe volt.

Kérdés viszont, hogy mindeközben a Kancelláriának sikerülte a Magyary Zoltán által felvázolt, olyannyira szükséges *közigazgatási vezérkar* funkcióját betöltenie, azzá válnia. Megállapíthatjuk, hogy ez csak részben sikerült, amely számos tényezőnek köszönhető. A kormányzás során végig rendkívül hangsúlyosak maradtak a pártpolitikai, ideológiai megfontolások olyan kormányzati kérdésekben is, ahol a hatékonysági, törvényességi és szakmai szempontoknak kellett volna dominálniuk (ld. országimázs, személyzeti politika). Nem valósulhatott meg a „vezérkar" politikai innovációs küldetése sem, hiszen a legfontosabb döntések rendkívül szűk körben születtek, a legfelsőbb döntéshozókat szinte lehetetlen volt megkeresni az új ötletekkel. Végül pedig meglehetősen felemásra, ellentmondásosra sikeredett a főtisztviselői kar felállítása, amelynek kiválasztási mechanizmusában számos elemző szerint ismét túlsúlyosak voltak a politikai szempontok és az interperszonális viszonyok. Mindezek szöges ellentétben állnak Magyary szavaival, miszerint „a vezérkarnak ezzel a magas rendeltetésű hivatásával függ össze a magas igény a vezérkar tagjainak kiválogatásában" (Magyary 1988: 310). Összességében tehát elmondható, hogy az Orbán-kormány eltervezte és el is indította a közigazgatás szükséges reformját, de kiteljesíteni nem tudta.

4. A Medgyessy-kormány Miniszterelnöki Hivatala

A 2002. tavaszi választások eredményeképpen megalakult az új MSZP–SZDSZ koalíciós kormány *Medgyessy Péter* vezetésével. Lévén, hogy e tanulmány írása és megjelenése idején a Medgyessy-kormány még egy éve sincs hivatalban, nem lehetséges átfogó elemzés tárgyává tenni a MeH szervezeti fejlődését, működését és politikai szerepét az új kormány alatt. Ehelyütt csak arra vállalkozhatunk, hogy az elmúlt néhány hónapban zajlott események rövid összefoglalását, első olvasatú értelmezését adjuk.

Általános szinten két kérdést szükséges kiemelni. Az egyik, hogy bár sok területen változott a MeH szervezete és működése, mindannak a kritikának a fényében, amelyet a baloldali ellenzék az Orbán-kormány kancelláriájával szemben megfogalmazott, az új kormány nem változtatott olyan radikálisan a hivatalon. Ezt az ellenzéki politikusok úgy fogalmazzák meg, hogy a kormány megszegte ígéretét a MeH gyökeres átalakításával kapcsolatban; míg az elemzők arról beszélnek, hogy a kormányzás gyakorlata felől szemlélve már igazolható és racionális lehet a visszakozás a korábbi változtatási tervektől. A másik általános kérdés pedig az, hogy abban, amiben a hivatal valóban *változott*, ez a MeH legalább annyira hasonlít a Horn-féle intézményre, mint Orbánék kancelláriájára. Nézzük azonban meg a

változókat és az állandókat közelebbről.

Az új szocialista-liberális kabinet is koncepcionálisan kívánta megreformálni a hivatalt. Egységes szerkezetben módosították a MeH-ről szóló kormányrendeletet, amely mellékletei révén rendelkezik új területeknek a hivatal feladatai közé integrálásáról és új struktúrák felállításáról is. Ilyen új területek az EU-csatlakozás bizonyos aspektusai, a kormányzat civilkapcsolatainak fejlesztése, az idegenforgalom, a területfejlesztés, valamint a cigányság társadalmi integrációjának feladatai. Ezekhez a feladatokhoz rendelt a kormány új szervezeteket a MeH-en belül, így felállította a nemzeti fejlesztési terv és EU-támogatások hivatalát, a kormányzati informatikai és társadalmi kapcsolatok hivatalát, a turisztikai hivatalt, a nemzeti területfejlesztési hivatalt és a romaügyi hivatalt. E területek és szervezetek felügyeletét, közvetett irányítását politikai államtitkárokra, illetve kormánymegbízottként eljáró politikai államtitkárokra bízták; a hivatalokat azonban közvetlenül elnöki rangú köztisztviselők irányítják.

Az egészen új feladatok mellett kerültek szép számban olyan területek is (vissza) a MeH-be, amelyek a Horn-kormány alatt ide tartoztak. Ilyen területek a nemzeti és etnikai kisebbségek ügyei, a határon túli magyarság gondjai és az egyházpolitika. Tegyük gyorsan hozzá, hogy már a korábbi MDF-es és szocialista kormányzás alatt sem volt világos, mi indokolja ezeknek a területeknek a hivatal keretében történő irányítását, bár az Orbán-kormány alatti kezelésük sem volt problémamentes ebben a tekintetben (ld. megkettőzött egyházpolitikai intézményrendszer). Hagyományosan a MeH keretében igazgatott területnek számít a polgári nemzetbiztonsági szolgálatok felügyelete, valamint az uniós fejlesztési támogatások kezelése. Míg előbbinél annyi a változás, hogy 2002 óta nincs külön tárca nélküli miniszter erre a feladatra, és így a hivatalt vezető miniszter végzi ezt a feladatot politikai államtitkára útján, addig utóbbi terület komolyabb reformon ment keresztül, amelyre alább visszatérünk.

Medgyessy kormányfő háttérapparátusa egyébként számos konkrét terület révén is mutat folytonosságot az Orbán–Stumpff-féle kancelláriával. A HVG szerint „Medgyessy... főminisztériumának szervezeti felépítését tekintve voltaképpen sok mindent átvett az 1998–2002 között kiépült miniszterelnökségi struktúrából" (Babus 2002: 96). Ilyen egyrészt a *kormányzati informatika*, amelyet a Fidesz-kormány telepített a hivatalba. Az új koalíció ráadásul annak ellenére tartotta ezt itt a kormányváltás után, hogy az előző ciklusban a MeH-ben működő informatikai kormánybiztosságból az új kormány időközben létrehozta az Informatikai és Hírközlési Minisztériumot. Másrészt: mindkét oldal korábbi retorikája ellenére nem változtattak lényegesen az új vezetők az 1998-as MeH-reform nyomán a hivatalban felállított struktúrákon sem. A *STRATEK* szinte vál-

tozatlan maradt; a kormányzati kommunikációt végző egységek megmaradtak, csak a koordinálásukra létrejött a *kormányzati kommunikációs központ*. Végül pedig a *referatúrák* neve és felügyelete megváltozott, de a struktúrák – rokon funkcióval – érintetlenek. Babus Endre (HVG) szerint a referatúrák helyébe lépő „főosztályok lényegében hasonló megfontolásból kontrollálják a tárcák szakmai előterjesztéseit, mint a mai kormánypártok által korábban élesen bírált referatúrák" (Babus 2002: 96).

Mindazonáltal a hivatal több területen az 1994–98 közti időszakot is idézi. A Horn-kormány alatti MeH sok-sok strukturális és működési elemének visszatérése valószínűleg szoros összefüggésben állt a hivatalt 1994–1998 között közigazgatási államtitkárként vezető *Kiss Elemérnek* a visszatérésével a hivatal élére – immár miniszteri rangban. Kiss Elemér pályájának jelentős részét töltötte a MeH-ben, illetve annak elődszervezeteiben, nagyrészt ezek vezetőjeként. Korábbi teljesítménye, kiváló igazgatási érzéke – amelyet politikai ellenfelei is elismertek – valószínűleg meggyőzték a kormányfőt is, hogy ismét ő volt a legalkalmasabb a hivatal vezetésére. A jelenlegi kormánypártok „változtatási retorikájának" gyors alábbhagyását az is jelezte, hogy Kiss Elemért ugyanúgy *kancelláriaminiszternek* aposztrofálták, mint elődjét – pedig a „kancellária" elnevezés heves viták forrása volt az előző ciklusban. Teret ad persze a hivatal valamilyen formában az előző kormánnyal való szembenállás demonstrálásának is: az Orbán-kormány vélt vagy valós korrupciós ügyeit kereső és felderítő MSZP-s Keller László számára létrehozták itt a *közpénzügyi államtitkárságot*.

Fontos feladatokkal bízta meg a kormány a Miniszterelnöki Hivatalt a közelgő EU-csatlakozással összefüggésben. A korábbi EU- és OECD-segélyek irodájából a Fidesz-kormány alatt felállított Phare-miniszteri titkárság helyébe egy nagy, komplex intézmény jött létre 2002 nyarán: a *nemzeti fejlesztési terv és EU-támogatások hivatala*. Vezetője Baráth Etele politikai államtitkár, kormánymegbízott. A hivatal legfontosabb konkrét feladata az első évben, hogy elkészítse az ún. nemzeti fejlesztési tervet (NFT). Mivel a terv nem csak egy EU-s tárgyalási dokumentum, hanem az ország belső fejlesztési stratégiája is. A szintén az új MeH-struktúra részeként létrejött, Baja Ferenc politikai államtitkár által irányított *kormányzati informatikai és társadalmi kapcsolatok hivatala* szintén fontos feladatokat kapott az EU-csatlakozással kapcsolatban. Ez végzi a civil társadalom felkészítését a csatlakozásra, valamint jelentős szerepet kapott a kormány új EU-kommunikációs stratégiájának végrehajtásában is.

Szólnunk kell végül a hivatal egészének felépítéséről, méreteiről is, hiszen hatalmas hivatal jött létre, amelynek számos aspektusa merül fel. A már a korábbi kormányok kapcsán is em-

lített „reszli"-effektust, tehát a tárcarendszerből kilógó területek MeH-nél való elhelyezését számos szakértő most is bírálandó elemként említi. Arra a kérdésre, hogy mi indokolja az egyes ilyen területek MeH-be történt integrálását, Kiss Elemér így vélekedik: „Minden bizonnyal a hagyomány. Mert az elmúlt négy év kivételével ezek a területek mindig is a MeH-be tartoztak. Ehhez még hozzájárul egy olyan szempont – a miniszterelnöki szempont –, hogy ezeket a területeket kiemelten kell kezelni. A hivatalba mindig úgy kerülnek feladatok, hogy azt a kormány vagy a miniszterelnök valamilyen sajátos szempont miatt ki akarja emelni a tárcák rendszeréből" (Patay–Simon 2002). Közigazgatási szakemberek számos területen elismerik ennek igazolhatóságát, miközben felhívják a figyelmet arra, hogy a sok-sok „kiemelt" terület megjelenése a MeH-ben nem biztos, hogy jobb koordinációt eredményez, sőt akár a hatékonyság rovására is mehet.

Nemcsak a területek burjánzanak a hivatalban, de ismét nagyszámú politikai, címzetes és helyettes államtitkár, kormánymegbízott és kormánymeghatalmazott került kinevezésre. A HVG most úgy látja, hogy pártpolitikai okokkal magyarázható, hogy létrejött „végül is egy kádertemetőként is emlegetett részleg" a hivatalban, utalva a vezető MSZP-politikusok államtitkári posztjaira (Babus 2002: 95). Nem szabad azonban elfelejteni azt sem, hogy ezek közül számos terület korábban miniszteri irányítás alatt állt. Végül harmadik aspektusa a MeH „szélesedésének" az összlétszám korábban elképzelhetetlen mértékű növekedése. A MeH létszáma az Orbán-kormány utolsó hónapjaiban még 550 körül mozgott, de az új kabinet ezt már 2002. október végére 680 főre duzzasztotta. Az idei évre tervezett létszám 780 fő, miközben a többi tárca munkatársainak száma sem csökken, sőt átlagban még nő is. Ez természetesen – a választási ígéretekkel szembesítve – az ellenzék és a sajtó támadásainak célkeresztjébe helyezi a MeH-et, indokolatlan hatalomkoncentrációval és a hatékonyság lerontásával vádolva vezetőit és a kormányfőt. Ugyanakkor „a kormányfő háttérintézménye... állítólag így is hasonló hatásfokkal működik, mint a Stumpf István vezette kancellária", utalnak mások a kormányzati döntéselőkészítés és döntéshozatal változatlan (relatív) gyorsaságára és eredményességére (Babus 2002: 96).

Végezetül érdemes utalni a kormányzás típusainak kifejtett modelljére, a kormányfő politikai személyiségének és a MeH jellegének összefüggéseire is. Folytatódott-e a prezidencializálódás a magyar miniszterelnöki intézmény és a kormányzati rendszer tekintetében a Medgyessy-kormány hivatalba lépése után? A kormányváltás nem csak a jobboldal politikai építkezésének folyamatát szakította meg, de más megvilágításba helyezte a felismert vagy felismerni vélt trendek addig látszólag egy irányba mutató jeleit, alkotórészeit is. Az új

kormány eddigi tevékenysége – ahogy fent is láttuk – persze nem cáfolta teljes egészében a korábban regisztrált trendek létét, nem szakított a kormányzás minden korábbi elemével, de nem is erősít(h)ette meg a prezidencializálódás folytatódásának feltevését. Medgyessy Péternek mint pártonkívüli kormányfőnek és mint az ún. nemzeti közép kormányzásának ambíciójával fellépő vezetőnek szintén erős miniszterelnöki apparátusra van szüksége, a megosztott belpolitikai helyzetben a minél összefogottabb kormányzást elősegítendő. Mindazonáltal a jelenlegi koalíció kormányzási felfogása valóban egy dekoncentráltabb hatalmi struktúrát tételez, a kormányfő személyisége is merőben eltér elődjéétől, s a nagyobbik kormányzópárt belső pluralitása, platformjai is egy rugalmasabb, kevésbé „katonás" közpolitikai struktúrát feltételeznek. Mindezek – az e fejezetben leírtak – azonban csak feltételes módban, kérdőjelekkel ítélhetők meg így: az eltelt idő rövidsége nem ad lehetőséget messzemenő következtetések levonására. Az elmondottak tehát ezzel összhangban értelmezendők.

ÖSSZEFOGLALÁS: A MINISZTERELNÖKI HIVATAL

A Miniszterelnöki Hivatal 1990 júliusában jött létre. Az elmúlt közel 13 évben az intézmény egy jelentős módosulási, fejlődési folyamaton ment keresztül. Ennek lépéseit, mérföldköveit vizsgáltuk meg a fentiekben. Röviden tekintsük át, hogy a magyar kormányzati rendszer e központi szervezete honnan indult s hová érkezett.

A MeH létszáma akkor is jelentős növekményt mutat az elmúlt évtizedben, ha csak távolabbról nézzük. Közelebbről megvizsgálva azonban látjuk, hogy a kezdeti 500 fő körüli létszám még tartalmazta a hivatalt ellátó szolgálatok munkatársainak számát is, míg a hamarosan 800 fő fölé kerülő jelenlegi létszám kizárólag a szakmai és politikai feladatot végző részlegek mérete. Ez együtt az apparátus méretének jelentős növekedését mutatja.

Az Antall-kormány és a rövid életű Boross-kormány alatt a hivatal vezetője közigazgatási államtitkár volt, számtalan politikai jellegű feladattal és a kormányfőhöz fűződő bizalmi viszonynyal. Horn Gyula tervbe vette a hivatalát irányító és bizalmasának számító közigazgatási államtitkár (Kiss Elemér) miniszterré való kinevezését, de ez a koalíciós partner ellenállásán elbukott. Orbán Viktor már miniszteri megbízatást adott a „kancellária" vezetőjének, aki régi politikai harcostársa és barátja volt. Medgyessy Péter 2002-ben újra Kiss Elemért hívta a hivatal vezetésére, ekkor már miniszteri rangban.

A Miniszterelnöki Hivatal az első demokratikus kormánytól kezdve számos olyan terület „felvevőhelye", amelyek nem a

MeH alapfunkciójának számító kormányzati koordinációt segítik, hanem profilidegen operatív feladatokkal terhelik és bővítik a hivatal apparátusát. Az Orbán-kormánynak sikerült csak jelentősen lecsökkenteni az ilyen területek jelenlétét a hivatalban, de ebben a kérdésben ők is engedtek a kezdeti koncepcionális megközelítésből. Mindazonáltal az intézmény jelentős részét teszik ki jelenleg – a Medgyessy-kormány alatt – is az olyan *összkormányzati* funkciókat ellátó egységek, mint a kommunikációs részlegek, a szakágazati főosztályok (a korábbi referatúrák) vagy a kormányzati stratégiai elemző központ.

Az első két ciklusban a kormány egyik gyenge pontja volt a szóvivői poszt és általában a kormányzati kommunikáció. Az Orbán-kabinet profi kommunikációt folytatott ugyan, de számtalan kritikát kapott a MeH országpropagandát kifejteni hivatott részlegével kapcsolatban. A Medgyessy-kormány – tanulva elődei erényeiből és hibáiból – nagy hangsúlyt helyez a kormányzati kommunikációra.

A hivatal szerepe a kormányfő döntéseinek befolyásolásában fokozatosan, lassan növekszik. Míg Antall József a kormány tagjaira, Horn Gyula MeH-államtitkárára és tanácsadóira hallgatott a legfontosabb kérdésekben, Orbán Viktor pedig a legszűkebb politikai vezetéssel cserélt rendszeresen eszmét, addig a jelen és a jövő kormányai remélhetőleg jobban merítenek majd a hivatalban felhalmozható innovatív szellemi tőkéből. A kancelláriaminiszter és a kormányfő tanácsadói mindazonáltal már az 1990-es évek végétől folyamatosan vetnek fel fontos javaslatokat. A MeH így elindult azon az úton, aminek a végén a kormányfő *think-tank* szervezetévé, a politikai innováció motorjává is válhat.

A kormányfő hivatalának beleszólása a kormány döntéseinek előkészítésébe, a jogszabályalkotásba viszont folyamatosan növekedett az elmúlt évtized során. A kormányiroda jogikodifikációs véleményezése a kormányzati referatúrák megjelenésével kiegészült az előterjesztések szakmai szűrésével, majd a referatúrák politikai államtitkári irányításának kiépülésével a MeH már a harmadik (politikai) dimenzióban is értékelhette a tárcák javaslatait, tervezeteit. A jogszabályalkotás utolsó közigazgatási fórumán, a közigazgatási államtitkári értekezleten ma már a MeH több vezetője is jelen van, a legfőbb politikai egyeztetésnek számító kormányülésen pedig már kormánytagként ül a hivatal vezetője, s a testület titkáraként a MeH közigazgatási államtitkára.

A korábbi referatúrák, a mai szakágazati főosztályok döntéselőkészítési szerepe egyben a kormányzati munka koordinációjának egyik fontos eszköze. Az egyes kormányok egyébként a központi jelentőséggel bíró gazdaságpolitika koordinálását különböző módon mozdították elő. Antall miniszterelnök a kérészéletű gazdaságpolitikai titkárság megszüntetését követően

pénzügyminiszterei váltogatásával tartotta kezében a területet, s ebben hasonlóan járt el Horn kormányfő is. Orbán Viktor kormánya a többi területhez hasonlóan a gazdaságpolitikát is a működő koordinációs mechanizmusok révén, pl. a referatúrák háttérmunkájával hangolta össze, a Medgyessy-kormány viszont a tárcaautonómiát szélesítette ki, a reszortelvet erősítette.

Az 1990 és 1994 között működő Antall- és Boross-kormányok építették ki a Miniszterelnöki Hivatal mai formájának alapjait. A kormány és a miniszterelnök túlsúlyára épülő politikai rendszerben egy meghatározó szakmai és közigazgatási szervezetet kívántak létrehozni. A demokrácia kialakulatlansága, Antall miniszterelnök halála és más tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy az első demokratikus kormányok a hivatalban benne rejlő számos lehetőséget hagytak kiaknázatlanul.

Az 1994 és 1998 között kormányzó szocialista-liberális koalíció továbbfejlesztette a MeH koordinációs szerepét. A számos profilidegen terület ellátásával megbízott hivatal azonban csak néhány aspektusban tudta ezt a koordinációs szerepet betölteni. Fontos szakmai lépések történtek viszont annak érdekében, hogy a központi közigazgatás szerveinek közép- és hosszú távú fejlesztését kiérlelt koncepciók mentén hajthassák majdan végre. Az 1998-ban megválasztott Orbán-kormány kapta meg végül azt a lehetőséget, hogy elődeinek számos tervét a MeH kormányzati koordinációs szervvé való átalakításról megvalósíthassa. A kormányzati tükörreferatúrák német modelljének, a profi kormányzati kommunikációnak és egy kormányzati stratégiai elemző központnak a létrehozásával az Orbán-kormánynak lehetősége volt egységesebb vonalvezetésű kormányzati tevékenység elvégzésére. Mindezekre építve Orbán Viktor lett az évtized legnagyobb hatalmú miniszterelnöke, ami bírálói szerint indokolatlan hatalomkoncentrációt eredményezett.

Körösényi András mindezek alapján – a brit szakirodalomból átemelt terminológiával – Antall és Boross kormányának jellegét a kabinetkormányzás kifejezéssel, a Horn-kormány működését a miniszterelnöki kormányzás kategóriájával írta le, az Orbán-kabinet kapcsán viszont már a kormányzás prezidencializálódását emeli ki. „A hagyományos parlamenti miniszterelnöki szerepet újjáélesztő Antall Józsefhez, továbbá a különböző, pártján belüli és azon kívüli politikai és érdekcsoportok, valamint szervezetek között egyezkedő-lavírozó Horn Gyulához képest Orbán Viktor – a neokorporatív struktúrákat megtörve... »félelnöki« jellegű kormányt alakítva – nagyobb személyes hatalmat volt képes a saját kezében összpontosítani politikai céljai megvalósítására" (Körösényi 2001: 3–4). Ebben a fejlődési folyamatban fontos szerepet töltött és tölt be jelenleg is a kormányfő háttérapparátusának változása, erősödése. Még nyitott kérdés, milyen irányban mennek tovább ezek a folyamatok a Medgyessy-kormány alatt.

A nemzetközi összehasonlításból láthattuk, hogy e fejlődés révén a magyar Miniszterelnöki Hivatal szerkezete, működése és közpolitikai szerepe rokon vonásokat mutat a hasonló funkciójú nyugati intézményekkel. A MeH fokozatosan átvette a német szövetségi kancellári hivatal számos elemét (pl. referatúrák). Hasonlóságot mutat a brit miniszterelnök apparátusával is, különösen a kormányzati kommunikáció fejlődése terén. Mindezen intézmények pedig – így a MeH is – évek óta egyre inkább hasonlatossá válnak az amerikai elnök végrehajtó hivatalához.

Magyary Zoltán szerint „a kormány reformja két részből áll. Az ún. erős exekutíva... egyrészt megkívánja az egyéni vezetést, tehát azt, hogy *a miniszterelnök primus inter pares helyett főnökké legyen*, másrészt *a közigazgatási vezérkar szervezését*, amely lehetővé teszi, hogy a miniszterelnök... képes legyen annak az új feladatának is a betöltésére, hogy ma egyúttal a... nagy közigazgatási apparátusnak a legfőbb vezetője" (Magyary 1988: 311). Az elmúlt tizenhárom év egymást követő kormányai a reform első pillérét már többé-kevésbé megvalósították, de a másodikat – bár annak irányában számos sikeres lépést is tettek – maradéktalanul egyikük sem tudta teljesíteni. A sok szempontból korszerűbbé és méreteiben tiszteletet parancsolóvá fejlesztett Miniszterelnöki Hivatalt így egyelőre nem sikerült a magyar közigazgatás vezérkarává formálni – ez a jövendő kormányzatok feladata, lehetősége és felelőssége.

Epilógus. Jelen tanulmány lezárása után néhány nappal, héttel jelentős változások történtek a Medgyessy-kormányban és a Miniszterelnöki Hivatalban. Először 2003. február elején Kiss Elemér miniszter jelentett be fontos átalakításokat tesz a kancellárián. Ezek lényege, hogy a szakágazati főosztályok (a korábbi referatúrák) gazdasági és társadalompolitikai titkárság néven átkerülnek a miniszterelnöki kabinetfőnök, Draskovics Tibor irányítása alá, illetve ugyanitt jön létre a közszereplések titkársága a most kinevezett Braun Róbert helyettes államtitkár vezetésével. Mindez azt is jelenti, hogy ezek a területek kikerülnek a MeH-miniszter vezetése alól, és Draskovics a rendszerváltás óta legnagyobb és legerősebb miniszterelnöki kabinet élén áll mostantól. Ezzel párhuzamosan felmentésre került két, évtizedes tapasztalatokkal rendelkező közigazgatási szakember is: Zsuffa István, a MeH közigazgatási államtitkára és Szerdahelyi Péter, a referatúrákat és utódjaikat 1998 óta vezető helyettes államtitkár. Előbbit Pulay Gyula váltja, aki több mint egy évtizede dolgozik közigazgatási államtitkárként különböző tárcák élén, utóbbi helyébe pedig Katona Tamást, a Központi Statisztikai Hivatal korábbi elnökét nevezték ki. A változások ezzel nem értek véget, hiszen egy – a kormányfő által korrup-

ciógyanúsnak nevezett – ügy kirobbanása következtében február 21-én lemondott Kiss Elemér kancelláriaminiszter. Utódja – a szintén esélyesnek tekintett Draskovics helyett – Kiss Péter munkaügyi miniszter, az MSZP egyik vezető politikusa lett, aki további strukturális és személyi változásokat helyezett kilátásba a MeH-ben. Ezzel párhuzamosan a kormányfő bejelentette, hogy az EU-csatlakozás egyes feladatait irányító tárca nélküli miniszteri posztot hoznak létre, amelynek várományosa a párton kívüli Juhász Endre magyar EU-nagykövet, főtárgyaló. A kancelláriaminiszter helyett ezentúl ő fogja felügyelni a MeH-ben működő nemzeti fejlesztési terv és EU-támogatások hivatalát és a nemzeti területfejlesztési hivatalt, amelyeket Baráth Etele és Nagy Sándor politikai államtitkárok irányítanak.

Új szakasz kezdődött a Miniszterelnöki Hivatal életében.

JEGYZETEK

[1] A Miniszterelnöki Hivatalról összefoglaló tanulmány Magyarországon még nem született. Tanulmányom készítése során ezért a széttagolt és gyakran foghíjas hazai és külföldi szakirodalom mellett segítségemre volt több, a témát ismerő szakember és tudós. Köszönöm *Bayer József* professzornak, az MTA Politikai Tudományok Intézete igazgatójának, hogy témavezetőként orientálta kutatásaimat és azok eredményeinek összegzését. Munkám során nagyban támaszkodtam a területet közvetlen közelről ismerő két szakértővel folytatott háttérbeszélgetésemre. Ezúton köszönöm *Navracsics Tibor* politológusnak, a MeH sajtó- és információs főosztálya korábbi vezetőjének és *Verebélyi Imrének*, a közigazgatási jog professzorának, hazánk közigazgatási szakkövetének, hogy ismereteikkel, meglátásaikkal segítettek munkámban. Köszönetemet kell tolmácsolnom végül több intézmény felé is, mivel a komparatisztikai fejezet elkészítéséhez szükséges kutatómunkát a New York állambeli *Bard College*-ban végeztem el, ahol a *Kellner Alapítvány* jóvoltából az *ELTE Amerikanisztika Tanszék* ösztöndíjasaként töltöttem a 2001/2002-es tanévet.

[2] Bár 1989 tavaszától fogva a közélet tematizálásában komoly riválisra talált az ellenzéki politikai erőkben.

[3] Kéri László, Lengyel László, Martonyi János, Pokol Béla, Sárközy Tamás és mások.

[4] A politikai államtitkári értekezlet intézménye végül nem vált be s így fokozatosan elhalt.

[5] Az ifjúságpolitika például ilyen módon „bolyongott" az Antall-, Boross- és Horn-kormányok alatt a különböző tárcák és a MeH között.

[6] 1998-ból, a választások évéből nem ismerünk pontos adatot.

IRODALOMJEGYZÉK

Ágh Attila (2000): A fragmentált demokrácia feszültségei. A központi kormányzat reformja az Orbán-kormányban (1998–1999). In: Magyarország politikai évkönyve 2000. Kurtán S., Sándor P. és Vass L. (szerk.). Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest. 17–28. old.

Államtitkári kötélhúzás. Heti Világgazdaság 2001. március 10. 105. old.

Babus Endre (1996): Bürokráció? Interjú Verebélyi Imre kormánybiztossal. Heti Világgazdaság 1996. október 12. 115–119. old.

Babus Endre (2001): Szerveződő főtisztviselői és központi tisztikar. Elit gárdák? Heti Világgazdaság 2001. október 11.

Babus Endre (2002): Felduzzasztott Miniszterelnöki Hivatal. Fejnehéz apparátus. Heti Világgazdaság 2002. november 30. 95–97. old.

Beliznay Kinga, Föglein Gizella, Horváth Attila, Mezey Barna és Révész T. Mihály (1995): Magyar alkotmánytörténet. Osiris, Budapest.

Csizmadia Ervin (1998): Pártok és agytrösztök. Think-tank szervezetek Nyugat-Európában és Magyarországon. Politikatudományi Szemle, 1998/4. sz. 5–30. old.

Dobszay János (1999): Kormányzati nemzetképformálás. Kötőelemek. Heti Világgazdaság 1999. december 11. 111–112. old.

Farkas Zoltán (1994a): Az Antall-kormány politikája a gazdasággal. In: Kormány a mérlegen 1990–1994. Gombár Csaba et al. (szerk.). Korridor, Budapest. 158-177. old.

Farkas Zoltán (1994b): Az Antall-kormány „sikerágazata": a médiapolitika. In: Kormány a mérlegen 1990–1994. Gombár Csaba et al. (szerk.). Korridor, Budapest, 1994. 320–345. old.

Galambos Károly (1995): A kormánytagok munkaszervezeteinek belső stratégiája. In: A közigazgatás szervezeti rendszerének korszerűsítése. Unió Kiadó, Budapest.

Gábor Adrienn (2000): Boldog ember hálátlan helyzetben (Interjú Navracsics Tiborral). Köz-Politika 2000/7. szám.

Gereben István (2000): Nemzetkép és kormányimázs. Heti Világgazdaság 2000. június 10. 55. old.

Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László, Várnai Györgyi (szerk.) (1994): Kormány a mérlegen 1990–1994. Korridor, Budapest.

Kajdi József (1997): Interjú, készítette Stumpf István. In: Mélyinterjú-sorozat. Századvég Politikai Elemzések Központja, Budapest.

Kéri László (1994): A kormányzati döntéshozatal szervezetszociológiai nézőpontból. In: Kormány a mérlegen 1990–1994. Gombár Csaba et al. (szerk.). Korridor, Budapest. 78–93. old.

Körösényi András (1998a): A kormányzati rendszer tíz éve. In: Magyarország évtizedkönyve. Kurtán Sándor et al. (szerk.). Demokrácia Kutatások Magyar Központja Al., Budapest. 418–434. old.

Körösényi András (1998b): A magyar politikai rendszer. Osiris, Budapest.

Körösényi András (2001): Parlamentáris vagy „elnöki" kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. Századvég 2001. tavasz (Új folyam 20. szám) 3–38. old.

Kukorelli István (szerk.) (1998): Alkotmánytan. (Ötödik, átdolgozott kiadás.) Osiris, Budapest.

Magyary Zoltán (1988): Közigazgatási vezérkar (1938). In: A magyar közigazgatás-tudomány klasszikusai 1874–1947. Lőrincz Lajos (szerk.). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 300–315. old.

A Miniszterelnöki Hivatal évkönyve 1995. Miniszterelnöki Hivatal, Budapest (1996).

A Miniszterelnöki Hivatal évkönyve 1996. Miniszterelnöki Hivatal, Budapest (1997).

A Miniszterelnöki Hivatal évkönyve 1997. Miniszterelnöki Hivatal, Budapest (1998).
A Miniszterelnöki Hivatal évkönyve 1999. Miniszterelnöki Hivatal, Budapest (2000).
A Miniszterelnöki Hivatal évkönyve 2000. Miniszterelnöki Hivatal, Budapest (2001).
A Miniszterelnöki Hivatal évkönyve 2001. Miniszterelnöki Hivatal, Budapest (2002). http://www.kancellaria.gov.hu/tevekenyseg/kiadvanyok/konyv2001.htm
Mink Mária (2000): Katonadolog – Változatok kormányátalakításra. Heti Világgazdaság 2000. május 20. 129. old.
Müller György (1991): A kormányzati struktúra változásai 1987–1991. Magyar Közigazgatás 1991/12.
Navracsics Tibor (2000): A kormányzati kommunikáció másfél éve. In: Magyarország politikai évkönyve 2000. Kurtán S. et al. (szerk.). Demokrácia Kutatások Magyar Központja Al., Budapest. 78–86. old.
Navracsics Tibor (2001): Személyes interjú. Készítette Fehér Zoltán. 2001. május 15.
Patay Gábor–Simon Zoltán (2002): Kiss Elemér: Hatékony munkára készül a MeH. Népszava 2002. jún. 5.
Pesti Sándor (2000): A kormányzati agytrösztök szerepe a döntéshozatali eljárásban. Köz-Politika 2000/7.
Pesti Sándor (2001): A kormányzati döntéshozatal mechanizmusai Magyarországon. In: Közpolitika szöveggyűjtemény. Pesti Sándor (szerk.). Rejtjel, Budapest. 241–292. old.
Pokol Béla (1994): Magyar parlamentarizmus. Cserépfalvi, Budapest.
Portré: Kiss Elemér, a miniszterelnökség államtitkára. Heti Világgazdaság 1995. szeptember 2.
Portré: Stumpf István, a kormányfői hivatal kijelölt vezetője. Heti Világgazdaság 1998. július 4.
Sárközy Tamás (1994): Javaslat a piacgazdaságot szolgáló modern kormányzás felépítésére. KJK – MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest.
Sárközy Tamás (1999): Az Orbán-kormány szervezeti felépítése. In: Magyarország politikai évkönyve 1999. Kurtán S. et al. (szerk.). Demokrácia Kutatások Magyar Központja Al., Budapest. 312–323. old.
Stumpf István (1999): Kormányzásváltás 1998-ban. In: Magyarország politikai évkönyve 1999. Kurtán S. et al. (szerk.). Demokrácia Kutatások Magyar Központja Al., Budapest. 324–335. old.
Szente Zoltán (1999): Közigazgatás és politika metszéspontján: a miniszterek és államtitkárok rekrutációja Magyarországon, 1990–1998. Századvég 1999. nyár (Új folyam 13. szám) http://www.szazadveg.hu/kiado/szv/archivum/13/szente.htm
Szilvásy György (1994): A Miniszterelnöki Hivatal négy éve. In: Magyarország politikai évkönyve 1994. Kurtán Sándor et al. (szerk.). Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Al., Budapest. 455–477. old.
Takács Imre (1998a): A magyar alkotmányfejlődés. In: Alkotmánytan. Kukorelli István (szerk.). Osiris, Budapest. 27–41. old.
Verebélyi Imre (1997): A nem minisztériumi jogállású központi közigazgatási szervek reformja. Magyar Közigazgatás 1997/12. szám. 705–712. old.
Verebélyi Imre (1998): Összefoglaló a közigazgatási reformfolyamat első szakaszáról és soron következő feladatai. Magyar Közigazgatás 1998/6. szám. 321–336. old.
Verebélyi Imre (2001): Személyes interjú. Készítette Fehér Zoltán. 2001. július 2.

Kormányzás és közigazgatás Magyarországon. (Készült „Az OECD tagországok és a régió nem tagországai kormányzati központja vezetőinek találkozója" című

konferenciára, 2000. okt. 6–7.)http://www.kancellaria.gov.hu/szolgaltatas/dokumentum/kormkozig.doc

VONATKOZÓ JOGSZABÁLYOK, KORMÁNYHATÁROZATOK

19/1988. (IV. 1.) MT rendelet a Minisztertanács Hivataláról; 22/1989. (III. 12.) MT rend. a Minisztertanács Hivataláról szóló 19/1988. (IV. 1.) MT rend. módosításáról; 1056/1990. (III. 27.) MT határozat a Minisztertanács világgazdasági tanácsadó testületéről szóló 1036/1989. (III. 17.) MT hat. hatályon kívül helyezéséről; 1058/1990. (III. 26.) MT hat. a Minisztertanács tanácsadó testületéről szóló 1035/1989. (III. 17.) MT hat. hatályon kívül helyezéséről; 2/1990. (VII. 5.) Korm. rendelet a MeH-ről; 1006/1990. (VII. 17.) Korm. határozat a kormány ideiglenes ügyrendjéről; 34/1990. (VIII. 30.) Korm. rend. a nemzeti és etnikai kisebbségi hivatalról; 1038/1990. (X. 12.) Korm. hat. a kormány ideiglenes ügyrendjéről szóló 1006/1990. (VII. 17.) Korm. hat. módosításáról; 1051/1990. (XI. 17.) Korm. hat. a Minisztertanács tájékoztatáspolitikai kollégiumáról szóló 1008/1989. (I. 13.) MT hat. hatályon kívül helyezéséről; 70/1991. (VI. 6.) Korm. rend. 1025/1991. (VI. 15.) Korm. hat. a kormány ügyrendjéről; 1040/1991. (IX. 2.) Korm. hat.; 159/1991. (XII. 14.) Korm. rend.; 1025/1992. (V. 5.) Korm. hat.; 90/1992. (V. 29.) Korm. rend. a határon túli magyarok hivataláról; 1050/1993. (VII. 1.) Korm. hat. a kormány ügyrendjéről szóló 1025/1991. (VI. 15.) Korm. hat. módosításáról; 112/1994. (VIII. 6.) Korm. rend. a közigazgatás-fejlesztési kormánybiztosról; 125/1994. (IX. 15.) Korm. rend. a MeH-ről; 1109/1994. (XII. 2.) Korm. hat. a gyermek-és ifjúsági koordinációs tanácsról; 168/1994. (XII. 14.) Korm. rend. a MeH-ről szóló 125/1994. (IX. 15.) Korm. rend. módosításáról; 62/1995. (VI. 8.) Korm. rend. a Balatonnal kapcsolatos kormányzati feladatok koordinációjáról; 64/1995. (VI. 9.) Korm. rend. a borsodi acélipar reorganizációjáért felelős kormánybiztos kinevezéséről; 27/1996. (II. 14.) Korm. rend. a MeH-ről szóló 125/1994. (IX. 15.) Korm. rend. módosításáról; 136/1996. (VIII. 28.) Korm. rend. a MeH-ről szóló 125/1994. (IX. 15.) Korm. rend. módosításáról; 1100/1996. (X. 2.) Korm. hat. a közigazgatás reformjáról; 179/1996. (XII. 6.) Korm. rend. a Miniszterelnökség közbeszerzési és gazdasági igazgatóságáról; 180/1996. (XII. 6.) Korm. rend. a MeH-ről szóló 125/1994. (IX. 15.) Korm. rend. módosításáról; 1997. évi LXXIX. törvény a kormány tagjai és az államtitkárok jogállásáról; 138/1997. (VII. 29.) Korm. rend. a MeH-ről szóló 125/1994. (IX. 15.) Korm. rend. módosításáról; 180/1997. (X. 11.) Korm. rend. a MeH-ről szóló 125/1994. (IX. 15.) Korm. rend. módosításáról; 62/1998. (III. 31.) Korm. rend. a MeH-ről szóló 125/1994. (IX. 15.) Korm. rend. kiegészítéséről; 128/1998. (VII. 15.) Korm. rend. a kormány megalakulásával összefüggésben egyes kormányrendeletek módosításáról; 137/1998. (VIII. 18.) Korm. rend. a MeH-ről; 164/1998. (IX. 30.) Korm. rend. a PHARE-program koordinációjáért felelős tárca nélküli miniszter feladat- és hatásköréről; 168/1998. (X. 6.) Korm. rend. a MeH átalakításával összefüggő egyes jogszabályok és kormányhatározatok módosításáról; 174/1998. (X. 30.) Korm. rend. a MeH védelmi stratégiai és biztonságpolitikai ügyekért felelős politikai államtitkárának feladat- és hatásköréről; 183/1998. (XI. 11.) Korm. rend. a MeH közigazgatás- és területpolitikai feladat- és hatásköréről; 61/1999. (IV. 21.) Korm. rend. a kormányzati ellenőrzési hivatal felügyeletéről, feladat- és hatásköréről; 1052/1999. (V. 21.) Korm. hat. a közigazgatás továbbfejlesztésének 1999-2000. évekre szóló kormányzati feladattervéről; 149/1999. (X. 15.) Korm. rend. a MeH kommunikációért felelős politikai államtitkárának feladat- és hatásköréről; 100/2000. (VI. 23.) Korm. rend. az információs társadalom megvalósításával összefüggő feladatokról, az informatikai kormánybiztos feladat- és hatásköréről;

4/2001. (II. 12.) ME hat. a MeH politikai államtitkárainak feladatköréről; 1057/2001. (VI. 21.) Korm. hat. a közigazgatás továbbfejlesztésének 2001–2002. évekre szóló kormányzati feladattervéről; 3/2001. (XI. 17.) ME rend. a miniszterelnök és a miniszterek helyettesítési rendjéről szóló 1/1998. (VII. 10.) ME rend. módosításáról; 148/2002. (VII. 1.) Korm. rend. a MeH-ről.

A MELLÉKELT SZERVEZETI ÁBRÁK FORRÁSAI

A Miniszterelnöki Hivatal az Antall- és Boross-kormányok alatt
Forrás: Szilvásy György: A Miniszterelnöki Hivatal négy éve. In: Magyarország politikai évkönyve 1994. Kurtán Sándor et al. (szerk.). Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány, Budapest, 1994. 477. old.

A Horn-kormány Miniszterelnöki Hivatala
Forrás: Körösényi András: A magyar politikai rendszer. Osiris, Budapest, 1998. 275. old.

Az Orbán-kormány kancelláriája 1999-ben
Forrás: A Miniszterelnöki Hivatal évkönyve 1999. Miniszterelnöki Hivatal, Budapest, 2000.

Az Orbán-kormány kancelláriája 2001/2002-ben
Forrás: A Miniszterelnöki Hivatal honlapja. 2001. október
http://www.kancellaria.gov.hu/hivatal/felepites/

A Medgyessy-kormány Miniszterelnöki Hivatala
Forrás: A Miniszterelnöki Hivatal honlapja. 2003. február
http://www.kancellaria.gov.hu/hivatal/feladat/MeH-szerv-abra-2002-dec.pdf

A Miniszterelnöki Hivatal az Antall- és a Boross-kormányok alatt

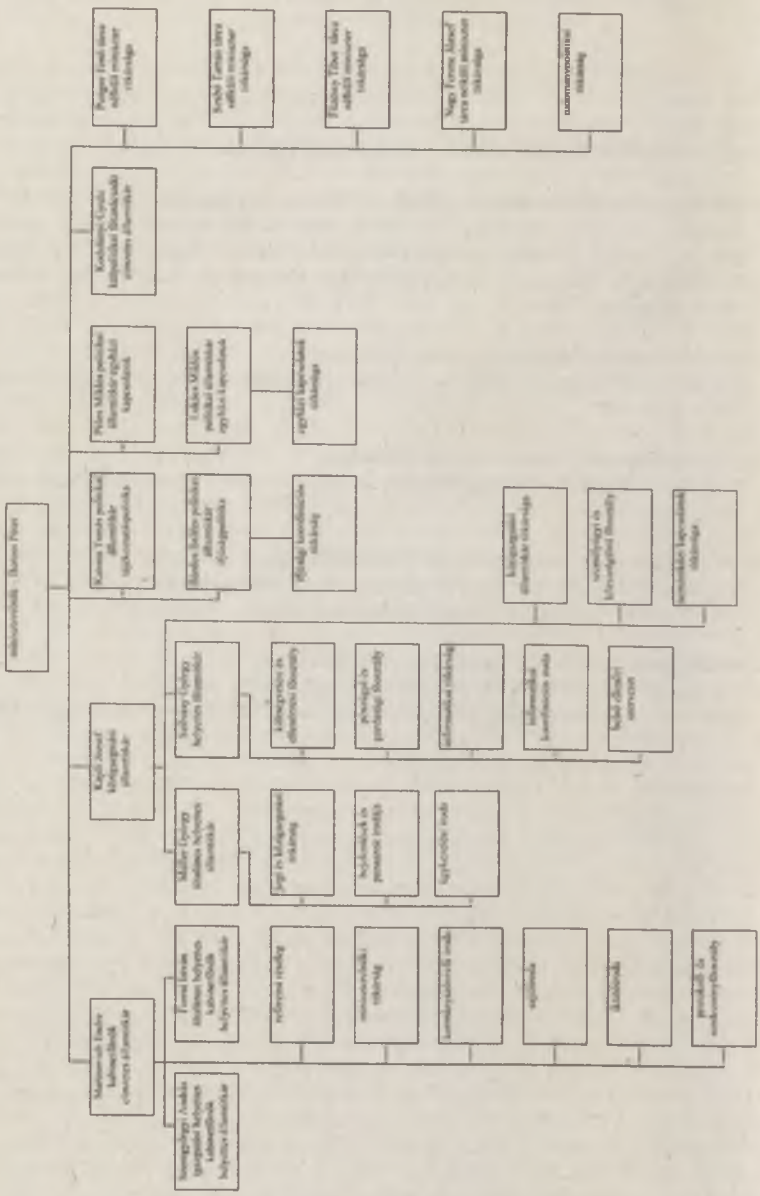

A Horn-kormány Miniszterelnöki Hivatala (1996)

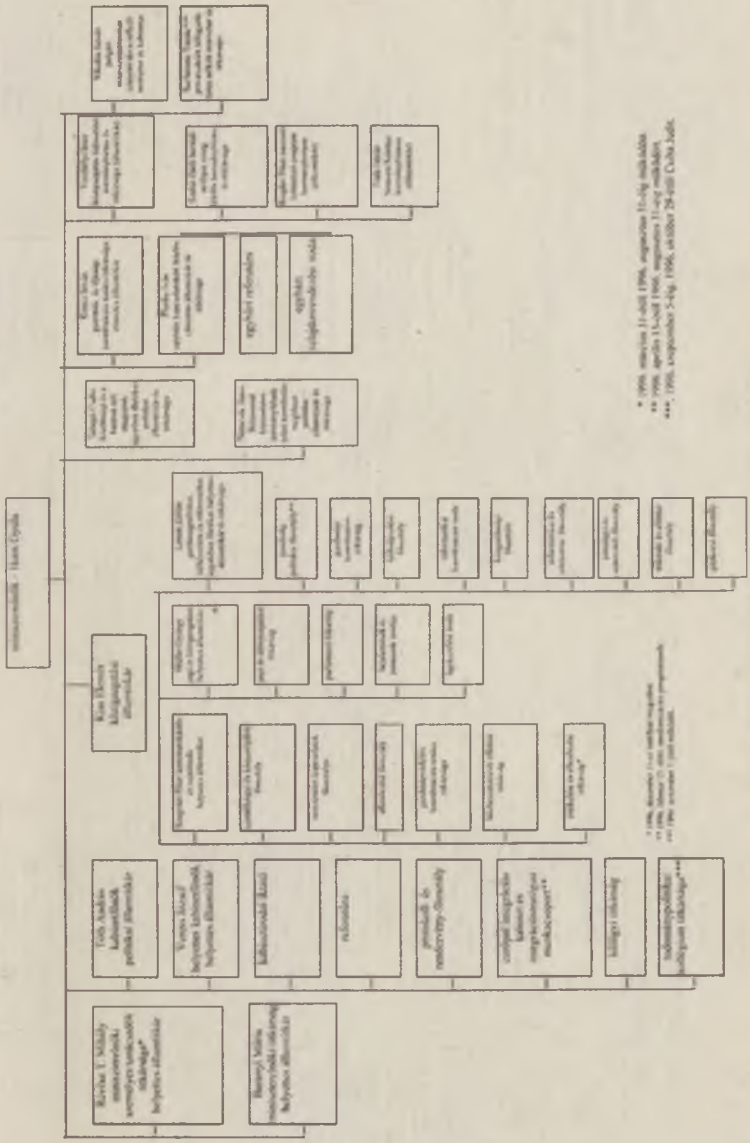

Az Orbán-kormány kancelláriája 1999-ben

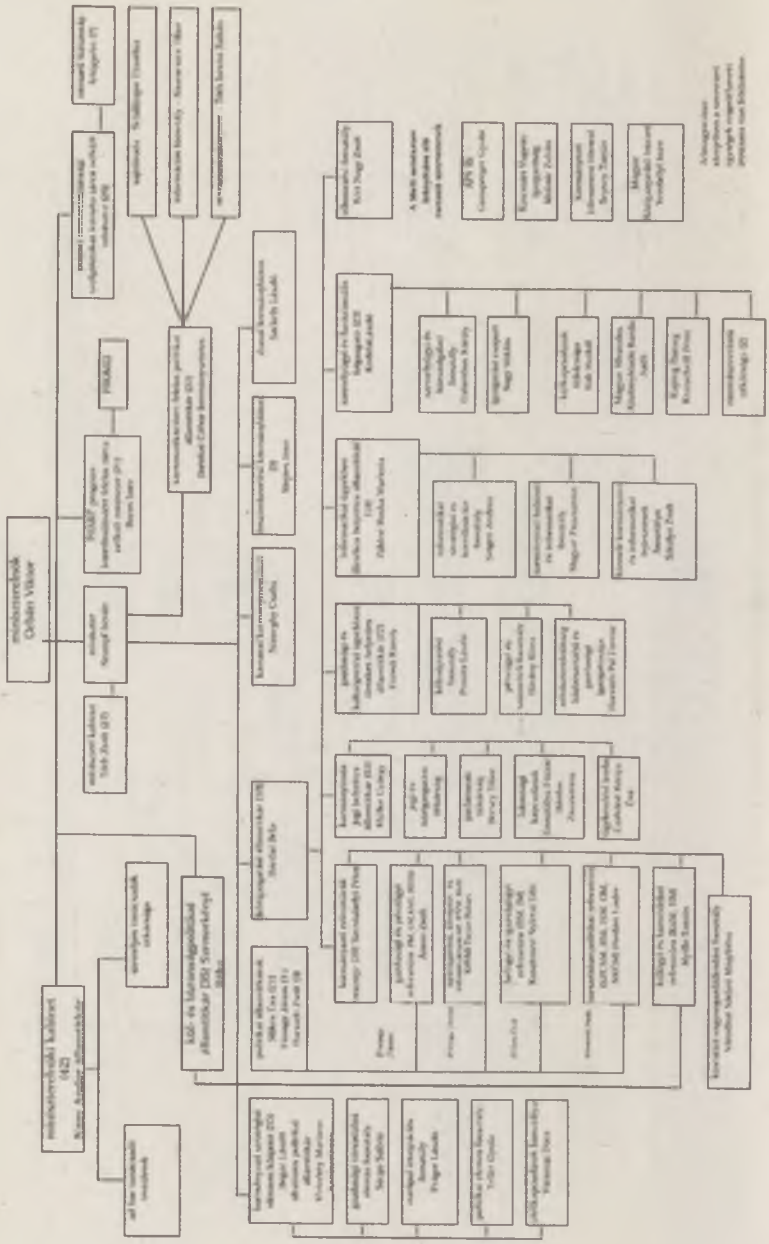

Az Orbán-kormány kancelláriája 2001/2002-ben

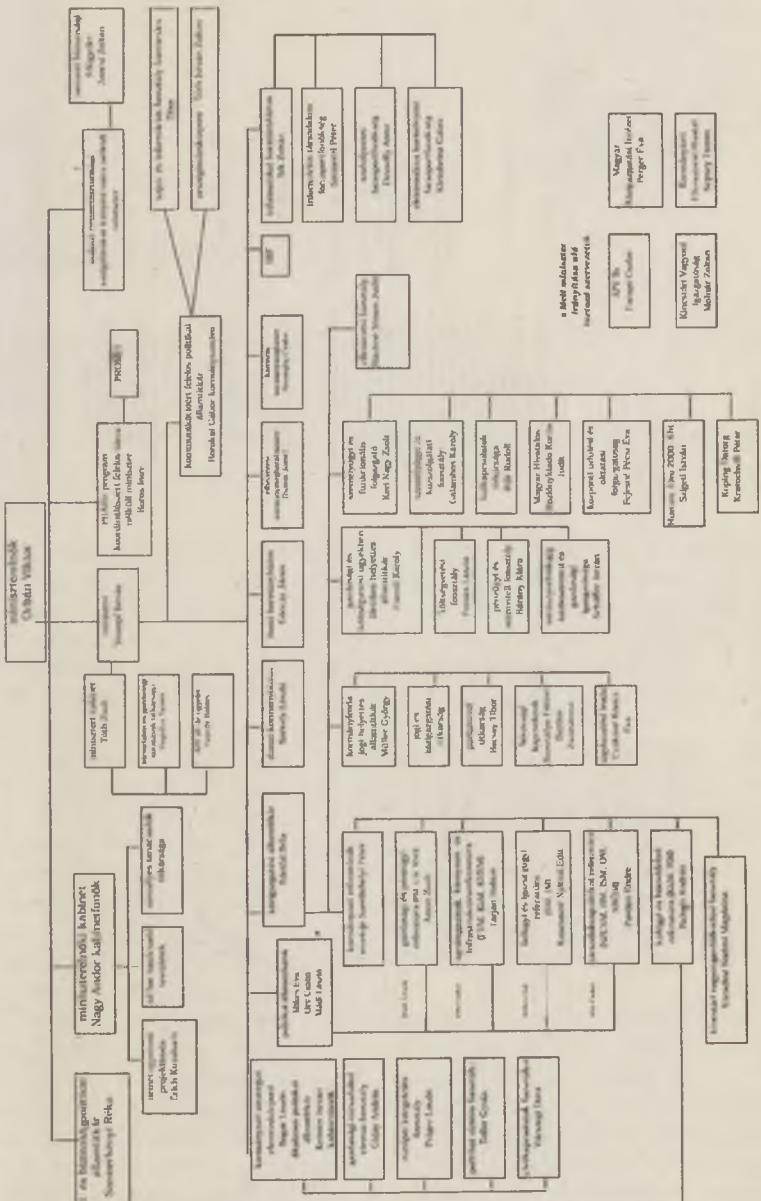

A Miniszterelnöki Hivatal szervezeti ábrája

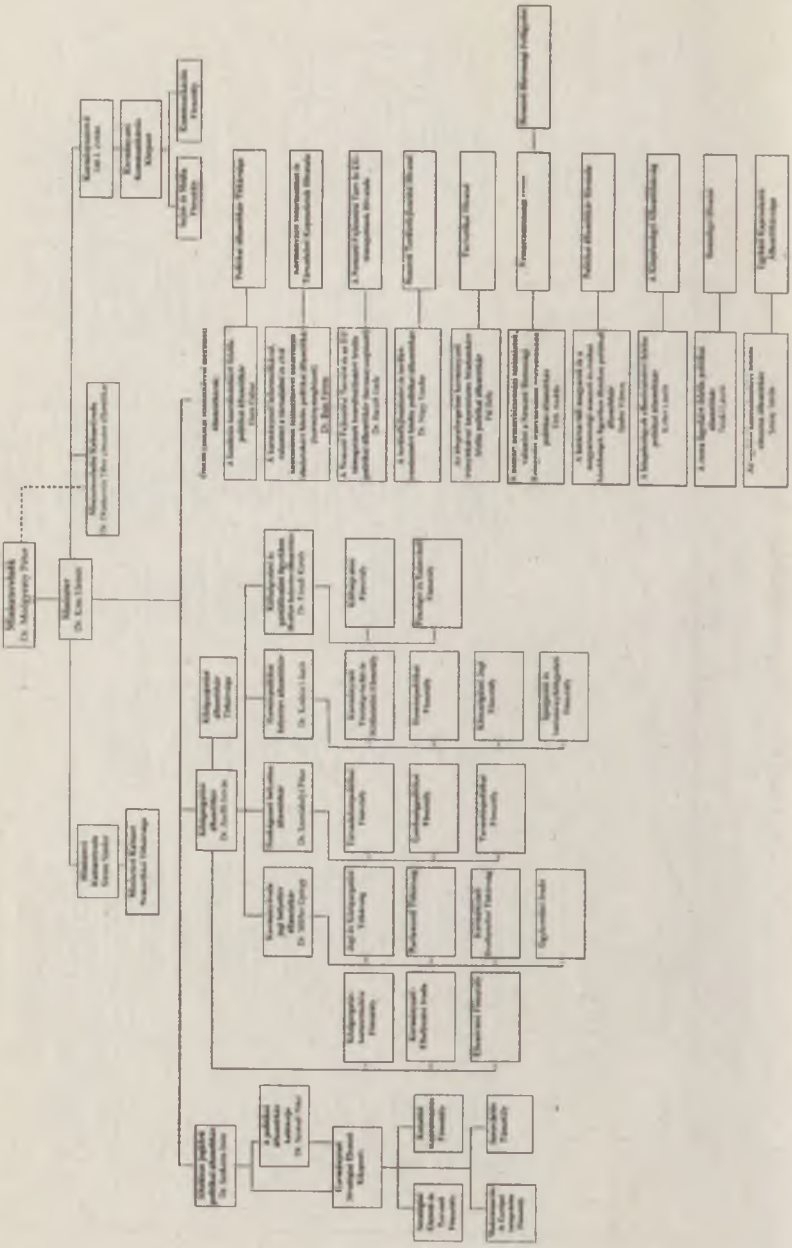

POLITIKAI GONDOLKODÁS

SCHLETT ISTVÁN

Az elemzés és a vádirat

Elmélkedés a műfajokról és a gondolkodásmódokról Kende Péter Két magyar politikai közösség *című cikke ürügyén*

Mint mindig, érdeklődéssel, most azonban gyakran feltámadó ellenérzések között olvastam Kende Péter írását. Érdeklődéssel, mert – mint minden jó írás – provokál. És ellenérzéssel, mert csapdát állít. Olyasmire késztet, amit politológusként bizonyosan nem szeretnék csinálni: „harcolni az igazságért" – azaz egy vádirattal szemben védőbeszédet, egy védőbeszéddel szemben vádiratot írni.

Vádirat (és egyben védőbeszéd) volna tehát Kende Péter írása? Szándéka szerint bizonyosan nem, hisz maga írja egyik helyen: „Szeretném világossá tenni az olvasó előtt, hogy – ugyanúgy, mint e dolgozat többi része – az előző két bekezdés is helyzetelemzés, nem pedig vádirat."[1] Akkor miért érzi mégis legalább egy olvasó – jelesül jómagam –, hogy a „vádirat" lenne az adekvát műfaj-meghatározás erre a szövegre? Velem, az én olvasatommal lenne a baj? Ugyebár érthető, hogy a „dolgozat" elolvasása nyugtalanná tett?

De miért tartja maga a szerző szükségesnek e megjegyzést cikke befejezéséhez közelítvén? Nem lehetséges, hogy azért, mert benne is kételyek támadtak írása műfaját illetően?

Nézzük mi is áll abban a két bekezdésben, ami után az idézett kijelentés áll. Ezek: „A 2002. évi kampány a Fidesz történetében is fordulat volt, amennyiben Orbán Viktor és vezérkara most először vette át a MIÉP és Torgyán József lázítóan »anti« hangütését. Az is lehet, hogy most először élte át az ennek megfelelő érzeményeket. (A retorika szokatlan élessége erre enged következtetni.) Mindamellett sikeres ez a retorika csak azért le-

hetett, mert 2002-re érett be az előző négy év vetése. A Fidesz kormányzásának négy éve alatt a magyar társadalomban elszunnyadó jobboldali érzelmek felszabadultak ama gátlások alól, amelyeket a kommunista korszak hagyott hátra, s amelyek még az új demokrácia első nyolc évében sem kaptak elég bátorítást ahhoz, hogy merjenek őszintén azok lenni, amik. Ahhoz, hogy ezt elérje, a Fidesz vezérkara évről évre szaporította a direkt beszédnél hatásosabb indirekt ösztönzéseket (ilyen volt például a Vasárnapi Újság ismételt dicsérete Orbán Viktor által). Ezenkívül a Fidesz megismételte a Magyar Kommunista Párt 1945–48 között alkalmazott fő politikai trükkjét: delegitimálni az ellenfelet. A nevezett korszakban az MKP politikai vezérkara és propagandaapparátusa azzal próbálta diszkreditálni a tőle jobbra álló (máskülönben demokrata, sőt baloldali demokrata) pártokat és személyiségeket, hogy valamiképpen, többnyire nagyon álságos vagy hazug módon, a Horthy-rendszerrel mosta össze őket (például Bethlen–Peyer-paktum, Magyar Közösség stb.). A 2002. évi Fidesz-adaptációban az alapegyenlet úgy hangzott, hogy az MSZP = Kádár-rendszer = Rákosi-rendszer = Kun Béla és Szamuely, ami kétségkívül megnehezítette Medgyessy Péter számára, hogy a keresztény magyar balközép reprezentánsaként találjon meghallgatásra.

A fenti egyenlet természetesen az MSZP minden szövetségesére vonatkozik, s a szélsőjobboldali tollforgatók értelmezésében úgy hangzik, hogy a liberalizmust a bolsevizmussal egy megszakítás nélküli kontinuum köti össze, hogy 1945-ben Magyarország megszűnt, s az ezt követő társadalmi változások bármelyikének mégoly részleges igenlése is egyenlő a kitelepítések és a kolhozrendszer helyeslésével, sőt állásfoglalás a magyar nők 1945. évi megerőszakolása, valamint a trianoni diktátum mellett. E tézisek természetesen a Fidesz egyetlen hivatalos vagy félhivatalos megnyilatkozásában sincsenek beleírva; a Fidesz politikájával csupán azt köti őket össze, hogy hallgatólag – de nagyon tudatosan! – az adott rá bátorítást. Hitler Adolf első nyilvános felmagasztalása 1945 óta is egy olyan szabad orvlövész hetilapban jelent meg... amelyet Orbán Viktor egy ízben kedvenc sajtóorgánumai között sorolt fel."[2]

Elemzés eredményei ezek az állítások, vagy egy vádirat részei? Hogyan lehetne e dilemmát feloldani? Akként vajon, hogy az állítások igazságtartalmát vizsgálnánk? De hogyan lehetne a bizonyítást elvégezni? Hogyan lehetne megnyugtatóan válaszolni a két bekezdésben sorjázó állítások kapcsán felvethető kérdésekre: igaz-e vagy sem, hogy „Orbán Viktor és vezérkara a MIÉP és Torgyán József lázítóan »anti« hangütését" vette át, hogy a Fidesz „a Magyar Kommunista Párt 1945–48 között alkalmazott fő politikai trükkjét" alkalmazta, hogy a Fidesz „a szélsőjobboldali tollforgatók" értelmezését „hallgatólag – de nagyon tudatosan!" bátorította stb.? Azt hiszem, ezeket az állításo-

kat csak elhinni lehet és nem bizonyítani; miként persze cáfolni sem. Lehet, hogy így van, lehet hogy nem.[3] Nem csodálom, hogy Kende Péter a bizonyítást nem végzi el. Mint ahogy azt sem, hogy pont e két bekezdés után érezte fontosnak kijelenteni: elemzést ír, nem vádiratot.

Ám elemzés-e az az eljárás, amely ilyenfajta következtésekre jut, és ilyesfajta verifikációt alkalmaz? Ha nem, akkor miről van szó? Mi mozgatja a szerző törekvéseit? Mi a célja, mi a jelentősége, mi a jelentése, egyszóval mi az „értelme" az effajta írásoknak?

Természetesen nem „szándékkutatással" kísérelek meg választ adni e kérdésekre; az könnyen csaphat át a szándéktulajdonításba, ami – túl azon, hogy csupán nem igazolható feltételezéseket eredményezhet – nem is illendő. A szövegelemzés – vélem – azonban segíthet. Kulcsot nyerhetünk annak eldöntéséhez, hogy elemzést vagy vádiratot (és védőbeszédet) olvasunk, s ennek nyomán meghatározhatjuk azt a *gondolkodásmódot* is, amely a szöveg mögött áll.

Kezdjük az idézett szövegrész egyik elemének elemzésével.

A politológus Kende Péter pontosan látja, hogy miként az MKP jelzett eljárása, akként a Fidesz „egyenlete" is az ellenfél „delegitimálását", „diszkreditálását" szolgálta. Ám miért kellett volna ezt a technikát a Fidesznek feltétlenül az MKP-től tanulnia? Vajon nem a politikában megszokott eljárásról van-e szó, ahol a „mi" és az „ők" elhatárolása, annak megindokolása, hogy miért „bennünket" és nem „őket" kell választani, efféle nyelvi fordulatokkal szokott megtörténni? Vajon csak a Fidesz használta-e azt a módszert, hogy ellenfelét a szél felé nyomta, kontinuumot feltételezve a liberalizmus és a bolsevizmus között? Azon persze el lehetne vitatkozni, hogy rokonszenves tulajdonsága-e a politikának, a politikusoknak az effajta harcmodor, azon is, hogy hol van az a határ, amíg súlyos következmények nélkül élni lehet vele, ám azon törekvés legitim voltát aligha érdemes kétségbe vonni, hogy egy választási kampányban önmagukat jó, ellenfelüket pedig rossz színben kívánják feltüntetni. Hiszen Kende Péter maga is él ezzel a módszerrel, egyfelől a Fideszt az MKP-val kötvén össze, másfelől felállítván – némi megszorítással ugyan – a Fidesz = szélsőjobb = Hitler egyenletet. Ő nem „diszkreditál"?

E cikkben természetesen nem arra keresem a választ, hogy helyesen vagy helytelenül, joggal vagy jogtalanul, igazolhatóan vagy igazolhatatlanul teszi-e, amit tesz. A kérdés az, hogy amikor ezt teszi, elemzést ad-e vagy vádiratot (és védőbeszédet) fogalmaz? Politológusként beszél-e vagy ügyészként és ügyvédként – régies szót használva: „pártvédként" – lép fel? A politológus vagy a politikus észjárását követi-e, a tudomány vagy a politika gondolkodásmódja tükröződik-e megállapításaiban?

Nos, a szerepek, a műfajok, a gondolkodásmódok közötti

csúszkálás az, ami nyugtalanná tesz ezen írás olvastán. Nem pusztán politikai állásfoglalás – amit az ember vagy végigfut, vagy továbblapoz annak tudatában, hogy ilyet vagy hasonlót sokat látott már –, de nem is elemzés, hisz szemünk újra és újra a politikai, sőt pártelkötelezettség és ellenszenv kilógó lólábába ütközik. De legalábbis olyan megállapítások sorába, amelyek igazolása elmaradt, illetve – és ez még inkább zavaró – hogy valójában el sem képzelhető esetükben sem a verifikáció, sem a cáfolat.

Bizonyításként lássunk néhány további példát, most már hosszabb idézetek nélkül, az olvasót a szöveghez utalva.

Már maga a cikk felütése is nehezen értelmezhető. Nem a meghökkentés zavar – a figyelemfelkeltésnek bevált eszköze a kiélezett fogalmazás. „Kettéfűrészelt ország", „végzetes megosztás" – idézi a publicisztikában felkapott fordulatokat –, és maga is él hasonló megfogalmazásokkal, noha „túlzásnak" tartja azokat. A helyzetképet ekképpen festi le: „A másikkal való azonosulásnak ez az indulatos elutasítása már-már az együttélés puszta lehetőségének kérdését is felvetné, ha másfelől nem tudnánk, hogy a politikán kívüli szférákban a két Magyarország nagyon is jól megfér egymással. Arról nem is szólva, hogy a választási kampány során, illetve azt követően egy pofon sem csattant el ebben az országban, hogy súlyosabb incidensekről ne is beszéljünk."[4]

De ha így áll a helyzet – és szerintem így áll, noha volt egy nap, amikor történtek incidensek, s egy-két „pofon" is elcsattant –, mi végre a drámai hangvétel? Miért kell a két (politikai) tábor létét mint a nemzet kettészakadását látni és láttatni, s azt feltételezni, hogy az egyik „vagy alig akar tudni a másik létezéséről, vagy egyenesen tagadja, hogy annak is helye van a közös nemzetben"? Nos, alighanem azért, hogy az egyik tábort – a jobboldalt, s ezen belül mindenekelőtt a Fideszt és egyáltalán nem utolsósorban Orbán Viktor személyét – hatásosabban lehessen bírálni, hogy ki lehessen mondani a bűnösséget: „Az ellenségesség-szítás egyetlen elfogadható modern politikai doktrínával sem egyeztethető össze (még Machiavelliével sem). S Magyarországon, amely 1919-et követő 40–50 évben nem egyszer próbálta ki, hogy hova vezet az ellenségkép kiszínezése, különösen csínján kell bánni az ilyen eszközökkel."[5] Az én olvasatomban legalábbis ez a szándék teremti meg az írás koherenciáját, ez képezi azt a bizonyos vörös fonalat, amely a különböző minőségeket – az elemző, illetve a politikai célzatú – szövegrészeket egységbe szervezi.

Mint már említettem, az elemző Kende számos állításával egyetértek, de legalábbis vitára alkalmasnak látom. Így például azt, hogy a jobboldal a nemzethez való viszonyt, a baloldal a demokráciához való viszonyt nevezi meg a két tábor közötti választóvonalként, s e dimenziók alapján határozza meg nemcsak

önmagát, hanem az ellenfelet is.[6] Legfeljebb annyit tennék hozzá, hogy az én tapasztalataim szerint mindkettő „kirekesztő" módon alkalmazza e kategóriákat: az egyik „nem nemzetinek" – kozmopolitának, alkalmanként nemzetárulónak –, a másik „nem demokratának" – a kilencvenes évek első felében inkább populistának, mostanában inkább autoriternek, szélsőségesnek, alkalmanként fasisztának – nevezve ellenfelét. Ám e tézist lehet igazolni vagy cáfolni, meg lehet vizsgálni, hogy csak az egyik vagy a másik is él a csoportkohézió megteremtésének ezen eszközével. Gondolom, arra a kérdésre is lehet választ találni, hogy egyenlő mértékben vagy az egyik inkább, a másik kevésbé teszi. Elegendő hozzá a különböző pártmegnyilvánulásokat végigolvasni, az ilyesfajta elfordulásokat megszámlálni, típusokba sorolni stb. Kende azonban ilyen eljárásokkal nem él; mint látni fogjuk, másfajtákkal azonban igen.

Hasznosnak tartom Kende azon javaslatát is, hogy a két tábor közötti ideológiai különbségeket a vallásossághoz, a magyar múlt megítéléséhez és „legeslegfőbbképpen" a kommunizmushoz való viszony mentén értelmezzük.[7] Valóban – bevallom, számomra némiképp meglepő módon –, a „kétpártosodás", a tömbösödés folyamatában e töréspontok mintha tényleg egyre jelentősebb szerepet játszanának. E megfigyelésről is lehetne tudományos vitát folytatni, ideológiakritikai elemzésnek alávetve a két oldal nézeteit tükröző dokumentumokat. Feltételezésem szerint a kutatás Kende több megállapítását igazolná, némelyeket korrigálna talán. Így hát nem az egyes állítások zavarnak, noha egyiket-másikat persze vitatnám. A „legeslegfőbb" problémát az értelmezések és értékelések módja jelenti számomra.

Lássunk néhány példát. Kendének alighanem igaza van, amikor megállapítja, hogy a „keresztény-nemzeti" gondolatra a baloldali választó „nem, vagy éppen hüledezve rezonál". Ám az elutasítás oka csak „annak a politikai militarizmusnak az újraéledése" lehet, „amelyet a »keresztény-nemzeti« szókapcsolat jelöl"? Kinek számára jelent „politikai militarizmust" az ominózus szókapcsolat s különösen a vallásosságra történő hivatkozás – ami ugyebár nem feltétlenül ugyanaz? Vajon a baloldali választó csak a „keresztény-nemzeti" szókapcsolatra reagál „hüledezve" vagy magára a vallásosságra történő hivatkozásokra is? Kende természetesen tudja, le is írja, hogy „a valláshoz, vagy pontosabban a keresztény egyházakhoz, azok tanításához és vezetéséhez fűződő viszony majdnem mindenütt Európában fontos differenciáló tényezője a bal-jobb skálán való elhelyezkedésnek". A baloldali választó a keresztény gondolatra ott miért válaszol fenntartással vagy éppen elutasítással? Ott is a „keresztény-nemzeti" szókapcsolat váltja ki az indulatokat? És bizonyos, hogy nálunk csupán a „politikai militarizmus" csiholja ki a baloldalból az ellenérzéseket? Nem lehetséges, hogy a „politikai militarizmussal" szemben „politikai militarizmus" (is)

áll? A „kereszténnyel" az „aufklárista antiklerikalizmus", miként Európában máshol, akként nálunk is? Úgy vélem, egy elemzésnek el kell jutnia ezekhez a kérdésekhez, különösen akkor, ha az elemző számára jól ismert összefüggésekről van szó.

Igen, a múlthoz, a múlt megítéléséhez való viszony is fontos differenciáló tényező, s az sem kizárt – bár talán olyan könnyen nem is igazolható –, hogy nálunk ez erőteljesebben hat, mint máshol a világon. Ostoba és illetlen dolog volna a Kende által megrajzolt pozíciók helyességét vitatni, hiszen maga is többször leszögezi: „vakmerő leegyszerűsítéssel" él. Ám annyit talán megjegyezhetünk, hogy a Fidesz retorikájában nem annyira, de legalábbis nem kizárólagosan a „nemzeti sérelmek" köré szerveződött a múltkép; hiszen a „modernitás európai mércéjét" alkalmazó baloldali felfogás ellenébe a „nemzeti polgárosodás" mércéjét (lásd Széchenyi-kultuszt) állította. Ami – jegyezzük meg – éppen nem a „szélsőjobboldallal való szerves összeolvadást" bizonyítja. A múltban – mondjuk a harmincas években – bizonyosan nem Széchenyi volt a „szélsőjobb" hőse, s aligha hinném, hogy ma ő lenne az. Egyszóval: hogyan kerül elő e kérdés taglalásánál ismét „a szélsőjobbal való szerves összeolvadás"?[8]

Lehetséges persze, hogy egyszerű félreértés a „nemzeti polgárosodás" programjának a „nemzeti sérelmekkel" való felcserélése, hiszen ez utóbbi fordulat Kende egy másik írásából vett idézet formájában jelenik itt meg; ám annyi bizonyos, hogy – úgymond – hasznos félreértésről van szó. Megteremti ez esetben is az alapot a Fidesz és a „szélsőjobb" összekapcsolására, ami ugyan a két tábor közötti értékkülönbségek megértését és leírását nem segíti elő, ám a Fidesz diszkreditálását, démonizálását igen.

Azt hiszem, e szemlélet diktálja azt az ugyancsak ebben az összefüggésben megfogalmazott állítást is, miszerint előbb „a radikális jobboldal zászlóbontása", aztán „az Antall-kormány jobbratolódásától való félelem", majd végül a „Fidesz fokozatos jobbratolódása" vonta „szinte automatikusan maga után" az SZDSZ-t és az MSZP-t összekötő közösség megerősödését.[9] A múlthoz való viszony vagy differenciáló tényező, vagy nem. Én igazat adok Kende Péternek abban, hogy igen. Nem kellett az állandó „jobbratolódás" a „kultúrharc" kirobbanásához; megkezdődött az már a rendszerváltás előtt. S egyik eleme valóban a múlthoz való viszony volt. Nem hiszem, hogy Kende Péter ne tudná: a baloldal és jobboldal múltképe nemcsak nálunk, hanem máshol is, nem csak most, hanem legalább egy évszázada jelentős mértékben különbözött. S bizonyosan tudja azt is, hogy nem a Fidesz „jobbratolódása" teremtette meg a szocialista és a baloldali-liberális múltkép azonosságát sem; létezett az már a 20. század első évtizedében is. Ha tetszik: a szocialista-polgári radikális és a (jobboldali) liberális-konzervatív erők között folyó „osztályharc" magába szippantotta már akkor a múlt kérdéseit.

Gondolom, a következőkben is így marad, jobb- és baloldalon egyaránt. A múlt meghatározásáért folyó küzdelem nyilvánvalóan folytatódni fog, bármennyire is tiltakoznak ez ellen a „hivatásos" történészek. A „múltépítés" a politikai gondolkodás szerves eleme már igen rég óta. Tudjuk azt is, hogy az erre irányuló szándék nem a tudományból ered, nem is a múlt feltárására irányul, hanem a politikából származik és a jövőt célozza meg.[10] A „múltat" persze – a dolog természetéből következően – a „hivatásosok" is mindig konstruálják, s bizony, állandóan újraépítik. Eléjük azonban – szemben a politikus „múltépítőkkel" – ebbeli tevékenységükben a tudomány szabályai bizonyos korlátokat állítanak. S ha a jobboldali – tehát politikai – múltértelmezés és a céhbeli történészek értelmezése nem is esik egybe most sem, miként ez általában történni szokott, a „hivatásosok" sem úgy vélekednek ma, mint „annak idején", a „Horthy-rendszer csúfos kimenetele és – főleg – a hitlerizmus világraszóló veresége" után közvetlenül.[11] Azaz: az akkori baloldali – tehát politikai – múltértelmezés teremtette „gátlások" feloldását egyfelől a történelemtudomány szemléletváltása is elősegítette, nem csupán a jobboldal megerősödése; másfelől pedig nemcsak a szélsőjobb állt elő új értelmezésekkel. Megtette ezt a mérsékelt jobboldal is – amennyiben létezik ilyen –, de persze, a baloldal egyes áramlatai is. Hisz végtére, ma már a baloldalon belül nem uralkodik a marxista, a kommunista szemlélet. Nem hinném, hogy ma még sokan lennének olyanok, akik mondjuk Bethlent, Szekfűt, netán Babitsot, vagy esetleg Bajcsy-Zsilinszkyt, Németh Lászlót, netán Illyés Gyulát a szélsőjobbhoz sorolnák...

Én sem gondolom, hogy a „kommunizmushoz való viszony" kérdése teljesen független lenne az imént taglalt témától, a „múltképek" problematikájától, ám az kétségtelen, hogy nemcsak a közelség, hanem a közvetlenség, a folyamatosság okán is vannak jelentős különbségek. Például az, amire Kende is figyelmeztet: a „személyes komponensek" nyilvánvalóan érzelmi többletet is adnak. És persze az is, amiről ugyancsak említést tesz: az MSZP-nek „a magyar közelmúlttal kapcsolatos kétértelműsége: mai, szociáldemokrata elvei szerint, valamint az alkotmányos jogállam iránti elkötelezettsége értelmében az MSZP visszamenőlegesen ítéletet mond a bolsevizmusról, elhatárolja magát annak szellemétől és gyakorlatától. De ezt inkább csak hallgatólag teszi, miközben ugyanakkor elvitathatatlan kontinuitás van, különösen a »káderek« vonatkozásában, az MSZP és az 1989 ősze előtti állampárt között. Ez a személyi kontinuitás kölcsönöz némi plauzibilitást annak a jobboldalról sűrűn elhangzó állításnak, mely szerint az MSZP kormányzása nem más, mint az 1990 előtti hatalomgyakorlás folytatása más eszközökkel."[12]

Megint azzal kell kezdenem, hogy az állítások nagy részével nemcsak egyetértek, hanem igazolhatónak is tartom őket. Tényleg jelen vannak a „személyes komponensek", tényleg van kétér-

telműség az MSZP álláspontjában, tényleg erőteljes a kontinuitás a „káderek" vonatkozásában, és persze az is igazolható, hogy az MSZP politikai gyakorlata soha nem tette kétségessé az alkotmányos jogállam normáinak elfogadását. Még a szóhasználatot sem vitatnám. Valóban, miért is ne nevezhetnénk „elkötelezettségnek" azt, ha valaki tartja magát egy bizonyos értékrendhez és törvényekhez? A jóhiszeműség ilyen esetekben, azt hiszem, kijár. (Persze – teszem hozzá – az én ízlésem szerint mindenkinek.)

Bizonyíthatónak – sőt, mondhatnám: bizonyításra nem szoruló ténynek – tartom a rendszerváltás megtörténtét is. Valóban, a „tényleges politikai gyakorlat fényében... nem állja meg a helyét" a fentebb idézet állítás, miszerint az MSZP-kormányzás „nem más, mint az 1990 előtti hatalomgyakorlás folytatása más eszközökkel".[13] Ilyesmit – gondolom – tényleg csak a politikusi észjárás, a politikusi indulat vagy a politikai érdek diktálhat.

De – kérdezhetném – hol maradt e jóhiszeműség, tényszerűség a baloldalon feltámadt félelmek korábbi tárgyalásánál? A Horthy-rendszer visszaállítására irányuló szándék feltételezése „megállta volna a helyét" az Antall-kormány „tényleges politikai gyakorlata fényében"? Csak a jobboldal félelmei indokolatlanok, vagy a baloldalé is? Vagy másként fogalmazva: csupán a jobboldal használta, használja fel politikai célokra a múlt árnyainak a felidézését, vagy a baloldal is megtette, megteszi azt?

És Kende Péter? Nos, úgy vélem, ő is ezt teszi. Egyfelől akkor, amikor Csurkára vezetve vissza, „az új magyar jobboldaliság alaptézisét" ekként határozza meg: „1989/90-ben korántsem zajlott le rendszerváltás, a hatalom még mindig ugyanazoknak a kezében van, mint annak előtte, hogy csak a színfalak változtak, de másküllönben a zsidók és a bolsik, Kun Béla unokái szolidan és magabiztosan ott ülnek a nép nyakán". Másfelől pedig akkor, amikor így fogalmaz: „A kilencvenes évek közepén keresztény-nemzeti irányba átforduló Fidesz lényegében erre az alapvetésre épült rá, vagy pontosabban ezt vette át."[14]

Valóban? A bizonyítás, persze, ismét elmarad. Sőt, mintha akaratlan ellenbizonyítás történne. Kende ugyanis a fentebb idézetteket így folytatja: „A Fidesz politikai ideológiája ugyan mentes maradt a Csurkára jellemző antiszemita felhangoktól, s az SZDSZ-ből jött Tellér Gyulának köszönhetően szaktudományos megalapozása is volt (»megalvadt kádári struktúrák lebontása«), lényegében azonban a politikai és gazdasági elit radikális kicserélésének csurkai eszméjét vitte tovább, illetve ültette át – 1998-tól kezdve – a gyakorlatba." Mi hát a csurkizmus „lényege"? – amit ugyebár a Fidesz ültetett át a gyakorlatba. A politikai és gazdasági elit radikális kicserélése volna az? Ez esetben a jelenlegi kormány is csurkista volna, hiszen – gondolom, ezt Kende Péter sem vitatja – a „visszacserélés" is meglehetősen „radikális" volt.

De félre a tréfát. Azt hiszem, az iménti tézis semmi más, mint a már eddig is megfigyelhető szélsőjobb = Fidesz egyenlet suly-

kolása, refrénszerű ismétlése. Mert ismétlem, a bizonyítás nemcsak hogy elmarad, hanem mintegy ellenbizonyításba fordul: „csodálkozik" azon, hogy a klientúrából a „mérsékelt közép" is kimaradt, majd „pretoriánus gárdáról" beszél, illetve életkori kritériumokat említ fel, mint a „Fidesz-kormányzás szociológiai vonatkozásait". Hogy helyesen vagy helytelenül, az természetesen más kérdés. De ha helyesen tenné is, azonos volna azzal, amiről Csurka beszél?

Láthattuk: Kende összefoglalása szerint sem. Az említett „szociológiai vonatkozások" bizonyosan nem a magyarok elleni (zsidó) „világ-összeesküvés" elfogadását tükrözik. Kende maga sem állítja, hogy az elitcserének lett volna ilyen motívuma. Akkor hát kinek az „eszméjét vitte tovább, illetve ültetette át a gyakorlatba" a Fidesz? Ha a „megolvadt kádári struktúrák lebontásának" tétele mégsem Csurkától ered, akkor az „új magyar jobboldaliságnak" nem csupán egyetlen formája és nem csupán egyetlen „alaptézise" van.

Aligha feltételezhető, hogy Kende nem tudja, sem „jobboldalinak", sem „kommunista ellenesnek" lenni nem csupán egyetlen módon lehet. De ha valaki – miként ő teszi – a kommunista múlthoz való viszonyban a „kommunistaellenesség központba állítása, illetve az attól való tartózkodás"[15] tényleg létező ***politikai*** dichotómiáját az ***elemzés*** szempontjaként fogadja el, aligha kerülheti el – még ha akarná is – az effajta „egyenletek" felállítását. Kommunistaellenesség = jobboldaliság = Csurka. A politikában bizony így készülnek az „egyenletek". Bizonyos helyzetekben az ellenfél ilyen „lényegét" tekintve; természetesen a másik táborból szemlélve. Így készült az az egyenlet is, amelyet Kende sérelmezett – persze, a másik táborban. Onnan nézve a „kommunistaellenesség központba állításától való tartózkodás" „kommunistabarátságnak", netán „kommunistaságnak" látszik. Még akkor is, ha az e pozíciót választók egyik csoportjának néhány még ma is aktív prominense a rendszerváltás idején éppen heves antikommunizmusával tűnt fel. Mert ugyebár, nemcsak a Fidesz „fordulhat" és „tolódhat". Onnan nézve ugyebár az történt, hogy „összenőtt, ami összetartozik".

Félreértés ne essék, a legutóbbi mondat nem Kende Pétertől származik. Ám ugyanazt a célt szolgálta, mint Kende egyenletei: az ellenfél diszkreditálását, delegitimálását, a saját tábor öntudatának megerősítését s efféléket – tehát politikai célt.

Természetesen igazat adok Kende Péternek abban, hogy egy politológusnak nem kell „hivatalból közömbösnek maradnia"[16] akkor, ha a politikában számára elfogadhatatlan folyamatokat lát. Persze, hogy nem. De az már korántsem mindegy, hogy politológusként vagy politikusként reagál, elemzést végez vagy politikai álláspontot fogalmaz meg. En úgy látom, ez esetben Kende az utóbbit tette, s voltaképpen egy Fidesz elleni vádiratot – s egyben az SZDSZ melletti védőbeszédet – fogalmazott

meg. Természetesen ehhez joga van. Ám a nézőpont megváltozásának, a politológus pozíciójának a politikus pozíciójával való felváltásának következményei vannak.

A politikai állásfoglalás nemcsak más célokat szolgál, hanem egy másfajta gondolkodásmód eredményeképpen születik meg, mint az elemzés. E gondolkodásmód nem jobb és nem rosszabb, mint az elemzés által feltételezett gondolkodásmód, miként a politika sem jobb és nem rosszabb tevékenység, mint a tudományos megismerés. De azt hiszem, az mindenki számára nyilvánvaló, hogy a kettő más. Más dolog a világ megváltoztatására, mint megértésére törekedni. Más dolog a „mi a teendő", mint a „mi az, ami van" kérdésén töprengeni. Az előbbi a politika részeként nyeri el értelmét, az utóbbi a jelenségek értelmezését, a folyamatok leírását célozza. Az előbbi eredménye a cselekvési program, az ellenfél leleplezése, az utóbbié az elemzés. Az előbbi a politika folytatása más – mondjuk így – a szellemi harc eszközeivel, az utóbbi a politikának mint tevékenységnek a „titkait", mibenlétét igyekszik feltárni, leírni. Az előbbit a politikai harc logikája határozza meg; nemcsak a célok származnak a politikából, hanem a kiváltott hatás is közvetlenül politikai.

Ennek megfelelően a címzett is más. Az előbbi esetében nem a tudományos közvélemény, hanem a „homo politicus", a cselekvő és nem az elmélkedő ember. Ez esetben a „bizonyítási" eljárás is más. Nem a tudományok esetében megszokott – és elvárt – verifikációs eljárás jelenti az igazolást, hanem a hitben való meggyengítés vagy megerősítés – nevezzük így: a konfirmálás – és így tovább, a politikai gondolkodás jellegzetességei szerint.[17] Természetes, hogy az adekvát műfaj is más. Nem a tanulmány, hanem a politikai publicisztika, a politikai röpirat stb. És hát – a vádirat s a védőbeszéd.

A műfaj helyes meghatározása azonban nemcsak az alkotót, hanem az olvasót is feladat elé állítja. Az olvasó is véthet „kategóriahibát"; azt ugyanis, hogy másnak olvassa a művet, mint ami. Ha téved, akkor vele szemben is jogos lehet az ítélet. Nem lú az, atyafi, hanem szobor – mondta volt az anekdota szerint Meggyessy Ferenc a szobrát arasszal méricskélő, s az eredmény láttán fejét elégedetlenül csóváló debreceni polgárnak. Én – tiltakozása ellenére – Kende Péter írásának vádiratként történő olvasását találtam az adekvát olvasatnak. Úgy látom, hogy a felhasznált retorikai eszközök, a következtetések, a szelekció, az ítéletek a politikai gondolkodás sajátosságait tükrözik, s egy politikai célt – a Fidesz diszkreditálását – szolgálják. Ha jól értelmezem, akkor nem az „igaz/nem igaz", az „erkölcsös/erkölcstelen", hanem a (a pártpolitikailag értelmezett) „jó vagy rossz", „baloldali vagy jobboldali" adja a helyes kódot a szövegértelmezéshez.

* * *

Igaza van-e tehát Kende Péternek vagy sem? Helyes-e, vagy helytelen a diagnózisa?

E kérdésekre két, egymásnak ellentmondó válasz adható. Elemzésként aligha fogadható el; legalábbis én úgy látom, a két politikai közösség – ha egyáltalán két politikai közösségről beszélhetünk ma Magyarországon – nem olyan, ahogyan az a cikkben megjelenik. Nem olyan a „jobboldal" – s ezen belül a Fidesz –, és nem olyan a „baloldal" sem, mint amilyennek ábrázoltatik.

Ám vádiratként olvasva a szöveg „helyes". Egy baloldali nézőpontból szemlélve a jobboldal „kórképe" ilyen. Ha „műfaj-meghatározásom" helyes, és Kende Péter valóban vádiratot (és persze védőbeszédet) írt, a politikai gondolkodás szabályait követve, akkor – vélem én – semmiféle szabályt, az illemszabályokat sem sértette meg. Egy politikai állásfoglalás természetszerűleg „pártos"; nem „lú" – elemzés – az, hanem „szobor": egy politikailag motivált konstrukció. Amit egy jobboldali nézőpontból szemlélő – ugyancsak természetszerűleg – elfogultnak, egyoldalúnak, torzítónak, igazságtalannak fog látni, s ami alighanem ellentmondásra, védőbeszéd (és persze, vádbeszéd) írására fogja késztetni. És ez így van jól, feltéve – teszem hozzá némi érzelmességgel, vállalt szubjektivitással – ha a demokratikus politizálás, a jó ízlés, a polgári illem szabályait senki nem sérti meg.

„Igaz" is volna egyszersmind e vádbeszéd, illetve a válaszként született védőbeszéd? Az igazságszolgáltatásban megszoktuk, hogy a vádbeszédre védőbeszéd a válasz, ám az „igazságot" nem a vádló és nem a védő, hanem a bíró mondja ki. Sőt, elfogadott szabály az is, hogy sem az ügyész, sem az ügyvéd nem lehet egyszersmind bíró ugyanazon eljárás keretében. Nos, a politikai vitákban kinek van felhatalmazása az „igazság" kimondására? Gondolom, mind az ügyésznek, mind az ügyvédnek lehet igazsága; az „igazságról" döntő bíró viszont – a demokratikus rendszerekben legalábbis – aligha létezhet. A pártot választó szavazók – a nép – ugyebár nem az „igazságot" mondja ki, hanem döntését értékei és érdekei alapján – no meg a pártok önmagukról és ellenfeleikről kialakított képeinek hatása alatt – hozza meg.

Mindenesetre Kende írását a Fidesz-stratégáknak is figyelmébe ajánlom. Egyfelől megfontolásra érdemes megállapításai miatt, másfelől pedig azért, mert e kulturált, okos írás elemzéséből okulhatnának. Választ nyerhetnének például arra a kérdésre, hogy retorikájukkal mindig a kívánt hatást érték-e el. Mondjuk, eltöprenghetnének azon, hogy vajon csupán a másik fél elfogultságai okozták-e, okozzák-e a félreértéseket, vagy maguk is hibáztak. Mert miért is volna érdemes egy politikusnak akár egyetlen hibát is elkövetnie, ha nem tanul belőle?

Schlett István vitacikkéhez (amelyet mint olvasatot tiszteletben tartok és nem kívánok viszontvitatni) csak egy betűhelyesbítés

erejéig szeretnék hozzászólni. Az elemzés tárgyát képező cikkem 123. oldalán „politikai militarizmus" áll ott, ahol a kéziratban én „politikai militantizmust" írtam. A korrektúránál ez sajnos elkerülte a figyelmemet, de a kéziratból látható, hogy „militarizmusról" nem beszéltem.

Kende Péter

JEGYZETEK

[1] Politikatudományi Szemle, 2002. 1–2. 131. o.
[2] I. m. 130–131. o.
[3] Mivel a „szabad orvlövész hetilap" felemlített cikkét nem olvastam, e megjegyzésem a „felmagasztalásra" nem vonatkozik.
[4] I. m. 122.
[5] I. m. 131.
[6] I. m. 122.
[7] Uo.
[8] I. m. 125.
[9] I. m. 123–125.
[10] A történelemtudomány és a politikai gondolkodás viszonyáról alkotott véleményemhez lásd: Schlett István: A magyar történelem a huszadik századi politikai gondolkodásban c. cikkemet. Századvég 2001. Tavasz.
[11] Politikatudományi Szemle, 2002. 1–2. 128. o.
[12] I. m. 126. o.
[13] Uo.
[14] I. m. 129. o.
[15] I. m. 126. o.
[16] I. m. 131. o.
[17] A politikai gondolkodás természetéről alkotott véleményemhez lásd: Schlett István: A politikai gondolkodásról. tanulmányomat. in: Demokrácia és politikatudomány a 21. században (szerk. Szabó Máté). Rejtjel Politológiai könyvek 12. Rejtjel Kiadó, Bp. 2002.

WELHAMMER ZSOLT

„Diszkurzív" gyakorlat és politika

Szöveghelyek a két világháború körüli évek magyar politikatudományából

„Tudom, ízlésem nem valami fennkölt;
de szégyenszemre be kell vallanom, hogy szívesen
odaadnám Thuküdidészt Aszpáziának vagy
Periklész valamely rabszolgájának hiteles emlékirataiért."
(Prosper Mérimée)

ELŐZETES MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

A címben feltüntetett idézőjel rögtön némi magyarázatra szorul. Először is részben hangot ad annak a beismerésnek, miszerint talán kissé idegenként hat a „diszkurzív" jelző használata a tárgyalandó korszak kapcsán, hiszen a politikatudomány egy későbbi fejezete az, amely a politikát – e megjelöléssel is utalva annak örökösen átrendezhető, konfliktusos viszonyaira –, szemben a hagyományos államjogi, államtani tematikákkal és az azokhoz kapcsolódó normatív elméletekkel, olyan valóságként igyekszik *megérteni*, amelyen belül a *konfliktusforrások* vizsgálatát mindenekelőtt a *vélekedés*, a „többféle módon konstruálható és rekonstruálható"[1] *jelentés* oldaláról végzi el. Az így működő tudományos apparátus nem kérdőjelezi meg a politikában elismerésre váró értékeket, csupán figyelmen kívül hagyja azokat, hiszen inkább a politikai jelenségek (így a politikai értékek) értelmezése során megszülető értelemkonstrukciók *működésé-*

vel, általános elméleti következményeivel foglalkozik, semmint azok normatív jelentésével vagy értékelésével.

Másfelől viszont tulajdonképpen maga a kifejezés is ismeretlen még a század első felének politikatudományában. Vagyis lehet, hogy diszkurzív politikatudományról beszélni esetünkben nem *korszerű* vállalkozás. Kísérletem ezért első hallásra kockázatosnak tűnhet, mely mintha arra törekedne, hogy egy mai, aktuális szemlélet, fogalmi apparátus segítségével *rekonstruálja* egy korábbi időszak tudományos gondolkodásának terét. Azonban mégsem erről van szó, pontosabban a rekonstrukciónak nem arról az általános eljárási rendjéről, amely homogén, dologi valóság módján kutatja fel vizsgálódásának tárgyát. Ehelyett, a témakijelölésnek azt a konstrukciós modelljét kívánom alkalmazni, mely a hozzáférés szempontjából nélkülözhetetlen kiindulási pont kijelölésére szolgál, s amelyet felhasználva a továbbiakban épp a fogalmi korszerűség mellett fogok érvelni. Mégpedig valahogy úgy, miként maga a rekonstrukció szándéka kerül kívül a *leíráson*. Tudniillik egy olyan leírásról van szó, amely a maga tárgyát sokkal inkább különböző megállapítások, megnyilvánulások metszéspontjában véli felfedezni, mintsem hogy a diszkurzív politikát a maga változatlan tárgyiságában előálló egységes tematikaként fogná fel.

Az az episztemológiai modell, amely egy ilyen szándék szolgálatába állítható, valójában *Michel Foucault* történeti-ismeretelméleti modelljét igyekszik követni, melynek alkalmazásával éppen azt kívánom elkerülni, amire Foucault maga hívja fel a figyelmet *A tudás archeológiája* c. módszertani alapmunkájában, ahol a „dokumentum"-feldolgozás új szempontjait elemezve tárja fel az egységes történeti emlékezet tarthatatlanságának okait. Foucault szerint ugyanis a történeti szöveghelyek korántsem olyan egyértelműen és egységesen szólnak hozzánk, mint ahogy azt egy olyan típusú, ha úgy tetszik, eszmetörténeti értelmezés véli, amely a történeti közösségek „kollektív emlékezetének" összefüggően és folyamatában kibomló, előálló igazolásaként rendezi egységbe és magyarázza a múlt dokumentumait. Az önmagában vett, tulajdonképpeni *magyarázó* emlékezet helyett sok esetben a folytatólagos diskurzuson kívül rekedt megszólalásokkal, írásművekkel találjuk magunkat szemben, melyeket talán célszerűbb inkább a maguk módján *beszélni hagyni*, hátha valami mást, valami újszerűt mondanak; még akkor is, vagy éppen annak ellenére, hogy az emlékezetünkben magát oly szilárdan tartó korszerű sorozatok jól összeálló, egységesnek mutatkozó képén ejtenek foltot. A meglepetésünkre szolgáló, mondjuk úgy, újat mondó szöveghelyek ugyanis sok esetben nem a megszokott elbeszélés, vagyis nem az *elsődleges* sorozat tagjai. Ennek ellenére biztosan állítható, hogy ez a megejtett folt, ez a *„töréspont"* is éppúgy korabeli, *egy* bizonyos történeti pillanat adekvát része: vagyis hasonlóképpen korszerű.

A töréspont bemutatása mégsem szolgálhatja azt a célt, hogy a nagy eszmetörténeti narratívák árnyékából egyszeriben elénk állítsa az elfeledett, *másodlagos* eszmék katalógusát. Az elfeledettséggel való puszta szembesítés továbbra is a leírás tárgyának „dologi alapját" erősítené, és nem tárná fel azokat a szabályszerűségeket, amelyek a korabeli beszédtárgy – jelen esetben a diszkurzív politika – *lehetőségfeltételeit* hordozzák.[2] Az elfeledett eszmetörténet egyszerűen a *dolgok* párhuzamos életrajzát írja meg, egy *alternatív eszmetörténetet* állít fel az eszmék főáramával szemben, de nem tér ki a tárgyképződés *működésének* bemutatására. Ha azt állítjuk, hogy a politikatudomány diszkurzív jelenségei az újszerű gondolkodás jegyeit mutatják, akkor az emögött meghúzódó problematika annak bemutatásában áll, hogy *hogyan* működik, milyen új szabályszerűségeket vezet be a politikai gondolkodás terébe a diszkurzív politikai beszédmód. A politikai beszédmód megváltozásának folyamatában azt kell szemmel követnünk, ahogyan a politikai cselekvési mezőben megjelenik a politikai tárgyak (Foucault szerint: „pozitivitások") más típusú viselkedésrendje, mely ezzel mintegy *önmagát vezeti be* a kijelölhető kontextus *gyakorlatába*.

Amennyiben tehát a leírás, mint módszer – mely a diszkurzív gyakorlat, mint diszciplináris határsértés oldaláról mutatja be, sorakoztatja fel egy tudásterület kordokumentumait, foucault-i értelemben vett beszédemlékeit – a folytonosság ellen tör, finoman kimutatva ezt ama bizonyos címbéli idézőjel közbeiktatásával, nos, akkor arra is választ kell adnia, hogy mit tart a gyakorlat leírásának relevánsan új, jelen esetben diszkurzív *kritériumának*. Ugyanis ily módon közelíthető egymáshoz a korabeli leírása, mint a határsértés korabeliségének adekvát tematikája, és a témamegjelölés alkalmazott módjának tartalmi leírása.

Az alapvető kérdés megválaszolásához, tehát, hogy akkor mit is kell értenünk diszkurzív tematikán, az említett korszakon belül keresek fogódzót. Ehhez a politika természetrajzának *Carl Schmitt* által bevezetett újfajta leírását érdemes segítségül hívni. Ennek oka az, hogy Schmitt veszi észre talán először azt a fordulatot, miszerint a modern politikai cselekvés logikájában megkérdőjeleződnek a bizonyosság ismeretelméleti alapjai, és a „politikai"-ként értelmezhető valóság kritériumai a polémikusság, a rivalizálás *egzisztenciális* tapasztalata körül rajzolódnak ki. Vagy ahogy ő fogalmaz: „a politikai világ pluriverzum, nem univerzum"[3]. Schmitt azonban a politikai szembenállásnak a politikai cselekvés logikáját meghatározó jelentősége szempontjából a polémikusság nyelvi funkcióin túl konkrét történeti, empirikus apparátussal támasztja alá megállapításait. Ezért nála a kizáró logika magának a politikai cselekvésnek a *konstitutív* eleme, *nem* pusztán a politika *nyelvi* fordulatának tematikus jegye. Ezzel együtt Schmitt a politika újabb történetében felismert azon problematikus vonást is jelzi, mely szerint a kon-

textusokban kibomló, eltérő értelmezésekbe illeszkedő cselekvésekre alkalmazott kategorikus, *hagyományos* felépítésű fogalmak, identikus meghatározások sok esetben csak formális definíciókhoz vezetnek. Ezért a jelentések csak egy bizonyos határon belül lehetnek érvényesek, illetve bírhatnak magyarázó erővel, egyébként pedig maguk is definíciós viták, a helyesnek, igaznak vélt jelentésért folyó küzdelem célpontjaivá válnak. Lehetőség, viszonylagosság, változás, határfogalom és más hasonló fogalmak jelzik ezt a paradigmatikus fordulatot, mely a politika valóságát a *megkülönböztetésen* alapuló racionalitás konkrét formáin és specifikus jegyein keresztül írja le.

A megkülönböztetés elkerüli a tartalomkijelölés és a definíciórögzítés mozzanatát, és helyette a szituációban való „egzisztenciális részesülés és részvétel"[4] megértést erősítő, majdhogynem azt egyedül biztosítani képes, egzisztenciális kondicionáltságára összpontosít. És bár Schmitt a *politikai* cselekvés motívumait vezeti vissza a *barát–ellenség* alapú megkülönböztetés kritériumára, megfigyelésének elsősorban episztémikus jelentősége van. Ennek kifejtése egy másik dolgozat feladata lehetne, mindenesetre a politikai cselekvés értelmezésének változása kapcsán szerzett tapasztalatok világosan jelzik, hogy a korabeli társadalmi, politikai intézményeknek is az azonosság–elkülönülés aktuális állapotaiban kell megtalálniuk új helyüket; így nem véletlen, hogy például a magyar szerzők is a politika- és eszmetörténetben oly sokszor tárgyalt, egyébként már ismert tematikus elemek (kormányzat, demokrácia, állam stb.) új elhelyezésére törekszenek. Mindezt, eme érzékelhetően megváltozott politikai és társadalmi „morfológia" keretén belül teszik, amint azt érvelésem is alá kívánja támasztani a következő oldalakon.

Ezzel együtt a diszkurzív politika korabeliségéről szóló kijelentés tarthatóságához szükségesnek tartok egy előfeltevést. Ez az előfeltevésem pedig abban áll, hogy az említett ún. diszkurzív témák *léteznek*, és megtalálhatók a korszak tudományos irodalmában, továbbá kiolvashatók belőlük azok az újszerűség- és előzetességjegyek, melyek alapján egyáltalán megengedhető az egyébként oly problematikus diszkurzív jelző használata. Ez nem fogható fel elméleti *rekonstrukcióként*, a szónak abban a problematikus értelmében semmiképpen sem, hogy esetleg hozzá kívánna tenni valamit a felmutatott munkákhoz, vagy egységbe kívánná foglalni azokat egy nagy ívű történeti narratíva keretén belül. A következő oldalak sokkal inkább igyekeznek felvonultatni valamit, megmutatni azokat a politikai tudásterületeket, melyek problematikusnak látják a politika változó vagy éppen újonnan feltáruló arcait. Eszerint – mint arra a cím is utal – nem megállapításokat, értékelési szempontokat kívánok adni az elemzéshez, hanem egyszerűen *témákat* igyekeztem keresni. Témákat, melyek a politikai cselekvést ri-

valizáló intenciók, viták, konfliktusok, lehetőségek tereként írják le, és egyben a tudományos beszédmód *viszonyaiban* megváltozott gyakorlatot követnek.

Helyzetemet azonban némileg megnehezítheti, hogy a szerzők önkényes kiválasztásának vádját valószínűleg oly módon tudnám csak kivédeni, ha megfelelő válasszal szolgálnék arra nézve, hogy milyen relevanciát tulajdonítok a következő oldalakon érintett tudományos munkáknak, illetve, hogy miért éppen ezeket tartottam fontosnak megemlíteni. Erre a magyarázatra azonban nem kerítek sort, aminek két oka is van. Egyrészről az alábbi írások a maguk korában tulajdonképpen különösebb visszhang nélkül élték utóéletüket, a második világháború után pedig folytatás és továbbgondolás nélkül maradtak. Ez a tény csak erősíti a „folytonossághiány"[5], relevanciakritériumokat bizonyos értelemben figyelmen kívül hagyó módszertanának fent jelzett létjogosultságát. Másrészről a tárgykijelölés szempontjai a kontextus kijelölésén keresztül a diszkurzív politikai gondolkodás *szabályait*, gyakorlatát igyekeznek nyomon követni, nem pedig a történeti pozitivitás dokumentatív teljesítményeit segítségül hívni.

Mindenesetre, amit Lánczi András a magyar politikatudomány történetének egészére nézve megállapít, azt nyugodt szívvel ajánlhatjuk a következő oldalak elé is: „Ez a tradíció egyszerre gazdag és szegény, de *van.*"[6] Ezen a ponton talán érdemes kiindulni e sokatmondóan tömör megjegyzés utolsó, egyszavas megállapításából.

A POLITIKAI FOGALOMHASZNÁLAT ANOMÁLIÁI

A XX. század első felében született magyar politikaelméleti munkák közül néhány problémafelvetéseiben is hordozza azokat a kérdéseket, melyek egyedül a politika megváltoztatható, újrarendezhető valóságának tapasztalatából következhetnek.

Mindazonáltal a változó, dialogizáló politika és annak elméleti feldolgozása nem tartozik a korabeli magyar politikatudományi irodalom leggyakoribb tematikái közé. Az egyik ellenpéldát *Ottlik László* munkássága szolgáltatja, akinek több írása alapján is ez utóbbi tényt próbálom meg alátámasztani. Ottlik *Diktatúra és demokrácia* c. cikkében található az a megállapítása, amelyben sokatmondóan épp a „szóhasználat dinamikájára" utalva írja, hogy „demokrácián" az állampolgárok többségére támaszkodó kormányzatot, azaz demokratikus *kormányformát* kell értenünk.[7] Ez a „dinamizmus" ebben az értelmezésben több tanulsággal is szolgál. Mégpedig többek között azzal, hogy egy fogalom használatának anomáliáin keresztül élesen mutatja a politikai jelenségek kellően nem differenciált, általános megközelítésében rejlő félreértéseket vagy felületes megállapí-

tásokat. Az értelmes politikai fogalomhasználatot az határozza meg, hogy felismerjük a fogalom összetett jelentéseit, továbbá tisztában legyünk azzal, hogy mikor, milyen értelemben használjuk azokat. A gyakran használt „demokrácia" kifejezés jó példa erre, hiszen az, „mint alkotmányjogi preszuppozíció a »népszuverenitás« elvének,... mint államforma »népköztársaságnak«, a Bentham-féle elv »szociális utilitárizmusnak« s a demokratikus társadalomfilozófia »demokratizmusnak« nevezendő, hogyha célszerű terminológiát akarunk használni."[8]

A „célszerű terminológia" használatának lehetősége megbontja az egységes fogalomhasználat gyakorlatát. A „demokrácia" politikai valósága a nyelvi alkalmazhatóság kritériumait is egy nem átfogó magyarázat kereteihez igazítja, melyen belül csak abban kell egyetértenünk, hogy az adott alkalmazási módnak *is* helye van. Az ottliki alapvetés e tekintetben úgy szól, hogy „van a diktatúrának egy fogalma, amelyre senki sem fogja mondhatni, hogy nem az – s amely a demokráciának összes lehetséges koncepcióival összeegyeztethető".[9]

A „szóhasználat dinamikája" jól mutatja, hogy a demokráciaprobléma kapcsán nem az arról folytatott vita az izgalmas, hogy mi a demokrácia, mint *kormányforma*, hanem sokkal inkább az, hogy egy adott politikai fogalom esetében *hogyan lehetséges* azon kritériumok sajátos rendezőelvét figyelembe venni, melyek a fogalom értelmét nem *meghatározzák*, hanem bizonyos jelentések folyamatos kizárásán keresztül *kijelölik*. Létezik a nyelvhasználatnak egy „demokratikus" módja, mely annak alkalmazóját eleve megfosztja attól, hogy az alkalmazás kritériumainak meghatározott készletéből merítsen. A demokratikus politika és a liberális filozófia ezeket a kereteket nem a politikai hagyományon belül keresi, csupán az érzelmi szükségleteket a divat, a kényelem, az individuális érdek új „müthoszaival" igyekszik kielégíteni. Ami nyitva áll előttünk ebben a használati módban, arra vonatkozóan csak a – már említett –„szóhasználat dinamikája" mutathat javaslatot, más tekintetben viszont „semmi reményünk sincs arra, hogy a világ összes »demokratái« megegyezzenek abban: mit értsenek »demokrácián«."[10]

A demokráciafogalom problematikus használatának példáján keresztül Ottlik világos válaszkísérletet tesz arra a kérdésre, hogy mi a politikatudomány feladata a „közélet hullámai" közepette, épp a publicisztikai irányoktól való mentesség igényével fellépő „tárgyilagos ismeret" leírásán munkálkodva. A jelentések megfelelő intenzitásának kidolgozására tett javaslata szerint a politikatudománynak ún. „értékeszmék bemutatásán" keresztül ki kell alakítania a differenciált, vagyis megfelelően árnyalt jelentésekkel dolgozó, ám az elfogadott kategóriák alkalmazásában mégis egységet mutató fogalomhasználat tudományos feltételeit. A leginkább kifogásolt „kifejezésekben való szegénység" orvoslására pedig a paradigmafogalom újrafelfe-

dezésén keresztül nyílik lehetőség. Pontosabban a „paradigma" szó eredeti jelentésében rejlő problematikus határértelmezés és határtermészet alkalmazásával. Eszerint egy társadalmi jelenség azon értelmezési „határértékek" között nyerhet végső soron kategorikus értelmet, amely értelmezések még eleget tesznek a jelenséghez tartozó „ideáltípus" leírásához tartozó kritériumoknak. A határfogalomnak ez a változata ugyanakkor némi ellensúlyt képez azzal a jelentésével szemben, amely a *demokratikus* szóhasználat sokszínűségében tárult elénk. Ugyanis a határfogalom, vagyis a jelentések „limitatív köre" egy „nem realizálható eszményt fejez ki", mely épp azt biztosítja, hogy „a tulajdonságok határtalan sokaságának mulandó, határozatlan kapcsolatai helyett bizonyos eszményi tulajdonságok határozott mérték szerint való összefüggései valósuljanak meg".[11]

Az utóbbi azonban inkább kiegészíti és pontosítja az előzőt, mintsem valódi ellentmondást szülne. A határfogalom az értelmezési lehetőségek leszűkítésével valóban megszabja a szóhasználat alkalmazási feltételeit, azonban eme lehetőségek kijelölése *sohasem* normatív céllal történik. A fogalmak adott „limitatív körébe" foglalt, rendelkezésre álló és megmutatkozó érvényességi feltételek rendje, és az ennek működtetése során formálódó elfogadott közös rend nem az egyetlen lehetséges rend, de mint aktuálisan fennálló, az „érvényesnek elismert *normákhoz*" való alkalmazkodás és *egyetértés* révén egyedüliként elfogadott. Az érvényesség annak az *esélyét* jelenti, hogy a fennálló politikai hatalom által közvetített közösségi normák valóban követésre találnak az adott közösségben. A normatív rend végső soron nem a közösség végső, változatlan állapotát írja le, csupán a közösnek elfogadott szabályok révén kirajzolódó társadalom pillanatnyi „formáját" adja meg. Továbbá azt a felismerést erősíti, hogy az ilyen normativitás minden esetben egy konkrét „fejlődő valósághoz" köthető, vagyis az értelmezésnek egy olyan kondicionált esetéhez, ahol a fogalmak többé-kevésbé elfogadhatóak, vagy éppen elutasítást érdemelnek. A fogalmak, jobban mondva egy bizonyos „határfogalom limitatív körével" van dolgunk, mely az ideáltipikus társadalmi jelentés keretein belül biztosítja a fogalomhasználatot, úgy, miként az ott és akkor értelmesnek tekinthető. Jóllehet Ottlik maga is világossá teszi, hogy ezt az elméleti pozíciót Weber nyomán fejti ki, mégis, megállapításának – mondhatni – igazán váratlan fordulata a „határfogalom" terminus különös ízében rejlik12. Jóllehet egészen más bukkan vele felszínre, mint amit alig valamivel korábban Schmitt jelez a *határdefiníció* elméleti alkalmazásával; hiszen nála az e fogalom körül formálódó definíciós kísérlet a kivételes, a különös, mint a szabályt *kívülről* megmutató, gyakorlati következményekkel járó helyzet vagy eset értelmet közvetítő funkciójára mutat rá[13]. Ezzel szemben Ottlik a helyesnek elismert fogalomhasználat motívumainak *belső* világát tárja fel a „határfogalom" segítségé-

vel, és éppen hogy az elismert, a beszélők közössége által osztott jelentések *körén belül* látja a dolgok elfogadható magyarázatát. Mindazonáltal az így használt fogalomban is benne rejlik a határsértés elméleti és gyakorlati lehetősége, igaz, *nem* kap olyan funkciót, mely *feltételként* számolna a határsértésben rejlő értelmezési potenciál további kiaknázása és az ebből fakadó következmények szempontjából. A legérdekesebb az, hogy Ottlik később sem kapcsolja össze a kétféle problematikát, annak ellenére, hogy – mint arra később módunk lesz kitérni – ő maga is foglalkozik a schmitti elmélet recepciójával.

Megkülönböztetve tehát más, organikus szerveződésektől, az emberi társadalmak legfőbb ismérve éppen az, hogy nem természetszerű ez az összetartozás, hanem a „*kooperáló alanyok egyetértésén alapszik*".[14] Ez sem elegendő azonban, ugyanis a közösségi alanyok együttműködésének fogalmi kritériumait is korlátok között kell értelmeznünk, épp a határfogalmak alkalmazásának módszertani sajátosságaira való tekintettel.

De miért lényeges ez a társadalom „formája" szempontjából? Leginkább azért, mert ezzel kizárhatók a vonatkozó szóhasználat szélső esetei. Az együttműködés kapcsán is tudnunk kell azt, hogy ez alatt mit is értünk valójában. Jóllehet a „társadalmi harc" abszolút fogalma kívül esik a „társadalomfogalom körén", mégsem biztos, hogy bizonyos körülmények között ez mindenki számára olyan egyértelmű. Épp emiatt van szükség a társadalmi küzdelem játékszabályainak *általános* kidolgozására; másfelől viszont ily módon lehetőség nyílik az olyannyira fontos „szubjektív" szempontok beiktatására, amelyek arra szolgálnak, hogy megerősítsék a „társadalom alapításához" szükséges valamikori egyetértő aktus kikezdhető fikcióját: nem tudjuk, mikor, kik állapodtak meg a szóhasználat elfogadottként megismert módját illetően, mégis tudjuk, hogy miről beszélünk.

Az egyetértés, tehát komoly küzdelem eredménye. Ez a küzdelem azonban kizárólag a „kooperáció eszköze" lehet. Nem létért folyó „vagy-vagy" kimenetelű, hanem egy olyan küzdelem, amelyben a vita a békés együttélés szolgálatába áll, és az egyeztetést tartja szem előtt: „a harcnak [...] a győztes küzdő csupán bajnoka"[15]. Ottlik ebben a vonatkozásban is más jelentést kölcsönöz a társadalom és a politika polemikus jelenségvilágának, mint a politikai küzdelem kapcsán azt Schmitt teszi. A magyar szerző még véletlenül sem abban látja a problémát, mintha a konfliktus kioltása magának a politikának a lehetőségfeltételeit számolná fel, és „*semlegesítené*" a *politikaiként* értelmezhető cselekvés egész kritériumrendszerét16, hanem éppen ellenkezőleg, az ún. „*szélsőséges fogalomhasználat*" kezdi ki a politikai rendezés alapjait. A megegyezésre való törekvés tehát itt a politikai konfliktus központi rendező elve, míg Schmittnél csupán a szembenállásban részes vitázó felek *egyikének* egzisztenciális tapasztalata (*barát*).

Ottlik a továbbiakban finom különbséget tesz, megerősítve, hogy az egyetértés nem az együttműködés meglétén múlik kizárólag, mert az úgynevezett *„egyetértő harc"* is elengedhetetlen funkcionális eleme az aktuálisan elismert társadalmi formának.[17]

A valóság politikai átértelmezésének megfigyelése ugyanakkor magában hordja annak lehetőségét, hogy a politika akár a gyakorlat, a cselekvés egyfajta sajátos formáját is jelölheti. Jóllehet, ez a probléma vagy megfigyelés nem volt új keletű már az általam tárgyalt időszakban sem, a kérdés egy más megközelítésből mégis érdekes adalékokkal szolgálhat. Ottlik egy másik írásában[18] utal arra, hogy a politikus, mint a gyakorlati cselekvő típusának egyik jellegzetes alakja, a ráhatás sajátos törekvését tartja szem előtt, mihelyst kapcsolatba kerül a valósággal. A valósággal való találkozása rendszerint az átalakítás, az átformálás akarati aktusában ölt testet, mégpedig mindig egy bizonyos eszmény jegyében. A ráhatás azonban *nem* a helyes uralkodás és hatalmi alárendelés kialakításának klasszikus tematikáját újítja fel, hanem a *viszonyok* elrendezésének, alakításának szándékát jelenti. Vagyis nem a hatalom *külső*, mondjuk úgy, látható összefüggéseit érinti ez a típusú leírás, hanem a *viszonyként* értelmezett hatásgyakorlás módját, tekintettel arra, hogy a politikus (Ottlik más politikai cselekvőről ebben az értelemben nem beszél) autonóm intenciókat épít be azokba a viszonyokba, amelyeken keresztül e hatást érvényre juttatja.[19]

Ottlik korábban idézett írásának egyik részlete ezt a distinkciót még jobban megvilágítja. Ez a részlet a diktatórikus rezsimek jellemzéséről szól, pontosabban ezen túlmenően arról, hogy az ilyen hatalmi rendszereknek nem annyira a szemmel is jól követhető struktúrája, vagy államelméleti leírása az, ami igazán figyelemreméltó és fontos szempont, hanem a valóság újfajta formálásának az a specifikus módja, *ahogyan* kiépül és működik a diktatúra. Ugyanis az elnyomó, zsarnoki típusú politikai formációk *sine qua non*ja, hogy a nyilvánosság, illetve az abban formálódó *világnézetek* értelmes vitát közvetítő kognitív funkcióját szüntetik meg.[20] A világnézetre nevelés diktatórikus ideológiai alapjai végtére is ugyanazt a szerepet töltik be, mint a valóság politikailag orientált értelmezési módjainak, a politikai gondolkodás úgymond elfogadott (demokratikus) változatai. Meghatározzák az elválasztásnak azt az elvét, amely mentén a helyesként elismert, illetve a kirekesztett viselkedés kritériumai kialakíthatóak. Ez az intenzitás a *viszony* módján, a világnézet kirajzolódásához szükséges aktuális tér megpillantásán keresztül, és nem strukturális szempontok szerint kerül elemzésre, ami lehetővé teszi a hatalmi berendezkedések átfogó történetébe foglalt elbeszélésekből kimaradt szempontok megragadását. Hiszen „végtére minden államhatalom képvisel egy bizonyos világnézetet, ...mindegyik különbséget tesz a megbízha-

tó »jó« polgárok, ('les honnêtes gens') és a megbízhatatlan, szubverzív elemek ('les gens mal intentionnés') között, ...magának is gondja van arra, hogy az ifjúság »nemzeti szellemben« nevelkedjék és hogy valamilyen, legalábbis »laikus«, erkölcsi oktatásban is legyen része".

A demokrácia és a diktatúra közötti *tartalmi* különbség nem csak emiatt válik elfogadhatatlanná, hanem az okból is, hogy itt lényegében a világnézetek és vélemények intenzív vagy kevésbé intenzív játékáról van szó; arról, hogy a diktatúrák által kínált új politikai mítoszok csupán kitöltik azokat az üresen hagyott élményterületeket, melyre esetleg egy másik – mondjuk, demokratikus politikai elveken felépülő – politikai világnézet nem volt képes. A politikai érzületek ily módon történő mozgósítása, felfedezése viszont korántsem jelenti azt, hogy mindez eredendő ellentétét képezné egy elképzelt esszenciális demokratikus tudatnak. A diktatúra után nincs közös felejtés, csak a közös tanulás egy újabb szakasza kezdődik. Az egyeduralkodó világnézetet nem lehet kitörölni vagy megszüntetni, csupán más vélekedéseket lehet mellé állítani: nem a szubsztantív jó győzedelmeskedik a rossz felett. Jobban mondva, ha ezt mégis így gondoljuk, akkor önmagában ez sem más, mint egy újabb politikai mítosz; a győztes demokráciának, a saját referenciális keretein belül kialakított mítosza. A demokratikus politika, mint a diktatúrától *különböző* normatív rend tehát azért felelős, hogy valódi polemikus közeget teremtsen a korábbi egyeduralkodó nézet köré, hogy *demokratizálja* a tanulás, a nevelés hétköznapi formáit.[21]

AZ ELFOGADHATATLANSÁG POLITIKÁJA

A politika nyelvi fordulatának tapasztalata körül olyan típusú logikát is érlelődni láthatunk, amely a politikai szembenállás formáit a modernség élmény- és tudástípusához jól illeszkedően, ontológiai problémaként igyekszik megalapozni. A szóhasználat dinamikájának kérdésköréhez képest meglepően erőteljes sorok közepette találkozhatunk Réz Mihály politikaelméletével, aki szemben azzal, miszerint az elfogadott „szóhasználat dinamikája" körül kialakított diskurzus jelezné a politika sajátos értelmezési módjának teoretikus nehézségeit, az ún. „imponderabíliák" megragadásának kísérletében rajzol meg egy hasonló típusú problematikát *A politikai tudomány határai*[22] című tanulmányában. A politika általános elmélete, mint „a politikai kérdések teljes megoldásának" elképzelt kompilációja, itt úgy kerül szembe a valósággal, midőn a teoretikus megközelítések sokasága épp az általános társadalom- és politikaelmélet kimunkálásának hiábavalóságára mutat rá.[23]

A politikai, társadalmi valóság mozgatórugói teljességgel kiszámíthatatlan – „imponderábilis" – erők, vagyis a politikael-

mélet hiábavalósága *tárgyának* természetéből ered. Nincs két olyan egyforma történeti szituáció, melynek elméleti, tudományos magyarázata elfogadható általános megfigyeléseket eredményezhetne az eltérő időben mutatkozó politikai jelenségek *folyamatos* értelmezésében.[24] A politikai jelenségek teoretikus feldolgozásának nehézsége és tulajdonképpeni reménytelensége épp a valóság történéseivel fennálló sajátos viszonyából, különös kapcsolatából ered: a valós tények a politika világában az elméletek ellen dolgoznak. Ez egyfelől a politika, mint empirikus tudomány lehetőségének létjogosultságát kérdőjelezi meg, másfelől kétségessé tesz minden historicista, vagy holista társadalomképet.[25] Kiemeli ugyan, hogy a politikai tudományosság körébe vont és megvizsgált tényezők maguk is folyton változók, azt azonban szükséges minimumnak tartja, hogy a jelentések körében egy bizonyos történeti, politikai alakzatra vonatkozóan *önmagában* érvényes megfigyelést tegyünk, azzal a céllal, hogy legalább helyüket és felismerhető jegyeiket számításba vehessük. Itt a fogalomképzésnek a megértés szempontjából elengedhetetlen konszenzusáról van szó, éppúgy, mint azt – igaz, időben későbbi fejleményként – a „szóhasználat dinamikájának" fogalmi teljesítménye is mutatta. Eszerint „...ha meg is tudnók állapítani a kölcsönös okozati összefüggések azon sorozatát, mely az intézmények és a viszonyok között mutatkozik – ami ha egyes esetben ki is lenne mutatható, igazsága csak viszonylagos – még akkor is csak az állam *bizonyos* típusára érvényes igazságot találtunk, melyek – *a változás szükségképpeni folytonossága* következtében – egyetemes értékkel nem bírhatnak s miként a múltra nem találók, a *jövőre* sem lehetnek irányadók."[26]

A politika „egyetemes értékeiről" egy még érdekesebb vonatkozásban is szó esik a szöveghelyen belül. Eszerint a politikai cselekvéseknek nem is biztos, hogy sok közük van ahhoz, hogy az igazság felismerésében megadják vagy megvonják támogató szándékukat, pontosabban, lehetséges, hogy a politikai helyzetek megoldása nem a jó vagy helyes politika – hol békés, hol harcosabb – érvei mentén formálódik. Amint egy *másik*, esetleg beláthatóan helyes politika *elfogadhatatlanságáról* van szó, akkor az elfogadás kizárásában egészen más szempontok érvényesülnek. Mégpedig azért, mert a politikai helyzeteknek léteznek olyan kontextusai, egyedi életformái, tapasztalatai vagy gyakorlatai, amelyek *egzisztenciálisan* zárják ki az új típusú értelmezésekben és javaslatokban való megegyezés lehetőségét. De miről is van szó?

Történelmi *események* egész során keresztül láthatjuk, hogy egy mégoly nehezen kimondható politikai igazság elfogadása is más politikai, társadalmi pozíciók számára a legközvetlenebb módon kerülhet szembe magának az életben maradásnak a kérdésével. Az ilyen történelmi helyzetek kézzel fogható élethelyzetekben aktualizálódnak, ahol a politikai *döntést* nem az igaz-

ság felismerése vagy belátása mozgatja, és a döntés struktúrája sem a mérlegelő, megegyezésre törekvő észhasználaton alapul, hanem egy egészen más típusú *racionalitáson*, az „érdek és a szenvedély" engesztelhetetlen igazságán. Réz meglátása szerint – s ez az ő esetében koránt sem jelent relativizmust vagy kontextualizmust – a történelminek nevezett események hosszú listája mindig *egzisztenciális* döntések eredménye, olyan döntéseké, amelyeknek megvannak a maguk egyéni motivációik, s amelyeket azért sem lehet a mérlegelő ész konszolidált javaslataival, argumentatív szempontjaival összevetni, mert *rendkívüli állapotban* születnek. Olyan szituációban, amikor arról kell dönteni, hogy – Schmitt-tel szólva – „az idegen másléte a konkrétan fennforgó konfliktushelyzetben az egzisztencia saját fajtájának tagadását jelenti-e?[27] Ez az egzisztenciális politikai problematika Réznél a következőképpen fordul át az elfogadhatatlanság kimondásába: „Összeomlóban egy régi osztály, pusztulásának haszna bizonyítható. De aki annak híve, érzése annak mást mond, értékeket lát benne s azoknak nagy becset tulajdonít; és az az osztály maga, ha látja, hogy kezéből kiveszik a hatalmat, fogja-e nyugodtan nézni az absolut igazság diadalát?"[28]

A politikai típusú érvelés, tehát a már elfoglalt pozíció szituatív alátámasztását szolgálja, és csak saját alkalmazóját helyezheti ama bizonyos „absolut igazságon" belülre, mely elfogadhatatlanná teszi a másik érvelő egyébként ugyancsak ily módon konstituált „absolut igazságát". Az élet, a harc politikája, hiszen „...absolut igazságként állít fel viszonylagos igazságokat. Gyakorlati szempontból ez gyakran szükséges, és szükséges az is, hogy terveit ne a maga teljességében tárja fel. Argumentatiója sem lehet szabatos, mert mindig ad hominem kell argumentálnia".[29]

Ami itt előttünk kibontakozik, az érezhetően kívül esik azon a politikaértelmezésen, vagy politikaképen, mely azzal az elvárással fordulhat a politikai cselekvők felé, hogy az „absolut igazságot" tárják fel a politikai közösség előtt; ennek ellenére a tapasztalat mégis mást mutat. A helyes cselekvés kritériumai a „viszonylagos igazság" formájában, ám az „absolut igazság" tekintélyével felruházva sajátosan politikai ésszerűséget mutatnak, amennyiben sohasem közvetítenek pontos, kiszámítható törvényszerűségeket, hanem csak és kizárólag bizonyos jól behatárolható *hatáselemeket*. Ez a hatás bizonyos esetekben, a puszta életben maradásra korlátozódik: a saját igazság kimondása a politikai harc által fenyegető eltűnés elfogadhatatlanságában opponál a versengő másik nézettel, *ideológiával*. Az igazság *birtokosa* az ideologikus állításban erre a védelemre rendezkedik be – éppen ez az ideologikus funkció egyik lényege –, és ezen logika alkalmazásával *különböztet meg* vagy integrál.[30] A politika természetrajzának ilyen leírása a másiknak az „elfogadhatatlan" szükségszerű módján való megjelölésével a meg-

különböztetés alkalmazásában fedezi fel az egyetlen tetten érhető racionális magyarázatot a politikaként meghatározott cselekvési terület („politikai tudomány", mint a politikai cselekvés elemzési területe) eredményes meghatározásához. Jóllehet, az ideologikus tudás nem feltétele az „elfogadhatatlanság" kognitív megalapozásának, mégis egyértelmű, hogy sok esetben mozgásba hozza a politikai cselekvő egzisztenciális félelmeit az „élethalálharc" megélése során. A kognitív feltételek annyiban elengedhetetlenek, amennyiben az el nem fogadás kimondásának szempontjai az oppozíció felismerésében rögzülnek. Az aktuális *viszony* módján ez akár végleges, feloldhatatlan ellentét is lehet, azzal a megszorítással, hogy tudnunk kell, nem általában a politikai viszonyok *státusáról* van szó, hanem csakis arról a *konkrét* szituációról, amelyen *belül* kialakul egy ilyen „ellenséges érzület". Ez nem véletlen, hiszen, mint azt említettük, Réz törekvése pontosan arra irányul, hogy a politikai viszonyok konkrét egzisztenciális motivációit helyezze az eszmetörténet által tematizált nagy mozgató elvek elé. A politikai közösségek (párt, frakció, kormányzat stb.), illetve azok tagjai is a „politikai élet tényeinek világában"[31], vagyis gyakorlati politikai kérdések kapcsán tett megoldási javaslataikkal összefüggésben kerülnek konfliktusba egymással, így az ezek kapcsán elfoglalt pozíciók az egyes konkrét eseteken belül újrarendezhetők. Vagyis valóban nem az adott viszonyok véglegesek, csupán egy adott konfliktus hordozhat magában végleges, feloldhatatlan ellentéteket.

„A POLITIKA MINT BARÁTSÁGOS ÉS ELLENSÉGES ÉRZÜLET"

Az állami tevékenységek „külső milieuje", „erőinventáriuma"[32] körében aktuális viszonyként, hatásösszefüggésként értelmezett politika gyakorlatát tehát, a korszak hazai társadalomelméleti szerzői közül néhányan oly módon interpretálták, miszerint a politika polemikus természete nem a „helyesként" vagy „helytelenként" megítélhető cselekedetek, célok vagy javaslatok értékelése körül orientálódik, hanem egy sajátos oppozíciós viszonyban megragadható védelmi stratégián. A Réz által használt terminológia, a fentiekben említett „elfogadhatatlanság" kifejezés már pontosan jelzi, hogy miről is van szó, jóllehet, ennek kapcsán további következtetésekre idézett tanulmányában nem kerít sort. A szituáció, melyben Réz gondolatmenete szerint az elfogadás elmarad, a politikai *harc* tulajdonképpeni döntő mozzanata: ebben a szükségszerű védelmi aktusban sűrűsödik a szembenállás egzisztenciális tétje. Az elfogadhatatlanság kimondása valóban a nagy társadalmi struktúrák történeti, mint láttuk, egzisztenciális következményekkel terhes kontex-

tusában és mozgásegyüttesében számol az eltűnés–megmaradás végzetszerű alternatívájával, ahol is „önmagát védi osztályunk, pártunk, felekezetünk és védi legszentebb – egyéniségünkkel válhatatlanul egybeforrott – eszményeinknek létérdekét".[33]

Egy pillanatnyi kitérőre azonban ennek kapcsán sort kell kerítenem. Ez pedig a következő. Ha mindazzal, ami Réz Mihály soraiból az engem érdeklő problematika vonatkozásában kiolvasható, és amit a folytatólagos továbbgondolás módján az időben utána következő szerzők írásaiban szívesen olvasnánk, nos, ha mindazzal tehát mégsem találkozunk a következő mintegy két évtized magyar politikaelméletében, akkor valami hasonló jelenséggel van dolgunk, mint amire a módszertani bevezetőben már utaltam. Mégpedig azzal, hogy a korszerűség érve ezen a ponton talán különös létjogosultsággal bír, amennyiben épp azt próbálja meg bizonyítani, hogy az „újfajta ésszerűség és a belőle fakadó sokféle hatás"[34] nem illeszthető egy tisztán rekonstruálható gondolkodástörténetbe, értelem-összefüggésbe. Az elfogadhatatlanság konstrukciója, mely a politikai eszmék, érzületek *strukturált* szemléletét vezeti be a politika valóságának *belső* (reflexív) leírásába, a folytonossághiánnyal érintve szinte kizárólag *önmagával* dialogizál, és ily módon *önmagáért* is beszél; másképpen nem is tud megszólalni, hiszen egy folytatás nélkül maradt tudományos diskurzus korabeliségében35 magára hagyatva jut csak szóhoz. Nem kerül kapcsolatba a politikaelmélet későbbi reprezentációival, melyek viszont ennek ellenére – vagy éppen hasonló okok miatt – szintén azzal vonják magukra a figyelmet, mint amire korábban a politikai elfogadhatatlanság leírása már rávilágított. Az újabb elméleti változatokban (az 1930–40-es évek tudományos teljesítményeiben) megjelenő politikai ellenségességfogalom valami hasonló problematikát jelez, az újabb (tudományos) szöveg–dokumentumok felbukkanása hasonló kognitív tartalmat, mondjuk úgy, tematikus elemeket mutat. Mint mondtam, az újabb változatok politikai ellenfélről-ellenségről beszélnek. Ezúttal tehát ez utóbbiakat érinteném, úgy, mint a saját korukban hasonlóan *önmagukért* beszélőket.

A magyarázó elvként a politikatudomány számára ez idő tájt felfedezett specifikus „barát–ellenség" alapú megkülönböztetés, mondhatni, lényegében néhány Carl Schmitt-recepció formájában van csak jelen az 1930-as évek magyar politikatudományában. Az első említés *Dékány István* egy 1932-ben megjelent tanulmányában található erről az újabb, szavaival szólva, „teoretikus kísérletről".[36] Az „elfogadhatatlanság" dékányi változata a schmitti szöveg nyomán fogalmazódik meg, még akkor is, ha nem elsősorban a „politikai nézőpont önállósága és speci-

fikuma", vagyis „mint minden lehetséges ellentét elmélyítése"[37] oldaláról közelíti is meg azt.

Dékány sokkal inkább a pszichológia lehetőségeit keresi a megkülönböztetés politikai kritériumaiban. A belső, viszony alapú leíráson túl, annak is egy lélektani megközelítését alkalmazza, ily módon a „politikait" mint értelmezési viszonyt felváltja egy „eszme-" és „érzületszerű" viszonnyal.[38] Ennek az aspektusnak a következményeire még visszatérek majd annál a pontnál, ahol az „érzületi feszültség" a vita kontextusában kerül a politika, mint sajátságos élet homlokterébe.

A Dékány művének megjelenése utáni évben, 1933-ban találkozhatott a korabeli olvasó először *Korniss Gyula* kétkötetes munkájával, *Az államférfivel*. Korniss is recipiálja a schmitti elméletet, mégpedig egy nagyon fontos megfigyeléssel kiegészítve. Eszerint a politikainak nevezett cselekvések gyökere egy sajátos viszonyra, a barát–ellenség kategóriapárban megragadható szembenállásra vezethető vissza, mégpedig azzal a fontos tulajdonságával együtt, hogy ez a szembenállás – miként Korniss hangsúlyozza – nem pusztán egy absztrakt értelmezési keret, hanem minden esetben konkrét helyzeten alapuló döntés következménye.[39] Az eredeti szöveghelyből különösen azt fontos kiemelni, hogy Korniss a „normatív értelemben", illetve a „politikai élet tényeinek világában" értelmezett oppozíció közti különbségre helyezi a hangsúlyt. Eszerint a barát–ellenség megkülönböztetés mindig „a valóságban" történik, hiszen az „ellenséges viszonynak" – akárcsak az „elfogadhatatlanság" stratégiájának – nagyon is konkrét, egzisztenciális jelentősége van, nem pedig képzelt státusa. Az egzisztenciális tét az adott politikai szerep intenzív megélésében az identitásteremtés felelősségteljes elköteleződését eredményezi. Ezen túl pedig a kiengesztelhetetlenséget a közbeszéd szintjén is konkrét politikai cselekvések jelölik ki, ami újfent a gyakorlati tapasztalat közelébe hozza a teoretikus érveket.[40]

Másfelől a „nyilvános ellenség, aki – tehát – a közösség érdeke, s nem az egyéni érdek szempontjából áll a másikkal szemben", feltételezi, hogy a politikai kritériuma egy konkrét nyilvános közösségen belül működteti a megkülönböztetés kódjait. A „barát–ellenség" kategóriapár segítségével azonban nem csak ez a megkülönböztetés válik a szükségszerű csoportosítás vagy közösségteremtés politikai gyakorlatának eszközévé, hanem a szembenállás konkrét megfigyelésében a rivalizálás, a vita tapasztalati tere és működési módja is körvonalazódni látszik. Az „érzületi feszültségek" elsősorban a politikai vita terében, és nem az „ellenség végső megsemmisítésének" jegyében keletkeznek.

A versengő politika teoretikus közegét, tehát a korabeli magyar gondolkodók igyekeztek azokhoz a szempontokhoz közelíteni, amelyek inkább a konszenzusra törekvő, mérlegelő politi-

kai vita természetrajzát igyekeznek leírni. A következőkben ilyen tematikákat felvonultató szöveghelyeket kísérlek meg áttekinteni.

„... CSAK MINT PLURALE TANTUM JÖHET LÉTRE VALAMIFÉLE POLITIKA"

Az „absolut igazság" politikája nem hagyja figyelmen kívül azt, hogy a rajta kívül álló mások is élethalálharcot folytatnak. Az elfogadhatatlanság logikája paradox helyzetben találja magát, hiszen kérlelhetetlenségében a véglegesség önbeteljesítő jóslata szembesíti őt az el nem fogadás továbbiakban feleslegessé váló pozíciójával.[41] Ezzel összefüggésben azonban másról is szó van, méghozzá *általában* a politikai vita funkciójáról, ha úgy tetszik, immár „normatív értelemben": „A kiegyensúlyozottság gépies életmódra, politikai harciszonyra vezet, amidőn eleve leszereli azt, akinek vität kellene folytatnia."[42]. Az elfogadhatatlanság politikája ezek szerint kénytelen magát alávetni a mérlegelő vita szabályozó formációinak, ám miközben kényszerűen elfoglalja helyét a politikai vita folyamatai és technikái között, szükségszerűen magával viszi azokat az érveket is, melyek kizárólagosságra törekvése mellett saját racionalitása alapján érvényesen felhozhatók. A világnézeti, ideológiai vita jobbára eme kényszerű kompromisszum mentén, ám mégis a képzelt rossz ellen folyó küzdelem jegyében zajlik: a vita hallgatóságát ily módon arról kell meggyőzni, hogy a másik fél álláspontja azért elfogadhatatlan, mert *egyéni* és nem *közérdeket* képvisel, ahol eszerint a közérdek elutasítása kizáródik a vita referenciális teréből.[43] A kizárólagosság sajátos intenciója az elutasíthatatlanság státusának nyomasztó szuggessziójával terheli meg a vität, ezen keresztül pedig a politikai közösséget érő legnagyobb veszteséget helyezi kilátásba, amennyiben mégis elutasításra kerülne. Ennek legfőbb oka talán az, hogy a politikai vitában ismertetett világnézeti programokban többnyire életcélok fogalmazódnak meg, amelyek mindig jól lefesthetők egy végzetszerűen nagy ívű politikai koncepció keretén belül.

A nyilvánosság működésmódjába illeszkedő politikai vita nyelvhasználata azt mutatja meg, hogy „az életcélok *területe a viták harcmezeje*"[44], vagyis az életcélok, mint a politikai világnézetek által jól körülhatárolható, egységesnek mutatkozó területek a vita során mindig más megvilágításba kerülhetnek, és védhetőnek hitt bástyái mögé óhatatlanul is eljuthatnak a vele ellentétes érvek. Ennek ellenére a politika cselekvő alakzatai *ab ovo* azért lehetnek csak azok, amik, mert mindig valami mással szemben hirdetik céljaikat, illetve határozzák meg magukat. A vita mozgásának, játékának épp az a lényege, hogy a rivalizálás folyamatos fenntartása mellett a felek mindig *döntésre* akarják

vinni a dolgot, mégpedig a különféle reprezentációk és projektumok teljesítményeinek szükségszerű összehangolásán keresztül.[45] Márpedig ahhoz, hogy egyáltalán „politika támadjon", a reprezentációnak az egymásra vonatkoztatott, és egymással szemben felvonultatott meghatározások sajátos, önigazoló állításaiból kell kibontakoznia.[46] Vagyis a politikai vita egyszerre mutatja meg egyfelől jól racionalizálható, érdekeken, ésszerű érveken orientálódó megfontolásait, másfelől pedig az „absolut igazság", az „átmelegítő eszmények", a „hangulati elem" nehezen megfogható lélektani apparátusának erőteljes befolyását.

A vitában megmozgatott különböző értelmi-érzelmi motívumok szerepe, egyáltalán a vitában alkalmazott beszéd kettős természete persze a retorikában már régóta ismert tény. Azonban ehelyütt a szerzők ilyen irányú tapasztalata másra hívja fel a figyelmet. Ugyanis itt nem a retorika korabeli állapotáról van szó, hanem arról a felismerésről, miszerint a felvilágosodás hagyományába illesztett racionális politikai beszéd és gondolkodás is hordoz magában homályosnak tűnő élmény- és tudáskészletet, sőt folyamatosan használja is azokat. A politikai programokon keresztül magyarázatot (interpretáció), a valóság kritikáját és elfogadását (legitimáció) nyújtó világnézeti, ideológiai tudás más típusú tudáselemeket is implikál, olyanokat, melyek az azonosulás (identitás) módján, az *„általában vett ész"*[47] számára nehezen azonosítható összetevőket is szállítanak az elfogadhatatlanság megélésének folyamatába.[48] Logikus, jól levezethető érvekkel szemben is működőképesnek bizonyulhatnak a politikai szembenállás (ellenség) vagy egymásra találás (barát) „nem valami megfontoláson alapuló" kifejező jelei. Tudásunk eme rejtélyes közvetlensége felfüggeszti a tisztánlátást segítő ismereteinket, újabb szakadáspontot iktatva be a megismerés folyamatába. Ezt a „törésjelenséget"[49] ismeri fel a már felidézett *Makkai János*, akinek korabeliségén keresztül is a jelentésváltozás újszerűsége mutatkozik meg, és aki a politikai tudás és viszonyok régi-új rejtélyéről ő a következőképpen ír: „A politikai tevékenység voltaképpen nem egyéb, mint a politikai hiedelemmel való élés gyakorlata. Ezért a politika tudományának új nagy feladata az kellene hogy legyen, hogy megvizsgálja: a társadalom hogyan él a benne élő politikai hiedelemmel."[50] Vagyis a bennünk „élő politikai hiedelem" más típusú racionalitása határozza meg közéleti szerepvállalásunkat, valamint a politikai közösség viszonyainak emocionális összefüggéseit, kiiktathatatlan „érzületeit".

Mindamellett a vita kibomlásában közreműködő alaktalan erő, és az egész politikai „értékelés élénksége" a vita *természetén* túl, annak sajátos *közegét* is új megvilágításba helyezi. Nevezetesen azt a közeget, amelyben a politikai konfliktusok, szembenállások és vonzalmak állandó mozgásba kerülnek. Ez a mozgástér a közösség széles körén belül alakul ki, a politika

működését meghatározó specifikus szembenállás pedig – legyen az mégoly konszenzusra törekvő is –, új *társadalmi alakzatokat* (közvélemény, szélesedő politikai közönség) éppúgy megérint, mint a politika *hagyományosnak* mondható résztvevőit. Tisztán látszik tehát, hogy a legszélesebb körű viták, így a parlamenti választás, vagy a kormányzati, parlamenti munka kritikus vagy éppen támogató értékelése, mint a politikai tapasztalat elemei, a hatalomhoz segítő akarat, a „*közönség*" nélkül elképzelhetetlenek.

„DE SZÜKSÉG VAN CÉLKIBONTAKOZTATÓ TÁRSAS KÖZEGEKRE, »KÖZÖNSÉGEKRE«"

A politika közönségének kérdése a korszakon belül mind szociológiai, mind politikatudományi írásokban megjelenik, igaz, e tekintetben is inkább az újszerű kísérlet módján. Az ez irányú elméleti törekvések arra hívják fel a figyelmet, hogy a problematika nem tárgyalható az intézmények, szervezetek államtani megközelítésein belül, mert a politikai-szociológiai értelemben vett közönség olyan anonim *csoportokon* keresztül formálódik, amelyek túlterjeszkednek a *hagyományos* vagy pozitivista perspektíván, mi több, elsősorban nem is csoportjellegű karakterükkel tűnnek ki.[51] A „szervezetlen alakulatok" politikatudományi feldolgozásának addig szinte kizárólag államtani, jogi tematikáit az új típusú feldolgozási módszerek, például Dékány önvallomása szerint is, a szakítás jegyében érinti. Az új módszer a „szervezetlenség", „anonimitás", „megfoghatatlanság", „megkötetlenség" fogalmaival jelzi, hogy tovább nem halogatható a pozitivista diskurzus felülvizsgálata. Bár, igen nehéz feladat vár az ilyen társadalomtudományi vizsgálatokra, s a célravezető irányt Dékány maga sem meri kijelölni, pusztán az e tárgyban tapasztalható nagyfokú „definiálatlanság" veszélyeire hívja fel a figyelmet.[52]

A közönség a korabeli szöveghelyek értelmezése szerint maga is olyan, mint a vita természete: széttartó, versengő, konfliktusokkal teli. *Célja* egyetlen egy lehet, mégpedig az, hogy mindvégig anonim maradjon, mert a közvélemény az egyes, pillanatnyilag preferált értékek és célok *kihordásának* közege. A kötetlen, szervezetlen állapot nem pótolható semmilyen „állami racionalitással", a politikai hatalom nem is válhat bizalmatlanná a közvélekedéssel szemben: az mindig a többségi „iránytartalom" felé mozdul el. A politikai vita ennek ellenére nemcsak a politikusok világnézeti álláspontját tárja elénk, hanem a megvitatás útján való kormányzásnak is biztosítéka. A politikai közönség korántsem mondható semlegesnek – hiszen álláspontokat fejt ki –, sokszínűnek viszont annál inkább. Dékány egészen addig a megállapításig megy, hogy a közvélemény megítélésében nem

szabad érvényesülniük a különböző *értékmegfontolásoknak*, ami azért is szembeötlő, mert a téma oly kevés kutatója közül – amint arra néhány sorral lejjebb példát is találunk – kevesen adtak hangot ilyen *semleges* véleménynek.[53] A dékányi álláspont egyszerűen a *változást*, mint jelenséget tartja szem előtt, vagyis a közhangulat olyan összetettségét, amelyet, úgy érzi, nem értünk meg, ha társadalmi struktúrák képleteibe, vagy az erkölcsfilozófia normatív rendjébe igyekszünk beilleszteni, s így azokon keresztül próbáljuk megítélni azt.

A vitatkozó közvélemény a maga „szervezetlenségében", „céltalanságában" úgy tűnik, a vita, a véleményütköztetés másfajta típusát folytatja le, mint az egyénenként polemizáló politikai „közönség". Emlékezhetünk rá, a szóhasználat kérdéskörében még a fogalmaknak arról a „limitatív köréről" volt szó, mint amely feltétele kell, hogy legyen az értelmes, kifejezéseit megfelelően alkalmazó politikai párbeszédnek. Igaz, ennek keretében egy adott vita során kifejtett véleményekkel összefüggésben inkább a meggyőzés *hogyanjára* terelődött a figyelem[54], a világnézeti alapú vitában rejlő egyeztetési – az „elfogadhatatlanság" miatt keletkező – nehézségek ellenében is.

Megemlítendő, hogy ugyancsak az ésszerűség mentén történő véleménycsere híveként találkozhatunk *Szirtes Artúrral*, aki a közvélemény „kultúrpolitikai ideálok" szerinti „helyes" kialakításában látja a politikai közönség érdemi célját; vagyis a közvélemény, mint tömegjelenség megfigyelése normatív szempontokkal egészül ki. Világosan kifejti, hogy a nyilvános politikát elsősorban az „egyének vitájában" képzeli lefolytathatónak, mert ez nyújt lehetőséget a „tudományosan pontos, sokirányú megfigyelésre": a szervezett politikai formációk a „hangulati elem" kiszűrését teszik lehetővé, valamint azt, hogy a tudatos társadalomszervezés és közösségépítés feltételei megteremtődjenek.[55] A szükséges feltételeket az ellenőrzött közvélemény kívánatos „kultúrtávlatainak", „kultúrfejlődésének" tükrében kell megteremteni. Mint látjuk, itt már egy egészen másfajta megközelítés alkalmazásáról van szó, amely a kultúrdimenziók beemelésével lényegében morális, ha úgy tetszik nemzetpolitikai küldetést szán a *helyes* irányba fordított közvélemény számára.

Amennyiben ezen a ponton azt hangsúlyoznám, hogy ez utóbbi megközelítés milyen helyet foglal el egy politikai jelenséghez fűzött teoretikus beszéd kifejlett állapota felé vezető gondolkodási folyamatban, vagyis azt keresném, hogy mennyiben osztozik a politikai polémia, mondjuk úgy, *régi* (pl. „helyes közvélemény", „a tömegek ostobasága"), illetve *új* (pl. „a közvélemény szüntelen tevékenysége", „szabályozott közvélemény: a közvélemény halála", „a népi tendenciák változó tartalmúak") típusú leírásának természetében, akkor túlmennék eredeti szándékomon. Mégpedig éppen azért, amiért az egyéb diszkurzív tematikák korabeliségét sem egy többé-kevésbé érezhető *átmenet*

megragadásában, hanem az önmagukért *beszélő* szöveghelyek *újszerűségének* reprezentációjában idéztem fel korábban. A leíró elemzés ily módon igyekszik megőrizni a szöveghely „pozitivitását", vagyis szabályképző funkciójának integritását. Mindenre tekintettel, mintegy zárásként, egy rövid magyarázatot még érdemes lenne fűznöm az imént elmondottakhoz.

ZÁRÓGONDOLATOK

Az ide kívánkozó rövid magyarázatot az indokolja, hogy bizonyára nem elhanyagolható ellentmondás fedezhető fel a korabeliségen belül az újszerűség felmutatása, és egy keletkezéstörténet bemutatásának szándékos elmaradása között. Az újszerű kimondatlanul is magán viselheti az eredetiség ismeretelméleti következményeit, és a keletkezés leírásával eshet egybe. Ráadásul ezzel egy olyan tagolást is implikál, ami már önmagában is kialakíthatja a régi és az új közti értékhierarchiát, melyet viszont éppen elkerülni igyekeztem. Jelen esetben mégsem erről van szó, és erről az újszerűség, korábban talán nem eléggé árnyalt, más irányú jelentése gondoskodik. Ez pedig lényegében nem más, mint a Foucault által *szabályszerűségnek* nevezett azon diszkurzív gyakorlat, melyen belül a „verbális teljesítmény létezését biztosító és meghatározó kijelentő funkció működik".[56] Az újszerűség itt tehát inkább egy *másfajta* tudományos beszédmód gyakorlati *alkalmazását* jelenti, ami azonban nem egyenlő azzal, mintha az elemzés részévé tett korabeli tudományos beszédmód kívül esne más alkalmazási szintek, vagyis a kontextus gyakorlatán. A tematikus, tárgyi sajátosságok, melyekre a bevezetőben már utaltam, csak egy *belső*, vagyis tematikus, tárgyi szabályszerűség alkalmazását érintik, más tekintetben nagyon is kézenfekvő a beszédszervezés egyéb szintjeinek kereszteződése. A korabeliség megállapítása a maga módján is ilyen kereszteződésekkel számol, hiszen természetesnek veszi az adott korszak nyelvi teljesítményeinek átvételét: nem szakad ki az egyéb gyakorlatok egymást átszelő, aktuális világként (kontextus) mutatkozó sokféleségéből. Nyelvi szempontból felismerhető (magyar nyelvű szöveghelyek; stiláris, logikai szempontoknak megfelelő kifejtés), a tudományos beszédmód aktuális rendjéhez (folyóiratok, könyvkiadók szerkesztési, kiadási szempontjai, korabeli tudományos reputáció kritériumrendszere) igazodó kijelentésekről van szó, melyek ezzel együtt új fogalmakat, jelentéseket, tartalmakat is kidolgoznak. A tudományos diskurzus részeként dokumentált szövegek leíró elemzése azonban leginkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy az írások így megmutatkozó újszerűségén keresztül nem egy jól körülírt *definíció* jut szóhoz, hanem mindenekelőtt egy *szélesedő* tudományos *gyakorlat*.

JEGYZETEK

[1] Paul Ricoeur: *A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés* (In: Szociológiai Figyelő, 2002/1–2, 60–77. o.), 69. o.

[2] Michel Foucault: i. m.: 65.o.

[3] Carl Schmitt: *A politikai fogalma* (In: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*; szerk.: Cs. Kiss Lajos; Osiris-Pallas-Attraktor, Budapest, 2002), 36. o.

[4] Carl Schmitt: i. m.: 21.o.

[5] A kifejezést M. Foucault-tól kölcsönöztem (ld. i. m.).

[6] Lánczi András: *A politika mint tradíció*. In Politikatudományi Szemle 1994/2: 92–108. o.

[7] Ottlik László: *Diktatúra és demokrácia*. In Társadalomtudomány 1929/1–2: 103. o.

[8] Uo.

[9] Uo.

[10] I. m. 104. o.

[11] Ottlik László: *A társadalomtudomány filozófiája* (Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 1926), 58.o.

[12] „Az egyes társadalmak, mint konkrét, fejlődő valóságok, egy határfogalom »limitatív« köréhez tartoznak, mint ama fogalomnak kisebb vagy nagyobb mértékben megfelelő példányai", uo. 129. o.

[13] Vö. Carl Schmitt: *Politikai teológia* (ELTE ÁJK, Budapest, 1992), továbbá ld. még: Szabó Márton: *Politika versus politikai*.

[14] Ottlik: *A társadalomtudomány...*, 130. o.

[15] Uo. 134. o.

[16] Vö: Carl Schmitt: *A politikai fogalma* (Pallas–Attraktor–Osiris, Budapest, 2002), 47–68. o.

[17] Ottlik: *A társadalomtudomány...*, 135. o.

[18] Ottlik László: *Bevezetés a politikába* (Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942)

[19] „a politikus... ezt a világot átalakítani akarja a maga énjének alapján; ezért lelke kifelé, a világra való hatásra van beállítva, centrifugális irányú: »ezt akarom«"; uo.: 76–77. o.

[20] „egyik rendszernek [értsd: diktatúrának – W. Zs.] sem az oligarchia a lényege, hanem egy bizonyos világnézet korlátlan uralma." Ottlik: *Diktatúra és...*: 88. o.

[21] „Az új heroikus filozófiákra épített diktatúrákat lehet ugyan demokratizálni, de nem lehet ezzel egyidejűleg lebontani: egy szekta, amely arra szoktatta tagjait, hogy állandóan lábujjhegyen járjanak, sohasem hagyhatja őket teljesen magukra, mert minden bizonnyal lesznek közöttük olyanok, akik előbbutóbb mégis csak fölfedezik, hogy talpon járni kényelmesebb: különösen olyan világban, amelynek tekintélyes része még mindig csak talpon jár, ha nem négykézláb." uo. 92. o.

[22] In: Tanulmányok (Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest, 1909), 3–52. o.

[23] „a tapasztalat által mutatja, hogy mily kevés pozitív igazságot bírt föllelni a múltban; amire pedig rájött, az ismét csak azt mutatja, hogy mily kevés igazságot lesz egyáltalában lehetséges a jövőben föllelni." uo.: 10. o.

[24] Mint azt Réz kifejti: „Az Egyesült Államok nem a francia forradalom köztársasága s ez nem a svájci respublica. Még ha szóról szóra ugyanazon alkotmányuk lenne, akkor is különbözőknek kell lenniük, mert maguk ezen államok (gazdasági, kulturális, társadalmi szerkezetük) egészen különbözők. Ebben rejlik a politikai tudomány eredményességének fő akadálya. Kutatnia kellene bizonyos okok szükségképpeni okozatait. Ámde ezen okok oly természetűek,

hogy egyazon fogalom neve alatt a legkülönbözőbb és egymással legellentétesebb tények rejlenek. Ha a fogalom egységéből indulunk ki: meghamisítottuk a tényeket – hasonlónak tekintvén azt, ami különböző – s következtetéseinkben nincs realitás; ha pedig közös fogalom alatt rejlő egyes tényeket vizsgálunk [...] speciális esetet vizsgáltunk, csupán a következtetéseinkben nincs egyetemesség." uo.: 12. o.

[25] Szándékosan használtuk a popperi terminológiát ebben az összefüggésben, ugyanis Réz nagyon hasonló kritikáját adja a történelmi materializmusnak, mint Popper.

[26] Uo.: 26. o.

[27] C. Schmitt: *A politikai...*, 19. o.

[28] „...van még egy ok, mely a politikai igazságok tökéletes felismerését és a tudomány ezen eredményeinek megvalósítását végkép lehetetlenné teszi. Az érdek és a szenvedély nemcsak igazságok felismerésében, vagy elfogadásában gátol meg, hanem valamely politikai igazságot feltétlenül *nem is fogadhat el*.[...] Valamely párt vagy felekezet hasonlóképen érdemes lehet, hogy megsemmisüljön, de abba aligha nyugszik bele.[...] A politikai elv nem tantétel, mely fölött ítélni lehet az absolut igazság szerint.[...] A politikai élet ellenmondó irányoknak harca, a *létért való küzdelem* tere. Az *élet* és nem az *igazság* törvénye irányadó benne." uo.: 33–35. o.

[29] Uo: 49. o.

[30] Az ideológia ilyen „életszerű" berendezkedésének megvilágítására törekszik a korszak másik felében Makkai János, aki így ír: „A teória világmagyarázat, az ideológia harcos hitelv, [...] az ideológia dinamikus. A teória értelmileg megdőlhet, mint ahogy minden világmagyarázat előbb-utóbb összeomlik, de ez még nem jelenti az ideológia halálát, mert annak mozgatóereje az életérzésben rejtőzködik." (Makkai János: Politikaisten rabságában; szerzői kiadás, 1943; 178. o.)

[31] Korniss Gyula: *Az államférfi II.* (Franklin Társulat, Budapest, 1933), 174. o.

[32] Dékány István kifejezései. (Dékány István: *Kjellen államelmélete*. In: Társadalomtudomány, 1923/3., 366. o.)

[33] Réz M.: I. m.: 38. o.

[34] Idézzük fel ehelyütt újra a foucault-i gondolatmenetet: „...egy fogalom története nem minden esetben és mindenestül annak fokozatos letisztulásáról, folytonosan növekvő ésszerűségéről, egyre emelkedő elvontsági fokáról szól, hanem különféle szerkesztési és érvényességi mezőinek váltakozásáról, egymást követő használati szabályairól, azokról a sokszínű elméleti környezetekről, ahol az adott fogalmat kidolgozták." [Michel Foucault: *A tudás archeológiája* (Budapest, Atlantisz, 2001), 9. o.]

[35] Itt most Réz elemzésemmel érintett tanulmányának megjelenési időpontjára (1909) gondolok.

[36] „Politikai nem csak az állammal kapcsolatos valami, hanem az állam létét érinti végeredményben, s midőn ily kérdés felmerül, egy viszonykérdés bukkan mindig előtérbe: barátról vagy ellenségről van-e szó. [...] Barát vagy ellenség – ez két sajátos érzület, két végpont, s e két pólus közé van feszítve a politikai világ. [...] Látjuk, a barát és az ellenség között az a lényegbeli »politikai« tény, amidőn »érzületi ellenség« áll velük szemben, az, aki nem incidentálisan van ártalmukra, nem egy konkrét helyzet ösztönzi, hanem ennél gonoszabb van benne: állandó és tántoríthatatlan érzület, mely fenyegeti a létemet. S ugyancsak keressük azt, aki lényegben barát. Ezt érzi ki elsősorban az állam, elsősorban a politikus." Dékány István: *Politikai lélektan* (Társadalomtudományi Füzetek, Magyar Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1932), 4–7. o.

[37] Szabó M.: i. m.: 37. o.

[38] Dékány interiorizáló törekvését jól jelzi az értelmi konstrukciókról kifejtett

álláspontja: „Az eszmények nem puszta »hajtóerők«, sőt inkább sajátszerű vonzási pontok, amelyek felé kötelezve érezzük magunkat végső értelemben. A szükségleteknél más az érzésünk: kényszerítve, nem pedig kötelezve érezzük magunkat. Valami sajátosan visszatérülő taszító erő formájában hatnak ezek, míg az eszmények bennünket átmelegítenek s állandó vonzalommal töltenek el." [Dékány István: *Bevezetés a társadalom lélektanába* (Danubia, Pécs–Budapest, 1923), 100. o.]

[39] „Carl Schmitt arra az eredményre jut, hogy amint az etikumnak a jó és a rossz, az esztétikumnak a szép és a rút, az oekonomikumnak a hasznos és a káros az ismertetőjegye, akkép a politikumnak sajátságos, másból le nem származtatható főjegye, amelyre a politikai indítékok és cselekvések visszavezethetők: a barát és az ellenség (Freund und Feind) viszonya, természetesen nem normatív értelemben, hanem a valóságban, a politikai élet tényeinek világában. Az ellenség politikai értelemben csakis a nyilvános ellenség, aki a közösség érdeke s nem az egyéni érdek szempontjából áll a másikkal szemben." Korniss Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata I–II.* (Franklin Társulat, Budapest, 1933), 174. o.

[40] „Schmitt szerint a köznyelv abban is megőrizte a politikumnak ellenség–barátszerű, antagonisztikus jellegét, hogy minden taktikát és praktikát, intrikát és manipulációt, ravaszságot és furfangot »politiká«-nak szeret nevezni." Korniss Gy.: i. m.: 174. o.

[41] Az ideológia paradoxonán túl (Szabó Márton; 1990) még vö: Ottlik László: „...a diktatúra fogalma oly módon tisztázódik, hogy az ideiglenesség többé nem intencionális jegyként, hanem dialektikus logikai szükségességgel tapad hozzá. A diktatúra eszerint mindig valamilyen ellenféllel áll szemben, amelyet meg kell semmisíteni. Ha ez sikerül, a diktatúrának eo ipso meg kell szűnnie. Nem létező ellenféllel nem lehet harcolni. A modern diktatúrák demokratizálódási folyamata is azt jelenti, hogy ennek folyamán elfogynak az ellenfelek." (Ottlik László: *Demokrácia és diktatúra*, 89. o.)

[42] Dékány István: *Politikai lélektan*, 24. o.

[43] Csizmadia Ervin: *A két világháború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái* (In: *Beszélő politika*; szerk.: Szabó Márton; Budapest, Jószöveg Műhely Kiadó, 2000), 176. o.

[44] Dékány István: *Politikai lélektan*, 24. o.

[45] Vö.: Paul Ricoeur: *Politikai nyelv és retorika* [In: Szabó–Kiss–Boda (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára* (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000), 53–63. o.

[46] „Valamely párt, valamely nemzet igazában csak egy másik pártra, nemzetre való tekintettel létezik a valóságban, azaz ha van külön, a másiktól elütő sajátsága és érdeke, ha ellentétben állanak egymással: másképp nem támad »politika«. A politikát szervezett politikai egységek, pártok irányítják, ezek pedig szemben állanak egymással: a politikában tehát immanens módon benne van a barát és ellenség magatartása. [...] Ezért, ha valamely kérdést a maga tárgyi tisztaságában, objektív mivoltában meg akarunk őrizni, akkor »depolitizáljuk«, azaz a pártküzdelemből kiemeljük." Korniss Gy.: i. m.: 175. o.

[47] A Foucault-tól kölcsönzött terminológia azt a „felvilágosult", „racionális" hagyományt jelöli, amelyet maga Foucault is a problematikacentrikus kritikai ésszel állít szembe, és amely az észhasználat „kényelmes" jelentésének hibáira hívja fel a figyelmet. [M. Foucault: *Mi a felvilágosodás?* (In: *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*; szerk.: Szakolczay Árpád; MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 1991)]

[48] Paul Ricoeur: *Ideológia és utópia* (In: Vigília, 1989/3., 212–217).

[49] A kifejezés Foucault már hivatkozott módszertani munkájában bukkan fel. (Michel Foucault: *A tudás archeológiája*, 9. o.)

[50] Makkai János: i. m.: 101. o.

[51] „...számos más alakulattal együtt a szervezetlen, sőt anonim, meg nem nevezett és nevezhető alakulat csoportjába tartozik." Dékány István: *Tanulmányok a társadalmi morfológia köréből. I. A „közönség" problémája* (In: Társadalomtudomány 1926, 273. o.)

[52] „Fontossága (ti.: a közvéleményé – W. Zs.) dacára alig törődött vele a tudomány, a társadalmi szerepének megoldásában még csak a kezdeteknél tartunk. A közvélemény a társadalmi hatalmak közül az a tényező, amely a legnehezebben ragadható meg. Ott van mindenütt, ahol valami történik, semminő akadály előtte nincs, sürget vagy vádol, irányt mutat vagy megakadályoz. Megfoghatatlan; hatásában úgy, mint eredetében megállapíthatatlan. Nem definiálható, csak éreztetni tudjuk homályos körvonalait. Formátlan, mert minden formát felvehet... [...] Működése abban nyilvánul, hogy *értékítéleteket* termel folyamatosan. Nem rendszeres... De különösen élénk, virulens, folyton ható és *minden* irányban ható." Továbbá: „Sokan utaltak már arra, hogy *közvélemény* – nincs. Valóban, a közvélemény lehet szélesebb, vagy szűkebb körű, de sohasem egységes. *Egy* közösségnek sincs átlagosan oly véleménye, mely annak egyetemét ki tudná elégíteni. Egy nép, ország, nemzet körében még kevésbbé lehet egységes nézetről beszélni." uo.: 55. o.

[53] „Helyes lesz az, ha azt mondjuk: a közakarat, köznyelvben gyakran: népi tendenciák nem értékközömbösek, nem is értékellenesek vagy értékesek, hanem változó tartalmúak. [...] Egész történeti közönségeket akaratuk teljes megromlásában nem szokott találni a történelem, csak egy extrém elméleti álláspont teheti a közakaratot mintegy gyanússá, éppúgy, mint szentté. [...] A közakaratról feltételezhető, hogy rejlenek benne egészséges »jelentménytartalmak« (Sinngehalt), melyeknek kifejtése jogosult cél. A jelentménytartalmak nem közömbösek, sőt értékes magként többnyire igen jelentősek, ámde részben nem eléggé világosak, nem kifejtettek, részben ellentmondók." Dékány István: *Politikai lélektan*, 23. o.

[54] Csizmadia Ervin: i. m.: 176. o.

[55] Szirtes Artúr: *Közvélemény és társadalmi fejlődés* (a „Műiparos" kiadása, Budapest, 1921), 8–14. o.

[56] Michel Foucault: i. m.: 184. o.

HIVATKOZÁSOK

Csizmadia Ervin: A két világháború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái (In: Beszélő politika, szerk.: Szabó Márton; Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest, 2000.)

Dékány István: Bevezetés a társadalom lélektanába (Danubia-kiadás, Pécs–Budapest, 1923.)

Dékány István: Politikai lélektan (Társadalomtudományi Füzetek 13., Magyar Társadalomtudományi Társaság kiadása, Budapest, 1932.)

Dékány István: Tanulmányok a társadalmi morfológia köréből. A „közönség" problémája (Társadalomtudomány, 1926/3.)

Foucault, Michel: A tudás archeológiája (Atlantisz, Budapest, 2001.)

Korniss Gyula: Az államférfi I–II. (Franklin Társulat, Budapest, 1933.)

Lánczi András: A politika, mint tradíció (In: Politikatudományi Szemle, 1994/2.)

Lánczi András: Demokrácia és politikatudomány (Aula, Budapest, 2000.)

Makkai János: Politikaisten rabságában (szerzői kiadás, Budapest, 1943.)

Ottlik László: A társadalomtudomány filozófiája (Magyar Filozófiai Társaság kiadója, Budapest, 1926.)

Ottlik László: Diktatúra és demokrácia (In: Társadalomtudomány, 1929/1–2.)
Réz Mihály: A politikai tudomány határai (In: Réz Mihály: Tanulmányok; Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest, 1909.)
Ricoeur Paul: Politikai nyelv és retorika [In: Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt (szerk.): Szövegváltozatok a politikára; Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.]
Ricoeur, Paul: Ideológia és utópia (In: Vigília 1989/3.)
Ricoeur, Paul: A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés (In: Szociológiai Figyelő, 2002/1–2.)
Schmitt, Carl: A politikai fogalma – Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok (Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, Budapest, 2002.)
Szabó Márton: Politika versus politikai: Carl Schmitt „das Politische" fogalma (In:Beszélő politika, szerk.: Szabó Márton; Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest, 2000.)
Mitologika (In: Szabó Márton: Diszkurzív térben; Sciencia Humana, Budapest, 1998.)
Szirtes Artúr: Közvélemény és társadalmi fejlődés (a „Műiparos" kiadása, Budapest, 1921.)

FRANCIA POLITIKATUDOMÁNY

Francia politikatudomány az ezredfordulón

E rövid válogatás a francia politikatudomány legújabb termé-seinek bemutatására vállalkozik. A tanulmányok kiválasztása nem véletlenszerű: elsősorban olyan témák publikálására törekedtem, amelyek egyszerre újszerűek és aktuálisak, egyben kellőképpen reprezentálják a francia politikatudomány sokszínűségét és legújabb kutatási eredményeit. Ezek között elméletibb és gyakorlatibb jellegű munkák egyaránt megtalálhatók: a konfliktus és rend világának vizsgálatán keresztül a politikaelméleti és morálfilozófiai elemzéseket sem nélkülöző munkáig. Az aktuális témák köréből pedig nem maradhatott ki a 2002-es elnökválasztás bombameglepetését – a Nemzeti Front vezetőjének, Jean-Marie Le Pennek a második fordulóba való bejutását – elemző politikai-szociológiai tanulmány, illetve az Európai Unió közép-kelet-európai bővítésének analízise Jacques Rupniknek, a kérdés legtekintélyesebb frankofon képviselőjének tollából.

A válogatás apropójául egy a francia politikatudományt bemutató előadássorozat szolgált, amelyre 2000 tavaszán a Francia Intézet keretében az Initiatives France – Hongrie támogatásával került sor. A bevezető előadást Jean Leca, a párizsi Institut d'Études Politiques professzora, a Nemzetközi Politikatudományi Társaság korábbi elnöke tartotta. Az előadás alapjául szolgáló tanulmány a konfliktus és rend összefüggéseit elemzi a politikatudomány különböző (institucionalista és decizinista) megközelítésein keresztül. Leca azt a kérdést teszi fel, hogy érvényesek-e még napjainkban a nagy narratívák, vagy újra kell őket gondolni és ha igen, milyen lesz az új narratíva? Mindenesetre véleménye szerint csak akkor lehet sikeres, ha kibékíti egymással az állam és az állampolgárság, a közösség és a kultúra, a piac és a haszonmaximalizálás problémáját, valamint egységbe hozza a konkrét egyén tevékenységével.

Claudine Haroche írásában Charles Taylor, Axel Honneth és Barrington Moore nyomán az elismerés, a tisztelet és a megbecsülés iránti igényt elemzi az egyén és különböző társadalmi csoportok viszonyában. A megfogalmazott kérdés azonban számos jogi és morális problémát vet fel: alkalmas-e a demokrácia a megbecsülés és az elismerés területén a morális egyenlőtlenség kiküszöbölésére és az egyenlőség biztosítására, illetve annak emberi és személyiségjogi szabályozására.

Pascal Perrineau Le Pen legutóbbi francia elnökválasztáson elért eredményének a hátterében zajló folyamatokat vizsgálja. Perrineau arra mutat rá, hogy az általánosan elterjedt nézettel ellentétben a Nemzeti Front szavazóbázisa nem gyengült meg a pártszakadást követően: a negatív politizálás következtében inkább a kormánykoalíciók pártjai veszítettek jelentős szavazótábort. A szerző – aki a szélsőjobb európai hírű szakértője – nemcsak a szélsőjobb táborának területi megoszlását elemzi, hanem belső összetételét is. Arra mutat rá, hogy a hagyományos jobb- és baloldali megoszlás helyett a nyílt társadalomhoz és az Európához való viszony kezd új polarizáló erőként funkcionálni.

Jacques Rupnik tanulmányában azt a problematikát vázolja, hogy a rendszerváltás lehetőséget nyitott a közép-kelet-európai országok számára az Európához való csatlakozásra. Ez a lehetőség a régió országai számára egy birodalmi központhoz való felzárkózás igényével párosult. Az unió azonban – amennyiben birodalomnak tekinthető – speciális (Rupnik szerint ún. „hálózati") birodalom, amelyhez való csatlakozás a választópolgárok szabad döntésén alapul és együtt jár az európai normák és struktúra, a demokrácia és a jogállamiság rendszerének átvételével. Mögötte pedig egy stabilitási és biztonságpolitikai program is meghúzódik, amely a kölcsönös összetartozáson és függésen alapuló „biztonsági közösség" létrehozásával párosul.

Végül a szerkesztők és a magam nevében köszönetet mondok mindazoknak a szerzőknek, akik tanulmányaikat rendelkezésünkre bocsátották, illetve a Francia Intézet munkatársainak, akik a Kosztolányi-program keretében e munkák megjelentetését támogatták.

Szénási Éva

Liberté • Égalité • Fraternité
RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

Ces études, publiées dans le cadre du Programme de Participation à la Publication (P.A.P.) Kosztolányi, bénéficient du soutien du Ministère des Affaires Étrangères français, de l'Ambassade de France en Hongrie et de l'Institut Français de Budapest.

INSTITUT FRANÇAIS DE BUDAPEST

Ezek a tanulmányok a Francia Külügyminisztérium, a magyarországi francia nagykövetség és a budapesti Francia Intézet támogatásával a Kosztolányi könyvtámogatási program (P. A. P.) keretében jelentek meg.

JEAN LECA

Egy történelmi dialógus: konfliktus és rend a változó világban*

A politikatudomány és Janus két arca

A „különbözés politikája" (the politics of difference) mint téma az utóbbi időben kapott erőre a politikatudományban,[1] olyan ehhez kapcsolódó kérdésekkel együtt, mint az „identitáspolitika" és a „jelentéspolitika" (the politics of meaning). Persze, tágabb értelemben bármely politika a „különbözés politikája", azaz a vitához tartozik, ahhoz a különbséghez, ami a szembenálló embereket elválasztja. Az emberi lény – mint species és mint társadalmi állat – „politikai", mivel nem illeszkedik racionális preferenciák kultúrákon átívelő hierarchiájához (bár abban nem vagyok biztos, hogy létezik univerzális *értékracionalitás*).[2] De nem viselkedik egy ökológiai fészekben kialakult genotípus programjának megfelelően sem. Szociobiológiai programok valóban vannak, s a környezethez alkalmazkodás folyamatai sem pusztán kontingensek, mivel megvan az a sajátos vonásuk, hogy lehetnek tartós hatásaik, különböző változataik és innovációik, amelyek nem következnek közvetlen módon az eredeti programból.

A konfliktus a politika szívében honol, bármi is legyen a tárgya, tétje, résztvevői és menete. Több tengely mentén is elhelyezhetjük őket: erőszakos–nem erőszakos, szabályozott–szabályozatlan, kötelező–megengedett–tolerált–tiltott, konfrontáció–tárgyalás–jogi döntés, érdekek–értékek, materiális–szimbolikus, individuális–kollektív, magán–nyilvános. Ez a kategorizá-

* A tanulmány – amelyet rövidített formában közlünk – eredetileg az International Political Science Review 1999. Vol. 20. No. 1. 5–22. jelent meg.

lás nem puszta vélekedés, kutatói és megfigyelő lelemény, hanem az emberi szerveződések és interakciók gyakorlati és politikai szervezeteinek leírása. A politikatudomány egyik fő feladata tüzetesen megvizsgálni a hatalmi játékok és stratégiák típusait, a kooperáció, a koordináció és az uralom szerkezetét és normáit, mindazt, ami elősegíti a sajátos konfliktusok kialakulását és végigharcolását, kialakítják a résztvevők cselekvésének kötelező szabályait, a szereplők stratégiáit, végül a rendezés és a „konfliktuskezelés" menetét (Ross, 1992, 1993).

Persze a politikatudománynak van másik arca is. A másik nagy témája a „kormány" – nem mint „végrehajtó" hatalom, hanem mint szervezet és folyamat – mint célirányos és modellszerű cselekvések hálója, amelyek kizárják a konfliktust (vagy egyes specifikus konfliktusokat), „bizonyos határok közé" „korlátozva" vagy lezárva őket, elősegítve az engedelmesség és a szolgálat valamilyen „rendjét". E rend nem közvetlenül a racionális cserére épül, vagy nem írható le „természetesnek" tekintett jellemzőkkel (ezért van az, hogy a legitimációs retorika lényege az uralom viszonyainak és szerepeinek racionalizálása és „naturalizálása"). A döntéselméleti és a stratégiai elemzések felhasználása attól függ, hogy a tudomány melyik „arcával" tekint tárgyára: az intézményeket mint sajátos konfliktusok eredményét, folyamatos konfrontációk, pártok által manipulált (vagy éppen egyikük által monopolizált) „eszközét" vizsgálja-e? Avagy „pilléreknek" tekinti őket, a „rend modelljeinek", eszköznek a kollektív cselekvés problémáinak megoldására, mellőzve azt a stratégiai kontextust, amelyben az egyén önérdekét kalkulálja, amint ezt az „intézmények pozitív elmélete (positive theory of institutions)" vagy a „racionális választás intézményelmélete (institutional rational choice)" tenné? [3]

E két nézőpont léte William Rikerrel (1977) szólva, aki maga is a közgazdaságtantól kölcsönözte a terminust, „ingoványos tudománnyá" teszi a politikatudományt. (Szerinte egyébként a közgazdaságtan nem szolgált rá erre a lealacsonyító minősítésre.) De nem a politológus hibája, ha lehetetlen előre jelezni a stabil egyensúlyt a politikában, vagy kidolgozni egy alapvető törvényt, amire például a közgazdászok (ld. a kereslet-kínálat törvényét) oly büszkék. A gazdaságtannak vannak átfogó törvényei (covering laws), vagy legalább axiómái. Rendelkezik a racionális aktor antropológiájával, akit a saját hasznát maximalizáló szereplőként azonosít a piacon: itt mindaddig a verseny a konfliktus formája,[4] amíg más jellegű („irracionális" vagy „etikai" alapozású) magatartások be nem nyomulnak a gazdaság területére. Ez magyarázza, hogy az ember a valóságos életben miért lép túl a „Pareto-superior" helyzeteken.[5] Az ily módon ábrázolt világ tehát „rendben van", e rend itt a „dolgok rendjé"-nek analógiája, ami lehetővé teszi a szabályszerűségek és formális vonások tudományos vizsgálatát. A politikatudomány világa

azonban, éppen ellenkezőleg, ilyen értelemben soha nincs „rendben". Egy közelmúltban készített áttekintés ezt nagyon találóan fogalmazza meg: amint Schofield írta „a társadalomtudományok teoretikus előrelépése újabban, különösen a közgazdaságban és a politikatudományban, leginkább modellek rivalizálásaként értelmezhető: egyfelől az egyensúly és az előreláthatóság modelljéé, másfelől a káoszé és az indeterminációé" (Schofield, 1994c).

Egy másik, ezzel összefüggő lehetőség a politikatudomány „ingoványos" talajának szemléltetésére, ha szembeállítjuk egy olyan tudomány fogalmával, amely talál (és alkot) egy rendet, és nem (vagy nem csak) felfedezi a tudományos „törvényeket", leírva, előre jelezve az egyéni cselekvések összegeződésének következményeit. Ez bemutatja és megmagyarázza az emberi viselkedést szabályozó társadalmi normákat, előírja a „szerepeket" az adott kultúrákban. A strukturalista-funkcionalista szociológia antropológiája ugyanis a cselekvőt szereplőnek tekinti (tkp. „egy játékosnak"), akinek megvan a helye, „szerepe" a játékban, vagy éppen előadja a saját szövegét egy társadalmi narratívában (Gellner, 1990, Alexander, 1992). Ennek megfelelően a konfliktusnak is megvan a kijelölt – funkcionális vagy nem funkcionális – helye a „társadalmi integrációnak" (konszenzus, szolidaritás, kohéziót létrehozó történelmi aktorok) alárendelt „egészben". Marx, Tocqueville és Durkheim óta a szociológusok állandó és zavarba ejtő gondja (Lockwood, 1992, Wrong, 1994) a társadalmi és a „rendszerintegráció" viszonya (kényszerjellegű vagy utilitárius kapcsolatok a rendszer részei között). Ahogy a közgazdász a politikát és gazdaságot vizsgálva a kereslet és az általános egyensúly törvényét helyettesítő szabályt keresi, a szociológus az integráció és társadalmi változás elméletének politológiai ekvivalensét próbálja megtalálni.

INSTITUCIONIZMUS ÉS DÖNTÉSELMÉLET: KÉT NÉZET A JANUS-ARCÚSÁGRÓL

Mind a közgazdászok, mind a szociológusok hajlamosak intézményelméleti megalapozású konceptuális megoldást alkalmazni, és ma már a politológusok is ezt az utat járják. Az intézmények az egyensúly fenntartóiként egy gazdaságelméletben lehetnek konstruáltak, alkalmasak viselkedési szabályok magyarázatára, így transzformálva a politikát egy olyan stabil „játéktérbe", amelyben a racionális szereplők *nem* a piac által meghatározott kontextusban lépnek interakcióba. A szociológiának is van politikai intézményelmélete: ez az intézményeket a politikai szereplőkbe és szubjektumokba táplált funkcionális kultúrának6 tekinti. Ez magyarázatot adhat arra, hogy a konfrontáció és az uralom működése, aminek egyébként nincs nyil-

ványaló holisztikus társadalmi funkciója (mint pl. a termelés, a reprodukció, a mintafenntartás, a jelentésteremtés), mégsem pusztán kaotikus, erőre vagy erőszakra fókuszált.[7] A politikatudomány az „intézményeknek"[8], a különböző neoinstitucionalizmusoknak, helyi vagy nemzetközi (Keohane and Ostrom, 1994) „kormányzati rezsimeknek" (Stoker and Moss Berger, 1994) köszönhetően már egyenesben van. Vagy mégsem?

Érdekes, hogy a „reálpolitika" minél inkább kikerülni látszik az ellenőrzés alól, annál inkább elbizonytalanodik, erejét veszti, s lesz egyre áttekinthetetlenebb a polgár (és némely kutató) számára. Ez olyan széles körben elterjedt, apokaliptikus víziókban fejeződik ki, mint a „civilizációk összeütközése", a „társadalmi szakadás", a „politika kriminalizálódása", a „ragadozó államok", az „összeomlott államok", „a rend vége", az „állampolgárság vége", a „dzsihád és a McWorld" stb. E folyamat hatására mind több (régi és új) institucionalizmus épül be a politikatudományba. A rend a konfliktusból történő kiemelkedésként jelenik meg; léte konfliktustól fenyegetett, azt feldolgozó vagy integráló, de mindig globális központi értékek és folyamatok köré szervezett. E szolid „tudományos" érveknek köszönhetően, adott esetben egyszerűen *nem tudnánk* megmagyarázni az eltéréseket a szabályoktól és szervezeti elvektől, ami a tudományos ismeret önlefegyverzése.[9] A társadalomtudomány iránt támasztott társadalmi igények nem kevésbé kényszerítőek: tervezzünk és javasoljunk „új rendet" (nemzetközit, regionálisat, kereskedelmit, gazdaságit, ökológiait, informatikait), „tervezzük meg az intézményeket" (Goodin, 1996a) és készítsünk programot „a békéért" stb. Vagy említhetnénk olyan gyakorlati feladatokat, mint például azt, hogy hozzunk létre „új politikatudományt az új világ számára" stb. Szóval, Tocqueville óta bőven el vagyunk látva hasonló jámbor ajánlatokkal.

Az institucionalizmus összekapcsolódik jelenlegi politikafogalmunkkal (concept of politics), amelyben „a konfliktus a rend része", pontosabban, a konfliktus a rend szükségszerű eleme (vagy megint másképp: a rend nem más, mint disztributív konfliktusok többé-kevésbé szabályozott kerete). Bár néhányan közülünk Lasswell klasszikusan tiszta, hagyományos disztributív politikafogalmából indulnak ki, hogy ti. „ki, mit, mikor és hogyan kap meg", s úgy vélik, „ugyanilyen fontos, hogy politikafelfogásunk ne kötelezze el magát bármi egyébnek az elosztási harcok értelmében". Ők ma is úgy határozzák meg a politikát, mint „a társadalmi hatalom korlátozott alkalmazását", és elvetik azt a felfogást, hogy csak a diktatúra és az „uralkodói döntések" (valamint az ellenkezőjük, az ellenállás és a szubverzió, ami nem csak „polgári engedetlenség") tartoznak a politika összetevői közé. Ebben a tekintetben a nem korlátozott hatalom a pőre, egyszerű erővel azonos. „Ez nem politikai hatalmi játék, kivéve néhány abnormális, szűkített alkalmi értel-

met." (Goodin–Klingemann, 1966: 7–8). A kulcskategória a „játék": a vita nem a kényszer elemzése körül forog, ami állítólag „a politika lelke" (bár senki nem fogja tagadni, hogy az idevágó tanulmányok és normatív állítások zöme éppen erről szól), de valóban annyira nyilvánvaló-e, hogy az „extrém" esetek (a clausewitzi vagy schmitti értelemben) „abnormálisak" is? Nem fedik-e fel számunkra a politika egyik fontos vonatkozását, nevezetesen, hogy bizonyos népek és intézmények számára a politika nem játék (hatalmi játék vagy valami hasonló), nem egy „hivatás", hanem élet és halál kérdése, ami csak a háborúhoz hasonlítható? Márpedig a háborúban nincsenek rögzített szabályok, azok harc közben alakulnak.

Ez nem a kérdés dramatizálása, ám ha mégis az lenne, akkor a téma két, különböző felfogásával függ össze. Akadémiai közösségünk uralkodó felfogása szerint a „politikai" (the political) jelensége egy „vegyes", összetett világ, amelyet egyfelől az ellentmondás–kiegyenlítés folytonossága mozgat, másfelől az önreferáló pártok antagonizmusa, az alárendelődés (vagy integráció) egy mindent magába foglaló „egésznek", a „politikai közösségnek". Az Oakeshott-féle „szkepszis politikájából"[10] eredeztethető felfogásban a konfliktust tartalmazza egy (inkább kooperatív, mint hierarchikus) rend, mivel a *szabályozott* konfliktus maga is *egyfajta rend*, s a konfliktus rendszerint addig tart, ameddig érvényesek a szabályok. Szociológiai terminusokban: a „társadalmi integrációt" egy konfliktusos rendszerintegráció teszi lehetővé; a politika nyelvén: az alapvető szabályok megteremtése, az alkotó politika a szokatlan, a kivételes, hogy ne mondjuk „abnormális", pedig pontosan ezek teszik lehetővé a „normál politikát", azaz a „játék folytatását".[11]

A politika egy másik felfogását a témával foglalkozó kutatók egy része gyakran schmitti felfogásnak nevezi. Pedig ez valójában túlmegy Carl Schmitt felfogásán, mivel ő a politikainak csak az egyik alapvető oldalát hangsúlyozza: azt az antagonizmust, amely szembeállítja a magukat „ellenségként" meghatározó feleket, akik közös jellemzője éppen kölcsönös ellenségességük. Politikainak lenni annyi, mint különbözni, a különbözés pedig azt jelenti, hogy akár akarod ezt, akár nem, van ellenséged (Schmitt, 1988). A politikai világ egységesítésének elve ebben a felfogásban törekvés a rend megteremtésére, ami csak a jó és a gonosz harca útján – vagy Schmitt „értékmentesebb" elméletében, a „mi" és az „ők" – küzdelmében érhető el[12]. Az uralkodó döntése elpusztítja a belső ellenséget (a belpolitikában), leigázza a külső ellenséget (a nemzetközi politikában) és a *suprema lex* nevében – legyen az a „túlélés" vagy a „magasabb jó" (ez ugyancsak attól függ, mit tartunk a politikai rend moralitásáról – lásd Meier, 1996; McAllister, 1996) – gyakran felforgatja és meghaladja a fennálló intézményeket is. Ennek megfelelően a „szélsőséges eset" a politika bármely típusának

alapja. A politikai gyakorlat (politics) végső elemzésben mindig „abnormális". Vagy – ha valaki más formulát szívesebben alkalmaz – a „normál politika" természetes része, hogy ha egy magasabb érték forog kockán – mondjuk a közösség túlélése –, akkor átlépünk a szabályokon. Megtörténhet, hogy az uralkodó saját érdekében hasznosnak találja szabályokkal korlátozni magát, de adott esetben mégis elemi kötelessége megszabadulni e korlátoktól, hiszen mindenki más ezt teszi. A hierarchia belül, a háború és a fegyverszünet (erőegyensúly) kívül; ez a konfliktus/rend viszony politikai megoldása. Ezért került a hangsúly a politikai vezetésre és a „gentleman" politikai nevelésére, ami fontosabb volt, mint a szabályok és az intézmények ismerete. Ilyen vonatkozásban a totalitarizmus annyit kritizált fogalma jobban értelmezhető, ha a decizionizmus szélsőséges esetének tekintjük, amely a társadalmat és a politikát, elsősorban és mindenekelőtt állandóan hadiállapotban lévőnek tekinti, amelyben az erőszak és a diskurzus egyetlen világgá nő össze (Apter and Saich, 1994, Apter, 1995).

A SZISZTEMATIKUS ÉS A HALLGATÓLAGOS TUDÁS INTEGRÁLÁSA: A MODERN POLITIKATUDOMÁNY NAGY NARRATÍVÁJA

A „puha versus kemény tudomány" vitája (Almond, 1988) felfogható a „hallgatólagos" és a „szisztematikus" tudásunk közötti viszony analógiájának. A probléma a politikatudományban az, hogy a hallgatólagos tudás nem csupán a kutató tulajdona, ez egyben az általunk kutatási tárgyként vizsgált és konstruált univerzum lényegi összetevője, csakúgy mint az is, hogy amint részei vagyunk a fizikai világnak, ugyanúgy részei vagyunk a politikainak is.

A politika modern tudományának történelmi és intellektuális keretét képező nagy narratívája, amely képessé tett bennünket arra, hogy az adott kornak megfelelően tekintsünk Janus-arcára, így is összefoglalható. Ez lényegében „államcentrikus" megközelítés, amelyben a „társadalmat" külön, önálló elemnek tekintjük, középpontjában értékek meghatározott rendjével. A „kormány" lényegében „állam", reprezentatív, osztályalapú, „ballisztikus" (értsd célokkal és célpontokkal rendelkezik). Durkheimi terminusokban fogalmazva, a társadalom létrehozza az államot, hogy az megteremtse az egyént. Ám ez az „univerzális" egyén először és mindenekelőtt állampolgár, tehát az állam alanya (felruházva saját elismert jogaival), továbbá egy különös állam alanya, valamint egy különös, „nemzeti" politikai közösség tagja is. Mivel a politika (vagy egy absztrakt társadalmi szerződés) nem elég jelentésteli (vagy hatalommal bíró) az „életvilágban" ahhoz, hogy elősegítse a társadalmi integráció e

különös típusát, az állampolgárt-dolgozót egy tág piacon „nemzetiként" kell megalkotnia. Gellner hozzáteszi, hogy éppen a munkamegosztásban és a piaci rendszerben bekövetkezett változások tették funkcionálissá a „nacionalizmust", képessé arra ugyanis, hogy nemzeteket teremtsen (Gellner, 1983).

Így, az állam korlátai között, a *rend tartalmazza a konfliktust is*. Az alapvető folyamat az osztálykonfliktus intézményesülése és a kulturális konfliktusok (nagyon remélt) félreállítása, depolitizálása. Mindkét folyamatot elősegíti a „kulturális integráció" és a társadalmi egyeztetés, a kompromisszum. Így a „közjó" (a közös morális értékek) azonos lesz a „közös jóléttel" (ami a közösség, az állam által képviselt politikai érdeke). A kommunista változat, a soknemzetiségű birodalom ellenére hasonlóképpen államcentrikus jellegű – vagy ebben az esetben inkább „pártcentrikus", ami persze nem csekély különbség.

A két változat kétféle politikai gazdaságnak felel meg: a nyugati világban politikai centralizáció, pluralista intézményrendszerrel és gazdasági decentralizációval, a gazdasági teljesítmény folyamatos bővülésével (az egyenlőség rovására)[13], míg a keleti oldalon politikai és gazdasági centralizáció a gazdasági (nem politikai) biztonság érzésének megteremtésére (a vágyott anyagi javak hiánya mellett). A társadalomtudomány közös nézőpontja a társadalmi rend durkheimiánus fogalma volt, a politikai rend hobbesi szemléletével ötvözve.

Kívül, „nemzetközi" szinten a kép drasztikusan megváltozik, mivel itt a konfliktus maga a rend, ugyanis a nemzetközi rend nem keletkezhet egy magasabb rendű jóból, csak a versengő *nemzeti* akaratok egyensúlyából (Nettl, 1968; Waltz, 1979). Ha egy állam szóhoz akart jutni, vagy a „nemzetközi közösség" érdekében kívánt fellépni, a többiek morális kötelessége nem elhinni ezt neki, hacsak nem gondolják, hogy a saját érdekeit fogalmazta meg. Keményvonalas marxisták felvethetnék, hogy pontosan ez a helyzet a belső „osztályharcban", de van itt egy zavaró tényező, amit „domináns legitimáló ideológiának" nevezünk. Ennek nem volt (és egyelőre nincs) megfelelője a nemzetközi kapcsolatokban, így a „hegemónia" és a „globális érdek" sem lesz az. A „hegemónia" a nemzetközi kapcsolatokban azt jelenti, hogy a különböző politikai szereplők érdekükben állónak vélhetik elfogadni vagy igényelni egy külső hatalom jelenlétét. A hegemónia „szupremáciát" jelent, amely inkább nyugszik a „szuverén" államokból álló heterogén rendszer hierarchikus természetének nyers és brutális adottságán (Thomas, 1993: 91–92; Williams, 1996), mint „egy közös ideológiába vetett hit által legitimált felsőbbségen". Ami a „globális érdekeket" illeti, nem vitás, hogy nő a jelentőségük, és akár bizonyos kormányzati folyamatok előnyére is szolgálhatnak, de ez inkább közös védelem a „közösség sérelmei" (public bads) (Haas, 1992) ellen, mint egy pozitív ügy előmozdítása (mint például a „fenntartha-

tó" fejlődés). Van ugyanis egy alapvető szociológiai ellentmondás az univerzális igénybejelentés joga és egy olyan politikai közösség hiánya között, amely vállalná a felmerült költségeket (az egyetlen ismert jóléti állam, mindeddig a nemzetállam). Valamennyi politikai egység az önérdekét tekinti *a* magasabb érdeknek, és az összes szereplőnek ez a felfogása, mivel nem hiszik, hogy bárki is gondolkodhatna másképp. A nemzetközi közjónak nincs pozitív kifejtése egy olyan világban, amelyben a „béke" csak a „háború hiánya".

AZ ÚJRAGONDOLT NARRATÍVA

Unalmas lenne kipécézni e narratíva tévedéseit és pontatlanságait. James Rosenau mások mellett nagyon meggyőzően érvelt e tárgyban, míg Joseph Nye bevezette a „puha hatalom" fogalmát a nemzetközi viszonyokba. Emellett a nemzetközi kapcsolatok területe sem érintetlen már az institucionalizmus eszméitől (Finnemore, 1996), nem beszélve a posztmodern szociológiai iskola kritikai dekonstrukciójáról (Dunne, 1995). Az állam politikai szociológiája hosszú ideje számol azzal, hogy a társadalmi változást nem csupán ismeretlen pénzügyi szereplők személytelen lépései idézik elő, hanem pl. a munkaerőpiac változásai vagy a migrációs mozgások is (Goldthorpe, 1984). A nemzeti narratívát dekonstruálni kell ahhoz, hogy jobban megértsük, mi is történik a különböző társadalmi folyamatokban (Chatterjee, 1993; Chatterjee and Pandey, 1992). E narratíva szívósságának titka nem más, mint különleges képessége a még uralkodó hallgatólagos tudás és a fontos új kutatási stratégiák harmonizálására (Waltz, 1993; Kapstein, 1995). Végül is Henry Kissingert nem ignorálhatjuk csak azért, mert éppen Metternichről írt, Samuel Huntington pedig mesterien alkalmazta a kissingeri gondolatmenetet a „kultúrákra", mint emelkedő politikai egységekre (bár nem vagyok biztos benne, hogy Kissinger egyetértene velem, mindjárt kiderül miért is).

A nagy narratíva a belpolitika döntéselméleti és institucionális szemléletének (amelynek két meghatározó adottsága az egyenlő individumok pluralitása és a szuverén állam egysége) kombinációja a nemzetközi kapcsolatok döntéselméleti felfogásával (ahol az egyetlen adottság a szuverén, egyenlő államok sokasága). Alapvető logikája, hogy a „civil társadalomban" létező (demokratikus) politika közös politikai kultúrát igényel ahhoz, hogy megőrizhető legyen a politikai centralizáció. Ez utóbbi a feltétele a gazdasági decentralizáció ellenőrzésének, az osztálykonfliktus intézményesítésének és a külső hatalmakkal szembeni sikeres szembenállásnak (Gellner, 1996; a nemzet funkcionalista elméletéhez lásd továbbá Brown, 1995).

A piaci individualizmus fokozza az egyenlőtlenséget, s ez hie-

rarchikus igazolást is teremt magának. Ez egyfelől az egyenlőtlenség vállalt, explicit ideológiája, ugyanakkor a valóságban annak *működő* elutasítása is. Az egalitarianizmus következménye a piac korlátozása egy holisztikus ideológia nevében, amit az individualizmus elutasít. Utóbbi igényli az autonómiát és a választás szabadságát, ami sokkal több, mint a pusztán kereskedelmi individualizmus, és áthatja az individualizmus valamenynyi formáját (egyéni állampolgárság, romantikus individualizmus stb.). Az individuális autonómia és a juttatások elosztása legitimációjának kettős problémája így kapcsolódik össze a társadalom kohéziójának még alapvetőbb kérdésével. A társadalom ugyanis – kiszolgáltatva egyfelől a centrifugális piaci erők egyenlőtlenséget elmélyítő hatásának, másfelől egy olyan egalitarianizmusnak, amely csak akkor fogadja el a szükségletek normatív korlátozását, ha azok azonos szinten vannak kielégítve –, az irigység és a szociális gyűlölet csapdájába esik.

A politikai decentralizáció elengedhetetlen ugyanakkor nemzetközi szinten: az itt önérdekkövető, egyéni szereplő „államnak", amely „befelé" nem egoista cselekvő, definitív kötelessége annak lenni a nemzetközi környezetben. Mivel az önérdekkövető „államok" nem érdekkövetőek belső viszonyaikat tekintve, lehetetlen egy olyan nemzetközi társadalmi szerződés, amelynek nyomán ezek az önző individumok Leviatánt alkotnának. Ezért, hogy a kultúra, amely *egyesíti* a népet a modern nemzetállamban, *elválasztja* őket a nemzetközi kapcsolatokban. Ez a megosztottság azonban nem meghatározó, hiszen a nemzetközi tagoltság fő tényezője nem az „istenek háborújának" weberi kulturális entitása, hanem Kissinger racionálisan cselekvő politikai egysége: az állam.

Az állampolgárság tehát nem kizárólag, de alapvetően kulturális (etnikai, vallási stb.) jellegű, kivéve, ha *az állam nem képes már megfelelni alapfunkciójának*. Ebben az esetben az új kulturális kisebbségek megjelenése, az ilyen jelentős különbségek érzékelésére képtelen állam vakságának következménye (esetleg annak a szándékának, hogy az *egyik* kultúrát, mint politikai közösség szimbólumát hozza uralkodó helyzetbe). Az állam csődjét az alapvető szükségletek kielégítése terén látványosan bizonyítja, hogy nem csak a kulturális szükségletek, hanem az anyagi és az univerzális (kultúraközi) jellegűek is kielégítetlenek maradnak. Ilyenek pl. a tisztességes közigazgatási eljárás, a hozzáférés a társadalmi javakhoz és a munkaerőpiachoz.

Nem csoda hát, ha mindenütt növekvő nyugtalanságot tapasztalunk a közösségi identitásokat illetően: bárhova tekintünk, a politika folyamatosan terjedő korrupciója, privatizációja és kriminalizációja érzékelhető: a nemzetállami kultúra értelmét veszti, ha az államot tehetetlennek, tisztességtelennek érzékelik, akár korábbi alulteljesítése, akár a világgazdasági centralizációval szembeni csődje miatt. A korábbi kép tehát gyökeresen

átalakul: az új narratíva egyfelől nemzetközileg terjedő gazdasági globalizációt jelent (ma egy világgazdaság van, amit a pénzpiacok „centralizálnak"), amit növekvő politikai decentralizáció kísér a korábbi „nemzeti" szinten. Valójában nem is az állam forrásai csökkennek, hanem a felhasználásuk szóródik szét a sokféle szereplő és a kormányzat különböző szintjei között (Caporaso, 1996).

Van végül legalább egy közös vonása a két narratívának, amit némelyek közülünk hajlamosak figyelmen kívül hagyni: „A modern társadalom a hatékony jóléti állam valamilyen változata nélkül kibírhatatlanul ellenszenves" (Gellner, 1996). Az érvelés többrétegű: amilyen mértékben csökkenti a mobilitás a méretet, a népsűrűséget és a szolidaritás legfontosabb társadalmi pilléreit, olyan mértékben válnak mind sérülékenyebbekké a társadalom tagjai – miközben a társadalmak gazdagabbak lesznek, növekszik a szegénység is. Az államnak vállalnia kell a felelősséget a szolgáltatások és javak piaci, véletlenszerű elosztásának ellensúlyozására.

A piaci jogosultságokat szét kell osztani a növekvő számú politikai felhatalmazás mentén, ám egyre nehezebbé válik mindkettő egyidejű figyelembevétele. Néhány megfigyelő következtetése szerint a politika a gazdaság egyik formájává válik – vagy azzá kell válnia –, mert a politikai szereplőknek ma már számításba kell venniük a piac kényszereit és hatékony működésének erős szükségletét is. Nem feltétlenül tévednek, bár az ember éppenséggel juthatna ellenkező következtetésre is: a gazdaság csak azért válhat ismét politikává, mert a piac összehozza az információt kereső eladókat, akik megpróbálnak nyomást gyakorolni a politikailag meghatározott környezetre. A fogyasztók, akiknek a választását nyilván hasznossági számítások irányítják, ugyanakkor frusztráltak is különféle „politikai", hasznossági kalkulációktól vagy ideológiai hatásokra. (Előbbire példa: racionális magatartás-e lopni, ha a tolvajok elkerülhetetlenül jó társadalmi megítélésnek örvendenek, ám közben a *polis* elveszíti társadalmi kohézióját és morális szilárdságát; mi a helyzet, ha az ember olyan társadalmi csoporthoz tartozik, amelyik hagyományos vagy kontextuális okokból a lopást elfogadható magatartásnak tekinti?). Így aztán, a gazdasági és a pénzügyi szektor egyre több belső információt igényel a piacon fellépő partnerekről. A modern gazdaság lényege a „korrupt", bennfentes kereskedelem: akinek nincs információja a piacon belüli társadalmi-hatalmi viszonyok állapotáról, aligha lesz képes a piac eredményes felhasználására.

Így vagy úgy, a piac és a politika szorosan összekapcsolódik. A piac hatásait a politikai társadalom tevékenységének és nem a természet darwini működésének tulajdonítják. A gazdaságnak már semmi köze a dolgok igazgatásához, vagy bármihez, ami az emberek kormányzását illeti. Ellenkezőleg, Nyugaton a demok-

rácia többé nem legitimálható puszta „természeti" létezésével, hanem függ a piac hatékony működésétől is. Az a probléma, hogy a demokrácia és a piac nem hoz létre azonos kritériumokat a források tisztességes elosztásához. Az intézmények pluralizmusa így az igazságosság elveinek pluralitását hozza létre, és ez jóléti államot igényel a társadalmi kompenzációk végrehajtásához. Amint tudjuk, ez egyre nehezebben megvalósítható, de az alapvető struktúra ma is megvan. Ilyen értelemben, ahogy azt Gellner Schumpeterre kacsintva megjegyzi: valójában ma is valamennyien szocialisták vagyunk. Valamennyien szükségesnek tartunk bizonyos politikai kontrollt az autonóm egységek termelő tevékenysége fölött.

A POLITIKATUDOMÁNY A 2. EZREDFORDULÓN

Sajnos nem tudjuk megismerni ezt a társadalmat anélkül, hogy az államot meg ne vizsgálnánk. A nemzetállam és a piac közötti kölcsönös egyensúlyon alapuló társadalmi kötés, továbbá az identitás közösségének a filiszteri önérdeken gyakorolt ellenőrzése megenged bizonyos, egyszerre önkényes és cselekvésre késztető asszociációkat. Feltéve, hogy ez valóban a civil társadalom alapszabálya, könnyű elképzelni és megfigyelni, hogy a piac (illetve olyan tényezők és termelési rendszerek megjelenése a piacon, amelyek nem olyan költségesek, mint amilyeneket a jóléti kapitalizmus előző szakasza hozott létre)[14], mind inkább korrodáló hatással van a nemzeti/jóléti államra. A meghatározó azonosulási pontok elválnak az immár tehetetlen nemzetállamtól és olyan sűrűbb, szorosabb közösségekre fókuszálnak, mint a különböző lokalitások, etnikai csoportok, gengek, a vallási csoportok vagy szekták. Ezek a gyakorlatilag zárt csoportok, emocionálisan nyitottak bizonyos univerzális ügyekre, mint például az emberi jogokra, a környezetre vagy a muszlim Ummára, amely utóbbi a modern ideológiák hagyományos szerepét tölti be, általános vagy univerzális biztosítékot, keretet nyújt a partikuláris elzárkózás számára.

Az állam–piac dualizmusa talán kiterjeszthető egy lokalizáció–globalizáció kettősségre is, amelyben a lokális államok (még ha némelyik „világhatalomnak is nevezhető") szembekerülnek az egyetlen világpiaccal és más globális kihívásokkal. Egyelőre óvatosnak kell lennünk: a nagy narratíva konvencionális bölcsességében az állam (az egyetlen erre hivatott szereplő, ha másképp nem, mint kényszerítő erő) mindig „globálisan cselekszik" és „lokálisan gondolkodik". Intézményi és fogalmi létezésének igazi feltétele, hogy legfontosabb gondja az általa képviselt és megtestesített emberek partikuláris érdekeinek előmozdítása. Partikuláris, ti. az emberiség univerzális érdekeivel szemben15: a „nemzeti érdek" fogalma túl körvonalazatlan

ahhoz, hogy megfogható empirikus tartalommal rendelkező alapnak és morális igazolásnak tekinthessük (egy érték tehát – nem valami, amit értékelünk, hanem magának az értékelésnek az oka). Megszűnik ennek lenni, ha ideológiai kiindulóponttá teszszük, egyfajta vízválasztónak, amely válogat az állam döntéseit megalapozó „plauzibilis okok" között, amit spontán módon (joggal vagy sem), de pusztán ideologikus retorikaként érzékelünk. Vagy más szavakkal, ami a külső szemlélő számára a külpolitika természetes mozgató ereje (biztonság, erő, dicsőség – mondaná Aron, 1984), s ami további magyarázatot igényel ahhoz, hogy elfogadható legyen.[16]

A hétköznapi ember (nő) éppen ellenkezőleg, „lokálisan" gondolkodik és lokálisan is cselekszik, és – főleg, ha nő –, ezt is igénylik tőle. A polgárnak tisztában kell lennie a saját vállalkozásával, és részt kell vennie a politikában az állam által ellenőrzött ökológiai területen. Ahogy az állam magának igényli a legitim erőszak monopóliumát „belül", ugyanúgy igényli a globális politikai illetékességet „kívül" (Netl, 1968: 563). Ez az oka annak, hogy a nem kormányzati nemzetközi szervezetek, legyenek ökológiaiak vagy humanitáriusak, oly fontos tünetei a szuverenitásfogalom átalakulásának. Ezek, amint az ökológiai gondolkodás katekizmusa ezt előírja, „globálisan gondolkodnak, továbbá globálisan és lokálisan cselekszenek". Akcióik közvetlenül politikai karakterűek, ami jelentősen megkülönbözteti őket a klasszikus Vöröskereszttől vagy a muzulmán világban a Vörös Félholdtól (Weissand and Gordenker, 1996).

Emellett az állam maga is változik. Legfejlettebb alakjában gazdasága a termelés mobil tényezőire támaszkodik, s konkrét politikai célja többé nem a nagyobb tér (terület és föld), több „ember" (munkaerő és katonai erő) vagy a „lelkek" (kulturális és politikai autoritás) megszerzésére irányul – ismét Aron terminológiájával –, hanem nagyobb részesedésre a világgazdaság hozadékából. A vállalatokhoz hasonlóan, tehát az állam is „leépíti" és áthelyezi kapacitásait, „mivel legalább annyira, vagy jobban függ külgazdasági sikerektől, mint a gazdaság eredményes működtetésétől otthon" (Rosecranz, 1996: 52). Richard Rosecranz megfogalmazásában „még a nagy nemzetek is »kicsiben kezdtek« gondolkodni": a fejlett országok nagykövetei külkereskedelmi és beruházási lobbistaként lépnek fel. És fordítva, az állam irányítóinak fel kell hagyniuk azzal a próbálkozással, hogy a társadalom problémáit belpolitikai és gazdasági reformok útján oldják meg. A tőke szempontjait tükröző követelmények (alacsony infláció, növekvő termelékenység, rugalmas munkaerő) és a demokratikus jóléti állam (nagyobb kormányzati kiadások, magas társadalmi költségek, a stabil munkaerőpiac, jóléti és egészségügyi gondoskodás) szempontjainak ütközése hosszú ideje része a modern szociális konfliktusnak, amelyben a belpolitika a legvitálisabb társadalmi elvárásokat

fejezi ki, még ha ezek nem is elégíthetőek ki belpolitikai eszközökkel. Valóban szembeötlő a következmények „nem állami" karaktere: a belpolitika veszít jelentőségéből az emberek problémáit illetően, mivel gazdasági és kulturális területeken már nem képes feldolgozni más szereplők tevékenységének következményeit. Úgy fest, hogy funkcióiktól és céljaiktól függetlenül, nincs alapvető különbség az „állam" és a magánszektor szereplői között. Ez drámai változás a ma még uralkodó modellhez képest. Az eredmény egy politikai neobarokk kialakulása, amiben a kultúra már nem tartja tiszteletben a territoriális politikai egységek határait, a társadalmi csoportokat pedig státusuk és/vagy közösségi lojalitásuk határozza meg.

Összefoglalva: nem tekinthetünk többé durkheimiánus módon a társadalomra, mint ahogy a politikára sem Hobbes alapján. Az állampolgárság (ez a nagy és kivételesen értékes „invenció") úgy tűnik, egyike az emberi kreativitás által létrehozott legsebezhetőbb társadalmi képződményeknek. A Janus-arcú konfliktus–rend dichotómia sem tekinthető kognitíve túl hatékonynak (vagy legalább annyira hatékonynak, mint korábban véltük). A probléma az, hogy az államok nélkül tehetetlenek vagyunk, ugyanakkor „civil társadalom"[17] vagy „nemzetközi (jelenleg kormányközi) közösség" nem létezik erős államok nélkül. Együtt kell élnünk ismereteink és értékeink eme diszkrepanciájával, legalább addig, amíg egy új narratíva nem jön létre. Bármilyen is legyen majd ez (Badie and Smouts, 1992, 1996; Forbes and Hoffmann, 1993; Held, 1995), addig nem lesz legitim státusa, amíg nem képes a jelentés három világát, az állam és az állampolgárság, a közösség és a kultúra, valamint a piac és a haszonmaximalizálás (Badie, 1997), továbbá a konkrét egyének tevékenységét integrálni. A magam részéről ez az előrejelzésem.

Jobbágy József fordítása

JEGYZETEK

[1] Itt nem csak különböző politikaelméleti szövegekre utalok (William Connolly, Will Kymlicka, Bikhu Parekh, Iris Marion Young), hanem az identitással, etnicitással és hasonlókkal (Michael Banton, Paul Bras, John Coakley, Crawford Young) foglalkozókra is, továbbá az előítélet szociológiáját elemző empirikus tanulmányokra (például Paul Sniderman) is.

[2] Teljes mértékben elismerem az „érdek" és az „önérdek" fogalmának érvényességét, csakúgy, mint az instrumentális racionalitás „egyetemességét". Ebben a vonatkozásban soha nem voltam teljesen meggyőződve Leo Strauss-nak az empirikus politikatudományt ledorongoló kritikája jogosságát illetően. Sőt, hozzáteszem, hogy az énidentitás sem hanyagolható el vagy helyezhető el túl gyorsan *ab initio*. Ezért, mostanában inkább szkeptikus vagyok a szereplő/struktúra dualista oppozíció elméleti jelentőségét illetően, noha változatla-

nul elismerem ideológiai és filozófiai fontosságát, és meghatározó kutatásmódszertani hozadékát.

[3] Vö. Riker és Ordeshook (1873), valamint Kiser és Ostrom (1982). Egy mai áttekintésre vonatkozóan lásd Weingast (1996), illetve átfogóbban Miller (1997) munkáit.

[4] A versengés egyfajta darwini szelekción keresztül a „leggyengébb" (az egész számára már nem hasznos szervezetek és szereplők) folyamatos pusztításához vezethet. John Maynard-Smith mint racionális gazdasági döntések együttesét elemezte a darwini folyamatot (nem feltétlenül szükséges Schumpeter „teremtő rombolását" bevonni a tárgyalásba) (Maynard-Smith, 1982). Bárhogy is legyen, egy ilyen verseny nem totális háború – annak a rendnek a szubjektuma (illetve abból magyarázható meg), amit magával hoz.

[5] Pareto állítása látszólag értékmentes (Pareto, 1980). Manapság egyértelműen a politika elleni eszköznek tekintik (sok közgazdász és üzletember szerint).

[6] Miért funkcionálisak? A racionális választás elmélete híveinek (ideértve szociológusokat is, lásd Coleman, 1990) bizonyos fokig igazuk van, amikor bírálják a szociológiai elméletet, mivel a társadalmi normákat „adottnak veszi, ...anélkül, hogy felvetné a kérdést, vajon miért és hogyan jönnek létre a normák, mellőzve ezzel a fontosabb szociológiai problémát". Igaz, a kultúraszociológusnak ahhoz, hogy megválaszolja a kérdést, miért viselkednek az emberek a társadalmi normáknak megfelelően, le kellene írnia a társadalmi rendszert mint egészet, az önző „racionalitást", amit hajlanak eltagadni az individuális szereplők (ld. Etzioni, 1987). Az utilitárius közgazdászoknak viszont arra a párhuzamos kérdésre kell válaszolniuk, hogy ti. „Miért maximalizálják az emberek a saját hasznukat (tehát az önérdeküket)?". Nos, az ő teoretikus megoldásuk sem meggyőzőbb, mint a durkheimi-parsonsi válasz az előbbire. Tehát, e két hipotézis heurisztikus értékét kell mérlegelnünk a maguk specifikus összefüggésében, és arra jutunk, hogy hol a közgazdászoknak van igazuk, hol pedig a „szociológusoknak". (Alexander et al., 1987; Cherkaoui, 1997).

[7] Az intézmények normatív és instrumentális oldalait helyesen hangsúlyozza March and Olsen (1989).

[8] Tegyük gyorsan a „demokratikusat", a „pluralistát", a „demokratizáltat" az intézmény mellé, mivel a politika ortodox fogalmát vallják a jelenlegi institucionalista iskolák is, és általában a jól megpatkolt politológusok. Az „intézmények demokratizálása" és a demokrácia „intézményesülése" (jelenlegi újrakeresztelése után „konszolidálása") tehát ugyanannak az éremnek a két oldala.

[9] A rendetlenségnek is bizonyos teret engedő társadalomtudományról lásd Boudon (1984). Vonzó ötlet a *történelmi* institucionalizmus, amely különböző jelentések és technikák hordozóinak tekinti őket, a múló időben szembeállítva változataikat, lásd Orren és Skowronek (1992). A játékelmélet és a szereplőközpontú intézményelmélet kiváló darabja Scharf munkája (1997).

[10] Érdekes megjegyezni, hogy Oakeshott nem csak elismeri a politika két típusát, de visszautasítja az önelégült szkepticizmus politikáját is, és közel kerül ahhoz, hogy elfogadja: egy csipetnyi a hit politikájából olykor hasznos lehet.

[11] A racionális választás – az institucionalizmusfelfogás távolról sem tagadja a normák szerepét (az érdekekkel szembeállítva őket) a krízishelyzetekben folyó válságkezelésben (lásd Gelpi, 1997). Az egyetemes értékek fontossága az intézményes kompromisszumok világában mostanában több figyelmet kap (Zartman, 1995).

[12] Inkább értékmentes és egyidejűleg vallásosabb, amint azt Schmitt Hobbes elleni vehemens kritikája mutatja (Schmitt, 1996).

[13] Ha általában van is bőséges tapasztalati igazolás arra nézve, hogy a versengő piacgazdaság a hatékonyabb, és alapvetően kedvez a pluralista demokráciá-

nak (Helliwell, 1994; Lipset, 1994), a források elosztásának módja jól látható bizonyos statisztikai adatokból (Vanhanen, 1990).

[14] Emlékeztetni kell Scharpf alapvető cikkére (Scharpf, 1996). Az ellentmondásos „posztfordista" tézis bemutatására vonatkozóan lásd Jessop (1995).

[15] Egy, a nemzeti partikularitással nem azonos különösséget bemutató modern mottók: *ubi libertas, ibi patria; ubi patria, ibi bene* (Passerin d'Entreves, 1967).

[16] Ez közel áll Waltz „second image-ához", amit manapság kissé divatjamúltnak tekintenek a társadalomtudományokban (Waltz, 1959; Cerny, 1995). Megjegyzem én nem vagyok híve a kép teljes tudományos pontosságának, de hiszek annak meggyőző erejében az aktorok között és képességében, hogy számot adjon jelentéses cselekvéseikről: ha az állam valóban csak egy illúzió, akkor egy illúzió nagyobb magyarázóértékű lehet (és rendszerint így is van), mint egy „igazi hit" a valóságban.

[17] O'Donell kissé erőltetetten kezeli ezt a kérdést (O'Donell, 1993).

IRODALOM

Alexander, J. (1992): The Promise of Cultural Sociology. In *Theory of Culture* (R. Munch and N. Smelser eds). Berkeley: University of California Press.

Alexander, J., et al., (eds) (1987): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press.

Almond, G. (1988): Separate Tables: Schools and Sects in Political Science. *P. S.: Political Science and Politics*, 21, 828–842.

Apter, D. (1995): Discourse as Power. In *New Perspectives on the Chinese Communist Revolution* (T. Saich and H. van de Ven, eds). New York: Sharpe.

Apter, D. and T. Saich (1994): *Revolutionary Discourse in Mao's Republic*. Cambridge,MA: Harvard University Press.

Aron, R. (1984): *Paix et guerre entre les nations*. Paris: Calmann-Lévy.

Badie, B. (1997): Le jeu triangulaire. In *Sociologie des nationalismes* (Birnbaum, P., ed.). Paris: PUF.

Badie, B. and M.C. Smouts (1992). *Le retournement du monde*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.

Badie, B. and M.C. Smouts (eds) (1996). *L'international sans territoire*. Paris: L'Harmattan.

Binder, L. (1996): The Moral Foundation of International Intervention and the Limits of National Self-Determination. *Nationalism and Ethnic Politics*, 2(3): 325–359.

Boudon, R. (1984): *La place du désordre. Critique des théories du changement social*. Paris: PUF.

Brown, R.H. (1987): *Society as Text: Essays on Rhetoric, Reason and Reality*, Chicago: University of Chicago Press.

Brown, S. (1995): *New Forces, Old Forces and the Future of World Politics*. New York: Harper.

Caporaso, J. (1996): The European Union and Forms of State: Westphalian, Regulatory or Post Modern. *Journal of Common Market Studies*, 34 (1).

Cerny, Ph.G. (1995): Globalization and the Changing Logic of Collective Action. *International Organization*, 49(4): 595–625.

Chatterjee, P. (1993): *The Nation and Its Fragments. Colonial and Post-colonial Shores* Princeton: Princeton University Press.

Chatterjee, P. and G. Pandey, (eds) (1992): *Subaltern Studies VII. Writings on South Asian History and Society*. New Delhi: Oxford University Press.

Cherkaoui, M. (1997): „Le réel et ses niveaux: Peut-on toujours fonder la macrologie sur la micrologie?" *Revue francaise de sociologie*, XXXVIII, 497–524.

Coleman, J.S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Deutsch, K. (1980): *Politics and Goverment: How People Decide Their Fate*. Boston: Houghton, Mifflin.

Douglas, M. (1986): *How Institutions Think*. London: Routledge and Kegan Paul.

Dunne, T. (1995): The Social Construction of International Society. *European Journal of International Relations*, 1 (3): 367–390.

Etzioni, A. (1987): *The Moral Dimension*. New York: Free Press.

Evans, P. (1997): The Eclipse of the State? Reflections on Stateness in an Era of Globalization. *World Politics*, 50 (1):62–87.

Finnemore, M. (1996): Norms, Cultures and World Politics: Insights from Sociology's Institutionalism. *International Organization*, 50 (2).

Forbes, L. and M. Hoffman (eds) (1993): *Political Theory, International Relations and the Ethics of Intervention*. New York: St Martin's Press.

Friedrich, C. J. (1963): *Man and His Goverment*. New York: McGraw-Hill.

Gellner, E. (1983): *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.

Gellner, E. (1990): The Gaffe-avoiding Animal, or a Bundle of Hypotheses. In *Individualism* (P. Birnbaum, and J. Leca, eds). Oxford: Clarendon Press.

Gellner, E. (1996): *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. London:Penguin.

Gelpi, C. (1997): Crime and Punishment: The Role of Norms in Crisis Bargaining. *American Political Science Review*, 91 (2): 339–360.

Goldthorpe, J. (1984): The End of Convergence: Corporatist and Dualist Tendencies in Modern Western Societies. In *Order and Conflict in Contemporary Capitalism* (J. Goldthorpe, ed.) pp. 335ff. Oxford: Oxford University Press.

Goodin, R. (ed.) (1996a): *The Theory of Institutional Design*. Cambridge: Cambridge University Press.

Goodin, R. (1996b): Institutionalizing the Public Interest: the Defense of Deadlock and Beyond. *American Political Science Review*, 90 (2): 331–343.

Goodin, R. and H.D.Klingemann (1996): Political Science: The Discipline. In *New Handbook of Political Science* (R. Goodin and H.D. Klingemann, eds). Oxford: Oxford University Press.

Haas, E. (1992): Banning Chlorofluorocarbons: Epistemic Community Efforts to Protect Stratospheric Ozone. *International Organization*, 46 (Winter).

Hall, P. and R. Taylor (1996): Political Science and the Three Neo-Institutionalism. *Political Studies*. December.

Hayek, F. A. von (1935): *Collectivist Economic Planning*. London: Routledge and Kegan Paul.

Hayek, F. A. von, et al. (1952): *The Counter-Revolution of Science: Studies on the Abuse of Reason*. Glencoe: Free Press.

Held, D. (1995): *Democracy and the Global Order. From the Modern State to a Cosmopolitan Governance*. Cambridge: Polity Press.

Helliwell, J. F. (1994): Empirical Linkage between Democracy and Economic Growth. *British Journal of Political Science*, 24: 225–248.

Jessop, B. (1995): The Regulation Approach: Governance and Post-Fordism. Alternative Perspectives on Economic and Political Change. *Economy and Society*, 24 (3), 307–333.

Kaase, M. and K. Newton (1996): *Beliefs in Goverment*. Oxford: Oxford University Press.

Kapstein, E. B. (1995): Is Realism Dead? The Domestic Sources of International Politics. *International Organization*, 49 (4): 751–774.

Keohane, R. and E. Ostrom (eds) (1994): Local Commons and Global Interdependence: Heterogeneity and Cooperation in Two Domains. *Journal of Theoretical Politics*, 6 (4).

Kiser, L. L. an E. Ostrom (1982): The Three Worlds of Action: A Metatheoreti-

cal Synthesis of Institutional Approaches. In *Strategies of Political Inquiries* ((E. Ostrom, ed.). London: Sage.

Klingemann, H. D. and D. Fuchs (eds) (1996): *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.

Linz, J. and A. Stepan (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. London: Johns Hopkins University Press.

Lipset, S. M. (1994): The Social Requisites of Democracy Revisited. *American Sociological Rewiew*, 59: 1–22.

Lockwood, D. (1992): *Solidarity and Schism: „The Problem of Disorder" in Durkheimian an Marxist Sociology*. Oxford. Clarendon Press.

Mansbridge, J. (1980): *Beyond Adversary Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.

Mansbridge, J. (ed.) (1993): *Beyond Self-Interest*. Chicago: University of Chicago Press.

March, J. and J. P. Olsen (1989): *Rediscovering Institutions: The Organisational Basis of Politics*. New York: Basic Books.

Maynard-Smith, J. (1982): *Evolution and the Theory of Games*. Cambridge: Cambridge University Press.

McAllister, T. V. (1996): *Revolt against Modernity: Leo Strauss, Eric Voegelin and the Search for Political Order*. Lawrence: University Press of Kansas.

Meier, H. (1996): *Carl Schmitt and Leo Strauss: The Hidden Dialogue*. Chicago: University of Chicago Press.

Miller, G. (1997): The Impact of Economics on Contemporary Political Science. *Journal of Economic Literature*, XXXV: 1173–1204.

Miller, G. and T. Hammond (1994): Why Politics Is More Fundamental than Economics. *Journal of Theoretical Politics*, 6 (1): 5–26.

Mises, L. von (1936): *Socialism*. London: Cape.

Nettl, P. (1968): The State as a Conceptual Variable. *World Politics*, 20 (July).

Oakeshott, M. (1996): *The Politics of Faith and the Politics of Skepticism*. New Haven: Yale University Press.

O'Donnel, G. (1993): On the State, Democratization and Some Conceptual Problems: A Latin American View with Glances at Some Postcommunist Countries. *World Development*, 21 (8).

Orren, K. and S. Skowronek (1992): Beyond the Iconography of Order: Notes for a New Institutionalism. In *The Dynamics of American Politics: Approaches and Regulations* (L. C. Dodd and C. Jillson, eds). Boulder, CO: Westview Press.

Pareto, W (1980): *Compendium of General Sociologie*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Passerin d'Entraves, A. (1967): *The Notion of the State. An Introduction to Political Theory*. Oxford: Clarendon Press.

Pateman, C. (1988): *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press

Pettit, P. (1996): *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford: Clarendon Press.

Polányi M. (1958): *Personal Knowledge*. Chicago: University Press.

Powell W. W and P. J. Dimaggio (eds) (1991). *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago:University Press.

Riker W. (1977): The Future of the Science Politics. *The American Behavioral Scientist*, 21: 11–38.

Riker W. and P. Ordeshook (1973): *An Introduction to Positive Political Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Rosecrance, R. (1996): *The Rise of Virtual State*. Foreign Affairs, 75 (4), 45–61.

Ross, M. H. (1992): *The Culture of Conflict*. London: Yale University Press.

Ross, M. H. (1993): *The Management of Conflict*. London: Yale University Press.

Salamé, G. (1996): Appels d'Empire. Ingérences et résistence á l'âge moderne de la mondialisation. Paris: Fayard.

Scharpf, F. (1996): *Negative and Positive Integration in the Political Economy of the European Welfare State.* In Governance in the Europen Union (G. Marks, et al., eds.) London: Sage.

Scharpf, F. (1997): *Games Real Actors Play: Actor-Centered Institutionalism in Policy Research.* New York: Westview Press.

Schmitt, C. (1988): *Théologie politique.* Paris: Gallimard.

Schmitt, C. (1996): *Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes: Meaning and Failure of a Political Symbol.* New York: Greenwood Press.

Schofild, N. (1994): Chaos or Equilibrum in Political Economie. In *Chaos and Society* (A. Albert ed,) Amsterdam: IOS Press.

Shanley, M. L. and C. Pateman (eds) (1991): *Feminist Interpretations and Plitcal Theory.* Cambridge: Polity Press.

Stoker, G. and K. Moss Berger (1994): Urban Regime Theory in Comparative Perspective. *Environnement and Planning: Government and Policy, 12.*

Thomas, C. (1993): The Pragmatic Case Against Intervention. In *Political Theory, International Relations and Ethics of Intervention* (I. Forbes and M. Hoffmann, eds.). New York: St. Martin Press.

Vanhanen, T. (1990): *The Process of Democratisation: A Comparative Study of 147 States.* New York: Crane Russak.

Verba, S., K. L. Schlozman and H. Brady (1995): *Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Waltz, K. (1959): *Man, he State and War.* A Theoretical Analysis. New York: Columbia University Press.

Waltz, K. (1979): *Theory of International Politics.* Reading, MA: Addison-Wesley.

Waltz, K. (1993). The Emerging Structure of International Politics. *International Security*, 18 (2): 44–79.

Walzer, M. (1977): *Just and Unjust Wars. A Moral Argument with Historical Illustrations.* New York: Basic Books.

Weber, C. and Biersteker (eds) (1997): *Sovereignity.* Cambridge: Cambrudge University Press.

Weingast, B. R. (1996): Political Institutions: Rational Choice Perspectives.

In *New Handbook of Political Science* (R. Goodin and H. D. Klingemnan, eds.). Oxford University Press.

Weiss, T. G. and L. Gordenker (eds.) (1996): *N. G. O., The United Nations and Global Governance*, London: Lynne Rienner.

Williams, C. (1996): *Hobbes and International Relations: a Reconsiderations.* International Organization, 50 (2).

Wrong, D. (1994): *The Problem of Order: What Unites and Divides Society.* New York: Free Press.

Zartman, I. W. (1995): *The Role of Justice in Global Security Negotiations.* American Behavioral Scientitst, 38 (6): 889–903.

CLAUDINE HAROCHE

Az elismerés iránti igény a demokratikus társadalmakban *

Vajon szerkezeti okok húzódnak-e meg a demokratikus társadalmakat jelenleg sújtó válság mögött? Ezt a kérdést teszi fel Eugène Enriquez számos cikke közül az egyikben. Gondolatokban rendkívül gazdag *A demokratikus nevelés gyenge hatása és diszkrét bája*[1] című cikke, amelynek kérdésfeltevéséből tanulmányomban magam is kiindulok.

Enriquez felhívja a figyelmet, hogy a demokrácia lehetővé tette az ember számára, hogy kikerüljön az ancien régime társadalmi egyenlőtlenségéből fakadó rá nehezedő nyomás alól. Azonnal hozzá teszi azonban, hogy az egyén egy másik, az előzőnél összetettebb, kevésbé kézzelfogható hatás alá kerül: „Az egyén szabaddá vált – írja –, ám ezzel egy időben engedelmesen szolgál egy rendszert." „Igaz, nem ura és nem szolgája senkinek", ám mégsem igazán szabad: bizonyos értelemben önmaga rabja, értékek, elidegenedett ideálok foglya.[2] A nyugati embert gyötrő rossz közérzetre utalva – amelyet Freud valamikor a civilizációnak tudott be – Enriquez ennek okát *paradox módon* a szabadságban látja. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a magam részéről ezt az okot legalább ugyanennyire, ha nem még inkább, az egyenlőségnek tulajdonítom.[3]

Áttekintve a demokrácia rövid történetét a XVIII. századtól kezdve, Enriquez a *krízisidőszakokról* szólva így ír: „A krízis a 20-as években kezdődik a fasizmussal és a kommunizmussal;

* A tanulmány eredeti címe és megjelenése: Les exigences de reconnaissance dans les sociétés démocratiques. In *Le goût de la vérité* (Eugène Enriquez szerk.). Paris, 1999, Desclés de Brouwer. 203–216. o.

majd újra felerősödik 1965-ben, a második világháborút követő újjáépítési és dinamikus növekedési időszak végén. Ez a pillanat *az önmagába fordult* egyén időszakának kezdete, hiszen az egyén nem lát más reményt vagy bűnöst magán kívül."[4] Ez az a *pillanat* – és ezzel a 70-es évek végén, a 80-as évek elején kezdődő és a napjainkig tartó időszakra utal –, amelyet a végletes individualizmus, a társadalomnak pszichológiai fogalmakkal való telítődése, a társadalmi nárcizmus jellemez. Éppen emiatt tartom érdemesnek és fontosnak, hogy elidőzzünk ennél az időszaknál.[5]

Enriquez szavaival élve az ember eltávolodott az alapkérdéstől: *strukturális okokban gyökerezik-e a demokráciát próbára tévő krízis?*

Szeretném ezzel kapcsolatban felhívni a figyelmet, hogy a demokrácia válságának egyes strukturális okai egyértelműen tetten érhetők abban a korszakspecifikus társadalmi követelésben, amely az elismerés tekintetében egyenlőséget követel, az *elismeréshez való jogot pedig mindenki számára egyenlő mértékben* vindikálja a jelenlegi társadalomtól. Az elismerés iránti igény válságot eredményez, amely kifejezetten abból fakad, hogy a jelenlegi demokratikus társadalmakban az elismerés szükséglete képes arra, hogy alapjaiban rengesse meg a demokráciát.[6]

Felvetődik a kérdés, hogy az elismerést jogi védelem alá lehet-e helyezni, illetve lehet-e rá vonatkozó jogi szabályozást alkotni anélkül, hogy az egyetemes és elvont demokratikus elvek ezzel ne szorulnának háttérbe, ne szenvednének fogalmi kiüresedést, vagy maga a követelés formája miatt ne válnának vitathatóvá? Ezek a követelések konkrét és egyedi esetekre vonatkoznak, többek között a különböző identitások, kisebbségek révén arra törekszenek, hogy az elismeréshez való egyenlő jogot konkrétan, „azonnal" intézményesítsék, szembehelyezkedve ezzel a demokratikus elvek egyetemességre törekvő és absztrakt jellegével.[7]

A jelenlegi krízishelyzetben az egyén önmagába fordul. Megfigyelhetők – írja Enriquez 1981-ben – olyan, „a társadalmi egyenlőtlenség új formáinak, más jellegű társadalmi hierarchiának a foganatosítására irányuló kezdeményezések", amelyek későbbi társadalmi és politikai törekvéseket vetítenek előre. Ezen később jelentkező követelések bizonyos eddig ismeretlen – vagy legalábbis burkoltan jelentkező, ki nem mondott – személyiségi jogok megfogalmazására és garantálására törekedvén arra is képesek, hogy alapjaiban rengessék meg a demokratikus társadalmakat.[8]

Vegyük példaképpen a *political correctness* elvét az Egyesült Államokban, vagy a nemrégiben született francia, illetve tágabb értelemben európai törvényeket, amelyek célja, hogy előírják, kötelezővé tegyék az egyes társadalmi csoportoknak az el-

ismerés, a társadalmi megbecsülés és a tisztelet területén kijáró egyenlőséget, a társadalom mindenegyes tagjának, minden egyes kisebbségi csoportjának, kulturális, nemi, etnikai közösségének, népének egyaránt egyenlően kijáró emberi méltóság védelmét, miközben éppen ennek megvalósítása érdekében gyakran fordulnak adott esetben teljesen diszkriminatív eszközökhöz. Máskor egy bizonyos típusú mássággal, vagy sokkal inkább a másság, a különbözőség ideájával, illetve magával a különbözőséggel legitimálják felsőbbrendűségüket, előbbre valóságukat, dominanciájukat az ennélfogva egyenlőtlen rendben.[9] Vajon jelenleg arról van-e szó – s ezt a kérdést teszem fel Enriquez nyomán –, hogy rátapintottunk a társadalmi rossz közérzet strukturális okaira?

Megfigyelhetjük a strukturális okok felszínre kerülését vagy inkább újbóli felbukkanását, miután ezek a strukturális válságot okozó tényezők a végletes individualizmus különböző formáiban öltenek testet és erősödnek fel. Az individualizmusnak a jelenlegi demokratikus társadalmakban kialakult különböző formái ezek szerint oly módon kísérték, illetőleg ösztönözték az elismerés iránti igény tudatosodását és nyílt megfogalmazását, hogy az elismerés iránti igény törvényekbe foglalásának, egészen a társas érintkezés legbelsőbb (többek között munkahelyi, vállalati, szervezeti, egyetemi) viszonyait szabályozó törvényekbe illesztésének egyre sürgetőbb követeléséhez vezettek. Enriquez-nek igaza van abban, hogy „a demokráciáknak működésük mind összetettebbé válásával párhuzamosan választ kell adniuk polgáraik törekvéseire és elvárásaira, s napról napra a mindennapi élet egyre újabb területeire is ki kell terjedniük". Mégis felmerül a kérdés, hogy az elismerés iránti igény kielégítése, az elismeréshez való jog figyelembevétele nem haladja-e meg elkerülhetetlenül egy demokratikus társadalom lehetőségeit, eszközeit és céljait? Vajon a demokrácia alkalmas-e arra, hogy a megbecsülés és elismerés területén egyenlőséget nyújtson és biztosítson anélkül, hogy ezzel ne ásná alá saját demokratikus mivoltának alapjait? Nem kellene-e az általa nyújtandó (vagy legalábbis az általa szavatolni próbálandó) segítséget, segélynyújtást és támogatásokat inkább elkülönítenie, megkülönböztetnie a boldoggá tétel kötelezettségétől? Más szóval: a demokratikusnak nevezett társadalomnak nem kellene-e lemondania arról, hogy szavatolja tagjai egyéni boldogságát, boldogulását, sőt, még inkább arról, hogy megpróbálja az egyént boldoggá tenni?[10]

A felebaráti szeretet a kultúrtársadalmak által kitűzött ideál, amely nem egyenlő és nem is lehet azonos a valósággal. Éppen ebben az értelemben mondható ki az, hogy nemcsak lehetetlen törvényileg szabályozni az érzelmeket, hanem fölöttébb veszélyes is, hiszen a törvények pontosan az érzelmek egyéni vonzalmon alapuló kizárólagos jellegét kérdőjeleznék meg. A vonzal-

makat és kötődéseket éppúgy elfojtanák, mint az ellenséges érzelmek megnyilvánulásait, egyszersmind azt cáfolnák meg, hogy a szerelem-szeretet azon alapszik, hogy valamit vagy valakit jobban szeretünk másnál.

Pontosan erre a következtetésre jutott Freud is *a kultúrában tapasztalható rossz közérzetről* elmélkedve. Felhívta a figyelmet, hogy a „kultúra" fogalma azon „teljesítmények és eszközök egész summáját jelöli", amelyek azzal a céllal jöttek létre, hogy az emberek közötti társas érintkezést szabályozzák. „Végül a kultúrának utolsó, de nem legjelentéktelenebb vonását abban kell értékelnünk – írja –, hogy milyen módon szabályozottak az emberi kapcsolatok, a szociális kapcsolatok, melyek az embert mint szomszédot, mint munkaerőt, mint egymás szexuális tárgyát érintik." Megfogalmazta, hogy rendkívül nehéz megragadni mi az, ami voltaképpen a kultúrából fakad és mi az, ami nem, felhíva a figyelmet, hogy a kultúrtársadalmak bizonyos ideális követelményeket fogalmaznak meg, mint amilyen az a parancs, hogy „felebatátunkat úgy szeressük, mint önmagunkat". Kiemelte, mennyire nehéz elvonatkoztatni bizonyos *ideális parancstól* és megragadni ezek közül mi az, ami alapjában véve kulturális.[11]

Freud kiemelte, hogy „az emberek közötti együttélés csak akkor lehetséges, ha kialakul a többség, mely erősebb, mint minden egyes ember, és minden egyessel szemben összetart" és ebben a jogállam lehetőségét, sőt alapfeltételét kell látni. Megállapítja továbbá, hogy „az egyén hatalmának helyettesítése a közösségével a döntő kulturális lépés", mivel ily módon teljesül a gyengébbek védelme az erősebbekkel szemben. Freud eljutott addig a következtetésig, amely véleményünk szerint éppen a kultúrában tapasztalható rossz közérzet legmélyebb okai között szerepel: a közösség hatalmának lényege abban áll, hogy *„a közösség tagjai kielégülésük lehetőségeiben korlátozzák magukat, miközben az egyén soha nem ismert ilyen korlátot"*.[12]

Az elismerés kérdése révén megérthetjük és megfejthetjük a társadalmi rossz közérzet mibenlétét. Tulajdonképpen arról van szó, hogy az elismerésre való törekvés a közösség rovására elért, gyakran határtalan küzdelmet szükségeltető vágy korlátlan kielégítésére ösztönözne. Az egyénnek másokkal szembeni elismeréséért, annak rovására folytatott küzdelmét éppen az elismeréshez való jog volna hivatott korlátozni, sőt, szabályozni és az egyének között egyenlően elosztani. Az egyetemes érvényű szeretet tulajdonképpen eszménykép, az elismerés szükséglete nem elégülhet ki teljes mértékben, a jog pedig nem képes sem az egyetemes szeretetet, sem mindannyiunk elismerését megvalósítani: ezzel elérkeztünk a kultúra határmezsgyéjére és egyben paradoxonjához is; és most már világos, hogy az elismeréshez való jog miért tükrözi vissza és erősíti fel a társadalom rossz közérzetét. Ugyanakkor, amikor a jelenkori demok-

ratikus társadalmak az elismerés kivívásából kovácsolnak politikai követeléseket, ez jogilag vajon nem éppen a jelenkori demokratikus társadalmak növekvő rossz közérzetére világít-e rá?

Rousseau írásainak (újra)olvasása rendkívül relevánsnak tűnik abban az értelemben, hogy feltesszük magunknak ugyanazokat a manapság nem kevésbé fontos és nehezen értelmezhető kérdéseket, amelyek a gazdasági és a társadalmi egyenlőtlenség mellett fennálló ún. *morális egyenlőtlenséghez* kötődnek. Olyan, az egyenlőtlenséghez kapcsolódó kérdéseket, amelyeket a politikaelméleti munkákban általában a 1990-es évekig nem is tekintettek a témakörhöz tartozónak. A *megbecsülés és az elismerés területén fennálló egyenlőtlenséget* Rousseau annyiban látja ennek a morális egyenlőtlenségnek a forrásaként és alapelemeként, hogy az embereket nem egyenlő mértékben ismerik el, veszik figyelembe vagy ítélik meg.[13]

A társadalmi ranghoz kötődő előjogok eltörlése megszüntette ugyan a születéskor örökölt egyenlőtlenséget, a társadalmi elismerés területén fennálló különbségek, egyenlőtlenségek viszont ezzel még korántsem szűntek meg. Említésre méltó, hogy a morális egyenlőtlenségek elvetése és tagadása, alapvető szükségletek kifejezésre juttatása, majd követelése mélyen és ellentmondásoktól sem mentesen táplálta a demokrácia iránti fogékonyságot, a demokratikus érzelmeket, viselkedési formákat, törekvéseket és eszméket. Mindezt frappánsan összegzi John Adams gondolata: „Minden embert erősen hajt a vágy, hogy észrevegyék, elfogadják és tiszteljék az őt körülvevő emberek."[14]

Amint azt a legfrissebb politikaelméleti és morálfilozófiai munkák hangsúlyozzák: a legállandóbb, az emberi méltóságot, tiszteletet, elismerést és megbecsülést legerősebben sürgető jelenkori társadalmi és politikai követelések ösztönös, minden emberben mélyen gyökerező igényéből fakadnak és a legelidegeníthetetlenebb emberi és személyiségi jogok közé tartoznak.

Az elismerés vágya új formában, hangsúlyozottabban jelentkezik a jelenkori demokratikus társadalmakban. Azon túlmenően, hogy *egyre sürgetőbben fogalmazódik meg*, nemcsak *az elismeréshez való jog követelése* teljesen újszerű, hanem az a mód is, ahogyan egyes mozgalmak (különösen azok, amelyek a kisebbségi jogoktól vagy a multikulturalizmus kérdésétől sarkentve) arra törekszenek, hogy törvényi formába öntsék a kedvező társadalmi megítéléshez való jogot. A jog, valamint az önmagunk és embertársaink iránt érzett tisztelet érzése közötti kapcsolat, valamint az érzelmek és az igazság eszménye közötti összefüggések hangsúlyozása egyre fokozódik, s ez ahhoz vezet, hogy igazságtalanságot látunk a morális egyenlőtlenségben és tágabb értelemben az egyenlőtlenség fogalmában is.[15]

Az a törekvés, hogy a társadalmi elismerés bekerüljön a személyiségi jogok közé, jelenkori társadalmunkban olyannyira alapvető kérdéssé lett, hogy az elismerés fogalmát gyakran ösz-

szekeverik az egyén sérthetetlenségének teljes értékűnek tekintésével, illetve identitásának elismerésével.[16] Az elismerés hiánya, az elismerés területén érvényesülő egyenlőtlenség a legjobb úton haladnak afelé, hogy jogtiprásnak, igazságtalanságnak, valamely alapvető jogtól való megfosztásnak minősüljenek.[17]

A demokratikus társadalmakban az elismerés iránt jelentkező igény kérdésével Charles Taylor, Michael Walzer, illetve Axel Honneth foglalkozik behatóan.

Michael Walzer XVIII. századi szövegekből indul ki, és áttekinti azokat az egymástól eltérő formákat, amelyekben testet ölt az emberi értékek elismerése. Megtiszteltetés, megbecsülés, tisztelet, nagyrabecsülés, érték, presztízs, társadalmi státus, méltóság, hírnév, rang, megkülönböztetés, megkülönböztetett tisztelet, előnyös megítélés, elismerés, dicsőség: ezek azok a szavak, amelyeket a nyelv különböző korszakokban és társadalmi összefüggésekben, mindamellett gyakran különböző céllal használt. Ezek mindegyikéről elmondható, hogy mindenkor a megbecsülés kifejezéseiként voltak használatosak.[18]

Walzer különbséget tesz a múltban az arisztokraták törekvései között szereplő tisztelet és a mai társadalmakban jelentkező társadalmi elismerés és megbecsülés eléréséért folytatott küzdelem között. Éppen ez a tény adja szakadatlan, sokszínű és nehezen körülhatárolható jellegét.[19] Walzer rámutat a jelenkori demokráciáknak az elismerés és a megbecsülés területén tapasztalható visszásságaira, s ezeket a következőképpen magyarázza: „Mivel senki nem rendelkezik előre megszabott társadalmi ranggal, mivel senki nem tudja, minek is tudhatja be elfoglalt helyét, saját értékeit kell elfogadtatnia, és ebben csak akkor tarthatja magát sikeresnek, ha kivívja a hozzá hasonlók elismerését." [20] Ebből Walzer arra következtet, hogy „az elismerés területén az egyenlőség ab ovo lehetetlen". „Az elismerésért vívott harcban – jegyzi meg –, az egyes személyek által elért eredmények nem egyenlőek, kizárólag a lehetőségek terén van esélyegyenlőség." Végkövetkeztése szerint: „A minimális megbecsülés ma már olyan morális elvárás, amelyet valamennyiünknek tiszteletben kell tartanunk."[21]

Az 1990-es évek elején Charles Taylor rámutatott, hogy „minden embernek joga van ahhoz, hogy mások tiszteljék őt" egyetemes elvén alapuló megbecsülés követelménye adja az alapját a politikai kisebbségi csoportok és – tágabb értelemben – minden jelenkori politikai csoportosulás követeléseinek. A szerző hangsúlyozza, hogy a demokráciával együtt uralkodóvá vált az egyenlő elismerés, az azonos megbecsülés elvén alapuló politika. A jelenkorban a társadalmi identitás és megbecsülés elismerésével kapcsolatosan érezhető aggodalmat pedig azzal magyarázza, hogy a XVIII. század végén felbukkanó egyéni identitás fogalmával együtt létrejön egy egyénre szabott, személyi identitás, amely legvilágosabban azokban a jogokban fogalma-

zódik meg, amelyeket minden ember számára elismer a társadalom.[22] A társadalmi elismerés – amelyet ma már nem tudunk különválasztani az identitástudattól – módosult és megerősödött azzal, hogy a XVIII. század végén megjelent az egyéni identitástudat fogalma: így vált személyre szabott identitástudattá, amelyet követeltek, majd megfogalmaztak a minden egyes ember számára biztosított személyi jogokban.[23]

Axel Honneth munkájában az elismerésnek az igazságtalansághoz (és közvetetten az egyenlőtlenséghez) való viszonyának kérdését érinti. Különös figyelmet szentel a tisztelet hiányának (*mishartung*), a társadalom általi meg nem becsülésnek, azoknak a magatartásformáknak, amelyek igazságtalanságokat fejeznek ki és részét képezik mindazoknak, amelyet „negatív fogalmaknak" nevez.[24]

Ennek révén lehetővé válik annak megítélése, milyen hatalmas jelentőségre tettek szert a társadalmi elismerést zászlajukra tűző törekvések. Honneth munkája elején utal arra az emberi sértetlenség (integritás) mögött rejlő antropológiai koncepcióra, amely szerint az ember sértetlensége „alapvetően az őt megítélők elismerési és elfogadási modelljének függvénye". A következőképpen folytatja a gondolatot: ebben azok a „morális kategóriák" játsszák a döntő szerepet, amelyek – mint a megaláztatás – a „tiszteletlenség megnyilvánulásai", vagyis amelyekkel az egyén tudatára jut annak, hogy nem becsülik meg, „becsületébe tipornak". Más szóval ezeken keresztül az egyén „bizonyos társadalmi jogok gyakorlásából strukturálisan kitaszítottnak, kirekesztettnek érzi" önmagát.[25]

Honneth munkái rávilágítanak arra, hogy a társadalmi megbecsülésért folytatott társadalmi és politikai küzdelmek alapvetően morális küzdelmek, abban az értelemben, hogy morális érzésekből fakadnak. Kiváltói és fenntartói tulajdonképpen a méltatlankodás, a megaláztatás és a megszégyenülés érzése, amelyeket az elismerés megtagadása hívott életre. A megbecsülés megtagadása az egyéntől – Honneth magyarázata szerint – abból *„a megvetésből ered, amellyel egy kultúra vagy életvitel értékét, az egyén emberi méltóságát,* végeredményben pedig *az ember fizikai mivoltának sértetlenségét vonják kétségbe vagy veszik semmibe"*.[26]

A meg nem becsülés, el nem ismerés fogalma révén megragadhatók ezen emberi attribútumok, javak és jogok alapvető és elidegeníthetetlen jellege. Az ember önmagához való, részben önértékelésben, önmaga tiszteletében vagy becsben tartásában jelentkező, részben a másokhoz való kapcsolata által megszabott viszonyának gyökerei Anderson szerint a „jogrendszer által szabályozott társas érintkezési modellekben" keresendők. Ebből kifolyólag az „igazságszolgáltatásnak nemcsak a javak egyenlő elosztásával kell foglalkoznia", hanem meg kell próbálnia szembeszállni a morális egyenlőtlenséggel, a bizonyos cso-

portok vagy egyének ellen irányuló társadalmi megbecsülésből való kirekesztésével.[27]

Az alanyi jogon mindenkinek kijáró elismerés kérdése elvezet a személyiségjogok és emberi jogok kérdéséhez.

Alapvetően abból kell kiindulni, hogy az elismerés kérdése szoros összefüggésben áll a jelenkori demokráciák jogi és politikai rendszeréhez kapcsolódó antropológiai kérdésekkel. A tisztelet tulajdonképpen jogi alapkategória, amelyhez bizonyos jogok, jogosultságok kötődnek, hiszen része az ember értékeinek védelmére irányuló emberi jogoknak28. Az emberi méltóság tiszteletéhez való jog szabja meg, mennyire vagyunk fogékonyak egymásra, mindamellett, hogy morális és politikai érték is egyben, mely Kant óta megalapozza az igazság gondolatát. Ez a jog hozza mozgásba azokat az érzelmeket, amelyek nemcsak függenek az önmagunkról alkotott képtől, a sértetlenségünktől, a méltóságunktól, attól a morális értéktől, amellyel magunkat felruházzuk, vagy amellyel a társadalom szemében rendelkezünk, hanem hozzá is járulnak azokhoz.

Az elismerés szükséglete elválaszthatatlanul kötődik az igazságosság és az igazságtalanság gondolatához, de vajon ettől már az alapvető emberi jogok körébe sorolandó? Fel kell tenni a kérdést, hogy az elismerés iránti igény, illetőleg a hozzá való jog kivívására irányuló törekvések képesek-e arra, hogy túlmutassanak a demokrácia alapelvein és a demokráciában meghonosodott jogokon? Azokon a helyeken és helyzeteken keresztül, valamint a szavak és a reconnaissance szó kétértelmű jelentésein át, amelyekben e fogalom megfogalmazódik (reconnaissance: elismerés, megbecsülés, de ugyanakkor felismerés, beismerés és hála is – a ford.), vajon az elismerés iránti igény figyelmen kívül hagyhatja-e, sőt, gyökeresen átrendezheti-e a magán- és a közszféra közötti teret? A lényegében általános és elvont elvek alapján irányított demokratikus intézményrendszernek kötelessége-e az elismerés és a megbecsülés iránti igényt, illetve az emberi méltóság tiszteletben tartásához való jogot a legapróbb részletekig konkrét formába önteni és definiálni? Ezzel egy időben tulajdonképpen nemcsak kiterjesztené a jogi szabályozás mértékét, de az ily módon szabályozott kérdéseken keresztül bizonyos mértékig megváltoztatná annak jellegét, természetét is.[29]

Az emberi méltóság, a tisztelet és elismerés, a megbecsülés demokratikus értékek. Politikai érzékenységünket is strukturálják, az egyenlőségi elven alapuló társadalmi elismerés formái ugyanis a demokratikus kultúra lényegéből fakadnak. Lehet-e, s ha igen, hogyan, milyen mértékig lehet rendeletekben és törvényekben szabályozni, óvni és védelmezni az elismeréshez való jogot? Definíciójának, gyakorlása feltételeinek, az azt irányító absztrakt, általános és gyakran pontatlan szabályoknak ugyanis éppen ilyen elvontaknak és kevéssé kézzel foghatóak-

nak kell maradniuk ahhoz, hogy – paradox módon – a demokrácia zökkenőmentes működését szavatolhassák.

Ezek szerint meg kellene-e elégednünk azzal, hogy a társadalmi elismerés iránti vágyat egy nehezen definiált és definiálható, ugyanakkor szüntelen és alapvető szükségletként fogjuk fel?

Az 1930-as évek kezdetén jelentette meg Freud egyik legpesszimistább írását, amelyet később behatóan tanulmányozott Eugène Enriquez a 70-es években, majd valamivel utána Charles Taylor. Mindkét szerző megpróbálkozik azzal, hogy a demokratikus társadalmak rossz közérzetének strukturális okainak vizsgálatához kapcsolódva újraértelmezze és elmélyítse a freudi analízist.

A civilizált társadalomban és kultúrában tapasztalható rossz közérzetről elmélkedve Freud kiemeli, hogy „Ennek az agresszív hajlamnak a léte, melyet magunknál is érezhetünk, másoknál pedig joggal tételezünk fel, az a momentum, mely felebarátunkkal a kapcsolatunkat zavarja és a kultúra igénybevételére kényszerít. Az emberek egymás elleni, primér ellenségeskedése következtében a kultúrtársadalmat állandóan szétbomlás fenyegeti. (...) A kultúrának mindent mozgósítania kell, hogy az emberek agressziós ösztöneit korlátok közé szorítsa", majd hozzáteszi: „Minden fáradozása (tudniillik az ideális parancs, hogy szeressük felebarátunkat) ellenére ez a kulturális törekvés mindeddig nem sokat ért el. Azt reméli, hogy a brutális erőszak legotrombább rendzavarásait megakadályozhatja azáltal, hogy magának tartja fenn a jogot, hogy erőszakot alkalmazzon a bűnözőkön, de az emberi agresszió elővigyázatosabb és finomabb megnyilvánulásait a törvény nem képes kategorizálni."[30]

A szövegben másutt Freud kitér annak az etikai lehetőségnek a vizsgálatára, hogy „az emberek és a világ iránt tanúsított egyetemleges szeretetben az legmagasabb pozíciót láthatjuk, amit ember csak elérhet". Két lényegi kikötést fogalmaz meg. Egyrészt „az a szeretet, amely tárgyát nem választja meg, szemünkben veszít az értékéből, mivel igazságtalan önmaga tárgyával szemben". Másrészt kiemel még valamit, miközben azt a benyomást kelti, hogy a szeretet és tisztelet között vacillál, sőt szinte észrevétlenül csúsztatja át a szeretet jelentését a tisztelet jelentésébe, különösen azzal, hogy a *„megérdemel"*, a *„rászolgál"* kifejezést használja, jóllehet ezzel az azonosulás, a projekció és a szublimáció lehetőségére utal: „Nem minden ember szeretetre méltó." Sőt, előbb a szövegben megjegyezve, hogy „Ha én valakit szeretek, annak valamilyen módon rá kell szolgálnia. Megérdemli azért, mert lényeges vonásokban olyan hasonló hozzám, hogy benne magamat szerethetem; rászolgál, mert annyival tökéletesebb, mint én, hogy a saját személyiségem ideálját szerethetem benne."[31]

Nagyon mély értelmű észrevételeket fogalmaz meg. Ezek szerint, hogy az agresszív ösztönkésztetéseket megakadályozza,

mintha az etika sarkallná az embert az egyetemes, s ezáltal azonnal értékét vesztett szeretetre (ugyanis azzal, hogy az ember nem tesz különbséget a szeretet intenzitásában, mindenkit egyaránt szeret, szeretete „igazságtalanná" válik azzal szemben, aki iránt megnyilvánul).

Mindamellett, hogy kiemeli mennyire fontos, hogy az elismerésről mint szükségletről és az ahhoz való jogról elgondolkozzunk, Freud írása arra is felhívja a figyelmet, hogy koránt sincs szó kizárólag jogi vagy törvénykezési kérdésről. A kérdésfelvetésnek sokkal inkább az emberi természetre kell vonatkoznia, mint arra, ami a jogi rendszereket megalapozza, amin az igazságszolgáltatás nyugszik, az igazság és az igazságtalanság érzésére egyaránt.

Freud rendkívül komplex módon közelíti meg a szeretet és az igazságosság, a szeretet és az egyediség között húzódó összefüggéseket. Amikor azt mondja, hogy a szeretet döntést és lemondást igényel, csak arra tudunk következtetni, hogy lehetetlen volna minden embert egyformán szeretni. Ez az oka annak, hogy az egyenlő elismeréshez való jog – amennyiben elismerésen minimális tiszteletet értünk –, elképzelhető és lehetséges. Az egyenlő elismerés gondolata megvalósíthatatlanná válik azonban akkor, ha az előbbiben egy eszmény, illetőleg valamely egyedi, óhatatlanul érzelmi elemekkel átszőtt, az azonosulási folyamattól elválaszthatatlan tökéletes képesség megnyilvánulását véljük felfedezni.

Antropológiai kérdés, hogy mire vágyik az ember, mi az, amit egy ember képes vagy hajlandó elviselni, mi az, amivel szemben különböző úton-módon szembeszáll – tehát, melyek azok a rendszeresen ismétlődő viselkedésformák, attitűdök, gesztusok, kijelentések, amelyek halkan, észrevétlenül és alattomosan ismételve képesek aláásni az ember önbecsülését és morális sebeket ejtenek méltóságán. Amikor valakit ismételten figyelmen kívül hagynak, távolságtartó, unott, érdektelen, lenéző, megvető, méltatlan tekintettel méregetnek, amikor ezáltal méltóságát és önbecsülését alattomosan aláásva megalázzák, értékétől megfosztják, amikor észrevétlen, leheletfinom gesztusokkal, de napról napra elutasítják, kirekesztik, megvetik, akkor vajon az embernek meddig lehet és kell a közélet, a szakmai és a mindennapi életben, sőt a magánélet területén is figyelmen kívül hagynia mások megítélését?[32]

Barrington Moore emlékeztetett arra, hogy a történelmet gyakran egyéni szenvedés, fájdalomérzet, megvetettség és megaláztatás viszi előre.[33] Ebből megérthetjük, hogy a Honneth-féle írások a magatartásformák elemzésén keresztül hogyan jutnak el a politikum legmélyebb vizsgálatáig. Honneth kiemeli, hogy „az ember vélhetően azért száll harcba az elismerésért, ha nem részesítik tiszteletben".[34] Ennek révén érthetővé válik, „a kölcsönös elismerés vagy a morális sértés különböző

koronként más és más formában jelentkezik". Ebből már világos, hogy az *Etika és az erkölcselmélet lexikona* „Vágyak, igények, szükségletek, preferenciák" címszava úgy fogalmaz „amikor a nagyon különböző javak (kiegyenlítésének) problémáihoz az egyének közötti egyenlő elosztás kérdései kapcsolódnak, megválaszolásuk lehetetlen és egyben elbizonytalanít bennünket. A társadalomkutatók következő generációjának egyik legfontosabb feladata minden bizonnyal az lesz, hogy meg kell alkotniuk e rendkívül komplex problémák magyarázatához szükséges fogalmakat és érvrendszert."[35]

Szüntelenül fennáll az elkerülhetetlen, s ugyanakkor zavarba ejtő kérdés, miszerint hogyan s milyen mértékben lehet a személyiség jogait konkretizálni. Az elismerést a demokratikus társadalmak alapelemeként felfogni kezdettől fogva paradoxonnak tűnik. Ugyanannyira, amennyire a XVIII. században *az esélyegyenlőségen alapuló elismerés nélkülözhetetlen volt a demokratikus kultúra kialakulásához*[36], és azóta is a demokrácia paradox alapjai közé tartozik, a XVIII. század óta folytonfolyvást megingatja a demokráciát. „A tisztelet hiánya az embert jellemző sebezhetőségre utal, amely az individualizáció és a társadalmi elismerés mélyen összefonódó folyamataihoz kötődik."[37] Nem kellene-e újra elgondolkodni azon, milyen jelentésekkel telítődött e két összefonódó folyamat? Nem kellene-e megpróbálni feltárni, milyen formákban élnek tovább, milyen régi formákat hagynak maguk mögött és milyen új formákban öltenek ismét testet a jelenlegi demokráciákban?

Befejezésként még egyszer utalni szeretnék Eugène Enriquez jelentőségteljes szavaira, amelyekkel kihangsúlyozza a magán, az egyéni, a társadalmi és a kollektív megkülönböztetésének szükségességét: „A társadalmi aspektus saját, de a személyiségpszichológiából ismert szabályszerűségekre le nem csupaszítható törvényeit követve működik."[38] (Ezt Freud is többször hangsúlyozta.) Enriquez gondolatmenetét mélyenszántó kérdéssel zárja, amely meglepően kézenfekvő, cizellált és releváns. Arra ösztönöz, hogy a demokráciák válságának időszakában újra elgondolkodjunk azon, mit értünk valójában emberi és személyiségi jogokon, a környezet megítélésétől elzárt belső térnek jutó döntő szerepről, demokratizációs folyamatok privát teréről, mások elismeréséről, mások elfogadásáról önmagunkban, de még elvitathatatlanabbul az önmagunk és mások elfogadásához nélkülözhetetlen önbecsülésről. „Hiába is tudjuk valamennyien – írja –, mégis, mintha valamennyien megfeledkeznénk róla. Valójában sokkal könnyebb az egyént gyógyítani és nevelni, mint a társadalmat. Sokkal könnyebb azt meghatározni, mint értünk »normális« emberen, mint »egészséges« társadalmon."[39]

Vida Enikő fordítása

JEGYZETEK

[1] Enriquez, E.: Molle emprise et charme discret de l'éducation démocratique. In *Nouvelle Revue de psychanalyse*, 1981. N° 24.

[2] Uo. 221. o.

[3] Vö. Freud, S.: *Rossz közérzet a kultúrában*. Budapest, 1992, Kossuth Kiadó. Lásd még Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. Budapest, 1993, Európa Könyvkiadó, illetve M. Ouzof: Egyenlőség címszó In Furet – Ouzof: *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Paris, 1992, Champs-Flammarion. A jelenkori elemzések közül kiemelendő még az államtanács 1996-os jelentése az egyenlőség elvéről. Études et documents. *La Documentation française*, N° 48.

[4] Enriquez: i. m. 228. o.

[5] Erre vonatkozóan lásd Senneth.R: *The Falle of Public Man* (1974), Ch. Lash: *The Culture of Narcissism* (1979), valamint D. Bell és a közelmúltban M. Gauchet: Essai de psychologie contemporaine. Un nouvel âge de la personnalité. *Le Débat*, 1998. N° 99. mars-avril munkáit.

[6] Vö. Taylor, Ch.: *Le malaise de la modernité*. Paris, 1994, Éd. du Cerf.

[7] Vö. Haroche, Cl.–Montoia, A.: La codification des comportements et des sentiments dans la „political correctness". *Revue française de science politique*, 1995. június; 45. köt. N° 3, valamint Haroche, Cl.: Égards, respect, considération: les formes du souci de l'autre. *Magazine littéraire*, 1996. július–augusztus, N° 345, illetve Le droit à la considération. Éléments d'anthropologie politique". In Haroche, Cl.–Vatin, J-C. (szerk.): *La considération*. Paris, 1998, Desclés de Brouwer.

[8] Vö. Enriquez, E.: i. m.

[9] Vö. Haroche, Cl.–Montoia, A.: i. m.

[10] Emlékeztetni szeretnék, hogy a XVIII. századi felfogás szerint a kormányok legvégső célja az emberi boldogság szavatolása.

[11] Freud, S.: i. m. 37, 43, 61. o.

[12] Uo. 43–44. o.

[13] *Az értekezés az egyenlőtlenség eredetéről* (Magyar Helikon, Budapest, 1978, ford. Kis János) előszavában Rousseau kijelenti, hogy a természeti emberről kíván értekezni, annak „igazi szükségleteiről", „kötelezettségeinek igazi alapjairól", és hogy ebben a tanulmányban „Ugyanezt az egyedül helyes eljárást kell alkalmaznunk, (...) ha el akarjuk oszlatni a morális egyenlőtlenség eredetével, az állam igazi alapjaival, tagjainak kölcsönös jogaival és ezer más hasonló kérdéssel kapcsolatban fölmerülő temérdek nehézséget." (78. o.) Ennek a morális egyenlőtlenségnek az okai és eredete közül Rousseau kiemeli a megbecsülés, az elismerés igényét, amelyben olyan szükségletet és vágyat lát, amelynek kielégítésére minden ember törekszik. Az emberek ugyanis szeretnének tiszteletben részesülni és embertársaik részéről pozitív megítéléshez jutni. De nemcsak vágyról van szó, hanem kötelességről is, amelynek valamennyi ember aláveti magát azzal, hogy más embereket tiszteletben részeltet, még ha nem is egyenlő mértékben. Rousseau megállapítása szerint „a legszebb, a legerősebb, a legügyesebb, a legékesszólóbb" embernek kellene a „legmegbecsültebbnek" is lennie. A társadalmat alkotó emberekkel kapcsolatban megfigyeli, hogyan kezdett mindenki polgártársaira tekinteni és hogyan alakult ki saját vágya arra, hogy mások őt figyelembe vegyék. Innen ered az, hogy a társadalomban megszokássá vált megfigyeléshez, összehasonlításhoz, érzékeléshez és különbségtételhez észrevétlenül érzelmi különbségtételhez vezető megbecsülés társult. „Ez volt az első lépés az egyenlőtlenség felé." Ebből arra lehet következtetni, hogy az egyenlőtlenség tulajdonképpen az emberek között jelentkező megfigyelésből, a tekintetbe vétel, a megbecsülés és még inkább a létezés szükségletéből és szükségszerűségéből fakad. *Ép-*

pen emiatt lehetetlen az egyenlőség, elismerés, a megbecsülés és tiszteletadás területén. Egyesekben megfogalmazódik az igény arra, hogy olyan jogot kellene alkotni, amelyben mindenki osztozik, mert azt gondolják, hogy ezzel végleg eltörölhetik az előjogokat. Azt azonban valamennyien könnyen belátják, hogy óhatatlanul különböző mértékű marad egy-egy ember megítélése aszerint, mennyi tehetséget és a kiemelkedő érdemet tudnak felmutatni. Rousseau az apa és a fiú példáját hozza fel annak megindoklására, hogy a megbecsülés tulajdonképpen kötelesség, hiszen az „az atya csupán addig úr a gyermek fölött, ameddig az segítségre szorul, mert helyzete hálára kötelezi ugyan, de rajta áll, hogy eleget tesz-e kötelességének: nem lehet megkövetelni tőle, mint valami jog betartását". (143. o.)

A morálfilozófiai és politikaelméleti munkák közül lásd.: Michael Walzer: *Spheres of Justice*. 1983; Basic Books., Charles Taylor: *Le malaise de la modernité*, különösen az V. fejezetet, Multiculturalisme, Différence et démocratie, Paris 1994, Aubier, valamint Axel Honneth, *The Struggle for Recognition* (eredeti címe: Kampf um Anerkennung), 1996, M. T. I. Presse, Joël Anderson előszavával.

[14] Adams, J.: *Discourses on Davila*, valamint Ozouf Egyenlőség címszavát (i. m.), amely alapján a kiváltságok és előjogok eltörlése megszüntette ugyan az igazságtalan és elfogadhatatlan különbségekből fakadó egyenlőtlenségeket, ám az egyenlőség megtűrte az érdemekhez fűződő különbségtételt. Az egyenlőtlenség fennáll továbbá abban a tekintetben, hogy az egyenlőséget minden ember „képességeihez" és tehetségéhez viszonyítjuk, és „tudomást sem veszünk valós szükségleteikről" (uo. 145. o.), amely egyenlőtlenség elfogadható ugyan, hosszú távon mégsem elfogadott. Ozouf példát említ az érdemeken és adottságokon alapuló egyenlőtlenségre: azzal, hogy az érdemben összekeveredik a kiválóság, a kiemelkedő teljesítmény és az ember alapvető elismerésvágya, a legtöbb embert érdemtelennek tartjuk. Az egyenlőtlenség nem csupán gazdasági kérdés, hanem alapvetően morális probléma. Ozouf utal arra, hogy „elismerésvágya olyan embereknek is van, akik semmilyen különleges vagy kiemelkedő teljesítményt nem produkáltak, semmilyen érdemük nincsen". Ozouf szerint „a helyes törvénykezés nem abban ismerhető fel, hogy a javadalmazások egyenlőségét szavatolja, hanem abban, hogy a polgárok között egyenlően osztja el a boldogságot, törekedvén ezzel az (úgynevezett) morális egyenlőségre". (uo.)

Ozouf azzal folytatja elemzését, hogy kihangsúlyozza az egyenlőség paradox jellegét, ami nagyon különbözik attól, amit mások inkább „vagy az érdemek szerint beígért, vagy a szükségletekhez viszonyítottnak" definiálják. „Itt érkezünk el a lényeghez, a rousseau-i gondolatmenetben a szükségletnek egyáltalán nincsen naiv azonnaliságból fakadó jellege: mint ahogy minden ember a társadalmon belül a mások által visszatükrözött képet alkotja magáról, az emberi szükségletek között szerepel az, hogy hitelt és hírnevet szerezzünk magunkban, általános nagyrabecsülést vívjunk ki magunknak." Végül így fejezi be: „Amit Rousseau mindenki másnál jobban megértett: nagyon nehéz az emberi szükséglet definiálásához objektív kritériumokat találni". (uo. 145., 174. o.)

[15] Vö. Walzer Ch.: *Spheres of Justice*, valamint lásd *La Considération*.

[16] Vö. Taylor Ch.: *Multiculturalisme, Différence et Démocratie*.

[17] Erre vonatkozóan lásd: Haroche, Cl.: Le harcelement: une question sensible. In *Questions sensibles* (G. Koubi, szerk.), Paris, 1998. P.U.F.

[18] Walzer M.: i.m. 252–253. o.

[19] I. m. 258. o.

[20] I. m. 253.o.

[21] I. m. 255., 256. és 258. o.

[22] Tayor Ch.: *Multiculturalisme*... 43. o. és Le besoin de reconnaissance. In *Le malaise de la modernité*. 54. o.

[23] Uo.

[24] Honneth, A.: *Struggle for recongnition*. Különös tekintettel a VI. fejezetre: Personal identity ans Disrespect: The Violation of the Body, the Denial of Rights, and the Denigration of Ways of Life.

[25] I. m. 131. és 133. o.

[26] Uo. és J. Anderson: Préface. X. o.

[27] Uo. XV. o.

[28] Lásd Errera, R.: Le respect, catégorie juridique. In *Le Respect*. Séries Morales, Autrement, 1993, 146. o. és Haroche: Remarques sur les incertitudes et les ambiguités du droit à la dignité. In *Le Préambule de la Constitution de 1946*. Antinomies juridiques et contradictions politiques. (G. Koubi szerk.), Paris, 1996, PUF.

[29] Az elismerés egyes csoportok, egyének, vagy egy bizonyos ember részére történő megtagadásával kapcsolatos kérdésére vajon lehet-e jogi választ adni? Ezzel kapcsolatban lásd J. Khklar: *The Faces of Injustice*. 1990, Yale University Press munkáját.

[30] Freud, S: *Rossz közérzet a kultúrában*. 61–62. o.

[31] I. m. 58. o.

[32] Mindenképpen kerülendő az, hogy megpróbáljunk a kérdésre tisztán jogi választ adni, bármennyire élet-halál kérdéséről van is szó, mindaddig, amíg szimbolikus értékű erőszakról van szó. Ezzel kapcsolatban utalnánk arra, milyen visszásságokkal jár Amerikában a sexual harassment, a szexuális zaklatás problematikája, amely ma már a visual harassment, a vizuális zaklatást is magában foglalja. A törvény nem foglalkozhat olyan kategóriákkal, mint egy-egy gúnyolódó, csúfondárosan viselkedő ember attitűdje, gúnyos mosolya, arckifejezése, megvető pillantása, a gonoszsággal vagy a sértegető gúnyolódással anélkül, hogy ezzel nem lépné át az önkényuralmi rendszer határait (elégedjünk meg azzal, hogy példának felhozzuk a fundamentalizmust). Ezzel alapproblémához érkeztünk: a tettek és érzelmek folytonosságának problémájához. Lásd: Le harcelement... és G. Koubi (szerk.) Questions sensibles.

[33] Moore, B.: *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*. 1978.

[34] Honneth, A.: i. m. 133. o.

[35] Morton, A.: Désir. Désirs, besoins et préférences c. szócikk, *Dictionnaire d'éthique et de théorie morale*. M. Canto Sperber (szerk), Paris, 1997, PUF. 402. o.

[36] Hatalmas horderejű kérdések vetődnek fel Tocqueville újraolvasásakor: mit jelenthetnek az egyenlő alapon történő megbecsülés formái, illetve: miben áll a demokratikus viselkedés?

[37] Honneth, A.: i. m. 131. o.

[38] Enriquez, E.: i. m. 237. o.

[39] Uo.

PASCAL PERRINEAU

Elfogadás vagy elutasítás?

*A szélsőjobbra leadott szavazatok Franciaországban**

A franciaországi elnökválasztás első fordulójának legnagyobb meglepetését az szolgáltatta, hogy Jean-Marie Le Pen szélsőjobboldali jelölt 850 000 szavazattal lemaradva Jacques Chirac leköszönő elnök mögött a második helyen futott be, s így megfosztotta a nála csak 220 000 vokssal kevesebbet szerzett Lionel Jospin szocialista jelöltet a második fordulóban való indulás lehetőségétől. A megdöbbentő eredmény egyrészt tápot adott annak a szinte rituálészerűen azonnal feltörő vitának, hogy miért nem képesek a közvélemény-kutató intézetek ilyen csekély eltérések előrejelzésére, illetve Le Pen szavazói támogatottságának felbecsülésére. A 2002. április 21-i elnökválasztás egyik meghatározó jelensége másrészt inkább az, hogy mintegy öt és fél millió választópolgár sorakozott fel Jean-Marie Le Pen és Bruno Mégret mögött.

MIÉRT VOLT MINDEZ MEGLEPŐ?

Az egész leginkább azért hatott a meglepetés erejével, mert az utóbbi három évben számos megfigyelő egyszerűen figyelmen kívül hagyta a szélsőjobb választói beágyazódásának tartósságával kapcsolatos problémákat. Tulajdonképpen az 1998–1999 telén bekövetkezett pártszakadás óta, amikor is a Nemzeti Front (FN) kebelén belül dúló, véget nem érő küzdelem két,

* A tanulmány eredeti címe és megjelenése: Le vote d'extrême droite en France: adhésion ou protestation? *Futuribles*, 2002. június, 276. szám 5–20. o.

egymással is rivalizáló pártstruktúra – a Nemzeti Front és a Nemzeti Köztársasági Mozgalom (MNR) – megszületéséhez vezetett, sok elemző úgy vélte, hogy a párt szétesése visszafordíthatatlan eróziós folyamatot indít el a szavazóbázison belül is.

Ez a diagnózis azonban valótlannak bizonyult. Az 1999-es európai parlamenti, illetve a 2001-es helyhatósági választások eredményének alapos vizsgálata azt mutatta, hogy a szélsőjobb szavazóbázisa csak kis mértékben csökkent. Az 1994 júniusi európai parlamenti választásokon Jean-Marie Le Pen listája a leadott szavazatok 10,5 százalékát gyűjtötte be, míg az 1999 júniusi után a FN vezetője, illetve az MNR frissen megválasztott első embere, Bruno Mégret listája együttesen a szavazatok 9 százalékával rendelkezett; vagyis öt év alatt mindössze másfél százalékos volt az erózió. Máshol még enyhe növekedés volt tapasztalható: az 1994-es helyhatósági választásokon a szavazók 9,8 százaléka támogatta az FN jelöltjeit, míg 2001-ben 10,1 százalék választotta az FN, illetve az MNR képviselőit. Vagyis az uralkodó nézettel szemben a szélsőjobb szavazótábora nem csökkent jelentős mértékben, és Jean-Marie Le Penre sem a „futottak még" szerepköre várt a választásokon.

A „valóság tagadásának" nyomai lelhetők fel olyan típusú érvekben is, mint például: „Jean-Marie Le Pen szavazatainak száma alig nőtt 1995-höz képest". Amennyiben megejtjük az összehasonlítható tények egybevetését, azt látjuk, hogy 1995-ben két szélsőjobboldali jelölt volt (Jean-Marie Le Pen és Jacques Cheminade); s ugyanúgy kettő 2002-ben is (Jean-Marie Le Pen és Bruno Mégret). 1995-ben e két jelölt együtt 4 656 107 szavazatot szerzett, 2002-ben pedig 5 471 739-et, vagyis 815 632-vel többet. Ezek szerint a szélsőbal és a tartózkodók száma mellett csak a szélsőjobb támogatottsága nőtt jelentősen 1995 és 2002 között. A tartózkodók tábora több mint hárommillióval nőtt, a szélsőbalé 1,3 millióval, a szélsőjobbé több mint nyolcszázezerrel. Ezzel szemben a kormánykoalíciókhoz kötődő pártszövetségek rengeteg szavazót vesztettek; a sokszínű baloldali koalíció másfél milliót, míg a klasszikus jobboldal 3,5 milliót. Így tehát az elnökválasztás első fordulóját egyértelműen az elutasítás különféle formái uralták; ez a jelenség tökéletesen illik abba a „negatív politizálási" folyamatba, melyet Jean-Louis Missika már az 1990-es évek elején észlelt.[1]

Ezen összefüggések figyelembevételével kell megpróbálni a szélsőjobb választói támogatottságának szintjét, illetve az azt befolyásoló logikákat feltárnunk. Ezután kerülhet csak sor a szavazatok 1995 óta megfigyelhető növekedésének, illetve az ehhez vezető okoknak az elemzésére.

A TÁMOGATOTTSÁG ÉS ANNAK KÓROKAI

A leadott szavazatok 19,2 százalékát megszerezve (Jean-Marie Le Pen 16,86 százalékot, Bruno Mégret 2,34-et kapott) a szélsőjobb az általános választójog franciaországi bevezetése óta a legjobb eredményét érte el; egyúttal megdöntötte a saját, az 1995-ös elnökválasztás első fordulója során felállított rekordját is, ami 15,3 százalék volt. (Lásd *1. táblázat.*)

1. táblázat. A szélsőjobb választási eredményei az V. Köztársaság idején Franciaország egész területén*

	Választás típusa	A szélsőjobb szavazatainak száma	A választásra jogosultak százalékában	A leadott szavazatok százalékában
1958	törvényhozási v. (első forduló)	526 644	1,8	2,6
1962	népszavazás (éviani egyezm.)	1 809 074	6,6	9,2
1962	törvényhozási v. (első forduló)	139 200	0,5	0,8
1965	elnökválasztás (első forduló)	1 260 208	4,4	5,2
1967	törvényhozási v. (első forduló)	124 862	0,4	0,6
1968	törvényhozási v. (első forduló)	18 933	0,1	0,1
1973	törvényhozási v. (első forduló)	122 498	0,4	0,5
1974	elnökválasztás (első forduló)	190 921	0,6	0,7
1978	törvényhozási v. (első forduló)	210 761	0,6	0,8
1979	európai parlamenti vál.	265 911	0,8	1,3
1981	törvényhozási v. (első forduló)	71 345	0,2	0,3
1984	európai parlamenti vál.	2 227 837	6,0	11,0
1986	törvényhozási v. (első forduló)	2 727 870	7,3	9,7
1986	regionális	2 682 654	7,2	9,6
1988	elnökválasztás (első forduló)	4 375 894	11,5	14,4
1988	törvényhozási v. (első forduló)	2 391 973	6,3	9,8
1989	európai parlamenti vál.	2 154 005	5,7	11,9
1992	regionális	3 423 176	9,0	13,8
1993	törvényhozási v. (első forduló)	3 229 462	8,3	12,7
1994	európai parlamenti vál.	2 050 086	5,2	10,5
1995	elnökválasztás (első forduló)	4 656 107	11,6	15,3
1997	törvényhozási v. (első forduló)	3 827 544	9,7	15,0
1998	regionális	3 297 209	8,4	15,1
1999	európai parlamenti vál.	1 568 315	3,9	9,0
2002	elnökválasztás (első forduló)	5 471 739	13,3	19,2

* A szavazatokba beleértendő valamennyi szélsőjobboldali jelölt.
Forrás: Perrineau, Pascal: Cévipof, 2002. április 24.

Teljes mértékben helyénvaló a 2002-es elnökválasztás első fordulójában az FN és az MNR elnökeire leadott szavaztok együttes figyelembevétele. A két politikus tulajdonképpen ugyanabból a pártból érkezik, s az 1998–1999 telén bekövetkezett szétválás ellenére retorikájuk és programjuk is igencsak közel állt egymáshoz. Szavazóbázisukat is jórészt ugyanazok a célok mozgatták. Míg a választópolgárok egészét a közbiztonság hiánya, a munkanélküliség és egyes társadalmi rétegek leszakadásának hármas kérdésköre foglalkoztatta, Jean-Marie Le Pen és Bruno Mégret szavazóit a közbiztonság hiánya, a bevándorlás és az igazságszolgáltatás. (Lásd *2. táblázat.*) A két szélsőjobboldali szavazóbázis szociológiai összetétele is igen hasonló. Bár a Mégret-re szavazók egy kicsit tradicionálisabb típust képviselnek, mindkét táborban ugyanakkora súlyuk van az alacsonyabb társadalmi helyzetű rétegeknek, illetve az alacsony iskolázottságú csoportoknak. (Lásd *3. táblázat.*) A szélsőjobboldalon belül a választói beágyazódottság szempontjából nincs igazából éles választóvonal. Ráadásul Bruno Mégret-nek nem

2. táblázat. A választást befolyásoló tényezők 2002. április 21-én (%-ban)

	Összesen	A. Laguiller	L. Jospin	N. Mamère	J.-P. Chevènement	F. Bayrou	J. Chirac	J.-M. Le Pen	B. Mégret
Közbiztonság hiánya	58	45	43	26	69	66	73	74	68
Munkanélküliség	38	61	51	31	39	31	34	31	32
Szegénység	31	50	42	56	29	23	24	19	23
Igazságszolgáltatás	30	26	31	29	47	33	22	31	46
Nyugdíjak	27	36	32	10	26	23	30	22	22
Vásárlóerő	20	33	18	13	17	21	20	14	22
Adórendszer	20	12	18	8	16	18	29	20	20
Környezetvédelem	19	13	16	82	13	16	12	6	6
Európa	18	6	23	25	22	43	24	9	6
Bevándorlás	18	5	11	9	14	9	12	60	53
Nem tudja	2	2	1	0	1	1	1	1	0

Forrás: Ipsos, exit-poll felmérés, 2002. április 21.

3. táblázat. A szélsőjobb térnyerése a különböző választói csoportokban (%-ban)

	Jean-Marie Le Pen	Bruno Mégret	Szélsőjobb együtt
Nemek szerint			
Férfiak	21	2	23
Nők	13	3	16
Eletkor szerint			
18–24 év	16	2	18
25–34 év	17	3	20
34–44 év	16	3	19
45–59 év	19	2	21
60–69 év	18	1	19
70 év felett	15	3	18
Foglalkozás szerint			
Mezőgazdaság	20	6	26
Kisiparos, kiskeresk.	19	0	19
Önálló szellemi fogl., felső vezetők	8	1	9
Középvezetők	14	1	15
Alkalmazottak	16	4	20
Ipari munkásság	30	3	33
A válaszadó munkaerő-piaci státusa szerint			
Magánszférában dolgozó alkalmazott	17	3	20
Közalkalmazott	17	2	19
Szabadfogl.	17	1	18
Munkanélküli	38	2	39
Diák	15	2	17
Nyugdíjas	16	2	18
Iskolai végzettség szerint			
BEP/CAP/CEP*	22	3	25
Érettségi	22	2	24
Egyetemi diploma	8	2	10
Háztartás jövedelemszintje szerint			
Alacsony	23	4	27
Közepes	18	3	21
Magas	11	1	12

* BEP (Brevet d'études professionnelles): kb. szakmunkás-bizonyítvány; CAP (Certificat d'aptitude professionnelle): kb. szakképzési igazolás; CEP (Certificat d'études primaires): alapfokú végzettséget igazoló bizonyítvány. Forrás: Ipsos, exit-poll felmérés, 2002. április 21.

sikerült magához csábítani a „polgári szavazóbázist", amellyel már Jean-Marie Le Pen sem rendelkezett: a felső vezetők, illetve önálló szellemi tevékenységet végzők közül mindössze 1 százalék szavazott az MNR vezetőjére, 8 százalékuk pedig az FN elnökére. S végül Bruno Mégret már az első fordulót követő éjszakán Jean-Marie Le Pen támogatására szólított fel a második fordulóban. Mindezen jelek arra mutatnak, hogy négy évvel a Nemzeti Front kettéválása után is rendkívül egységes a szélsőjobb szavazóbázisa.

Az egység megmutatkozik a két szélsőjobboldali jelöltre leadott szavazatok földrajzi megoszlásában is. Most már tudjuk, hogy Jean-Marie Le Pen és Bruno Mégret a legjobb eredményt Franciaországnak a Le Havre–Valence–Perpignan vonaltól keletre eső részén érte el. Az országnak ez a fele adta Le Pen erejét az 1988-as és az 1995-ös elnökválasztás során is. Ez az országrész nem rendelkezik erős politikai öntudattal, nem is igazán baloldali, de nem is egyértelműen jobboldali. Találunk benne régi baloldali kötődésű régiókat, mint a Nord-Pas-de-Calais, a Párizst övező „vörös gyűrű", vagy Provence régóta republikánus érzelmű része. Emellett vannak hagyományos jobboldali vidékek is, például Elzász, illetve Felső- és Alsó-Savoya. Ez még csak nem is szélsőjobbos terület, s nem jellemezték a Franciaországban időről időre felbukkanó autokratikus-cezarisztikus irányzatok sem; nehéz lenne bennük az 1889-es boulangerizmus, vagy az 1956-os poujadizmus törzsterületeit látnunk.

Franciaországnak mely részéről van is szó tulajdonképpen? Arról, amelyik nem is annyira a politika, hanem inkább a társadalom problémáinak logikáját követi. Az ország eme részén először is több nagyvárosi agglomeráció található, magas a bűnözési arány és jelentősek az idegen eredetű közösségek is. Ez tápot adott a közbiztonság hiányával és az „idegenekkel" való kapcsolattal szemben megnyilvánuló nagyszámú, jellegzetesen urbánus aggodalmaknak. Franciaország eme részén találunk jelenleg válságban lévő, illetve az átalakulás rögös útján haladó korábbi nagy iparvidékeket is: Nord, Pas-de-Calais, Moselle, Meurthe-et-Moselle és Loire menti megyék tulajdonképpen valamennyien az ipari társadalomból a posztindusztriális korba való átlépés nehézségeit fémjelzik. Itt terjednek a leginkább az urbánus félelmek is, gyakran az igazi urbanizációtól távol, falusi vagy kisvárosi környezetben (Saône-et-Loire, Haute-Saône, Tarn-et-Garonne département-ok). Itt húzódik a lakó- és munkahely közötti ingázás több útvonala is (Oise, a Rhône északi vidéke, Szajna és Marne vidéke). Végül az országnak eme részén található az Algériából hazatelepült francia népesség gyermekeiből álló kemény magja is, akik szüleiktől örökölték az 1960-as évek első felében „francia Algériára", illetve a Tixier-Vignancourra leadott szavazatok hagyományát.[2] A szélsőjobbnak a Földközi-tenger partvidékén, illetve a Garonne völgyében

megfigyelhető súlya éppen azzal magyarázható, hogy az algériai franciák kiváltképpen ezeken a vidékeken telepedtek meg.

A szavazatok ilyetén földrajzi megoszlása mögött egyfajta, immár jól ismert szociológiai-demográfiai profil rajzolható fel. Miként az európai szélsőjobboldali pártok többségénél szokásos, a francia szélsőjobb is elsősorban a férfiak körében hódít. (Az Ipsos exit-poll felmérése szerint 23%-os arányban.) Így a férfiúi szerep válsága, amely a különösen erősen érződik az alacsony iskolai végzettségű, a munkanélküliség által nagymértékben sújtott fiatal felnőttek körében, képes a szélsőjobbos protestáláshoz, illetve a Nemzeti Front vezetőjének rendkívül agresszív és hímsoviniszta stílusához vonzani a választókat.

Egy másik állandósuló társadalomdemográfiai jegy azt mutatja, hogy erős a kiskereskedők és kisiparosok szavazói támogatása a pártban. A boltosok, kézművesek, munkások és alkalmazottak 20–35 százaléka a szélsőjobbra szavaz. A kiskereskedők magas aránya a szélsőjobboldali szavazótábor egyik állandó jellemzője; a munkásság körében történő térnyerés azonban jóval frissebb, csupán az 1990-es évek közepe táján indult meg. Igen jelentős volt már 1995-ben is; 2002-ben tovább erősödött, s ez mutatja, milyen hatalmas társadalmi, kulturális és politikai átalakulás zajlik a munkások körében.

Úgy tűnik, hogy a munkanélküliség jelentette társadalmi választóvonal is egyre erősebben hozzájárul a szavazatok sajátos artikulálódásához, mivel a munkanélküliek 40 százaléka a szélsőjobbra szavazott április 21-én. Az alacsonyabb társadalmi helyzetűek, illetve a munkanélküliek esetében tapasztalható erős beágyazódás tükröződik az alacsony jövedelmű társadalmi csoportoknál, illetve az alacsony iskolázottságú kategóriáknál is. A szélsőjobb kizárólag a felső vezetők, az önálló szellemi foglakozásúak, illetve a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében marad tartósan 10 százalékon vagy alatta. Már pusztán e számok láttán is felmérhető a politikai választóvonalat csak tovább erősítő társadalmi cezúra jelentősége.

A szélsőjobbot támogató szavazatok társadalmi és földrajzi megoszlása mögött tulajdonképpen a jelenség kóroka is kirajzolódik. Az okok pedig egyszerre politikai és társadalmi jellegűek.

Az immár csaknem húsz éve „oppozícióként" vagy „protestálóként" funkcionáló (vagyis a saját helyüket a „másokkal" való szembenállás révén megtaláló) szavazók számára ötévnyi viszonylag békés politikai társbérlet után az április 21-én megrendezett elnökválasztások csak a legmerészebb álmaikban remélt alkalmat nyújtottak arra, hogy a megvetően „establishment", „négyek bandája", „azok ott fent" vagy egyszerűen csak „azok" néven említett, a „mi", a „kisemberek", az „alárendeltek", a „jelentéktelen emberek" csoportját sújtó összes bajért felelőssé tett, kormányzati funkciókat betöltő bal- és jobboldalt egyaránt kínos helyzetbe hozzák. Vagyis a szélsőjobboldal jócs-

kán kihasználta a maga javára a plurális demokrácia lételemét jelentő ellenzékiséget.

A szélsőjobboldalra leadott szavazatokat még egy politikai faktor mozgatta: ez pedig Jean-Marie Le Pen rendkívüli képessége arra, hogy átpolitizálja a francia társadalomban csaknem egy évtizede munkáló politikaellenességet. A politikai képviselet válsága, a választott képviselőkkel szembeni bizalmatlanság, illetve a politika világának a korrupció által bekövetkezett mély erodálásában való hit kétfajta reakciót váltott ki. Egyesek ki akarnak lépni a politika világából; ennek egyik jele a tartózkodók számának jelentős növekedése. Mások viszont a protestáló diskurzust, a „negatív politizálást" választották; ez adott sok szavazatot a szélsőbalnak, a CPNT-nek[3] és – természetesen – a szélsőjobbnak. A negatív politizálásra való törekvés Jean-Marie Le Pen szavazói körében még erősebb, mint más párt szavazóbázisánál. Könnyű megérteni, hogy az antiparlamentáris és poujadista tradíciókkal rendelkező, elitcserére készülő szélsőjobb több testhosszal vezet eme törekvés instrumentalizálása és kihasználása terén. Így amikor 2002. április 21-én a kormányzati funkciót betöltő bal-, illetve jobboldal leválthatóvá vált, s mindkettőjük képviselője harcba szállt, az új törekvés nem ismert határokat. Az ellenzékiség után Jean-Marie Le Pen a maga javára sajátította ki a politikaellenességet is.

Az inkább a társadalmi problémákban rejlő kórokok szemszögéből a szélsőjobb magas szavazati aránya három tényezővel magyarázható.

1. Az első a romló közbiztonság és a társadalmi magatartásformák eldurvulása. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Nemzeti Front választási tényezőként történő térnyerése az 1980-as évek közepe táján nagy mértékben annak volt köszönhető, hogy ez a párt sok francia szemében akként jelent meg, hogy végre beemelte a politikai színre azokat a témákat (a közbiztonság hiánya, bevándorlás), melyeket addig a bal- és jobboldali kormányok látszólag egyaránt rendkívül elhanyagoltak. Csaknem húsz évvel később számos francia állampolgárnak az az érzése, hogy a helyzet nem hogy nem javult, hanem még romlott is. A rablások, a személy elleni támadások és fenyegetések terén Franciaország az utóbbi tíz évben nem csak utolérte az Egyesült Államokat, hanem meg is előzte. Immár évek óta a közbiztonság hiánya a franciák elsőszámú problémája, s a téma már jóval a választási kampány kezdete előtt megfogalmazódott a francia emberek túlnyomó többségének fejében.

Az utóbbi hónapok során – különféle kül- és belpolitikai okok miatt – még többet foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Ami a belső helyzetet illeti, a bűnözés folyamatos növekedését súlyos bűncselekmények egész sorozata igazolta a kampány előtti időszakban, illetve a kampány kellős közepén: Évreux-ben egy családapát megölték azok, akik fiát is zsarolták, Nanterre-ben a váro-

si tanács ülésén folyt mészárlás, Vannes-ban egy dühöngő őrült ölt meg egy rendőrt, s fiatal huligánok egy csoportja megtámadott Orléans-ban egy idős férfit. Mindezt a zsidó közösség elleni merényletek egész sora követte. Ezek az események tovább erősítették a közbiztonság hiányáról kialakult képzetet. Annál is inkább, mert a külső, nemzetközi környezet is a legkülönfélébb veszélyekkel teli zónává vált. A 2001. szeptember 11-i merénylet okozta trauma, az iszlám terrorizmus rémének újbóli felbukkanása, az afganisztáni háború, az Oszama Bin-Laden utáni eredménytelen hajsza, az izraeli–palesztin konfliktus kicsúcsosodása mind ezt fejezte ki. Ebben a fegyvercsörtetéstől hangos és indulatos globális kontextusban tudta a közbiztonság kérdésköre a fő helyet elfoglalni az elnökválasztáson a részvevőket foglalkoztató problémák között.

2. A Jean-Marie Le Pen választási sikerét magyarázó tényezők közül a második a gazdasági és társadalmi pesszimizmus újjáéledése. A munkanélküliek számának és arányának ismételt emelkedése, a negatív gazdasági és szociális előjelek olyanok voltak, mintha mind a Nemzeti Front elnökének túlzottan borúlátó beszédeire adott visszhangok lettek volna. Ez annál is inkább így történhetett, mivel az 1990-es évek közepe óta a Nemzeti Frontra leadott szavazatok gyökeret eresztettek a válság sújtotta iparvidékek szociális problémáinak talajában is. Ezt igazolja a Jean-Marie Le Pen által Ricamarie-ban (Loire megye), Cluses-ben (Haute-Savoie), Stiring-Wendel, Behren-les-Forbach, Moyeuvre-Grande helységekben (Moselle), illetve Harnes-ban és Oignies-ban (Pas-de-Calais) elért igen magas szavazati arány is. Midőn e területeken a közbiztonság hiánya hozzáadódik a már létező erős gazdasági bizonytalansághoz, akkor teret nyer a gondolat, hogy egy világ omlik össze. Ilyenkor a bevándorlók lesznek a bűnbakok egy egész sor gazdasági és társadalmi problémáért.

3. Jean-Marie Le Pen választói felvirágzását eredményező harmadik tényező a „nyitott társadalom" fejlődése által generált félelmek és szorongások összessége. Az 1990-es évek eleje óta, amikor a „nyitott" és a „zárt" társadalom konfliktusa a maastrichti szerződésről 1992. szeptember 20-án rendezett népszavazáson csúcsosodott ki, a választópolgárok csoportján belüli törésvonalak alaposan átrendeződtek, és tovább nehezítették a jobb- és baloldal közötti különbségtételt. Az 1992-es eredmények éppen azt mutatták meg, hogy az „igen" és a „nem" közti szavazói választóvonalnak már semmi köze sem volt a jobb- és baloldal immár két évszázados szembenállásához, hanem inkább Franciaország kettészakadását illusztrálta. Az egyik részt azok alkották, akik úgy gondolták, hogy az ország többet nyer a politikai, gazdasági és kulturális nyitással, mint amennyit veszít; a másikat azok, akik tartózkodóan vagy éppen ellenségesen viszonyultak a nyitás folyamatához, s úgy vélték, ezzel az ország

mindent elveszíthet.[4] A nyitás hívei között ott találjuk a szocialisták és az UDF[5] választóinak többségét, s az RPR[6] szavazóinak egyik felét. A zárt társadalom táborába tartozik a kommunista párt (PC), a szélsőbal és a szélsőjobb szavazóinak nagy része. Ettől kezdve az új törésvonal tovább szabdalta a francia politikai palettát: A GATT-ról 1993 nyarán folytatott viták, a bal- és jobboldali szuverenitáselméletek megjelenése az 1994. júniusi Európa parlamenti választásokon, Jacques Delors elnökjelöltségének felvetése még ez év őszén, a Nemzeti Front által az 1995. November–decemberi szociális mozgalmaknak nyújtott támogatás, a koszovói háború ügyében tapasztalt nézetkülönbségek, a globalizációellenes kérdésfelvetés, illetve az euró bevezetése által a politikai paletta valamennyi oldalán kiváltott zavar mind-mind a törésvonalak állandósuló meglétét mutatja.

Az 1997-es nemzetgyűlési választások idején széles választói bázison végzett reprezentatív exit-poll felmérés már korábban is lehetővé tette, hogy a választókat egyénileg elhelyezve a gazdasági, társadalmi és politikai értékek és magatartásformák mentén, matematikai elemzés révén megmutassuk: a választói csoportok között húzódó választóvonal immár nem gazdasági vagy társadalmi természetű, és nem is köthető a bal- és jobboldal szembenállásához, hanem egy új típusú polarizálódás terméke. Ennek fő motívumai viszont az etnocentrizmus, a nemzetekfelettiség, illetve a hatalom kérdése, s ez a polarizáció a baljobb ellentéten túlmutatva állítja szembe a „zárt" nézeteket a „nyitottakkal".[7] Az egyes szavazótáborok politikai elhelyezkedését tekintve azt látjuk, hogy az egyik oldalon található a zárt elméleti álláspontot rendelkező FN-szavazótábor, s vele szemben az inkább nyitottnak mondható szocialista, illetve hagyományos jobboldali szavazóbázis. A politikai tér e meghatározó struktúrája 1997-ben már létezett, s az az érzésünk, hogy a 2002-es elnökválasztás már teljes mértékben erre épült. E látens struktúra tulajdonképpen csak nyilvánvalóvá tette létezését az elnökválasztás első fordulójának eredményével. A zárt társadalom pólusához leginkább kötődő jelölt mögé akkora erő állt, amely elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy bekerüljön a második fordulóba. Így viszont ez az unikumnak számító második forduló sajátos értelmet kap: a szavazatok révén egyértelműen megmutatkozik a francia politikában immár egy évtizede munkáló törésvonalnak elhelyezkedése.[8]

A SZAVAZATOK NÖVEKEDÉSÉNEK DINAMIKÁJA ÉS LOGIKÁJA?

A szavazótáborok között húzódó új törésvonal lehetővé teszi, hogy jobban megértsük, minek köszönhető a szélsőjobb választási dinamikája 1995 és 2002 között. Az 1995-ös választás első

fordulója és a 2002-es választás első fordulója között a szélsőjobbra leadott szavazatok száma mintegy kilencszázezerrel nőtt. Ez a választásra jogosultak tekintetében 1,85 százalékos, illetve a leadott szavazatok számát nézve 4,2 százalékos növekedés. (1995-ből csak Jean-Marie Le Pen eredményét vettük figyelembe, míg 2002-ből Mégret és Le Pen adatait összesítettük.) A szélsőjobbra leadott szavazatok száma Franciaország összes európai választási körzetében nőtt. (A növekedés 1,13 százalékos volt Párizsban, 9,02 százalékos Haute-Saône megyében.) Ötvenhat megyében a növekedés meghaladta a 4,2 százalékot is; huszonötben pedig még ennél is erőteljesebb volt, s 6 és 9 százalék között mozgott. (Lásd 4. táblázat.) Az erőteljes növekedést mutató területek többsége a Charleville–Foix tengely mentén helyezkedik el. Ezt a vonalat a Datar,[9] az állami terület- és vidékfejlesztési szervezet már a nyolcvanas években is „fejletlen és elmaradott zóná"-nak minősítette. Az itt található megyék többségében hanyatlanak a hagyományos gazdasági tevékenységek, és népességük is csökkenésnek indult. A vonalra felfűzhető területek ritkán (sőt, egyre ritkábban) lakottak, két oldalról szorongatja őket a Párizsi-medence, illetve a Rhône völgye, s jórészt kiesnek az atlanti, illetve a mediterrán partvidék vonzáskörzetéből is.

A „fejletlen zóna" igazi mintapéldánya Saône-et-Loire megye, melynek népessége 4,73 százalékkal csökkent 1982 és 1999 között, ami harmincezer lakos elvesztésének felel meg. Emellett nehézipari struktúrája is szétesett Creusot-Loire 1984-ben bekövetkezett csődje, illetve a gueugnon-i Ugine létszámcsökkentése miatt, s agrárvidékei is tönkrementek. A szélsőjobbra leadott szavazatok arányát tekintve a maga 7,21 százalékos növekedésével a Saône-et-Loire egyike azoknak a megyéknek, amely a legjelentősebb szavazatnövekedést mutat. Így érthetővé válik, hogy a negatív demográfiájú, falusi identitásukat elvesztő, s az agrárvidékek urbanizációját elkerülhetetlenül követő növekvő hullám is sújtott területeken Jean-Marie Le Pen az általános és igazából nehezen megragadható közérzetromlás szószólójává tudott válni.

A szavazatok növekedésének dinamikáját adó területeken ugyanakkor jelen van a központi hatalommal való szembenállás történelmi hagyománya is (az okszitán területeken, Limousinban, illetve a „az elmaradott zónán" kívül a két korzikai megye), de leginkább egy igen erős Európa-ellenesség. (Ld. 4. sz. táblázat.) A 25 megyéből, ahol a szélsőjobb a leglátványosabb előretörést produkálta, 21 nemmel szavazott a maastrichti szerződésre. Tulajdonképpen a maastrichti szerződés elutasítása által megnyíló politikai tér adott újabb lökést a szélsőjobbnak. Az említett vidékek jelentős része aktív résztvevője volt az 1995 decemberi szociális mozgalmaknak,[10] melyek Alain Touraine szavaival a minden tagadásának, „a nagy elutasítás"-nak a megnyil-

vánulásai voltak.[11] Olyan vidékek ezek, ahol immár évek óta több jel mutat arra, hogy a nyitott társadalom csak elutasítást vagy zavart generál, legyen szó Európáról, a globalizációról, a posztindusztriális társadalomról vagy a kultúrák keveredéséről.

4. táblázat. Az 1995–2002 között a legjelentősebb szélsőjobboldali térnyerést regisztráló megyék

		A „nem" szavazatok aránya 1992-ben
Haute-Saône	+9,0	54,4
Aude	+8,7	53,5
Ardennes	+8,5	50,6
Territoire de Belfort	+7,7	53,8
Gard	+7,7	55,2
Yonne	+7,4	54,7
Corse du Sud	+7,2	56,4
Saône-et-Loire	+7,2	49,3*
Tarn-et-Garonne	+7,0	55,4
Lot-et-Garonne	+6,8	53,5
Doubs	+6,7	47,0*
Haute-Savoie	+6,7	42,9*
Vaucluse	+6,6	56,8
Loiret	+6,6	52,5
Hérault	+6,5	52,7
Nièvre	+6,4	50,9
Drôme	+6,4	50,5
Tarn	+6,2	51,3
Ariège	+6,2	49,7*
Aisne	+6,1	56,7
Aube	+6,1	55,9
Vendée	+6,1	50,3
Alpes-Maritimes	+6,0	54,4
Haute-Corse	+6,0	57,0
Bouches-du-Rhône	+6,0	55,3

* A „nem" kisebbségben volt 1992-ben. Forrás: Perrineau, Pascal, Cévipof, 2002. április 24.

A szavazatok térnyerésének fentebb említett dinamikája megmutatkozik az április 21-én a két szélsőjobboldali jelölt valamelyikét választó új szavazók politikai kötődésének vizsgálatakor is. Amennyiben a megyék szintjén vizsgáljuk a szélsőjobb szavazatainak dinamikája és a hagyományos jobboldal, valamint a sokszínű baloldali koalíció erróziója közötti összefüggéseket, azt látjuk, hogy inkább a baloldal hanyatlása hozható összefüggésbe a szélsőjobb előretörésével (a baloldal esetében +0,40, míg a hagyományos jobboldal esetében +0,28 a növekedési együttható). Felfedezhetők annak nyomai, hogy egyes nehézségekkel küzdő agrár avagy agrár-ipari körzetekben a korábbi baloldali szavazók (agrárius és világi elkötelezettségű baloldalról van szó) átcsúsztak a szélsőjobb szavazótáborába. Ezt az időnként váratlan „szavazatátvitelt" fémjelzi Creuse, Haute-Vienne, Corrèze, Dordogne, Lot-et-Garonne, Gers, Tarn, Tarn-et-Garonne, Haute-Garonne, Ardèche, Hérault, Aude, illetve Ariège megye példája. Tulajdonképpen ezek járultak hozzá a sokak által már kifáradtnak tartott szélsőjobboldal dinamikájának visszanyeréséhez. Ennek jele volt a szélsőjobb jelentős mértékű előretörése a kisfalvakban, a kis- és középnagyságú városok alkotta, vagy idős populáció által lakott zónákban, illetve ott, ahol még mindig nagyszámú és alacsony iskolai végzettségű az agrár- és a kézművesnépesség.

Így az 1980-as, 90-es években Jean-Marie Le Pen állandó választási hitbizományát alkotó városi jellegű félelmek mellé 2002. április 21-én felzárkózott a gyakran demográfiai, illetve társadalmi-gazdasági válság által sújtott területek falusi, illetve paraszti-polgári félelmeinek egész sora. Ebből táplálkozva, az euroszkepticizmus, a globalizációval való kissé zavaros szembenállás, valamint a néha baloldali gyökerű, a központi hatalom iránt vegyes érzelmekkel viseltető, világi kötődésű régi politikai kultúra reflexei Jean-Marie Le Penben többé-kevésbé állhatatos szószólójukra leltek.[12]

Ettől a felismeréstől vezérelve Jean-Marie Le Pen már a választás első fordulójának estéjén megpróbálta magát az április 21-én megnyilvánuló, ám a különféle irányzatok (szélsőjobb, szélsőbal, Saint-Josse CPNT-je, illetve a tiltakozást kifejező tartózkodás) között megoszló félelmek és elutasító reakciók találkozási pontjába helyezni. Midőn felhívást intézett a „kisemberekhez", az „alárendeltekhez", a tartózkodókhoz, illetve Jean Saint-Josse, Robert Hue (PC), Arlette Laguiller szavazótáborához, a Nemzeti Front elnöke arra tett kísérletet, hogy magát a zárt társadalom élére helyezze, s elegendő teret szerezzen ahhoz, hogy felfelé meghaladja a csaknem 20 százalékos szavazati arányt, melyet a szélsőjobb formációk az első fordulóban gyűjtöttek be.

A politikai erők két forduló közötti mozgósítása végül nem adott lehetőséget az FN elnöke számára e térnyerés erősítésére.

A csaknem valamennyi bal- és jobboldali jelölt által támogatott „köztársasági front" stratégiája Jean-Marie Le Pent a „köztársaság értékeit veszélyeztetők" táborába száműzte, s megnehezítette számára azt, hogy a szélsőjobb zárt világából megszólíthassa a szélsőbal és más formációk zárt világát.

Ám ez a stratégia is csak arra volt képes, hogy megakadályozza az esetleges további térnyerést a második fordulóban. Az első fordulóban a szélsőjobbra szavazók tábora ugyanis jottányit sem csökkent: április 21-én a szélsőjobb összesen 5 471 739 szavazatot gyűjtött, ami a választásra jogosultak 13,28 százalékának, a leadott voksok 19,20 százalékának felel meg; május 5-én Jean-Marie Le Pen 5 525 032 szavazatot (a választásra jogosultak 13,41 százaléka, a leadott voksok 17,79 százaléka) kapott, vagyis 53 293-mal többet. A szélsőjobb által a két forduló között regisztrált növekedés földrajzi megoszlása azt mutatja, hogy Jean-Marie Le Pen számos szavazatot vesztett a hagyományosan őt támogató keleti, Párizs környéki és a Rhône-Alpes régióban található területeken.

Ez különösen igaz a két elzászi körzet, illetve Moselle esetében, ahol két hét alatt öt százalékot vesztett (a leadott szavazatok arányában). Ezeken az erős republikánus kötődésű, a „komoly" értékekhez ragaszkodó területeken, ahol a katolikus egyház is még jelentős befolyással rendelkezik, az látható, hogy az első fordulóban a Le Pen-féle protestálásra szavazók egy része álláspontot változtatott a második fordulóban. E szavazatcsökkenést mutató vidékeken kívül a szélsőjobb erőteljes csökkenését regisztráló keleti és délkeleti megyékben ott van az a bizonyos „alapjaiban republikánus" Franciaország is. A legalább három százalékpontos csökkenést produkáló körzetek Franciaország ama feléhez tartoznak, melynek szavazatai több mint száz évvel ezelőtt, az 1876-os törvényhozási választásokon az ország történetének első republikánus többségű képviselőházát hozták létre.[13] Ugyanakkor a provence-i körzetek hiányoznak erről a listáról: itt Jean-Marie Le Pen továbbra is kézben tartja az általa még az 1980-as években meghódított szavazókat. Ez utóbbi mögött az 1990-es években a hagyományos jobboldal által az FN szavazótáborának elhódítására tett kísérlet kudarca, illetve a radikalizálódott jobboldali szavazóknak a Nemzeti Frontból kiváló „szakadár" párthoz való csatlakozása húzódik meg.

Jean-Marie Le Pen két forduló közötti előretörésének logikája azt jelzi, hogy sikeres volt az a stratégia, melynek révén a nyitott társadalom elutasítását, illetve a társadalmi igazságtalanságokat kívánta meglovagolni. Az FN vezetője gyakran erőteljes szavazatnövekedést regisztrálhatott azokban a körzetekben, ahol a CPNT jelöltje is számos voksot gyűjtött az első fordulóban (Corse-du-Sud: +3,46%, Somme: +3,26%, Haute-Corse: +2,59%, Landes: +1,27%). Amennyiben a Jean-Marie Le Pen

által a két forduló között regisztrált növekedés és a különféle szavazótáborok első fordulóban leadott voksai közötti összefüggéseket elemezzük, azt látjuk, hogy egyedül Jean Saint-Josse támogatottsága esetében figyelhető meg „pozitív" összefüggés az FN jelöltjének térnyerésével (+0,60 az 555 európai választási körzetben). Vagyis az európai nyitás miatt állítólagosan veszélybe kerülő tradíciók melletti szervezett fellépés a második fordulóban Le Pen malmára hajtotta a vizet.

Végül Jean-Marie Le Pen érezhető előretörést ért el számos, a iparszerkezet leépülésétől és a társadalmi leszakadástól sújtott északi vidéken, Pas-de-Calais és Aisne megyékben, illetve Nord, Oise, Somme és Seine-Maritime körzeteiben. E területek közül Arlette Laguiller, a szélsőbaloldali jelölt, több helyen jó eredményt ért el az első fordulóban. (Aisne 1. és 3. számú választókörzet, Nord 16. és 24. körzet, Pas-de-Calais 6., 7., 8., 9., 10. és 12., valamint Somme 5. és 16. körzet.) Az első fordulóban még a politikai paletta két szélső és látszólag egymással szöges ellentétben álló pólusára leadott szavazatokban kifejeződő társadalmi elégedetlenség a második fordulóban részben egybeolvadt a Jean-Marie Le Penre leadott voksokban.

Mindamellett a tiltakozás ez utóbbi típusú konvergenciája, Jean-Marie Le Pen mögött történő felsorakozása részleges és lokális jelenség maradt. A franciák többségének szemében erősen a szélsőjobb ideológiai táborába tartozó jelöltnek ugyanis nehéz kitörnie az általa felépített szekértáborból. Az elnökválasztás második fordulója azért még mindig „a hatalomról dönt", és a Jean-Marie Le Pen személyét körbelengő kénbűz, amely a „véleménynyilvánító", mindenféle ellenutasításnak teret adó első fordulóban még erőt is kölcsönzött neki, a másodikra már hátránnyá vált. Így az elutasítás jelöltje megízlelhette a második forduló gyönyöreit és kínjait is: itt ugyanis már nem a tiltakozás számít, hanem a kormányzás, vagy legalábbis a köztársasági elnöki poszt a tét. Mindamellett a második forduló üzenete sem egyértelmű, hiszen Jacques Chirac megválasztása mellett vagy mögött ott munkált Jean-Marie Le Pen elutasítása is. Így az elnökválasztás mindkét fordulója az elutasításé volt; csupán ennek tárgya változott a két forduló között.

Az immár csaknem tíz éve politikai megrázkódásokat okozó „negatív politizálás" után Franciaországnak most már sürgősen meg kellene találnia az elutasítás és a *status quo* helyett az elfogadáson és egyetértésen, valamint az átalakuláson alapuló politizálás útját. Csak ekkor csökkenhet a Le Pen-féle mindent elutasító proteszt politika mozgástere.

Szász Géza fordítása

JEGYZETEK

[1] Missika, J.-L.: Les faux-semblants de la dépolitisation. *Le Débat*, 68. 1992. január–február, 14–19. o.

[2] Jean-Louis Tixier-Vignancour volt a szélsőjobb jelöltje az 1965-ös elnökválasztáson.

[3] CNPT: *Chasse, pêche, nature et traditions* (Vadászat, horgászat, természet és tradíciók) elnevezésű francia politikai párt.

[4] Perrinneau, P.: La logique des clivages politiques. In Cohen, D.: *France: les révolutions invisibles.* Paris, 1998, Calmann-Lévy. 289–300. o.

[5] UDF: Union pour la démocratie française (Egyesülés a Francia Demokráciáért).

[6] RPR: Rassemblement pour la République (Összefogás a Köztársaságért).

[7] Chiche, J.–Le Roux, B.–Perrineau, P.–Rouanet, H.: L'espace politique des électeurs français à la fin des années 1990. In *Revue française de science politique*, 50/3. 2000. június, 463–487. o.

[8] A törés megfigyelhető több más európai országban is. Lásd erről Perrineau, P. (szerk.): *Les Croisés de la société fermée. L'Europe des extrêmes droites.* La Tour d'Aigues, 2001, Éd. de l'Aube.

[9] Délégation à l'aménagement du territoire et à l'action régionale.

[10] Vö. Feltin, M.: Les grèves de 1995. In Benoît, J.-M.–Benoît, P.–Pucci, D. (szerk.): *La France redécoupée.* Paris, 1998, Berlin. 99–103. o.

[11] Touraine, A. (szerk.): *Le Grand Refus. Réflexions sur les grèves de décembre 1995.* Paris, 1996, Fayard.

[12] Az „apaszerepből" az „anyaszerepbe" átcsúszó államhoz fűződő összetett viszonyról érdemes elolvasni Michel Schneider tetszetős elemzését. Schneider, M.: *Big Mother. Psychopathologie de la vie politique.* Paris, Odile Jacob, 2002.

[13] Ld. Goguel, F.: *Géographie des élections françaises sous la Troisième et la Quatrième République.* Paris, 1970, Armand Colin (Cahiers de la Fondation nationale des sciences politiques).

JACQUES RUPNIK

Közép-Európa és a Balkán új birodalmat keres*

Közép-Kelet-Európában a szovjet hegemónia és politikai befolyás megszűnését úgy élték meg, mintha egy kevésbé fejlett és kevésbé „európai" birodalmi központhoz képest a periféria magára talált volna. Ezzel szemben amit az Európai Unió „bővítésének" neveztek, egyet jelentett egy köztes, átmeneti szakaszban lévő európai állapotból való kilábalással, a nyugati révbe igyekvéssel és egy, az előzőt helyettesítő birodalom keresésével. Az Európai Unió először megpróbált ellenállást tanúsítani az Európát az unióval összemosó érzülettel szemben. Semmi nem kérdőjelezhette volna meg jobban az integrációs terveket, mint a tagjelölt államok százmillió lakosának hirtelen áttérése az állítólagosan vallott európai értékrendre. Sikerének áldozataként a keleti bővítés miatti felhígulástól, sőt a destabilizáció veszélyétől legalább annyira tartott, mint a történelmi kihívás elmulasztása folytán az integrációs szándékok bukása miatti hitelvesztéstől. Az EU ezért a kontinens egyesítéséről tett nyilatkozatait és nézőpontját az Unió „bővítéséről" szóló diskurzussal váltotta fel, vagyis felmerült integrációs modelljének lehetséges exportja. A döntést eredetileg az diktálta, hogy mindenáron meg szerette volna őrizni belső kohézióját, és implicit módon magában hordozott egy „birodalmi" törekvést. De bármennyire is úgy csillan fel Kelet-Európa szemében, mint az ügyeletes birodalom, ahova be lehet tagozódni, az Európai Unió mégiscsak

* A tanulmány – melynek eredeti címe *L'Europe Centale et les Balkans à la recherche d'un substitut d'Empire* – 2003 tavaszán fog megjelenni Franciaországban egy Pierre Hassner-emlékkötetben. Az eredeti címben helyettes birodalom szerepel, amelyet a könnyebb érthetőség kedvéért új birodalomra módosítottunk. *(Szerk.)*

nehezen vállalja fel ezt a szerepet, úgyszólván botcsinálta birodalomként viselkedik.

A „birodalom" (későbbiekben nagyhatalomként is szerepel – a ford.) terminus használata természetesen nem problémamentes: ezért tanulmányunkban fokozatosan szeretnénk kifejteni, milyen jelentéseket hordoz. Mindenekelőtt inkább egy funkcionális értelemben értendő fogalomról, a jövő felé fordulás metaforájáról van szó, és sokkal kevésbé a történelemben klasszikus értelemben „a demokrácia, vagyis a nép által konszenzusos alapon kormányzott politikai forma" ellenpólusaként értelmezett birodalomról1 (ami nem azt jelenti, hogy minden birodalom szükségszerűen jogtalanul jön létre vagy népellenes). A lényeg inkább az volna, hogy különbséget tegyünk „birodalom", „imperium" (ami a *polity* fogalomra utal) és „imperializmus" között (amely a „*policy*" fogalomra reflektál), valamint az európai integráció és annak stratégiai, illetve geopolitikai célrendszere között. Történelmi szempontból a nemzetté válás és a demokrácia kialakulása kettős hatása vezetett a birodalmak felbomlásához. Az európai integrációs folyamat, a déli, fiatal demokráciák felé történő mintegy két évtizeddel ezelőtti nyitás, majd a jelenleg küszöbön álló keleti bővítés azt sugallja, hogy az Európai Unióval kapcsolatban használhatjuk a kialakuló „birodalmi demokrácia" oximoronját.

Jóllehet a demokrácia alapfeltétele annak, hogy a közép-európai országok beléphessenek az unióba, korántsem ez az egyetlen elképzelhető módja a kontinens integrációjának, hiszen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a bővítési folyamattal egy időben a periféria másik oldalán fekvő balkáni államokat „europaizált" protektorátusok vagy félprotektorátusi rendszerek irányítják. Emellett azt is fontos belátni, hogy a demokratikus „birodalom" mögött megbújhat egy másik, birodalmi jellegű köztársaság, amire Raymond Aron is utal. Az euroatlanti hűségeskün túlesvén, a hidegháború utáni Közép-Kelet-Európának dupla integrációt kell levezényelnie, amely az Európai Unió képviselte „soft power"-rel és az USA által képviselt „keménykezű birodalommal"[2] egyszerre áll komplementer és szembenálló viszonyban.

Ki szeretnénk hangsúlyozni, hogy a birodalmakat működtető logikát azért emlegetjük, hogy a helyzet újdonsága megfelelően kidomborodjék: a kizáráson alapuló integrációs folyamat, amelyet a második világháború utáni időszakban a szovjet rendszerrel való szembehelyezkedés segített elő, 1989-ben a kelet-közép-európai térség részéről a befogadáson alapuló integráció iránti igény folytán átalakult. Ebből kiindulva a következő három alapgondolatot fogalmazzuk meg a hanyatló és kialakulóban lévő birodalmak tekintetében:

A történelmi múltra visszatekintő birodalmak felbomlása sokkal inkább inspiráló, mint a helyét átvevő politikai képződ-

mények születése. A *Requiem egy hajdanvolt birodalomért* c. munkájában Fejtő Ferenc javaslata szerint az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának történetét olvashatjuk úgy, mint „bűnösökkel" (a cseh vezetők, a szabadkőművesek, Wilson admirális) és vesztesekkel (a soknemzetiségű és multikulturális Közép-Európa, amelynek közös nevezője a monarchia) járó geopolitikai szükségletet.[3] Ezzel a birodalom szétesésének hirtelenszerű és elkerülhetetlen jellegét hangsúlyozó felfogással ellentétben Karen Barkey inkább azt emeli ki, milyen hosszan tartó folyamatok eredményeként került mellékági uralkodók kezébe az ottomán birodalom és gyengült meg hegemóniája, ami végül teljes szétesésához is vezetett.[4] Barkey messzire áll a jugoszláv államszövetség hirtelen darabokra hullása nyomán keletkezett birodalmi nosztalgiáktól, és azt hangsúlyozza, hogy a XVIII. századtól kezdve új társadalmi-gazdasági hálózatok jönnek létre, amelyeknek megváltozik a központi hatalomhoz fűződő viszonya, illetve kihatással vannak arra, ahogyan a birodalmi állam a területén élő nemzetiségekhez fűződő viszonyát a gyengülő hatalom és a soknemzetiségi jelleg kezelésének egyre megfoghatatlanabb keverékén keresztül újraértelmezni kényszerül.

Bár a szovjet birodalom az orosz birodalom új formában és módszerekkel dolgozó továbbélése volt – ahogyan azt Dominic Lieven magyarázza –, felbomlását a nyugatbarát elitcsoportok által kezdeményezett liberális reformok idézik elő: ezek a reformok meggyengítették a központot azáltal, hogy felerősítették a nemzetiségi törekvéseket a birodalom szélein. Márpedig – ahogy erre előzőleg az 1860-as reformok kapcsán Anatole Leroy-Beaulieu is utalt –, ahhoz, hogy egy reformot sikeresen foganatosítani lehessen az orosz birodalomban, a központot kell mozgásra bírni, a perifériát pedig nyugalomban kell tartani. Jelen esetben ennek éppen ellenkezője ment végbe. Végül is a központ a birodalmi hatalom összpontosításával ellentétben a demokratizálódást választotta: Gorbacsov a külső perifériát, Jelcin a belső perifériát engedte ki a keze közül.[5]

Oroszország soha nem szerveződött nemzetállammá: egész történelme folyamán birodalomként létezett csupán, amióta a XVI. századtól kezdve folyamatosan egyre kintebb tolta fennhatóságának határmezsgyéjét. Ezzel magyarázható, hogy a birodalmi forma megszűnése után (összehasonlítva más volt gyarmatbirodalommal rendelkező országokkal) miért keresi olyan keservesen identitását: Franciaország Algéria nélkül, Nagy-Britannia India nélkül még az maradt, ami volt, azonban Oroszország birodalmi területei nélküli identitása még nem tisztázott.[6] Közvetlen szomszédja, Ukrajna (az orosz nagyhatalmi törekvések alól immár teljesen kikerültnek vehető Közép-Európával szemben) a putyini Oroszország számára nagy tétet jelent, és egyben kimondatlanul is kijelöli az Európai Unió terjeszkedésének keleti határvonalát.

Az új európai szövetség kialakulása szempontjából az 1989 utáni változások jelentőségét az 1919-es és az 1945-ös változásokhoz hasonlíthatjuk, azzal a számottevő különbséggel, hogy a hidegháború „győztesei", a nyugat-európai demokráciák nem kívánnak új „európai rendet" kialakítani. Előzményei a vesztfáliai béke és a bécsi kongresszus, Versailles és Jalta nevet viselik. 1989 után hajlanánk afelé, hogy jobb híján Brüsszel nevére utaljunk az új európai rend kialakulásának aposztrofálására, amely nem mással, mint a nyugati intézmény- és szabályrendszer keletre való kiterjesztésével épül ki. Az egyes szereplők létjogosultságát immár az Európai Unióhoz való tartozás, illetve a NATO-tagság fémjelzi. Éppen ebben az értelemben nyer „birodalmi" jelleget az uniós bővítés.

1989 előtt Nyugat-Európa képviselte a sokszínűséget, míg a kelet-európai tömb elvileg a politikai egységre és homogeneitásra épült. 1989 óta a kontinens két fele éppen az ellenkező benyomást kelti: Nyugat-Európa az integráció területén az 1992-es maastrichti szerződés elfogadása és az egységes pénznem 2002-es bevezetése óta hatalmasat lépett előre, miközben – ezzel egy időben – a volt kommunista blokkban a modellek megsokszorozódásával és a feldarabolódással (a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia megszűnésével) kell számolni. A létrejött kéttucatnyi új állammal ugyan nemcsak a jaltai egyezménnyel fémjelezhető időszak ért véget, hanem a versailles-i békével kialakult rend is,[7] mégis főként azt kívánjuk kiemelni, hogy a kirajzolódó új Európa-térkép nem a világ újrafelosztásáért egymással versengő, új érdekszférák és felségterületek kialakításáért küzdő nagyhatalmak törekvéseinek eredményeképpen jön létre: az átrendeződés, a nemzeti identitások és határok kialakulása egyaránt elsősorban a demokratikus átalakulási folyamatból és a piacgazdaságra való áttérésből fakad.

Kelet-Európa mint olyan befejezte pályafutását, s lassan a posztkommunista jelző is eltűnik a történelem süllyesztőjében. Vajon mennyire releváns ma egy kalap alá venni Magyarországot Kazahsztánnal, Szlovéniát Albániával? Vajon elég-e az, hogy valamennyiükre ráhúzzuk a „posztkommunista" jelzőt? A kérdés jelentősége abban a tényben rejlik, hogy a mai Közép-Európa megértéséhez legalább annyira nem célravezető ez a jelző, mint az, hogyha az 1960-as évek Olaszországát posztfasisztának nevezzük. A „Kelet-Európa" fogalom minden bizonnyal jogosan alkalmazható Oroszországra, sőt közvetlen szomszédaira (Fehéroroszországra, Ukrajnára és Moldáviára) is. Eközben Közép-Európa újra külön térséggé kovácsolódott össze (a visegrádi hármak, Szlovénia és a balti köztársaságok), de nem utópiaként, vagy múlt iránt érzett nosztalgiaként tér vissza, mint a nyolcvanas években, hanem (saját arányain belül) úgy, mint az 1989 utáni átmenet sikersztorija. A balkáni államok ennél jóval konfliktusosabb átmeneten mentek keresztül, amit legalább

annyira a térség gazdasági elmaradottságával, mint a régebbi államrend hátrahagyott terheivel (Bulgária, Románia), vagy az összeomlott Jugoszlávia romjaiból kiemelkedő nemzetállamokat sújtó krízissel magyarázhatunk.

Az átalakulás különböző megvalósulásai és útvonalai az Európai Unióval három egymástól különböző viszonyrendszer kialakulásához vezettek. A birodalmi területeit elveszített és a magát kereső Oroszországgal elsősorban stratégiai megfontolások (különösen a 2001. szeptember 11-i események után vált ez nyilvánvalóvá), illetve gazdasági okok (pl. az energiahordozók piacának feldarabolódása) hívták életre a partnerkapcsolaton nyugvó viszonyrendszert. Ezzel szemben a közép-európai országok tekintetében inkább az Európai Unió *bővítésével kialakuló integrációs folyamat* a jellemző, míg a Balkánon a NATO-beavatkozások után az EU arra kötelezte magát, hogy a *protektorátusi fennhatóság „európaivá tételével"* törekszik elejét venni a konfliktusok kiújulásának.

AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ MEGVALÓSÍTÁSA AZ UNIÓ BŐVÍTÉSÉN KERESZTÜL: MODERNIZÁCIÓ ÉS DEMOKRATIZÁCIÓ

A demokratikus átmenet folyamata kezdetben a totalitárius rendszerrel való szakítás jegyében indult, majd összefonódott a Európai Unióba történő belépés lehetőségével. Ennek a célnak a teljesíthetősége mintegy zsinórmércéjévé vált az átmenet sikerének, a politikai elitnek mint a fiatal demokráciák elitjének sorsa pedig erősen függ az ezen a téren elért sikertől. Ez a cél a közép-kelet-európai országok számára a demokrácia hosszú távú megszilárdításának alapfeltételeként a modernitásra, stabilitásra és biztonságra való törekvést jelenti.

A modernizáló birodalom gondolata sem a közép-kelet-európai régióban, sem a nyugat-európai térségben nem új keletű. Maga a Kelet-Európa fogalom a felvilágosodás korában keletkezett.[8] Voltaire és a XVIII. századi nagy francia gondolkodók számára ezeknek az elmaradott és barbár népeknek a civilizálásához és a modern korhoz való felzárkóztatásához fűződő remény két államhoz és „felvilágosult" uralkodóhoz kötődött: a porosz uralkodóhoz, II. Frigyeshez és Nagy Katalin orosz cárnőhöz. A lengyeleknek alkalmuk nyílt ízelítőt kapni mindkét verzióból, miután országukat három ízben is felszabdalták, bár korántsem mindig a filozófusok elképzeléseihez méltó kivitelezéssel és eredménnyel. Kizárólag Rousseau-nak sikerült azt megéreznie, hogy Oroszországnak, még ha be is kebelezi, Lengyelország „megfekszi a gyomrát". A lengyel lázadások a XIX. századtól egészen a Szolidaritás vezette megmozdulásokig ezt a feltételezést igazolták: Közép-Európa Németország és Oroszor-

ság közötti rivalizálás fóruma maradt, de mindkettőnek alaposan „torkán akadt ez a falat".

Ez természetesen mit sem változtat azon a tényen, hogy a birodalomhoz való tartozás révén létrejött modernizáció elvitathatatlanul Közép-Európa történelmi tapasztalatainak egyike. Az, hogy a Nyugathoz úgy zárkóznak fel, hogy a nyugat-európai modell (infrastruktúra, közigazgatás, jogállamiság, közoktatás) átvétele mellett a polgárság és a polgári társadalom hiányát kompenzáló állam szerepének köszönhetően küzdik le a „elmaradottság neurózisát" (Hankiss) már a Habsburg Birodalom politikai és filozófiai vitáinak is központi témája volt.[9] A XIX. század utolsó negyedétől kezdődően kibontakozott két nagy ideológiai rendszer, a nacionalizmus és a szocializmus államközpontúsága is ebben gyökerezik. Még a szovjet típusú kommunizmust is először úgy mutatták be keleti és nyugati hívei, mint alapvetően rurális, nem demokratikus társadalmakra felső hatalmi parancsra történő modernizációs kísérletet. Jerzy Jedlicki klasszikusnak számító történelmi munkájának két címe (angolul az „Európa előszobája", a lengyel eredetiben pedig „Milyen civilizációra van a szükségük a lengyeleknek?") jól illusztrálja ezt a dilemmát. A XIX. század végi lengyel társadalomnak a nyugati civilizáció fejlődésével szembeni kétértelmű hozzáállása és visszásságai korántsem voltak egyedülállóak a térségben, és vészjóslóan emlékeztetnek közelmúltbeli, a kapitalista gazdaságról és az európai csatlakozásról folytatott vitákra. Az „Európába való örök visszatérés"[10] – hogy Jedlicki kifejezésével éljünk – a külföldről behozott modernitással szembeni ambivalens hozzáállás ciklikusan visszatérő jellegére utal.

Ebben az összefüggésben a XXI. század elején az Európai Unióba történő belépés a XIX. században a birodalmi, majd a XX. században a szovjet rendszer által fémjelzett modernizációs kísérletsorozat harmadik felvonását nyitja meg. Fontos egy alapvető különbségre felhívni a figyelmet: jelenleg demokratikus államok szabad döntésük révén fogadnak el egy olyan rendszert, amely kizárólag akkor válik sikeressé, ha alulról legalább annyira átveszik, mint amennyire felülről kialakítják. Az Európai Uniót úgy lehetne definiálni, mint – Susan Strange kifejezését használva – „strukturális nagyhatalmat", miután képes azokat a gazdaságpolitikai struktúrákat kialakítani és irányítani, amelyekben más országoknak működniük kell. Közép-Európa visszakapcsolása az európai vérkeringésbe csak akkor tartható kivitelezhetőnek, ha a hatalmi elitek politikai akaratával párhuzamosan gazdaságok, társadalmak és kultúrák kölcsönösen keverednek egymással. Egyébként ebben az értelemben maga a „bővítés" kifejezés nem is helyes, illetve túlságosan szűk értelmű, hiszen egy időben van szó normateremtésről („közösségi jog") és az intézményi rendszer átvételéről, de ugyanakkor modernizálásról is, amely az új keleti tagokban mélyreható belső

társadalmi-gazdasági, a nyugat-európai központból kiinduló, a központhoz éppen ezen a folyamaton keresztül csatlakozó keleti határszél irányába terjedő átalakulást von maga után.

Ez a problematika részben alapeleme volt az 1989-es forradalomnak, vagyis az első olyan forradalmi eseménynek a történelemben, amely nem hozott magával új társadalmi modellt. Éppen emiatt tartotta François Furet vitathatónak magát a „forradalom" elnevezést is, hiszen inkább „restaurálásról" és modellátvételről volt szó. A 90-es évek átmenete tehát inkább úgy definiálható, mint a már bevált nyugat-európai (vagy észak-amerikai) modell meghonosítása az újonnan hatalomra került új politikai elit által. Az európai uniós bővítés voltaképpen nem más, mint a nyugati intézményi és gazdasági modell átvételének végpontja. Már a bővítéssel kapcsolatosan használt terminológia is önmagáért beszél: „a közösségi joganyag, az acquis communautaire átvétele", országértékelő jelentések, a jelölt országok „screening"-je (átvilágítása) és „monitoringja" (támogatása).[11] Emellett a tagjelölt országoktól olyasmit is elvárnak, amit maguk a tagországok sem alkalmaznak. Az Európai Bizottság egyik jelentése szerint az unió egyetlen országa sem alkalmaz a jogok 80%-ánál többet. Franciaország például az összes tagország közül a legtöbbet perelt ország az európai jogszabályok be nem tartása miatt. Éppen ezért volna szükség sokkal körültekintőbben eljárni az új tagokkal kapcsolatban.

Politikai tekintetben a bővítés hármas kérdést vet fel a demokrácia számára. Az első, hogy mennyi teret hagy az egyes államok szuverenitásának. Történelmileg a közép-európai demokrácia története a nemzetállamnak a birodalom hátrányára történő kialakulásához kötődik. A nemzeti szuverenitás és a népszuverenitás kérdése összefonódott 1848-ban, 1918-ban, de 1989-ben is. Az, hogy az Európai Unió az első olyan „birodalom", amely expanzióját összeköti a demokrácia kiterjesztésével, kettős problémát von maga után. A jelöltek számára azt, hogy úgy haladjanak előre a demokrácia építésében, hogy közben mondjanak le szuverenitásuk egy részéről egy olyan intézményrendszer átvétele javára, mely jól ismert normagyártásáról, átláthatóságáról viszont kevésbé. Ezen kívül a közép-európai országok előzetes tapasztalataik miatt egyáltalán nincsenek arra felkészülve, hogy demokratikus intézményeiket több szinten, infranacionális (regionális) és szupranacionális (uniós) szinten irányítsák.

Az Európai Unió részéről mindez azt jelenti, hogy magának is át kell alakulnia és alkalmazkodnia kell. A hidegháború után az 1993-ban Koppenhágában megfogalmazott, a demokráciára vonatkozó csatlakozási kritériumok járultak hozzá ahhoz, hogy identitását újradefiniálja. Azonban *modus operandi-ja* ez idáig inkább konszenzusos alapon, mint a többségi demokrácia alapján működött. A bővítéssel párhuzamosan, a bénultság elkerü-

lése végett az EU kénytelen volt egy olyan rendszer felé való áttérés mellett dönteni, amely a minősített többségi szavazás kiterjesztése és a „szoros kooperáció" rovására a (legitimitását a tagállamok demokratikus legitimitásából nyerő) kormányközi szintet – más szóval az európai folyamat demokratizálásával szemben a demokratikus folyamat europaizálását – helyezi előtérbe.

A második problémakör a szilárdan működő demokrácia feltételeivel kapcsolatos, amely nem merül ki abban, hogy szavazásokat tartanak és a belépéshez szükséges joganyagot formálisan átültetik. A „nem liberális demokráciákkal" kapcsolatos vita fő érve arra utal, hogyha az előirányzott intézményeket még kialakulatlan érdekek alapján hozzák létre, miközben a fejlődésükhöz nélkülözhetetlen politikai kultúra hiányzik, fennáll annak a veszélye, hogy az érintett ország demokráciájának organikus továbbfejlődése aligha lesz biztosítható, ám az EU megfelelő működése is nehézkessé válik.[12]

A harmadik probléma azzal áll összefüggésben, hogy a politikai és gazdasági elitek hajlamosak az integrációs folyamatot kisajátítani, márpedig ez a birodalmi „expanzió" egyik legfontosabb jellemzője.[13] Ez mindamellett azzal a nem elhanyagolható veszéllyel jár, hogy a nyugati demokráciát megtestesíteni hivatott közösséghez való csatlakozás nevében éppen a demokratikus deficit bővül ki kelet felé. Vajon milyen hatással lesz a csatlakozó fiatal demokráciákra a bővítést követően az, ha az EU az egységes piacra és a jogrendnek a politikával szembeni térnyerésére, vagyis demokratikus tartalom visszaszorulására kívánja kiépülését alapozni, mint ahogy azt az előbbi kritikák hangsúlyozzák? Ha Európa úgy jelenik meg Keleten mint a szuverenitást (tehát a demokráciát) elszívó gépezet, akkor félő, hogy az integrációs folyamat felgyorsítja a demokrácia idő előtti kifáradására utaló szimptómák jelentkezését, amit meg is figyelhetünk az előbbieket kísérő populista irányzatok közép-európai térnyerésében. Etzoni szerint az ellenszer a politikai közösséget alkotó alapértékekhez való visszatérésben rejlik, amelyek nélkül a legkiválóbb európai intézmények is bukásra vannak ítélve.[14] Bár ez az „európai momentum", amikor az értékek fontosabbak a pillanatnyi rövid távú érdekeknél, kétségtelenül jelen volt a vasfüggöny megszűnésekor, a bővítési folyamatban azonban már régen semmivé vált.

Az Európai Unió bővítését tulajdonképpen megelőzi az aszimmetriával jellemezhető gazdasági integráció. A 2004-ben csatlakozó 10 új tag kereskedelmi forgalma háromnegyedét az unióval bonyolítja, miközben az uniós GDP-nek csak 5%-át képviseli. A gazdaság (és a bankrendszer) modernizálása és integrációja szorosan összefügg azok privatizációjával, vagyis a nyugati befektetők jelenlétével, akik meglehetősen egyenlőtlen megoszlást mutatnak: a befektetések közel 95%-a három országban,

Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon összpontosulnak.

A nyitással és a gazdasági függőséggel jellemezhető modernizációs folyamat több kérdést is felvet. Az első, hogy mivel mindez a globalizálódó világgazdaság kontextusában történik, vajon az Európai Unió nemcsak eszköz-e a világgazdaságba való bekapcsolódáshoz? Képes-e arra, hogy közvetítő szerepet töltsön be a globalizáció és a magukba zárkózott nemzetállamok között? Ez a kérdés nagyban emlékeztet a XIX. század végi osztrák (marxista és liberális) közgazdászok között folytatott viták tárgyára, akik szerint (már akkor is!) a külkereskedelem élénkülése és a nagyobb mozgási szabadság idejét múlttá tette a nemzetállam gondolatát. Európa a globalizáció kézben tartásának és a globalizáció elleni önvédelemnek az eszközeként (ha az egyes államok bizonyos értelemben elfogadták saját hanyatlásukat a világgazdasággal szemben)[15] lehetővé teszi, hogy bizonyos területek (közegészségügy, oktatásügy vagy kultúra) európai kereteken belül ne a piaci logika szerint kerüljenek irányításra. Ez a vita megosztja az európaiakat, szembeállítva egymással az ultraliberális (angolszász) modell képviselőit a (Michel Albert terminológiája szerint) germán modell mellett síkra szálló táborral, vagyis (Charles Meier szavaival élve) a „globalistákat" a „territorialistákkal". A közép-kelet-európaiak, úgy tűnt, az első időszakban az előbbi, a kommunista rendszer leépítésére alkalmasabbnak tűnő modell mellett voksoltak, amellyel egyben lehetőségük nyílt az alacsony fizetések és a kevésbé szigorú szociális és munkaügyi szabályozás előnyeit is kihasználniuk. A következő szakaszba lépve viszont az „európai szociális modell" nehezen körvonalazható fogalmán és a „szociális dömping" elleni harcon túlmenően, éppen az EU száll síkra azért, hogy a tagjelöltek gyorsítsák fel előbb a privatizációs folyamatot, majd a közszolgáltatások piaci liberalizációját, különös tekintettel az energiaiparra és a távközlési szektorra, nem is rejtve véka alá, hogy ezzel a nagy nyugat-európai befektetői csoportok számára is új piacok nyílnak...

Közép-Európából nézve az uniós gazdasági közösséghez való csatlakozás vagy a 90-es évek átmenetének utolsó fázisát jelzi, vagy pedig egy elkerülhetetlen kényszert, mivel ezeknek a sem az Északi-tenger kőolajkincsével (Norvégia), sem gazdag bankszektorral (Svájc) nem rendelkező országoknak nincs is nagyon más választásuk. Annál is inkább, mivel az előző bővítések (Spanyolország, Portugália vagy Írország) azt sugallták, hogy a gazdasági függőség mögött „szolidaritás" és „kohéziós alapok" is rejlenek, amelyek idővel képesek visszaszorítani a központ és a perifériális régiók közötti különbségeket. Márpedig, minél közelebb kerülünk a bővítés időpontjához, a pénzügyi osztás-szorzás erősebbnek tűnik a javak visszaosztásánál és a kohéziós elveknél. Teljesen valószínűtlennek tűnik az is, hogy ez megvál-

tozzék, s ennek két, egymással szorosan összefüggő nyomós oka is van: a dél-európai országok addig részesedhettek a kohézióból, amíg a Maastrichtig tartó, az egységes piac kialakítása irányába mutató reformok kivitelezéséhez szükség volt egyetértésükre és támogatásukra. Jelenleg más a leányzó fekvése: a 2004-es bővítési dátum egybeesik jó néhány nagy európai projekt lezárásának időpontjával és az azokhoz szükséges egyhangú szavazási rend megszűnésével.[16] Ennek eredményeként kiküszöbölhető az a veszély is, hogy az újonnan bekerült tagok vétóval fenyegessenek a döntési folyamat során. A kibővült Európa kevésbé lesz szolidáris, mivel a nagy projektek lezárásának és az egyhangú szavazás megszűnésének egybeeső dátuma elejét veszi a zsarolási lehetőségeknek is és véget vet a kompenzációs (ha már nem is „strukturális") alapoknak.

A demokratikus és gazdasági megújulásra való törekvésen kívül az Európai Unió a *stabilitási* és *biztonsági* igényeknek is eleget tesz. Az Európai Unió két alapvető területen is úgy jelenik meg mint az Osztrák–Magyar Monarchia funkcionális helyettese: egyrészt képes leszerelni és semlegesíteni a közép-európai nemzetiségi rivalizálást és feszültséget, s ezzel elkerülni annak megismétlődését, amit Hugh Seton-Watson „privát polgárháborújuknak" nevezett 1918 és 1938 között, másrészt kiegyenlítheti a Németországgal szemben fennálló aszimmetriát.

Európa megteremtése iránti vágy – vagy prózaiabban fogalmazva, az integráció feltételekhez kötésének kényszere – vitathatatlanul hozzájárult a felszín alatt húzódó, különösen a romániai és szlovákiai magyar kisebbség[17], vagy a balti köztársaságokban élő orosz kisebbség sorsával kapcsolatos konfliktusok levezetéséhez (hiszen hozzásegített, hogy az etnikai-nyelvi nemzetfelfogástól eljussanak az állampolgári „citoyen" felfogásig).

Ehhez hasonló érv vonatkozik a történelmileg nagy traumát jelentő, ma pedig aszimmetriához vezető viszonyra is Németország és keleti szomszédai között. A múlt birodalmait egyetemesen az jellemezte, hogy a területükön Közép-Kelet-Európaszerte, a balti államoktól Szlovéniáig mindenütt német ajkú kisebbségek éltek. A kommunista rendszer bevezetése azzal járt együtt (és legitimációját abban kereste), hogy a német kisebbségeket kitelepítették. 1990-ben a német egyesítés Európa egyesítésének sine qua non követelményeként jelentkezett. Azóta Németország, mint a „másik Európa" gazdasági felzárkóztatásának és uniós integrációjának vektora folyamatosan kulcsszerepet játszik. Ebből fakad bizonyos bajor és osztrák politikai erők azon törekvése, hogy a bővítést ütőkártyaként használják fel politikai programjukban, és ennek nyomán újra porondra kerüljenek a múlt rendezetlen jogvitái (az 1945-ös Benes-dekrétumok hatályon kívül helyezésének kérelme mint a cseh belépés alapfeltétele). Az előbbi tények politikai eszközként való felhasználásának elutasítása az EU részéről egyben azt is je-

lenti, hogy ki óhajtja terjeszteni kelet felé a stabilitást és a biztonságot, ami tulajdonképpen raison d'être-je volt a háború lezárása után a kétoldali (francia–német) békülés és az európai integráció közötti dialektikájának.[18]

Az európai integráció legfontosabb hozadéka a stabilitás és a biztonságpolitika területén nem más, mint hogy a hidegháború utáni időszakban a kontinens keleti részére is kiterjesszék mindazt, ami a XX. század második felében nyugaton bevált. A kölcsönös függőségből fakadó béke, az EU mint konszenzusgyár és „biztonsági közösség" létrejöttének záloga (Karl Deutsch) elképzelhetetlenné tenné a konfliktusok fegyveres rendezését. Az EU saját perifériáján elhelyezkedő államok stabilitását azzal biztosítja, hogy (potenciálisan) kapcsolódhatnak a központhoz. Van rá példa, hogy a bővítést az uniós „kül- és biztonságpolitika" első eseteként mutatták be. A közép-európai országok belépésének pillanatától kezdve mindez belpolitikává válik, és az újonnan csatlakozott tagok maguk is előtérbe helyezik saját perifériájuk stabilitásának megőrzését. Kohl kancellár a 90-es évek elején egy ízben úgy nyilatkozott, hogy Németország keleti határának semmiképpen sem szabad az EU keleti határszélén húzódnia. A 90-es évtized végén Bronislaw Geremek ugyanerre utalt, amikor Lengyelország keleti határáról beszélt. Az EU bővítése tehát nem más, mint a demokratikus stabilitás kelet felé való kiterjesztésének eszköze.

Az EU legfőbb ütőkártyája, ám a jelöltek szemében egyben legfontosabb korlátja is az, hogy a perifériára a stabilitást és a „biztonsági közösséget" a kölcsönös összetartozáson és a jogállamiságon nyugvó modell exportálásával (és nem a klasszikus értelemben vett birodalmi hatalom expanziójával) terjeszti ki. Az Európát életre hívó legnemesebb értékek (a jogilag egyenlő felek közötti együttműködés) arra hivatottak, hogy a hatalmat fékezzék és nem arra, hogy kiterjesszék. Az Európai Unió az új keleti tagok számára mindenekelőtt egyfajta, a konfliktusokat semlegesítő *megelőző* biztonsági funkcióval bíró „soft power", amely a NATO-t mint kiegészítő hatalmat (és nem riválist) teszi szükségessé. A NATO-nak viszont *beavatkozási* funkciót juttat, amelynek célja a fenyegető és a már kirobbant konfliktusok kezelése. Ennek a Balkán a legeklatánsabb példája.

A BALKÁNI PROTEKTORÁTUS EUROPAIZÁLÁSA

Amennyire az európai birodalom a lassú bővítési folyamaton keresztül Közép-Európára épít, annyira hirtelen és direkt módon expandál a Balkán felé a protektorátusok kialakításával. Az első esetben arról van szó, hogy az unió működési normáit átvenni és újrateremteni képes országok tagként bejutva integrálódnak, míg a második esetben az állam felbomlása és szétesé-

se, valamint az emberi jogokat és a régió stabilitását veszélyeztető tényezők leszerelése után az állam helyettesítése zajlik. Az első esetben a folyamat legitimációja az európai integrációs terv második világháború után megfogalmazott és kialakított alapjaira apellál. A második esetben viszont egyrészt az emberi jogok védelme, másrészt a hidegháborút követő időszakban a más államok ügyeibe humanitárius okból történő „beavatkozási jog" szolgáltatja a legitimáció alapját. Az európai protektorátusok legitimitása a boszniai és koszovói nyugati katonai intervenciókból (NATO), valamint a macedón nemzetiségi konfliktus megelőzésének szándékából származtatható.

A Milosevics-éra bukása nyomán a Balkán központi problémája a feldarabolódás–újraegyesülés–integráció tipikus hármas folyamata marad. Zoran Gyingyics szerb miniszterelnök hosszú távú tervként vázolta fel a következőket: „Az elmúlt száz év során egymást váltották a diktatúrák és az anarchikus időszakok. A diktatúrát általában nem a demokrácia követi, hanem az állam szétesése, s ennek okán az emberek meggyőződnek róla, hogy a diktatúra a béke megteremtésének egyik formája. A Tito-féle kommunista rendszer a második világháború ideje alatti polgárháborúra adott válasz volt."[19] A jelenlegi átmenet tétje Gyingyics szerint az, hogy sikerül-e megszakítani az ördögi kört, és a demokrácia, illetőleg a demokratikus integráció logikáját bevezetni. Mindez csak regionális és szélesebb értelemben vett európai keretek között válhat valósággá. Ezzel a szerb miniszterelnök mintegy átvette Adenauer Európa-koncepcióját, mely szerint Európának a térség mágneses összetartó erejeként kell hatnia.

A jugoszláv államszövetség szétzilálódása utáni balkáni helyzet paradoxonja abban rejlik, hogy éppen azok az országok a legfelkészületlenebbek a csatlakozásra, amelynek soknemzetiségi helyzetük kezeléséhez az európai csatlakozásra a leginkább szükségük volna. Ennek leglényegesebb oka az, hogy olyan felbomlóban lévő államokról van szó, amelyek képtelenek leküzdeni a határaikon belül dúló szervezett erőszakot és szomszédaik dezintegrációjának kihatásait. Az 1990-es években Milosevics Szerbiája eszközként használta fel az államot az elszakadó, szuverenitásuk visszanyerésére törekvő jugoszláv tagköztársaságokban folytatott etnikai tisztogatási politikájának véghezviteléhez. Ezzel szemben a következő évtized elején Koszovóban vagy Macedóniában az vezetett hasonló borzalmakhoz, hogy azok az állami intézmények, amelyek az erőszak monopóliumát garantálhatták volna, vagy nem léteztek, vagy képtelenek voltak feladatuknak eleget tenni. Ebből két katonapolitikai logika következik. Egyrészről a *beavatkozást előtérbe helyező logika*, amelynek hatékonysága annál nagyobb, minél előbb kerül rá sor. Ennek megfelelően Boszniában a beavatkozás elodázása 200 000 halottat okozott, míg Koszovóban a gyors

beavatkozásnak köszönhetően az áldozatok száma nem lépte túl a tízezret, illetve Macedóniában a megelőző célzattal végrehajtott beavatkozás eredményeképpen száznál is kevesebb ember veszítette életét. Másrészről a *protektorátusokat kialakító logika*, amely a következő hármas célt szolgálja: a térség biztonságának szavatolását (miután a széteső, illetve szervezetlen állam képtelen élni a legitim erőszak eszközével, az azok feletti ellenőrzés nemzetközi ellenőrzés alá kerül), az újjáépítés megvalósítását (a protektorátus a nemzetközi segélyek koordinációját és helyi szervezetek közötti elosztását is ellátja), a demokrácia és a jogállamiság megerősítését: a nemzetközi jelenlét, miként azt a koszovói vagy macedón példa illusztrálja, a helyi szereplőkkel szemben megszabja az intézményi kereteket, illetve ellenőrzi azok átalakítását (lásd 2001. augusztusi ohridi egyezmények Macedóniában), vagy megköveteli a status quo fenntartását (lásd 2002. áprilisi szerb–montenegrói egyezmény).

A koszovói intervenció óta, de még inkább a 2001. szeptember 11-i események óta megfigyelhető, hogy a nemzetközi jelenlét a Balkánon mindhárom említett területen fokozatosan „eleurópaizálódik". 1991 júniusában a luxemburgi miniszterelnök, Jacques Poos kissé elhamarkodottan nyilatkozta, hogy beköszöntött Európa órája a Balkánon, hiszen erre csak egy évtizedes késéssel kerül sor. A 90-es évek krízishelyzeteit a NATO és az Egyesült Államok katonai beavatkozása oldotta meg, ékes bizonyítékául annak, hogy az európai „kül- és biztonságpolitika" egyelőre még csak fikció. A szeptember 11-i események után a terrorizmus elleni világméretű harcban az amerikaiak elsősorban más területekre koncentrálnak, nem pedig a Balkánra.[20] Miután kimondásra került, hogy az amerikai katonák feladata nem az, hogy „átsegítsék az utcán a koszovói gyerekeket" (Condolezza Rice), Európa – jobb híján – megpróbálja átvenni a stafétabotot azáltal, hogy biztosítja a békefenntartáshoz szükséges minimális szervezetet. Macedónia ennek a politikai átmenetnek a kiemelt színtere. Vajon arról van-e szó, hogy a Balkán mintegy a feltételezett európai biztonságpolitika létrejöttének katalizátoraként szerepel?

Az Európai Unió volt az első humanitárius segélyező a háború alatt: logikusan ő nyújtja a legtöbb segítséget a jelenlegi újjáépítéskor. Ám, miként a hidegháború utáni Közép-Kelet-Európára sem dolgoztak ki Marshall-tervet, hasonlóan a jugoszláv összeomlás utáni balkáni államok részére sem irányoztak elő „Marshall-tervet". Az osztrák Erhard Busek európai parlamenti képviselő által irányított stabilitási paktum feladata az volna, hogy a regionális projekteket koordinálja, amely pillanatnyilag politikai perspektíva és pénztőke hiányában csak papíron létezik. A balkáni országoknak nyújtott európai segélyek 2001-ben mintegy egymilliárd eurót tettek ki. 2003-ra viszont ez az összeg hozzávetőlegesen egyharmadára zsugorodik. Koszovóban a CARDS-

segélyprogram a 2002. évben átutalt 180 millió euróról a következő évre 50 millióra apad. De a legnagyobb probléma mégis az, hogy a politikai koncepció (a segélynyújtás feltételrendszere, európai keret) hiányzik. Morton Abramowitz szerint Európa nem megfelelően választotta meg a prioritásokat, és nemcsak abban téved, hogy az Egyesült Államok nélküli Európai Uniót kívánja főszerephez juttatni, hanem abban is, hogy hosszú távú gazdasági programokra helyezi a hangsúlyt, miközben elhanyagolja a jelenleg uralkodó politikai rendellenességeket.[21]

A balkáni államokban létrejött európai protektorátus fő célkitűzései a biztonságpolitikai célok mellett a demokratikus átmenetet és a jogállamiság megteremtését irányozzák elő. Mindkét aspektus része az európai politikai és intézményi modell exportjának, de sokkal prózaibb megfogalmazásban ez gyakorlatilag előfeltétele annak, hogy le lehessen számolni a szervezett bűnözéssel, a korrupcióval, a kábítószer-kereskedelemmel, a fegyvercsempészettel és biztosítani lehessen a hatékonyabb határellenőrzést. Az Európai Unió azért vállal szerepet a balkáni folyamatokban, hogy azoknak az EU-ra nézve hátrányos „balkanizáló" hatásai visszaszoríthatók legyenek.

Az épülő államoknak a nemzetközi protektorátussal való összefonódása akár a demokráciára, akár a kiépülő új intézményekre nézve is visszás hatásokat eredményezhet. A balkáni országok politikai elitjei alapvetően három területre alapozzák hatalmukat: a finanszírozásukhoz és legitimálásukhoz hozzájáruló, abban részt vevő nemzetközi közösségre, a hatalomhoz kötődő, de a nemzetközi jelenlét kedvező hatásaira is igényt tartó korrupciós csatornákra és maffiahálózatokra, valamint a lakosságra, a választópolgárokra, akik számára a nemzetközi jelenlét humanitárius segélyforrás biztosítéka, és a maffiahálózatok meg a politikai hatalmi elit összefonódásának ellensúlya is egyszerre. Tulajdonképpen olyan, mintha ezeket az államokat infúzióra kötve mesterségesen táplálnák, miközben a nemzetközi félprotektorátus gyakran társul a korrupcióval és a hatalom körül kialakuló, azt kiszolgáló, abból élő holdudvarral. Erre – ahogyan azt a térségben tevékenykedő európai prokonzulok nem győzik hangsúlyozni – csak azzal lehet válaszolni, hogyha mindent megteszünk a jogállam kiépülése és az intézményrendszer demokratikusan átlátható működtetése érdekében. Felmerült viszont a kérdés, hogy hogyan lehetne kiépíteni a jogállam intézményrendszerét (közigazgatását, igazságszolgáltatását és rendőrségét), ha azt sem tudjuk, milyen államot építünk? A protektorátus intézményének belső logikája éppen az, hogy helyettesíti a demokratikusan megválasztott intézményeket és véka alatt tartja a demokratikus folyamat végső kimenetének irányát, vagyis azt, hogy Bosznia milyen jövőre, vagy Koszovó milyen végső státusra számíthat. Márpedig ez azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a protektorátus visszás hatásainak mesterséges

fenntartása csak konzerválja a status quo-t, hosszú távon „infantilizálja" a társadalmat, miközben a születő demokratikus folyamatokat éppen lényegi elemeiktől fosztja meg.

A balkáni protektorátus európaivá tétele nyomán (a brit Paddy Ashdown vezetése alatt Boszniában, a német Michael Steineré alatt Koszovóban, a francia Alain Le Roy-é alatt Macedóniában, az osztrák Erhard Busek nevéhez kötődő a stabilitási paktummal) az Európai Unió az alábbi kérdéssel találja szemben magát: „Mire való a protektorátus?" Kétség sem férhet hozzá, hogy mindenekelőtt időnyerésre. Márpedig az időnek rendkívül fontos szerep jut a térség stabilizálódása és magára találása szempontjából. A perifériális területek protektorátuson keresztül történő irányítása többek között lehetővé teszi a Balkánon fellángolt etnikai konfliktusok csillapítását csakúgy, mint annak megelőzését, hogy bevándorlók tömegei lepjék el az uniós országokat. Hosszú távon azonban a „containment" (visszatartás) mellett és a humanitárius segítségnyújtással párhuzamosan a protektorátus nem kerülheti ki az általa kialakított demokrácia korlátait és csapdáit: gúzsba köti a helyi szerepvállalók és helyi politikai vezetők döntési és cselekvési szabadságát. A protektorátus egyetlen elfogadható formája az a verzió, amely előkészíti saját felszámolásának körülményeit is.

Miután középtávon a szétzilálódott és félprotektorátus alá helyezett államok problematikájától az Európai Unió klasszikus értelemben vett, a Balkánnal történő kibővítésének gondolatához való eljutás több mint valószínűtlen (s emiatt elégtelen is ahhoz, hogy a helyi reformista vezetők sikerét elősegítse), az uniónak inkább egy köztes megoldásban kellene gondolkodnia a balkáni „végek" számára: olyan regionális megoldást kell égisze alatt kidolgoznia, amely következetesen végigviszi a protektorátus európaizálását. Ez azt jelenti, hogy a stabilitási paktumnak a regionális kooperáció élénkítésére és európai összefüggésbe helyezésére új politikai töltetet kell adni, majd pedig a kontaktcsoporttal konferenciát kell szervezni, amellyel végérvényesen lezárható egy évtizednyi véres háború. Más szóval, nem egy újabb berlini konferenciára van szükség a nagyhatalmak érdekzónáinak újrafelosztására, hanem – éppen ellenkezőleg – az egész térséget be kell kapcsolni az európai dimenzióba.

KÉT BIRODALOM KÖZÖTT ŐRLŐDVE

Birodalmakról lévén szó, itt is igaz az „egyet fizet, kettőt kap" elv. A Közép-Európát oltalmába vevő birodalmi vagy nagyhatalompótló szerepkörtől húzódozó Európai Unió vonzerejével egy másik birodalom vetekszik. Ez utóbbi nem más, mint az Amerikai Egyesült Államok, amelynek térnyerése szorosan összefonódik a gazdasági és kulturális globalizációval, ugyanakkor nem

választható el egyeduralkodói katonai hatalmi státusától sem. Ebben az értelemben az Európai Unió amolyan „soft power", puha nagyhatalom, amelynek elsődleges hivatása az Egyesült Államok mint „hard power", kemény nagyhatalom hatalmát fékezni és kiegyensúlyozni.[22] Tulajdonképpen egyedül ez a két nagyhatalom képes hatalmának széles körben való tényleges kiterjesztésére, miközben a hidegháború utáni időszak első tíz évben egymás kölcsönös kiegészítőiként funkcionáltak. A Clinton-elnökség évei alatt a nyugati „humanitárius nagyhatalom" lehetővé tette, hogy egy hallgatólagos szereposztásnak megfelelően a szövetségesek bizonyos mértékig együttműködjenek: egyrészről elismerték az amerikai vezető szerepet a katonai intervenciókban (pl. Boszniában, Koszovóban), de az európaiakra hárult a kommunikációs feladat, illetve az intervenció utáni „ügyfélszolgálat" (a humanitárius segélynyújtás, az újjáépítés finanszírozása és a protektorátus biztosításának) szerepe.

Alig kezdődött el a XXI. század, a szerepkör gyökeresen megváltozott. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy az unió keleti bővítésének előestéjén óvatos lépéseket tesz az önálló biztonság- és védelmi politika kialakítására, ami abban konkretizálódik, hogy 2003-ra felállít egy hatvanezres gyorshadtestet. Ez a lépés egyrészt azt is kihangsúlyozza, hogy stratégiai környezetét kézben tartja és felváltja az amerikaiakat a Balkánon, de egyúttal azt is kifejezésre juttatja, hogy a nemzetközi színfalak között önálló szerepre törekszik. De van, ami még ennél is fontosabb: 2001. szeptember 11-e óta az amerikai politika súlypontja a humanitárius célú intervencióról a „terrorizmus elleni harc" jegyében történő erődemonstrációra helyeződött át.

A szeptember 11-i események után a közép-kelet-európai országok olyan dilemmákkal találják magukat szemben, amelyeket valószínűleg legszívesebben elkerültek volna. Franciaországgal vagy Németországgal ellentétben ezeknek az országoknak több okból sem okoz problémát az, hogy az amerikai hatalom középponti szerepét elismerjék. Egyrészt másként értelmezik az európai történelmet: az amerikai jelenlét híján az első világháború után befellegzett volna az európai, de különösen a kelet-európai demokrácia sorsának. Az amerikai jelenlét ezért az Európában mintegy a régi borzalmak visszatérése elleni garanciát jelenti. Másrészt a balkáni háborúk megszilárdították azt a meggyőződést, hogy biztonságpolitikai és honvédelmi okokból, jobb híján, érdemesebb megbízni egy olyan szervezetben, amely már bizonyított, vagyis a NATO-ban. Paradox módon a NATO-t – mint arra A. Smolar is utalt –, a közmegítélés értékeken nyugvó intézménynek tartja, míg az Európai Uniót főként gazdasági kritériumok alapján szerveződő konglomerátumnak tekinti. Míg egyes nyugat-európaiak azt igyekeznek elérni, hogy a NATO alakuljon át egyfajta transzatlanti partnerintézménnyé, addig az a kelet-európaiak szemében egy nem elha-

nyagolható előnnyel rendelkezik, tudniillik, hogy relatíve kiegyenlíti az európai szövetségesek hatalmát.

A közép-kelet-európai országoknak a „euroatlanti" intézményekbe való integrációját kilátásba helyező retorikája azt a célt szolgálta, hogy bizonyos félreértéseket elfedjen, és rájátsszon arra, hogy egymást kölcsönösen feltételezőnek tüntesse fel a NATO és az EU bővítését. 2001. szeptember 11-e, valamint Moszkva és Washington közeledése után viszont a kelet-közép-európai országok hajlamosakká váltak arra, hogy stratégiai helyzetük viszonylagos meggyengülését az Amerika iránti szövetségesi hűség erősebb kifejezésre juttatásával kompenzálják. A Kwasniewski-féle lengyel politika még annak árán is felvállalja a Bush-kormány támogatását, hogy ezzel a viszonya elhidegül az Amerika szemében (az Iraknak történt fegyvereladás miatt) szálkát jelentő szomszédos Ukrajnával. Csehország sem akar kimaradni a sorból: mindent megtett a 2002. novemberi prágai NATO-csúcstalálkozó sikerre vitele érdekében, amely egyszerre szólt a keleti bővítésről és Vaclav Havel elnök búcsúztatásáról. A volt kommunista Iliescu által vezetett Románia sem sokáig teketóriázott, hogy támogassa-e Amerika Irak-ellenes lépéseit és (még a szövetségeseket is megelőzve) az első olyan ország volt, amely a nemzetközi büntetőtörvényszék előtt kiállt az amerikai katonák bűntelensége mellett. A román külügyminiszter szavai szerint: „Kénytelen voltunk egy hosszú távú európai filozófiai kérdés, illetve egy pragmatikus, azonnali, Amerikával kapcsolatos probléma között állást foglalni."[23] Miután Románia belátta, hogy a közeljövőben semmi esélye az uniós felvételre, világosan az amerikai lapjárásnak megfelelően foglalt helyet a játékasztalnál, hogy legalább a NATO-bővítésnél ki ne maradjon az osztásból.

Ez az ügybuzgó „legjobb tanítvány"-szerep és a két „birodalmi hatalom" közötti őrlődés meglehetősen ironikus. Ennek egyik oka, hogy míg Amerika védőszárnyai alatt keresik a biztonságot, az érintett országok lakossága körében folyamatosan nő a létbizonytalanság érzése. Ehhez hasonlóan az első három közép-európai ország 1999. márciusi NATO-felvételének dátuma jószerivel egybeesett a jugoszláviai bombázás megkezdésével, míg a jelenlegi bővítés az iraki intervenciót megelőző fegyvercsörgés mellett került tető alá. Bár az előbbi és a közép-európai biztonság megerősödése közötti összefüggés nem mindenkinek egyértelmű Vilniustól Szófiáig, a lényeget főként abban kell látni, hogy a NATO-bővítésre egy olyan időszakban kerül sor, amikor a Bush vezette Amerika európai szövetségesei érdektelenségével találja szemben magát és a „terrorizmus elleni harcban" kétséges a szövetség haszna, ezért aztán megfelelőbbnek tűnik a putyini Oroszország szövetségének keresése. Így, miközben a közép-európai országok az orosz fenyegetés elől Amerika oltalmazó karjaiban keresnek védelmet, meglepődve tapasztalják,

hogy a balti államokat is tartalmazó bővítési csomagot Moszkva jóváhagyásával fogadják el. A történelem ezen túlmenően még egy ironikus fordulatot is tartogatott. Tudniillik a szovjet érdekszférából kikerült országok a NATO-tagságot és az amerikai szövetségesi státust a régi, klasszikus értelemben vett katonai-politikai szövetség mintájára képzelték el, s legnagyobb meglepetésükre nem egy nagyhatalomhoz, hanem egy hálózattá alakuló szövetséghez csatlakoznak. Annak mintájára, ahogy – erre Jeremy Rifkin is utal – a jelenlegi piacokat is hálózatok (a tulajdont pedig „hozzáférés") váltja fel, a NATO védelmi szövetségből változó méretű és hatókörű, információcsere-koordináló hálózattá alakul át. (Rumsfeld védelmi miniszter megfogalmazása szerint: „It's not the coalition that determines the mission, it's the mission that determines the coalition", vagyis „nem a koalíció szabja meg a bevetést, hanem a bevetés szabja meg a koalíciót".)

A válaszút előtt álló európai integrációnak szintén a fentiekhez hasonló dilemmával kell megküzdenie: vagy egy nagy belső homogeneitással és kemény külső határvédelemmel jellemezhető föderatív szuperállam álmát, vagy egy „posztmodern", illetve „birodalmi", de az őt életre hívó nemzetállamoktól örökölt területiség modelljén túllépő, nagyobb diverzitást és átjárható határokat megengedő hálózatot valósít meg. A keleti bővítés két egymással szorosan összefüggő okból is elkerülhetetlenül a második lehetőség felé mozdul el. Az egyik ok, hogy az eurokonformitás normatív logikája mindaddig hatékonyan működik, amíg fennáll a feltételekhez szabás-bővítés kettőssége, ám sokkal kevésbé érvényesíthető azon túl. A másik ok, hogy a taglétszám, a méret és a földrajzi távolság növekedésével arányosan csökken az integrációs kapacitás.[1] Tulajdonképpen ezzel magyarázható, miért tartanak az alapító tagországok attól, hogy a parttalan bővítés megfosztja tartalmától az európai integrációs törekvést, a tagjelöltek pedig attól, hogy kialakul egy új európai „kemény mag" (Jacques Delors szavaival: „előörs") és a bővítés elveszti lényegét.

A fentiekre való tekintettel elengedhetetlen átgondolni a kibővített Európai Unió jövőjét és a perifériikus területekkel fennálló kapcsolatát, ám immár nem a felvétel–kizárás dialektikája szerint, hanem különböző szintű integrációs fokozatok és módozatok szerint. A „hálózat–birodalom" jó eszköz arra, hogy elkerülhetőek legyen egyrészt az, hogy a belső merevség miatt az egész rendszer saját súlyánál fogva összeomoljon, másrészt pedig az, hogy az újabb tagok kizárása miatti feszültségek nyomán újabb demarkációs vonalak keletkezzenek. Az európai integráció határa nincs előre meghatározva. Annak függvényében változik, hogy a külső határszéli országok milyen mértékben képesek felzárkózni értékrendjéhez és működési módjához. Rémi Braque szerint Európa folyamatosan európaizálja önmagát.

Vida Enikő fordítása

JEGYZETEK

[1] Lieven, D.: *Empire, the Russian empire and the rivals.* London, 2000, John Murray. XIV. o.

[2] Hassner, P.: États-Unis: l'Empire de la force ou la force de l'Empire. Paris, Institut d'Etudes de Sécurité, *Cahiers de Chaillot* N° 54.

[3] Fejtő, F.: *Requiem pour un Empire défunt.* Paris, Lieu Commun, 1988.

[4] Barkey, K.–Von Hagen, M.: *After Empire: multiethnic societies and nationalbuilding: the Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empire.* Boulder, Colo, Westview Press, 1997.

[5] A birodalmi nagyhatalom döntésével, vagy inkább a periféria dinamikája feletti ellenőrzésre és irányításra vonatkozó képtelenségének elismerésével kapcsolatban lásd Ryszard Kapuscinski, *Imperium.* New York, Vintage Books, 1994. 310. o.

[6] Vö. Mendras, M.: Towards a post-imperial identity. In Vladimír Baranovsky (ed.) *Russia and Europe.* Oxford, Oxford University Press, 1997. 90–103. o.

[7] Az 1919 és 1989 összehasonlító elemzését lásd, Rupnik, J.: Postface. In Bainville, J.: *Les conséquences politiques de la paix,* Paris, Ed. de l'Arsenal, 1995. 165–170. o. (az 1920-as szöveg újrakiadása).

[8] Vö. Wolff, L.: *Inventing Eastern Europe, the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.* Stanford, Stanford University Press, 1994.

[9] Így értelmezi Konrád Gy. és Szelényi I.: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz Közép-Kelet-Európában. The intellectuals on the road to class power.* London, 1979.

[10] Ledlicki, J.: L'éternel retour de la Pologne en Europe. In *L'Autre Europe,* 1994. N° 28–29.

[11] Ez a szigorúan ellenőrzött integráció valószínűleg nem fog a 2004-es középeurópai csatlakozással véget érni. A csatlakozási szerződésekben ún. „biztonsági záradékokat" léptetnek életbe. „A biztonsági időszak időtartama két év és hatóköre kiterjedt. Brüsszel saját hatáskörben beavatkozhat minden olyan esetben, ha a belső piac működését, illetve a szabadságot, a biztonságot, vagy az igazságszolgáltatást komolyan veszélyeztetik, illetve akadályozzák." Bocev, P.: Des États sous haute surveillance. *Le Figaro* 2002. október 2-i száma.

[12] Az első megállapítás Dankwart Rostow érvén nyugszik, aki szerint a liberális demokrácia nyugaton a társadalmi érdekcsoportok közötti harccal jellemezhető hosszú időszak nyomán fejlődött ki. Ezek a csoportok csak akkor fogadták el a politikában a liberális játékszabályokat, miután meggyőződhettek róla, hogy nem liberális eszközökkel nem érnek célt. A politikai liberalizmus tulajdonképpen egy történelmi kompromisszum eredménye: „It was everyone's second choice." Vö. Rostow, D.: Transitions to Democracy: Towards a Dynamic Model. In *Comparative Politics* 1970. április, 350–363. o. Fareed Zakaria a maga részéről inkább a demokratikus politikai kultúra lassú fejlődését emeli ki a jogállamból a képviseleti demokrácia felé vezető úton. Ha ugyanez a folyamat fordítva megy végbe, akkor demokratikus, de nem liberális politikai rendszerek jönnek létre. Az EU-csatlakozás legalább annyira megköveteli a jogállamot, mint a választáson alapuló demokrácia működését.

[13] A központhoz közel és távol álló elitek közötti kapcsolatok tipológiájára vonatkozóan lásd: Motyl, A. J.: *Revolutions, Nations, Empires.* New York, Columbia UP. 117–130. o.

[14] Vö. Amitai Etzoni új kiadásának bevezetőjét: *Political Unification Revisited, on building supranational communities.* Lanham MD, Lexington Books, 2001. XXIV. oldaltól.

[15] Ez J. Habermas érve az *Après l'État-nation* c. művében, Paris, Fayard, 1998.

Európa mint új posztnacionális formáció a globalizáció kontextusában.

[16] Ezt a gondolatot fejtette ki impliciten Andrew Morawczik a Harvardról Chicagóban az American Association of European Studies euró bevezetése utáni 2002. március 14–15-i konferenciáján.

[17] A határok sérthetetlenségét és a nemzetiségek jogait egyszerre elismerő megállapodásokat az Európai Unió égisze alatt írta alá Magyarország és Szlovákia (a stabilitási paktumról szóló párizsi konferencia megnyitásakor) 1994-ben, majd Magyarország és Románia 1996-ban.

[18] Ahogyan a lengyel–német viszonyban a megbékülés megelőzte az integrációt, úgy a cseh–német viszonyban az integráció járult hozzá, hogy megteremtődjenek a megbékülés feltételei. Vö. Bazin, A.: *Les relations tchéco-allemandes depuis 1989. De la réconciliation bilatérale a l'intégration européenne*, doktori értekezés, IEP de Paris, 2002.

[19] Gyingyics, Z.: Da mi nismo bili takvi ne bi bilo Milosevica (Ha nem lennénk ilyenek, nem is lett volna Milosevics.) Beszélgetés Adam Michnikkel, *Danas*, Belgrád, 2001. június 16–17.

[20] A NATO-hadtestek létszámát Boszniában (az 1996-os 60 000-ről) 12 000-re, Koszovóban (az 1999-es 50 000-ről) 33 000-re csökkentették. A haderőkivonás főként az amerikai katonákat érintette. Lásd: Zecchini, L.: L'OTAN retirera progressivement 12 soldats des Balkans. In *Le Monde*, 2002. május 12–13.

[21] Abramowitz, M.–Hurlburt, H.: Can the EU Hack the Balkans? A proving ground for Brussels". In *Foreign Affairs*, 2002. szeptember–október, 2–7. o.

[22] A kettő közötti különbségre hívja fel a figyelmet Robert Kagan a *Commentaire* 2002. augusztusi és a *Policiy Review* 2002/113. számában közölt L'Europe moderne c. írásában. Európa stratégiai kultúráját úgy definiálja, mint saját múltjának önálló döntésen alapuló visszautasítását. „A hangsúly a tárgyaláson, a diplomácián és a kereskedelmi kapcsolatokon, az erődemonstrációval szemben a nemzetközi jog előtérbe helyezésén, elrettentés helyett a megnyerésen, a egyoldalú döntések helyett az többoldalú egyeztetésen van." Európa inkább a jogot testesíti meg, mint az erőt. Amerika, mint a történelem folyamán minden nagyhatalom, az erő bevetésével, nem a törvény és a többoldalú egyeztetés alkalmazásával dolgozik.

[23] Idézi Mirel Bran a Bucarest joue les États-Unis contre l'Europe c. cikkében. In *Le Monde*, 2002. augusztus 20.

[24] „The more a core state expands, the more territory its elite buys, annexes, steals or integrates in some fashion, the more continued expansion is likely to result in nonintegration and thus in a series of bilateral relations of domination the core elite and distinct peripheral elites – in other words, in empire." Motyl, A. J.: *i. m.* 139. o.

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

CONCHA GYŐZŐ

A konzervatív és a liberális elv*

Az újkor, még szabatosabban a XIX. század történetírásának, állam- és társadalomtudományának, a történelem szereplőinek oly gyakran használt e két szava még mindig határozatlan, bizonytalan tartalmat foglal össze. Nem igazi fogalom, nem konceptus. Elmosódó határú, kétes színű, ismeretlen anyagú folt inkább az emberi lélek képzettábláján.

Miért? Talán az emberi jelenségek, erők nagy tömegénél, bonyodalmainál fogva, melyeknek két irányát jelezni akarják.

Az emberi elme azonban hasonló összetett jelenségek okát is meg tudta fogni és szóval ki tudta fejezni.

Az ok a külszínhez, az egyszer adott elnevezésnek, szónak betűjéhez, a fenntartáshoz, a haladáshoz, a szabadsághoz való gyermekes tapadás.

Azután a képtelen gondolat, hogy a két elvet lehet egymásra való viszonyítás nélkül, külön-külön megállapítani.

Aki a jobb- és a baloldalt a test nélkül akarná megmagyarázni, melyhez kapcsolva vannak, nevetségessé válna.

Pedig ezt teszi a közkeletű felfogás, mely a konzervatív elvet egyszerűen a meglevő fenntartásában, a liberálist a változtatásban s ennek útján az egyén és a köz haladásában látja.

A konzervatív elv e szerint a mozdulatlanság, a liberális a szüntelen változtatás, az anarchia. Csupa képtelenség, mely képtelenségre az emberi társadalmak itt-ott ideig-óráig vetemedhetnek, de melyek tartósan nem elégítik ki az emberi szükségleteket.

* A közölt részlet A konzervatív és a liberális elv címet viselő írás első két fejezete, amely teljes terjedelmében Concha Győző *Hatvan év tudományos mozgalmai között* című tanulmánykötetében (520–539.o)., az MTA kiadásában jelent meg 1935-ben, Budapesten. (A szerző életrajza 2001/4. számunkban olvasható)

A fölszínes, a képtelen gondolat egyik oka, hogy a két elvet elszakítják attól a jelenségcsoporttól, melyre mindegyik vonatkozik, attól a testtől, melynek különböző, de nélkülözhetetlen oldalai. A másik ok, hogy nem keresik, minek a fenntartásáról, minek a haladásáról, minek a szabadságáról van szó.

E jelenségcsoport, e test az emberi társadalom, ennek legélesebb profilú, egyik alakulata: a nemzet, a maga állami és társadalmi valóságában.

A nemzet azonban mindkét valóságában micsoda? Egyének kapcsolata, együttműködése, sőt igazi nemzet bizonyos fokig az egyének lelki egybeolvadása.

Nemzetet nem képzelhetünk el egyének nélkül, de ezek összekapcsolása, együttműködése, sőt bizonyos fokú egybeolvadása nélkül sem.

A nemzetek azonban nem méhrajok, sem hangyabolyok, hanem érző, tudatos, cselekvő egészek, de ilyenek alkotó elemeik, részeik az egyének is, akik e kapcsolatot megértik, ez együttműködést végzik, s a nemzetegészhez, ennek sajátos szelleméhez ragaszkodnak, vele áldozatkészségük által egybefolynak, mint önegyéniségüknek alapjához, betetőzőjéhez, biztosítójához, sőt az egyéni nyomor, ínség végső fokán annak fenntartójához.

A konzervatív és liberális szavakkal ennek az egésznek és részeinek viszonyát akarja kifejezni az emberi gondolat. Amit elmulaszt, elsőbben annak a vizsgálata, mi tesz több külön lényt, dolgot egy egész részévé, mi a résznek viszonya az egészhez.

Résszé azáltal lesz egy lény, egy dolog, ha máshoz kapcsolódik, vele együttműködik, neki magát alárendeli, s ezzel egy új dolog, új lény, az egész létrejöttének okozójává lesz.

Résszé levése azonban nem jelenti egyéniségének megsemmisülését. Ahol a dolog, a lény külön egyénisége a kapcsolat, az együttműködés által minőségében teljesen megsemmisül, ott a dolog, a lény részéről a már csak mennyiségileg lehet szó, mint a liszt, a kovászból és a vízből alakult kenyér egy karéjáról. A rész ellenben mindig valami minőségileg különöst, egyénit jelent egy egészben.

A nemzetegészben a rész az öntudatos egyén, akinek más egyénekkel egyazon állami és társadalmi célja mellett megmarad a maga, ezzel az összcéllal megférő egyéni lelki és külső világa.

Így a nemzet életéhez, növekedéséhez, hatalmához, haladásához szükséges az egyének alárendelése úgy állami, mint társadalmi tekintetben. Az egyén életéhez, lelki, külső világának önállóságához pedig függetlensége, fölszabadítása a nemzet állami és társadalmi nyomása alól, amennyiben ez az egésznek a létét, erejét, haladását, szabadságát nem akadályozza.

A közkeletű gondolkodás másik mulasztása, hogy nem ad magának eléggé számot, mi is az, aminek vagy akinek fenntartásáról, mi is az, aminek vagy akinek változásáról, haladásáról, szabadságáról beszél.

Tudósok, államférfiak elütik e súlyos problémát a rend és a szabadság összeegyeztetésének üres frázisával. Mert hisz éppen az a nagy ismeretlen, mi a rend, mi a szabadság?

A könyvek, a fűszeresbolt rendje-e a könyvespolcokon, a fűszerüzletben? A quadrille, a csata élő, de előre tervezett rendje, avagy az államnak, a társadalomnak szintén élő, de előre csak részben, a külső felületen kitervezett, alapjában belsőleg az emberi javak és munkák megoszlásán megforduló rendje-e? Szóval a milliók spontán kooperációjából előálló, egységes élet-e? Aztán ha már élő, mozgó rend, miből tevődik össze, mik azok a dolgok, lények cselekvések, mi azok kapcsolata, mely által belőlük, egymásra hatásuk által közös, sőt egységes élet fakad.

S másként vagyunk-e a szabadsággal? Hatalom-e a szabadság, vagy üres mentesség a hatalomtól? S ha hatalom, bármi, vagy csak mi lehet a tartalma, a célja? S aztán kinek a szabadságáról beszélünk? A nemzetéről-e, mint osztatlan egészről, egységről? Avagy az egyénről-e, mint az egész részéről, a politikai jogokkal felruházott polgárról, vagy a tulajdon dolgai, lelkiismerete, egzisztenciájának megalapítása, fönntartása fölött önrendelkező hatalommal felruházott emberről?

A francia nemzet mint egész XIV. Lajos, I., III. Napóleon alatt volt-e szabadabb a nemzetek társaságában vagy köztársasági formája alatt?

A magyar mint ember II. József alatt lett-e szabadabb, vagy előtte és utána 40 évig?

A köztársasági francia polgár megtartotta-e emberi szabadságát?

Arisztotelésztől Eötvösig mily különbözők a feleletek arra a kérdésre: mi a szabadság? Mert a szabadságnak sem hatalmi, sem célbeli oldalát, sem a személyt, akinek szabadságáról szó van, sem mindez oldalainak kapcsolatát számba nem veszik.

Ily bonyolult jelenségnek ellentétes főirányait a közkeletű felfogás a fenntartás s a változás, a maradás s a haladás, zsarnokság s a szabadság elemezetlen, határozatlan, annyira vitás képzeteivel akarja meghatározni, az emberiség életének hullámzását végső gyökereiben világosságba helyezni.

Továbbá a felsorolt jelenségeket, úm. fenntartás, változás, haladás, szabadság, társadalom, egyén, egész, rész, a részek viszonya, rendje, hatalom, hatalomtól való mentesség a közkeletű felfogás oly tárgyilagos, szoros értelemben veszi, mint akár a természeti világnak kérlelhetetlen törvények szerint lefolyó tárgyilagos tüneményeit.

Ezzel az észjárással szemben ismét, midőn konzervatív és liberális szólamait alkalmazza, e jelenségeknek az emberi érzelemben, értelemben véghez menő szubjektív tükröződéseit, ezeknek vágyban és akaratban rájuk való visszahatását helyezi egyidejűleg előtérbe, sőt a leggyakrabban amazok tárgyilagos erejéről egészen megfeledkezve, az egyéni lélek érzelmei, értel-

mi számításai, vágyai, szenvedélyei, akarásai által akarja azok mozgását, életét az emberi világban megérteni.

Ész és szív, hit és tudás, tekintély, hagyomány és előítéletmentes szabad gondolkodás, csökönyösség és elhamarkodás, hidegvér és fellobbanás, elfogultság és pártatlanság, szenvedélyes gyűlölet és józan számítás, buta, vak vagy jól megfontolt önzés, mindenkit keblére ölelő altruizmus és kérlelhetetlen egoizmus: az egyéni psziché e sokféle tünetei válnak egyszerre az emberi élet közületi jelenségeinek magyarázóivá, amit kifogásolni nem is lehet, hisz azok tárgyilagos tényezők, csak az egyéni pszichén keresztül elevenednek meg és hozzák létre a nemzetek állami és társadalmi, az emberiség nemzetközi életét.

A lesiklás a gondolat útjáról a fantázia ösvényeire ott kezdődik, midőn az egyéni psziché tüneteiből akarja a gondolat a konzervatív és a liberális elv tartalmát, foglalatját, célját megállapítani, holott a psziché tüneményeit tartalma határozza meg, nem azok emezt. Folytatódik azután, midőn a magyarázni kívánt két irány egyikére aggatja az emberi psziché a jó, a másikra a rossz tulajdonságait, ami egészen önkényesen történik.

A lesiklás még erősebb lesz, midőn az emberi közületek fennállásában, haladásában, szabadságában az egyiket elégségesnek gondolja, a másikat fölöslegesnek nyilvánítja, megfeledkezve, hogy közület egyének nélkül, ezek közület nélkül még nem léteztek s az egyik elv a két tényezőt egyaránt nem szolgálhatja. Legjobban lesiklik végül a gondolat, midőn az egyiket merő önzésnek, a másikat merő önzetlenségnek hiszi.

A két elv egyikének fölényére bizonyos korban a nemzetnek nagyobb szüksége lehet, mint a másikára. Széchenyi idejében az egyének millióinak kellett utat nyitni, a néhány százezer kiváltságos egyén mellett, a 70-es és 80-as években, a mindennemű egyéni szabad verseny korában ellenkezőleg, szövetkezeti, testületi, sőt állami kapcsolatokkal lehetett és kellett volna az egyéneket egybetartani, összekapcsolni, hogy az erősebb egyének az államproklamálta „szabad vásár" oltalma alatt a gyöngéket le ne igázzák, tönkre ne juttassák, az országból ki ne túrják.

Szóval a két elv egyikének fölénye a nemzet szempontjából adott korban lehet jó is, kevésbé jó is, sőt rossz is. Nem szabad azonban a nemzet e két irányát az egyes egyén önzése vagy önzetlensége szempontjából meghatározni, mert ez az egyesnek a morál, a vallás legfőbb elvével való összhangzásán, amaz a nemzetre, mint egészre jónak vagy rossznak különbségén fordul meg.

És így beállhat gyakran, hogy az egyes a nemzetre a jót egyéni önzésből vagy ismét önzetlenségből kívánja, de lehet megfordítva is. Az egyéneket összetartó konzervatív elv folyománya: az állami felsőbbség, a nemzeti kohézió minden egyént korlátoz, ámde e korlátozás kielégíti sokak önzését, összeesik vele az államban, a nemzeti közületben elfoglalt állásuk következtében, másokét erősen megtámadja.

Mihelyt azonban az állami, a nemzeti létet alapjában megrendíti külellenség vagy belső anarchia, a vezetők nagyobb önzetlensége kétségtelen, ha bátran síkraszállnak, mert nemcsak egyéni állásaik, hanem az állami, a nemzeti létben objektivált ideális javakért áldozzák fel mindenüket.

E javak értékének tudata nem hat át minden rendbelit egyenlően, az állami, a nemzeti értékek tudatos védelmére a szorultabb helyzetűeknél ennélfogva nehezebb számítani, csak egyéni létük veszélyeztetése, tehát önzés vezeti őket elsősorban, s csak amennyiben a rendezett állami létnek, a nemzet fennállásának megsejtése ösztönzi őket áldozatra, válik önzetlenné a konzervatív zászló alatti küzdelmük.

A társadalomban, az anyagi és szellemi javaknak e nagy munkaműhelyében és raktárában a társadalmi hatalom, befolyás, tekintély egybefoglaló erejét, a személynek, kik ezek birtokában vannak s a tőlük függőknek viselkedését a morál mérlegére helyezve a két irány az önzésnek és az önzetlenségnek analóg lengéseit mutatja.

Az egyéni élet megszorításait, korlátait, saját egyéni érdeke ellenében, önzetlenül ostromolhatja a liberális elvhez képest az egyes, s ezeknek egész osztálya, mint Széchenyi s vele a nemesség vezetői, amíg a birtoktalanok törekvése a korlátok megszüntetésére nyilván nem önzetlenségből, hanem egyéni érdekből, egy egész osztály közös egyéni érdekéből fakad.

Amint azonban az egyéni szabadság teljes jogi uralomra jutásával az egyéni értelem, akaraterő, élelmesség és szívósság tényleges különbségei a nagybirtok, a nagytőke, a politikai pártvezetés alakjában hatásukat erősen éreztetik, az egyéni érdek – megint nem a személyes érdeket, hanem az egész csoport érdekét értem – a verseny megszorítását, a gyengébbek védelmét, konzervatív ellenhatásokat, korlátokat követel a liberális irány fékezésére. Sőt végkövetelményként fölállítja az egyéni érdekek teljes uralma nevében az egyéni tulajdonságnak, a szabad munkának a megszüntetését, a javak és a munka szocializálását, az egyéneknek oly egységes, szigorú kényszer melletti vezetését, hogy a regulatív állami s a produktív társadalmi funkciók egybeolvadjanak, vagy mint e törekvés hiszi, a társadalmi egyenlőség az államot fölöslegessé tegye, mert az államban nem lát mást, mint az egyéni tulajdonon, szabad munkán, versenyen alapuló tőkének, vagyonnak a védőkarját a nagy többség elnyomóját a kevés vagyonos érdekében.

A szocialista gondolkodás a nemzetek életének ily berendezkedésében az egyénnek, az egyéni érdeknek, az önzésnek egyenlő, senkitől áldozatot nem kívánó legteljesebb, hisz minden egyént felölelő közös, kommunista győzelmét látja. Mert a kommunista vaskényszer lehetetlenné fogja tenni egyes emberek kiemelkedését, a többi rovására kiváltságok szerzését s a szocialista gúzsok széttépését. Könyörületre, szeretetre, áldo-

zatra nem lesz többé szükség, az egyenlő önzés fölöslegessé teszi őket az egyenlőség igazságosságával.

Nemcsak az anyagi és a szellemi javakból kisajátítottak, de azok sem, akiknek helyzete az egyéni szabadság, tulajdon megsemmisítésével tárgyilag javul, azok sem fogják mindannyian a szocialista kaszárnyaélet boldogságában az emberi élet végső magaslatát fölismerni.

Lesznek önzetlen, szellemi anarchisták, akik minden szellemi összetartó fék elleni előítélettel kezdik meg a szocialista szervezet konzervatív elvét támadni. Lesznek, akik az egyéniség teremtő erejének szeretetétől hevítve, az önálló egyéniségnek kockázatos sorsától vissza nem ijedve, biztosított egzisztenciájuk érdekével ellentétben liberális zászló alatt az egyéni szabadság nevében harcra fognak kelni a szocialista berendezésű társadalmi szerkezetnek vaskapcsai ellen, az emberi méltóság, az önrendelkezést az emberi élet fontos vidékein megkövetelő egyéni szabadság, az erkölcs nevében, mely egyéni szabadság hiányában, a szocialista jellegű konzervatív berendezés alatt kiforgattatnék jellegéből és lelkierő, lelki parancs helyett mechanikus nyomássá, gépi szerkezeti erővé, merő drillé válna.

Mi lehet az oka annak, hogy az egyén a nemzetre rosszat egyéni önzetlenségből kívánja?

Nyilván a tévedés, az értelem hiánya, melynél fogva az egyén a saját javát sem bírja fölismerni. Mennyivel nehezebb annak az eldöntése, mi lesz az egész nemzetnek javára? Nem elég itt az egyén áldozatkészsége, önzetlensége, morális jó intenciója, a pártolt, kívánt rendezés a legvészesebb lehet az egészre.

Nem szükséges magyarázni, mi az oka annak, hogy az egyéni önzés a nemzetre a rosszat kívánja. Ugyan itt is közrejátszik a tévedés, midőn az adó, a jövedék megcsonkítását sok, a társadalomban igazságos, önzetlen ember erkölcsileg kifogás alá nem esőnek tekint, de mégis legtöbbször nem a tévedés, hanem a tudatos önzés az igazi ok, mely élvezni akarja az államnyújtotta javakat, anélkül, hogy az államot viszont szolgálná.

Teljes meddőségét annak a vitának, mely a konzervatív és liberális irányok értékét az önzés és az önzetlenség erkölcsi kánonával akarja lemérni, legjobban a nagy emberi érdekcsoportoknak tiszta szemlélete mutatja.

Államban és társadalomban nagy érdekcsoportok küzdelme folyik, melyet mindenekelőtt e csoportok érdeke éleszt s hoz diadalra vagy vereségre.

Egyházi, világi agrár, merkantil, értelmiségi érdek, gazdagok, módosok, szegény emberek, nyomorgók, nagy-, közép-, kisbirtokosok, cselédek, napszámosok, gyárosok, iparosok, mesteremberek, munkások érdeke az önzés, nem az önzetlenség fegyvereivel harcol egymással. Ebbe az érdekharcba különbséget csak az hozhat, vajon a harc az érdekek kölcsönösségének elismerésével vagy egyoldalúságával folytattatik-e? Vajon a nem-

zetre, mint sajátos szellemű javak birtokosára, forrására, mint sajátos jellembeli, értelmi, művészi, gazdasági tényezőre a többi nemzet társaságában egy bizonyos időben melyik érdekcsoportnak lehet időbeli nagyobb értéke. E részben független, főleg állami intézmények, mint pl. az érdekek fölött álló, se konzervatív, se liberális elvhez nem kötött királyság, mérséklőleg hatnak az önző irányokra.

Az önzetlenség ugyanis e nagy csoportok küzdelmeiben csak kivételes.

A nemzeti lét nagy perceiben beállhat köztük a fegyverszünet, sőt egyiknek vagy másiknak önzetlen áldozatkészsége, rendesen azonban az önzetlenség nem egy egész csoportot vezet, hanem ennek egyes tagjait a morál egyéni sugallatára, a vallási intézmények szelídítő erejével.

II.

A konzervatív és a liberális elv vetekedése a pálmáért, vajon melyik szolgálja jobban a nemzetet, egyenesen meddő lesz, midőn azok értelmét elcsavarja a közkeletű felfogás azáltal, hogy a betűhöz ragaszkodva, a konzervatív elvet a fennálló fenntartásába, a liberálist a változásba, a haladásba, a fejlődésbe helyezi.

Eljárásának nevetséges voltát egyszerű példa mutatja. A liberális irány ugyanis, ha az egyéni szabadság elvét az állam és a társadalom berendezésében, minden téren, család, gazdaság, házasság, sajtó, vallás terén keresztülvitte, mereven konzervatívvá válik, mert a liberális természetesen mindenáron fenntartani, konzerválni kívánja. Az egyéni szabadság elvét a vallás, a házasságügy, kisbirtok, kisipar területén megszüntetni kívánó keresztény néppártunk ellenben mivel változtatást, a régi állapotra visszatérést akart, betű szerint tehát liberális lett volna. Ugyancsak liberális lenne az egyéni tulajdonra, szabad egyéni versenyre alapított polgári, társadalmi szerkezetet gyökerestül megváltoztató szocialista társadalom elve, mely a kollektív tulajdonnal, minden vagyonnak mind a gazdasági, mind a szellemi munka szocializálásával az egyéni szabadságot csírájában megfojtaná és a szervezeti berendezéseivel, az embert élete minden pontján kényszerítő szabályaival, hivatalaival még jobban gúzsba kötné, mint a kasztszerkezet a maga leszármazási elvével, de mivel változtatna, reformálna, liberálisnak kellene betű szerint minősíteni.

A konzervatív és liberális irányokkal a nemzetek életének végső okait, erőit akarta mindig megfogni az emberi gondolkodás. Nyilvánvaló azonban, hogy az állandóság, fenntartás vagy változás, haladás külső és határozatlan, mert azok célját, viszonyát meg nem jelölő képzetekkel, az ész és a szív pszichikus jelenségeivel se mélyre hatolni, se világosan beszélni nem lehet.

A szenvedély, a fantázia, a boncoló ész egyaránt dolgozik mindkét irányban.

Innen van, hogy a konzervatív elvet a maradisággal, a múltnak, a történeti hagyományok oktalan tiszteletével, a fejlődés, az újítás elnyomásával a liberálist a rombolással, a múltban kipróbált igazság helyett egy fantasztikus jövő imádatával, merő racionalizmussal azonosították.

Anglia XIX. századi története ékesszólóan beszél a konzervatív elvnek azonossága ellen a mozdulatlansággal, s bizonyítja, hogy az nem egyszerűen a múlthoz tapadás, maradiság, bizonyítja azonban azt is, hogy nemcsak egybetartani bírja az egyéneket, de nekik, ha az egésznek java kívánja, szabad utat is bír nyitni s vele a haladásnak szolgálni.

Peel és Disraeli nevéhez fűződnek az angol konzervatív elvnek nevezetes, haladó etapjai. Az elsőéhez, hogy a legkiemelkedőbb csúcsait említsem, a katolikus emancipációja, a gabonavámok megszüntetése, a másodikéhoz a szavazatjog 1867-i reformja, a saját háztartáshoz kötött szavazatjog, a munkás elem megnyerése a konzervatív iránynak.

A két elvet illető előítéletek fölött nincs mit csodálkozni, ha a két elvnek csupán szétszedett alkotóelemeit vesszük, s ezeket az immanens cél nélkül tekintjük, melynek valósulásán mindegyik, bár különböző módon, az elv aktuális exponenseinek gyakran világos öntudata nélkül, dolgozik.

Mi is ez a mindkét elvre álló egyetlen cél? Az emberek megférését, koegzisztenciáját és együttműködését biztosítani, hogy a mindenkori vallás és erkölcs által meghatározott egyetemes emberi és nemzeti különvoltuk ne csak biztosítassék, de magasabb fokra is emelkedjék, vagy egyenesen a nagy magyar *vates*szel szólva: „Az emberiségnek egy nemzetét megtartani, sajátságait... kifejteni s így végcéljához, az emberiség földicsőítéséhez vezetni..."

A konzervatív elv összetartja az egyéneket, hogy megférjenek, hogy együttműködjenek osztatlan különös nemzeti szellemben. A liberális az igaz, szép és jó egyetemes emberi gondolatának sajátosan árnyalt nemzeti körén belül megadja az egyéneknek az önérzetükhöz, erkölcsi szabadságukhoz és felelősségükhöz nélkülözhetetlen szabad teret, s vele az egész, a nemzetgazdasági, értelmi, művészi, vallási, erkölcsi erőinek fokozását megóvja, konzerválja az egyénnek, mint mikrokozmosznak az egészen belül az öncélúságát.

Az egyik elv azonban fölteszi a másiknak viszonylagos érvényesülését. E föltétel nélkül lesz a konzervatívból maradiság, mozdulatlanság, reakció, a liberálisból radikális rombolás, az egyén szuverenitása, mind a belső morál, mind a külső társadalmi viselkedés körében. Ott amoralizmus, itt anarchia.

Mik a konzervatív elv összetartó kapcsai? Állami intézmények, vagyis a személyek, akik által az intézmények életet nyer-

nek, monarchikus és köztársasági fejedelmek, parlamentek, kormányok, hatóságok, ezek segédszervei, a honvédelmi és belvédelmi karhatalmi közegek. Nem kevésbé ily kapcsok a társadalmi hatalmak, úm. a vallás, az egyházak, a tudomány, az irodalom, a különböző vagyonok koncentrált tömegeinek, a gazdasági vállalkozóknak új szükségleteket egyedül, vagy a régieket jobban kielégíteni bíró fölénye a kisebb vagyonok, a szükségleteikre nézve vállalkozókra utaltak fölött, az egyes életpályájuk, az agrárok, az iparosok, a merkantilok, a bankosok, az intelligencia sokféle formájú testületei, az egyes életpályák nagy tömegeinek ereje a kisebb számot magukban foglaló másfoglalkozásúak fölött és természetesen azok a személyek, akiknek vezetése által az állami intézményekhez hasonlító társadalmi csoporthatalmak akcióképessé válnak.

A konzervatív elv kapcsolja egybe az egyéneket az államnak az általános jó végett létező, legfőbb irányzó közületébe, éppen úgy, amint a konzervatív elv nyit utat a társadalom sokféle alakulatai, csoportjai által az egyéneknek, hogy anyagi és szellemi produktív munkájukat, általa egzisztenciájukat biztosítsák, s egymást különböző javaik, különböző munkájuk által mentül teljesebben kiszolgálják.

Amint azonban az egyéneknek ezek az állami és társadalmi kapcsokból származó korlátozásai, szóval a közrend sem a nemzet általános, sem az egyének közös társadalmi javára nem szolgálnak, hanem csak azoknak a személyeknek külön javára, akik az állami intézményekben és a társadalmi hatalmakban vezetnek, a konzervatív elv elveszti a létjogát, a maradiság elvévé lesz, a kapcsok, az általuk alakult közrend maga a cél ellen dolgoznak, mely miatt létesültek, vagyis a nemzet általános, az egyének közös társadalmi java ellen, egyszóval a konzervatív irány reakcióvá válik a nemzeti és társadalmi lét célja ellen. A konzervatív elv ugyanis ily helyzetben a másik elvnek, a liberálisnak viszonylagos értékét is megtagadta, mert egyáltalán nem dolgozik a nemzet és a társadalom egyéneiért, hanem csak az állami intézményekben, a társadalmi hatalmakban vezetéshez jutottakért. Ezzel azonban megszűnt a konzervatív, vagyis az általános és közös jó érdekében összetartó lenni, nem bírja többé az egyéneket hazafias érzésüknek, érdekeik józan mérlegelésének lelki kapcsaival, csakis nyers erővel összetartani, reakció lett a közélet céljai ellen.

Előidézheti a konzervatív elvnek mássá, reakcióvá változását az emberi közületek végső alapjai, vagyis az egyetemes emberinek vallási és erkölcsi, a nemzetinek sajátos külső, esztétikai, jogi mibenléte felől fennálló érzés és gondolategység megbomlása az egy közülethez tartozók egyénei között.

Így keletkezik a nemzeti, a vallási, a laikus reakció folyamata a konzervatív elvből, melyről alkalmasabb a liberális elvnek radikálissá válásáról szólani.

Mi szüli a liberális elv metamorfózisát, az egyéni szabadság, egyéni érvényesülés éppen olyan nélkülözhetetlen elvének elfajulását, aminőnek a közrendjéből folyó konzervatív elv bizonyult? Szüli az egyének közéletének kapcsait jelentő konzervatív elv viszonylagos jogosultságának is a megtagadása.

Az egyént kiszakítva a válhatatlan kötelékekből, melyek sajátos emberi voltánál fogva nemzetéhez, egyetemes emberi voltánál, emberi megélhetésénél fogva ennek társadalmához kapcsolják, ez egyénnek arra termettség nélkül követeli az állami intézményekben, a társadalmi hatalmakban elhelyezkedését. Holott ezek az intézmények éppen azért alkottatnak, e társadalmi csoportok azért jönnek önként létre, bennük az illetők azért nyernek mások fölött hatalmat, mert az egyének természetes egyenlőtlenségüknél fogva okvetlenül egymás által való kiegészülésre szorulnak, s értelmi, erkölcsi különbségeik következtében az emberi koegzisztenciának, kooperációnak, a közrendnek követelményeit nem minden egyén bírja egyformán jól teljesíteni.

A liberális elv elfajulása abban áll tehát, hogy az egyéneket összekötő állami intézményeket, társadalmi hatalmakat, a közrendet, sem a nemzeti általános, sem a társadalmi közös jó, hanem erre való tekintet nélkül tisztán az egyének egyenlő java eszközének tekinti.

Az intézményeknek, a társadalmi hatalmaknak az egyéni egyenlőség szerint, minden szelekció nélküli ilyen ellátása vezetőkkel az állami és társadalmi kapcsolat felfordulásához vezet, mert akik az egyéneket egybekapcsolni, nekik szükségleteik fedezésében szolgálni lennének hivatva, arra képtelenek. Vagyis a liberális iránynak a konzervatív elvre való tekintet nélküli megvalósítása reakció nemzeti és társadalmi kapcsolat célja ellen. Csak azért nem ennek hívják, mert a reakció neve le van foglalva, hasonló eredményű, de oda más úton érő irányra, a konzervatív elv elfajulására s radikálisnak hivatik. Onnét ez elnevezése, mert az egyenlőség elvének alkalmazása az állami és társadalmi kapcsokban működni hivatott személyek meghatározásánál kitépi, széttépi az állami és társadalmi rend gyökereit.

Mi ugyanis a közrend gyökere? A számtalan egyén munkájának összekapcsolása általános és közös céljaikra. E kapcsolást az állami intézmények, a társadalmi hatalmak vezetői teljesítik, amiből az ő fölérendelésük, a többiek alárendelése, a közrend következik. Ahol e vezetők nem arra valók, ott hiányzik az összefűző, életet fenntartó gyökér, s a nemzet országló és társadalmi kapcsolata, mint a gyökerében megtámadott, gutaütött fa, életét veszti, atomjaira bomlik, anarchiába esik.

Van a radikalizmusnak más oka is. Ez az embereket egy nemzetbe, egy társadalomba összefoglalni alkalmas közös nemzeti, vallási, erkölcsi világnézet hiánya. A nemzeti és világpolgári, a

vallási és laikus irányok, egy nemzet hegemóniája más nép vagy népek fölött, egyik valláshoz tartozóknak uralma a más vallásúak fölött is szülnek radikalizmust, de amint fentebb jeleztük, lehetnek a konzervatív elv elfajulásának okai is. A megfelekezés két harci ellentáborrá bontja az előbb egy egészet alkotó egyéneket, akik az egyéni önzésnek csoporttá fokozott erejével az egyik felekezet egyénei részére foglalnak le mindent, ami az egésznek szolgálatára van rendelve.

Eredményeiben egyezik az ily megfelekezés a radikalizmus előbbi fajával, összeomlásra vezet, de vezethet az egyik fél, az egyik nemzet, az egyik vallás, az egyik osztály vagy rend uralmára, a másik szolgaságára, melyből mindenikre szomorú eredmények következnek.

A két elv egymás nélkül, a mindegyiknek alapul szolgáló, csak más eszközökkel megvalósuló cél tekintetbevétele nélkül a fejtegetett abszurdumokra vezet.

Hasonló az eredmény, ha a két irányt tápláló pszichikus forrásokat, a nyugalom s a mozgás utáni vágyat, a hagyomány és az újítás kedvelését, a történelem alakulataihoz való ragaszkodást s a történelmi kényszer nyűge alól az időtlen örökkévalóságba menekvést, az észt és a szívet, a számító értelmet és a csapongó fantáziát, a hitet s a bíráló értelmet tesszük a két irány ismertető jegyévé s nem mindenekfölött, elsősorban a tárgyilagos helyzeteket államban és társadalomban, melyek e pszichikus jelenségeket kiváltják. Nem is szólva arról, a történelem mily alakulatai, a legutóbbi, a legrégibb vagy a közbülsőkért van-e a hevülés? Minő hagyományok, minő fantázia, minő hit, minő szív, minő értelem van a kérdésben?

Vita nélkül elfogadhatni ugyan, hogy a két elvnek tárgyi elemeihez természet szerint csatlakoznak határozott lelkiállapotok, s megfordítva, az egyéni lélek szubjektív habitusa kedvez az állam és a társadalom egyik irányzó elvének s hajlamos a megfelelő állapotokra.

De csak a szabad államok mozgató erőire nézve kezdetleges német tudomány Rohmertől kezdve Bluntschlin át Stillichig – megfeledkezve Stein L.-ről – gondolhatta, hogy e szubjektív tényezőkkel világossá teheti ezeket az elveket.

Ugyanebben a hibában leledzik a mi történetírásunk és publicisztikánk.

Csattanóan bizonyítja a hitre és az értelemre, a hagyományra és az újításra, a mozdulatlanságra és a fejlődésre nézve a kereszténység kétezer éves története, mennyire nem lehet az egyházszervezeti változásokat sem e tényezőkkel, s a belőlük származtatott konzervatív vagy liberális elvekkel magyarázni.

Az egyén fölött álló tekintélyen nyugszik minden hitközség, vallási társulat.

Az egyéniség ereje szüli a hitújításokat, szakadásokat, hogy egy új, más tekintély alá helyezze az egyest, nem a bíráló érte-

lem egyeduraságának, hanem ez új hit tekintélyének érdekében. Az értelemnek, a szabadgondolkodásnak, a laicizmusnak merev szembehelyezkedése a vallásos hittel, napjaink végletes ellentéte dacára kivételes az egyéni hitbeli szükségleteknek egyénfölötti tekintélyre alapítása, ettől várt kielégítése a rendes.

A protestáns keresztyénység az egyház, a hagyomány tekintélye helyett egyedül a szentírásra hivatkozik. Értelmi, racionalista fegyverzete mellett mégis a hitbeli sugallatnak, az isteni kegyelemnek az egyes fölött nagyobb hatalmát ismeri, mint a katolikus, mely a protestáns keresztyénségnek hitbeli érzületével, hitbeli megvilágosodásával erős racionalista gondolatépületet helyez szembe.

A változatlan katolikus egyház a fejlődés hatalmas menetét mutatja, kezdetétől a mai napig. A hitújító protestáns a kezdethez való visszatérés elve alapján áll. Amily tudatos amannál az V. századbeli Lerinai Vincétől Newman kardinálisig az elvében rejlő fejlődés, éppen olyan emennél a meggyőződés a kezdetleges állapothoz való regresszus szükségéről. Amíg azonban az első hagyományt a szentírással egyenlő tekintélyűnek tartja, utóbbi ezt tőle megtagadja.

És ha a hit tartalmára a katolikus egyház az egyéni választást, ítéletet végképpen kizárja, mily számtalan utat enged annak gyakorlására az egyéniségnek közös és magán istentiszteletében, az evangéliumi tanácsok által társulatában, szerzeteiben.

A keresztyénség vallási szervezkedésének kétezer éves folyamata átvezet bennünket világi közalakulatainak megértéséhez s e részben az angol fejlemények különösen fölvilágosítók, mert az emberi közélet két sarkelvének egymást folyton ellensúlyozó, bonyolódott erejét mutatják.

Világosabb mindenestre a francia történelem, mert a két elv végeredményét kézzelfoghatóan mutatja, amennyiben élethalálharcai időleg az egyik teljes leveretésével végződnek. De e nagyszerű harcok legyöngítik a nemzetet számban s ha nem is gazdasági, bizonyára erkölcsi, szellemi erőkben. Míg a két elvnek időleg majd az egyik, majd a másik javára ingadozó egyensúlya minden irányban megóvja, neveli az angol nemzettestet, annak mindennemű erőit, sőt az amerikaiban testvérnemzetet formál ki magából.

Ha akkor vizsgáljuk az angol életet, mikor azt ennek konzervatív és liberális elve már nemcsak ösztönszerűleg irányítja, hanem mikor nagy csoportok lelkében tudatossá válik, bizonyos, hogy az egyéniség liberális, keletkezésekor a whignek hívott elve benső vallásosság alapjára helyezkedve követeli a királyi hatalom, a püspöki szerkezetű protestáns államegyház kötelékeinek tágítását. Az 1689-i nagy fordulat, bármennyire vezette is létrehozóit az egyéniség védelmének érdeke vallási és világi tekintetben, nem rontotta le se a királyi hatalmat, se a

püspöki anglikán egyházat, ellenkezőleg utóbbit a whigek által is gyűlölt katolikusok katolikusok elleni radikális, kényszerítő törvények fenntartása által egyenesen erősítette, de erősítette leginkább azáltal, hogy a whigek mögött álló nem püspöki szerkezetű protestánsok részére nem követelt jogegyenlőséget se a király vállalására, se a lordok házában egyházi elöljáróinak ülésére, se az államegyház dús vagyonában való részesedésre nézve. A királyi hatalom átment ugyan a parlamentre és a kormányra, de az egyén fölötti ereje állandóbb, biztosabb lett, az államegyház pedig 300 éve adja meg az angolságnak lelki alaptípusát.

A liberális angol irány nem vallásellenes, sőt az állami élet liberálisai közt vallási téren az anglikán egyház oly oszlopait találhatni, mint aminő a XIX. század legnagyobb liberális vezére, Gladstone volt. Mint az anglikán egyház fanatikus szószólója kezdte pályáját, hogy az ír katolikusok politikai felszabadításának kísérletével végezze. A politikai liberalizmus bölcsője, Anglia erősebben megőrizte keresztyén jellegét, mint Európa más államai.

A liberális elv mindig mint komplementuma a konzervatív elvnek tarthatja fönn magát, amint annak erejét, érvényét teljesen, végleg meg akarja szüntetni, elváltozik, megmásul. Áll ez az egyházi szervezetekre is. A protestáns egyházban is az egyéni szabad bírálat liberális elve csak addig állhat fenn, amíg az egyház legfőbb hitcikkeivel kiegyenlíthetetlen ellentétbe nem jön. Mert ha azokról tudomást venni nem, komplementumában, az egyházban megmaradni mégis akar, szintén elváltozik, mássá lesz, ami az egyház feloszlatására, új vallási társulásokra vezet.

Az egyéni értelem, észre támaszkodó liberális elv az állami életre vonatkozólag is megfeledkezhetik komplementer jellegéről, amennyiben a tekintély elvén nyugvó vallásnak, hitnek az állami és társadalmi rendben való, bárminő hatását kizárni s ezáltal azt, mint a konzervatív elvnek rendszerint egyik legfőbb támaszát letörni iparkodik. Ily módon lesz a liberális elv radikálissá, kizárva az állami és társadalmi intézményekből a vallásos lelkületűeket, a polgárok többségét oly jogi és kultúrai szabályzatok alá hajtva, melyek benső vallásos meggyőződésükkel szöges ellentétben állanak.

A megmásult, radikálissá változott liberális elv a hitet, a vallást egyáltalán nem ismeri el az emberi közélet tényezőjének, onnét kizárja, helyébe az értelmet, az észt helyezi, s a hitet, amennyire bírja, az egyéni élet körére szorítja. Ezzel pedig az ember oly szükséglete elől zárkózik el, melyet ész, értelem nem bírnak fedezni, mely szükséglet az állami és a társadalmi rend útján is kíván direkt vagy indirekt kielégülést, hiszen ezeket a hit körébe eső viszonyokat is érinti a külső koegzisztencia és a kooperáció szempontjából.

Ez a radikális elvben rejlő reakció az emberi közületnek nem csak békéje, hanem fennállása ellen.

Végigtekintve a nemzetek állami életén, számtalan, kaleidoszkópszerű változatait találni a szubjektív, fizikai tényezőknek, melyek a konzervatív és liberális elveket, valamint reakciós és radikális elfajulásaikat éltetik, táplálják.

Csak a liberális elvet élteti-e a fantázia, nem találjuk-e azt a monarchia konzervatív elvű intézménye, a király személye, a szent korona vagy a nem is konzervatív, hanem igazában reakciós marxista társadalmi berendezkedés kommunizmusa irányában is? Nincs-e mindegyiknek oly szuggesztív ereje is, melyet az egyének lelkéből merít? Csak a szinte kötetlen, igen kevés szertartású protestáns kultuszban van-e benső, szubjektív hit vagy a kötött, gazdag szertartású katolikusban is? A konzervatív elv a múltra támaszkodik, ennek legújabb megjelenése a szocialista tervezetekben szintén a múlttal, a Mir, a földközösség ősi rendszerével érvel, csakúgy, mint a radikális Rousseau a maga polgári, mert az egyéni tulajdont megtartó demokráciáját egy ősi állapottal igazolja. De még a liberális sem néz mindig a jövőbe. Nemcsak bírálati tárgya, mintájává is lehet. Als Adam grub und Eva spann, wer war da wohl ein Edelmann?

A rideg, bíráló értelem a liberális elvek leghathatósabb fegyvere, de vajon hiányzik-e az a közélet kapcsait, rendjét kiszámítani akaró, csak a hagyományt tisztelőnek, az ösztönszerűhöz ragaszkodóknak, nem racionalista indokokra, hanem hitbeli és romantikus sugallatokra hallgatónak kikiáltott konzervatív elvben? A reakció kimagaslóbb újkori teoretikusa, Bonald éppen úgy a „politique et morale experimentelle" racionalista álláspontjára helyezkedik, mint ahogy a konzervatív Taine, vagy a monarchia legújabb francia előharcosa, Maurras (L'enquête sur la monarchie) és követője Galéot (Les systèmes sociaux 1917.). És ha Széchenyi alaphangja romantikus, szentimentális és voluntarista, mert szerinte „a nemzeti érzés a haladó port félistenné magasítja" vagy (Hitel, 1830 161.l.) „zendítsd meg a nemzeti dal gyászhúrjait... Berzsenyivel elsírom elégiámat" (Kelet Népe 1841. 11.l.) vagy „egyedül az erény... oka néhány nemzet gigászi felemelkedésének" vagy „a keresztény vallás zavartalan forrásán megtisztult erkölcsi jó ma a legegészségesebb, mert leghosszabb életidőt ígérő feneke a nemzetiségnek" (Hitel, 1830. 169. l.) számtalan ilyen megszólalása mellett erősen intellektualista is. Az erény, a polgári, a keresztyén erkölcs a nemzetinek szinte imádata mellett a „felvilágosított emberi elme" (Kelet Népe 73. l.), a „kiművelt emberfő" (uo. 178. l.), az annyit sürgetett „közértelmesség", a drasztikusan nacionalista „tanács", melynek veleje, hogy „hazánkban mindenkinek... gyomra, feje és erszénye ne legyen üres" (Hitel 253. l.), egész módszerének Benthaméhez hasonlító, okoskodó utilitárius jel-

lege irányelveiben túlnyomónak mutatják az értelmi elemet s annak alaphangját erősen tompítják.

Konzervatív elvét nem a múltnak fenntartásába helyezve, hanem a jövő alakításába, természetesen meg kell-e még nem létező jövő lehetőség értelmi erővel mutatni. „Concentrice vigyük a dolgot, ne excentrice" (Hitel XIX. l.). „A nemzetiség alatt fekszik még a koncentráció" (Hitel 171. l.). Ezek Széchenyi elvének minden érzéstől, erkölcstől elkülönített racionalista elemeire utalnak. Erősen értelmi okokkal kénytelen dolgozni, midőn az egyéneket múltétól különböző módon egybetartani, koncentrálni hivatott új elvét, a magyarság és emberség emelésének, fejlesztésének alapját el akarja fogadtatni.

Igen, változtatni akar, de midőn a fennálló kötelékeket megbontani akarja, az egyes új „törvényi" és társadalmi kapcsokkal köti össze, az új egész és elemeinek, a letűnt helyére lépő, a leendő Magyarország kapcsait mindenekfölött szigorú, értelmi okoskodással kénytelen megértetni.

Hírvágy, bírvágy az egyéni psziché erős mozgatóit. Vajon melyik elvnek a forrásai, járulékai?

Elég egyikükre, mint kézzelfoghatóra, a bírvágyra, a saját, a külön tulajdon szeretetére utalni annak bizonyítékául, hogy ugyanegy szubjektív tényező mint válhatik az ellenkező elvek hordozójává. Az egyéni vagyon, tulajdon s a velejáró egyéni szabadság utáni vágy volt a birtok és a tulajdonmegkötöttség elleni küzdelemnek, a liberális iránynak egyik fő mozgatója. A valódi tulajdon tárgyi, nagyságbeli különbségei azonban ellenkező irányba terelik a vágyat. A nagyvagyonra vonatkozó tulajdon tényleges hatalma, a nagytőke sem érezve magát a szabad verseny által fenyegetve, sőt abban hatalma kifejtésének legerősebb eszközére ismerve, a liberális irány hívének marad, míg a kisvagyon a verseny korlátozásában látja a társadalmi kooperáció igazságos rendjét s kapcsokat keres a forgalom, az örökjog, a munka terén. A nagyvagyon, a nagytőke, a kapitalizmus liberális marad, a kisvagyon konzervatívvá válik.

Ide-oda forgatva a konzervatív és a liberális elvek foglalatát, amint azt a történelem színpadán az emberek oly sokféleképpen látták, nem maradt fenn semmi bizonyos. Vizsgálva tápláló lelki forrásaikat, alighanem sikerült megállapítanom, mennyire nem mondhatja ez elvek egyike sem kizárólag magáénak a múltat vagy a jövőt, a hagyományt vagy az újítást, az észt vagy a szívet, s mennyire hamis úton jár publicisztikánk, midőn történelmünk két vezéralakjának, Széchenyinek konzervatív és Kossuthnak liberális elvét az ész és a szív, a józanság és a fantázia, a mérséklet és a szenvedély szubjektív jelenségeire vezeti vissza.

De a *Kelet Népében*, a *Politikai programtöredékekben* a szívnek, a fantáziának, a szenvedélynek, a „kebel Istenének" semmi része nincs? S viszont Kossuth közgazdasági, szociális terveiből az ész, a józanság, a mérték egészen kiszorult?

Éppen így nem lehet a modort, a tapintatot, a taktikát, e szintén lelki jelenségeket az egyik vagy a másik elv velejárójának tekinteni. A konzervatív elvhez tapadó erőtudat és a fölényesség, a liberálisból fakadó agresszív lendület egyaránt elveszthetik az adott helyzet követelte mértéküket. Rossz taktikát egyenlően követhetnek. Ha Kossuthé rossz volt elve szubjektív támaszai, érzelmi elemei felhasználása tekintetében, Széchenyié abban, hogy a nemzet rendjei, osztályai fölé emelkedve Mózesként akarta a nemzet életét minden irányban, a gazdasági, a szellemi, az erkölcsi, az országlás terén vezetni, anélkül, hogy elveit a nemzet több lényeges érdeke körül csoportosuló polgártársaira tekintettel, módosulásnak kitenni, szóval párthoz csatlakozni, pártot alkotni hajlandó lett volna. A két vezér taktikai hibájának nyilván nincs köze azok elvének stratégiai értékéhez. Nem is taktikájukban volt a fő baj. Stratégiájuk volt rossz. Kossuthé, midőn a nemzeti hagyománnyal összhangban, amint azt Kölcsey naplójában megőrizte, a kormányt úgy kezelte bírálataiban, mintha annak sohasem lehetne igaza s e felfogást még az Apponyi-kormány mellé álló konzervatív pártra is átvitte. Széchenyié, midőn nem akart se a liberális elvnek konzervatív, se a konzervatív elvnek liberális komplementuma lenni, midőn tiszta, önzetlen honszerelme, mindent átfogó elméje tudatában, e szinte királyi magaslatáról nem akart egy pártig de leszállni. Nála e stratégiai hiba összeesett a taktikaival. Csapatok nélkül indult a támadásra, párok fölött álló létére szenvedéllyel, gúnynyal, élccel főképp az ellenzéket támadta vezérében, Kossuthban és „értük hevült, miattuk megszakadt szíve" szorongását, nem az alkotmányos küzdelem kipróbált útját, módját követte, midőn imádott nemzetének merész nekiiramodását látta.

Mi marad eredménynek a két elv értelmére? Eredményül marad, hogy az ember kétlaki lény. Közéletet és egyéni magánéletet él. Az emberi életnek két tárgyi tényezője van. Egyik az egyén, a magába vonuló egyes emberi lény, a másik az egyes emberek kapcsolatából, sőt egybeolvadásából előálló köz, az összlény. Ennek igényét a konzervatív, amazét a liberális erő foglalja magában, s mindenik az egyesek tudta, akarata nélkül is természeti törvény kényszerével hat az emberi élet alakulására. Ahol pedig az egyiknek ereje gyengül, beáll az emberi élet hanyatlása.

A konzervatív elv az egyeseket összetartja, helyüket kijelöli, együttműködésüket biztosítja, szóval a köznek életrendjét nézi mindenekelőtt, hogy az idők folyamán változó, de több nemzedéket lelkesítő egységes eszmény megvalósuljon, a közös szükségletek a köznek életrendje által kielégülést találjanak.

A liberális elv ez eszmény határai között oly közrendet kíván, amely az egyénnek az uralkodó eszmény, a közrend sérelme nélkül, az emberi élet kijelölt körében teljes uralmat, teljes egyéni szabadságot enged.

Konzervatív és liberális elv egy lényegnek két tüneménye. A köz rendjében kifejeződő egyetemes emberinek és sajátos nemzetinek valósulása szabad egyének munkája által.

A lényeg az emberi a maga céljával, a két tünemény: az egyén és köz, annak liberális, ennek konzervatív elve.

E tárgyilagos, változatlan alkotóelemeik mellett a két elvnek szubjektív, pszichikus forrásai ellenben folyton helyet cserélnek, bizonytalanok, majd az egyik, majd a másik elv mellett buzognak. Belőlük a két elv lényegére semmi tudást nem meríthetünk, az emberi közélet tengerének múló, föl- és letűnő hullámai.

KÖNYVEKRŐL

BOZÓKI ANDRÁS

Vitatkozó diktatúra

(Csizmadia Ervin: Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben. *Budapest: Századvég, 2001.)*

Csizmadia Ervin könyvét többféle szempontból lehet megközelíteni. Mindenekelőtt történeti tudásszociológiai elemzésről van szó, amelyben a szerző a kései Kádár-korszak értelmiségi és politikai köreinek diskurzusára, ennek tartalmára, irányára, kiterjedésére és hatására koncentrál, s azt érvényesen elemzi.

Másodsorban a könyv fontos hozzájárulás a „keleti" értelmiségiek „Nyugatról" alkotott képének történeti rekonstrukciójához: ahhoz, hogy milyen szerepet játszott az elképzelt „Nyugat" önmaguk helyzetének újradefiniálásában a hanyatló Kádár-rendszer idején. Válaszkísérlet arra, hogy e diskurzusokon keresztül ne csak az egyes értelmiségi körök gondolkodásmódját, hanem pozícióját is meghatározza. Ebből a szempontból azonban a szerző nem törekszik teljességre, hiszen mindenekelőtt a politikailag releváns értelmiségi csoportokat elemzi: a pártértelmiséget, a közgazdasági elitet és az ellenzéki értelmiséget. Kimaradnak az irodalmi-művészeti körök, valamint olyan más értelmiségi csoportok (egyházi körök, szakértelmiségi tömörülések), amelyek képviselői többnyire kerülték a politizálást.

A pártértelmiség „diszkurzív kapacitásának" kihasználása hirtelen azért lett fontos a rendszer vezetői számára, hogy valamiképpen ellensúlyozzák a rendszer egyre gyengébb teljesítőképességét. A pártértelmiség azonban – noha pallérozottabb volt számos más szovjet rendszerű ország kommunista elitjénél – nemigen tudott kitörni saját fórumainak (*Társadalmi Szemle* stb.) keretei közül, egyre kevésbé hittek neki, és egyre inkább rászorult a szakmailag hitelesebb közgazdasági reformelitre.

Az ellenzéki értelmiség elsősorban a rendszer morális-szimbolikus delegitimálásában volt érdekelt, vagyis abban, hogy fenntartsa a szabadság szimbólumai (1956-os forradalom, Nagy Imre) és az ország szovjet hódoltságával való kényszerű megbékélés politikája (Kádár János) közötti feszültséget, és tudatosítsa az új nemzedékekben is e kettő összeegyeztethetetlenségét.

A közgazdasági elit önálló szereplőként való megjelenése a rendszer 1968-as reformpolitikájának eredménye, amelynek révén létrejött egy olyan csoport, amely párttagságát szakértelmével indokolta és a rendszer belülről való reformálását tartotta az adott helyzetben legtöbbet ígérő stratégiának. Ők voltak azok, akik a „szakértelem" diskurzusát eredetileg bevezették a kommunista párt „agitációs és propaganda"-diskurzusa mellé, és a válság elmélyülésével a nyolcvanas évek második felére teljesen átvették a kezdeményezést a párton belül. Reájuk és befolyásukra utalva mondta a frusztrált Csurka István emlékezetes *bon mot*-ját 1991-ben, hogy „a szakértelem ócska bolsevista trükk".

E három értelmiségi csoport diskurzusában megjelenő Nyugat-képet Csizmadia elsődleges forrásokon keresztül (*Társadalmi Szemle*, *Külpolitika*, *Közgazdasági Szemle*, *Beszélő*) vázlatos tartalomelemzéssel, valamint kvalitatív másodelemzésekkel dolgozza fel és legfontosabb eredményeit jól áttekinthető táblázatokban összegzi.

De Csizmadia Ervin nem véletlenül nem törekszik az elitcsoportok diskurzusának teljes körű és kimerítő elemzésére, hiszen könyvében – némi ellentmondásban a könyv címében ígértekkel – nemcsak a Kádár-kori diskurzusokat kívánja elemezni. Külön rész foglalkozik az értelmiségi csoportok Nyugat-percepciójának változásával a pártosodás, a rendszerváltás korában. Ugyancsak külön részben tárgyalja a szerző a korszak szakértői-tudományos háttérintézményeinek (Párttörténeti Intézet, Társadalomtudományi Intézet stb.) szerepét, amivel eredményes kísérletet tesz a vitatkozó-politizáló értelmiségi csoportok intézményes-társadalmi beágyazottságának elemzésére is. E kérdéskörök beemelésével a szerző elszakad a puszta tartalomelemzéstől és részben mást, részben többet nyújt annál. E komplex szemléletmód munkájának feltétlenül javára vált, hiszen a számos szempontot fölvető, sokdimenziós megközelítés nemcsak árnyaltabbá, hanem érdekesebbé és – különböző nézőpontokból – vitathatóbbá, vitatandóbbá tette könyvét. Akik szigorú és teljességre törekvő tartalomelemzést vártak a Kádár-kori értelmiségi elitek diskurzusáról, azok hiányolhatják, hogy a szerző nem vitte végig ezt az egyetlen fonalat, a kizárólag tartalomelemző narratívát. Azok azonban, akik az értelmiségi csoportok diskurzusából magára a korszakra – sőt, a Kádár-rendszer természetére – is kíváncsiak, örömmel konstatálhatják a könyvben megjelenő intézményes megközelítést, továbbá a dis-

kurzusok változásainak a Kádár-rendszer bukásának időszakára is vonatkoztatott elemzését. Történeti tudásszociológiai, értelmiség-tipológiai, intézményszociológiai, sőt – mint látni fogjuk – a politikai rendszerek elméletét is érintő elemzésről van szó, amely a diktatúra éveinek tárgyalása mellett kitekint az átmenet éveire is.

A könyv igazi érdemét abban látom, hogy szerzője nem pusztán leíró elemzését kívánta nyújtani a Kádár-kori értelmiségi diskurzusoknak, hanem hogy volt bátorsága ezekből a politikai rendszer egészére vonatkozó rendszerszintű következtetést – „rendszertani" tézist – megfogalmazni. Csizmadia ugyanis azt állítja, hogy a Kádár-rendszer a nyolcvanas években nem egyszerűen hanyatló poszttotalitárius vagy autoritárius diktatúra volt, hanem a diktatúra egy sajátos jegyekkel leírható *új típusa*. Ezt az új típust pedig „diszkurzív diktatúrának" nevezi. A vitatkozás tehát a szerző szerint nemcsak a rendszer hanyatlásának kísérőjelensége, a visszavonuló, a fokozatosan defenzívába szorított pártértelmiség utolsó kapaszkodója, utolsó szalmaszála volt, hanem a rendszer specifikuma, sőt a rendszer nyolcvanas évekbeli alapjellemzője. A pártértelmiség nemcsak rákényszerült erre, de ő maga kezdeményezte, és talán hitt is benne. Talán hitt is abban, hogy a materiális ellentételezés lehetőségének kifulladásával is – a növekvő eladósodás, hanyatlás, elszegényedés ellenére – megőrizhető a rendszer stabilitása, „legitimitása" a társadalommal való nagyobb párbeszédkészség, vitatkozás, meggyőzés révén.

Merész állítás, új feladvány! Első hallásra fából vaskarikának tűnik egy olyan diktatúra, amely vitatkozni akar alattvalóival, meg akarja győzni őket, hogy jogosan – vagy legalábbis indokoltan, elfogadhatóan, tűrhetően – nyomja el őket. Csak olyan diktatúra teheti ezt, amelynek képviselői azt gondolják, hogy „népszerűek", legitimek, azaz legalább bizonyos fokig elfogadottak a társadalomban. Akik úgy gondolják, hogy politikáról alkotott nézeteik „tudományosan" indokolhatók, vitathatók, védhetők – a „szakértelem" vagy a hosszabb távú jövő megtervezésének racionalitása (a „telosz") nevében. Mintha a pártállam sáncain belülre került értelmiségi reformerők azért kezdeményeznének vitát, hogy önmaguk számára is megindokolják, miért vesznek részt a hatalom működtetésében. Annak ellenére, hogy az országban rajtuk kívül mindenkinek egyre rosszabbul megy. Annak ellenére, hogy a forradalmi célokat mindenki rég elfelejtette már, beleértve őket, magukat is. Annak ellenére, hogy egyik reformkísérlet, egyik modernizációs „ugrás" sem hozott olyan eredményt, amely a szovjet rendszerű imperializmus „fölényét" igazolhatná a nyugati imperializmussal szemben.

Mind ez idáig a Kádár-rendszerrel foglalkozó kutatók többsége a diktatúrát leginkább két szakaszra osztotta: a „kezdeti totális" és az „érett poszttotalitárius" (paternalista, autoriter, ér-

dekbeszámító stb.) szakaszra. Világossá tették, hogy ez a két szakasz egyúttal a diktatúra két típusát is jelenti. Nevezzük ezt a „*két szakasz – két típus*" modelljének.

Akik több szakaszt különböztetnek meg, úgy érvelnek, hogy az említett két korszak után a harmadik – körülbelül 1984–85-től kezdődő – időszak már inkább a rendszer dezintegrációja, hanyatlása, szétesése, lassú elsorvadása időszaka volt, amely az 1987–90 közötti „hosszú átmenetben", a rendszer végelgyengülésében kulminált. Ma már magam is ezen az állásponton vagyok: szerintem a Kádár-korszak alapvetően három szakaszra osztható: a totalitárius (1956–62), a poszttotalitárius (1963–84), illetve a széteső „autoriter" (1985–89) szakaszra. A három szakaszból azonban csak kettő jelenik meg eltérő rendszertípusként, mert a harmadik szakasz már nem jelent önálló rendszertípust – noha benne csíráznak egy esetleges önálló autoritárius típus kifejlődésének lehetőségére mutató jellemzők (mint a kisvállalkozások révén a szabadpiac mikroszintű rehabilitációja) –, hanem a rendszer erózióját, dezintegrációját. A lassan induló, de felgyorsuló erózió önálló politikatörténeti szakasz lehet ugyan, de nem áll össze önálló, *sui generis* rendszertípussá. Már nincs rá idő, közeleg a bukás. Ezt a megközelítést a Kádár-rendszer „*három szakasz – két típus*" modelljének nevezem.

A totalitárius, poszttotalitárius és autoritárius diktatúrák – részben már klasszikus – irodalmát e helyütt nincs szükség részletesen felidézni.[1] Ami a Kádár-rendszert illeti, az 1956-os forradalom brutális elfojtását, az erőszakos téeszesítést és a diktatúra restaurációját jellemző totalitárius éveket (1956–62) csakhamar fölváltotta a hruscsovi új szakasz desztalinizációs politikájához való meggyőződéses igazodás. A hatvanas évek első felében megszűnt a rendszer „forradalmi" jellege, megszűnt a társadalmi mobilizáció, megszűnt a magánélet politikai kontrollja. Megszűntek mindazok az eljárások, amelyek egy diktatúrát totalitáriussá tesznek. Ezt követően azonban – a politikai semlegesítés, az ideológia ritualizációja és kiüresedése, a bürokrácia és a technokrácia látens küzdelme ellenére – egészen a nyolcvanas évek közepéig fennmaradt a párt politikai monopóliuma és az (1968-as mechanizmusreform ellenére) alapvetően központilag kontrollált gazdasági szerkezet. Az embereknek ugyan már nem kellett feltétlenül azt mondaniuk, amit a párt mond, de úgy kellett tenniük, mintha még mindig a párt által definiált diszkurzív keret (vö. „a szocializmus építése útján" kádári szövegeivel) volna az egyedül helyes. A harmadik szakasz (az 1980-as évek) legérdekesebb vonása, hogy a rendszer egyszerre kinyílik és hanyatlik. Kinyílik, mert új folyóiratok jelennek meg, nyílt kulturális botrányok törnek ki, megjelenik a gmk-k és vgmk-k világa, elterjed a magántaxizás, legálissá válik a kisvállalkozás, megjelenik a szamizdat, csökken az ellenzékiek zaklatása, az ország puccsszerűen tagja lesz az IMF-nek.

Hivatalosan is működhet például az országban a fiatal kutatókat, művészeket és ellenzékieket a nyílt társadalom nevében támogató Soros Alapítvány, amely az MTA-val közös „vállalkozásként" kezd működni. Az 1985-ös – nem szabad és nem tiszta – választásokon először intézményesítik a kötelező kettős jelölést, aktívvá válik a Hazafias Népfront. De e mellett ott vannak a hanyatlás szembetűnő jegyei: a növekvő leszakadás, szegénység, szegregáció, alkoholizmus, alacsony várható élettartam, továbbá a politikában a pártvezetés gerontokratikus uralmának megerősödése,[2] reformellenesség, tehetetlen „állapotkonzervativizmus", a gazdasági növekedés erőltetése, a gorbacsovi lendülettel szemben a „kádári pangás" védelme.

Vannak, akik a Kádár-rendszert reformciklusok alapján írják le és ennek alapján háromnál is több szakaszt különítenek el: a restauráció (1956–62), a reform (1963–71), az ellenreform (1972–78), a reform újabb hulláma (1979–84), a dezintegráció és átalakulás (1985–89) periódusait. Ez a megközelítés rendkívül hasznos a rendszer belső szerkezetének (tervalku, érdekbeszámítás, formális és informális struktúrák, zsákmányrendszer stb.) finomabb szociológiai elemzése szempontjából,[3] de kevesebbet mond a diktatúra politikai típusairól. Alapvetően nem kérdőjelezi meg a rendszer két (vagy „két és fél") típusának leírását.

Csizmadia Ervin szerint viszont a Kádár-rendszernek nem egyszerűen három *szakasza* volt, hanem ezek egyúttal a diktatúra három eltérő, egyenrangú *típusaként* írhatók le: 1. a totalitárius diktatúra (1956–62), 2. a „kettős függőségű" – feltehetően posztotalitárius-autoriter diktatúra – amit a szerző megkülönböztet a totalitárius diktatúrától, de pozitíve nem fejti ki bővebben (1960-as, 70-es évek), és 3. diszkurzív diktatúra (80-as évek). Egyértelműen leszögezi, hogy „a diszkurzív diktatúra mind a két [fenti] típustól különbözik",[4] mert a vezetés ekkorra már nincs abban a helyzetben, hogy a hagyományos elitmegosztó stratégiákat alkalmazza. A diszkurzív diktatúra lényege Csizmadia szerint az, hogy a hatalom többé nem képes hierarchizálni a társadalmat, ezért kénytelen párbeszédbe bocsátkozni vele. Ezzel együtt azonban a vezetés arra még képes volt – igaz, Csizmadia szerint is csak a hetvenes évek végéig –, hogy dinamizálja és így viszonylag rugalmas állapotban tartsa a rendszert: ezt szolgálta három törekvése, amelyet a szerző integrációs, érdekegyeztetési és megújulási dinamikának nevez.[5] Az általa javasolt modell tehát a Kádár-rendszer „*három szakasz – három típus*" modellje.

Véleményem szerint a Kádár-rendszer egyetlen sikeres kísérlete a diszkurzív diktatúra kiépítésére a lengyelországi 1980–81-es válság, és az azt követő szükségállapot okainak, jellegének kommunikálása volt. A pártértelmiségiek ekkor még sikeresen hitették el az emberekkel, hogy az egyéni érdekkijárá-

sokon és személyes kedvezményeken nyugvó, depolitizált magyar diktatúra sokkal kedvezőbb, mint a lengyel típusú, kollektív érdekérvényesítésre, tárgyalásokra, rendszermódosításra irányuló „önkorlátozó forradalmi" mozgalmi-szakszervezeti politika, amely „elkerülhetetlenül" konfrontációhoz vezet és a hadiállapot bevezetésével ér véget. A lengyelországi szovjet beavatkozás veszélye felidézte az 1956-os szovjet fenyegetettséget, és felidézte az emberekben, hogy romló életkörülményeik ellenére elképzelhető, hogy még mindig a kádári politika a „kisebbik rossz". Hajlamosak voltak elfogadni, hogy „a lengyelek lusták", nem dolgoznak, és ebből – nem a rendszer működésképtelenségéből – erednek a bajok. De a diszkurzív propaganda is csak azért lehetett sikeres, mert a diktatúra még a nyolcvanas évek elején is igyekezett további materiális kompenzációt nyújtani: ekkor nyitotta fel a magángazdaság Pandora-szelencéjét a kisvállalkozók előtt, s ekkor tette lehetővé, hogy munkások és állami alkalmazottak munkaidő után ugyanott, ugyanazokkal az eszközökkel saját zsebre is dolgozhassanak. Ez néhány évig sikeres volt, mert a túlmunka felé terelte a fiatalabb, tetterős, potenciálisan forradalmi veszélyt hordozó társadalmi csoportokat.

A „diszkurzív diktatúra" koncepciójával szerintem két probléma van. Az egyik gond, hogy a diktatúra diszkurzív jellege nem érintette a társadalom többségét. (Vagy ha igen, a szerző ezt nem bizonyítja.) Ha átnézzük a nyolcvanas évek szociológiai irodalmát, nemcsak a diszkurzív diktatúrával „védekező rendszer" létezésére találnánk bizonyítékokat, hanem legalább anynyira a túlmunkával „védekező társadalom" keserves küzdelmére is. Azaz: lehet, hogy a diktatúra vitatkozni akart, de az emberek egyre kevésbé akartak vitatkozni a diktatúrával, hanem inkább *túlélni* akarták azt. A nyolcvanas évtized egyszerre volt a körök és mozgalmak kora, valamint a túlélés évtizede. Gyanítom, hogy az emberek nagy többségét – ellentétben az értelmiségi csoportokkal – az utóbbi érintette igazán. A diszkurzív diktatúra elsősorban az elitek körében, a társadalom „felhőrégióiban" érvényesült. Nem véletlen, hogy a szerző is elitcsoportok diskurzusainak empirikus elemzéséből kiindulva közelíti meg az adott politikai rendszert. Igen problematikus azonban egy rendszertípust csupán egy privilegizált társadalmi kisebbséghez való viszonya alapján definiálni.

A másik probléma, hogy a diszkurzív diktatúra – egy hosszabb diktatórikus rendszer utolsó szakaszaként – a rendszer összeomlásával végződött, tehát nehéz kivédeni azt az ellenvetést, hogy a vita csak a „bomlás virága" volt. A diszkurzív diktatúra legjobb példája Gorbacsov *glásznoszty* és *peresztrojka* politikája lehet, amely a Szovjetunió széteséséhez vezetett. Bizonyos értelemben igazuk volt a keményvonalas kommunista vezetőknek, akik mindig azzal érveltek a reformok ellen, hogy a

diktatúra fellazítása elkerülhetetlenül a rendszer bukásához vezet. Így is lett. Ezért nagyon nehéz most amellett érvelni, hogy a diszkurzív diktatúra önálló rendszertípus lett volna, nem pedig egyszerűen a diktatúra szétesésének, szétmállásának fázisa. Azt is lehet, mondani, hogy a kommunista vezetés kétségbeesett, *last minute* akciója volt a rendszer bomlásának megakadályozására. Ez már nem állt össze rendszerré, hanem épp a rendszer végét jelezte, a bomlást, a káoszt, a végkifejletet, az utat a rendszerváltáshoz. Két rendszer egymásba növését, a régi struktúrák szétszakadását és ezzel egyidejűleg az informális életvilágok térnyerését, az új kezdeményezések kicsírázását, és később új rendszerré kristályosodását. O'Donnell és Schmitter úgy írta le ezt a folyamatot, mint „diktatúra › dictablanda › democradúra › demokrácia".[6]

Csizmadia Ervin „diszkurzív diktatúra" fogalma tartalmilag nagyon hasonlít a „dictablanda" és „democradúra" fogalmaihoz, de azok ennél többet fognak át: amikor a régi vezetés már nem képes a régi módon uralkodni, engedményekkel próbál úrrá lenni a legitimációs deficiten, de a felemelkedő új kihívók még nem képesek átvenni a hatalmat. Amikor a régi játékszabályok már egyre kevésbé működnek, de még az új játékszabályok kialakítására is várni kell. Számomra akkor lenne meggyőzőbb a diszkurzív diktatúra elmélete, ha a szerző ki tudná mutatni, hogy a vitatkozó diktatúra nem vezetett *elkerülhetetlenül* forradalomhoz, a diktatúra bukásához, vagy esetleg a diskurzus erőszakos leállításához. Ha említene más, nemzetközi példákat tartós fönnállására. Vajon fönnmaradt volna-e a „diszkurzív diktatúra" Magyarországon, ha Gorbacsov felbukkanása nem gyorsítja meg a rendszer bukását? Úgy vélem, hogy nem. Nem maradt fenn 1956 nyarának Petőfi-körös, relatíve engedékeny „diszkurzív diktatúrája" sem, mert a folyamat felgyorsult és forradalomba torkollott. Hasonló felgyorsulás volt érezhető Csehszlovákiában a prágai tavasz idején, holott a Dubcek-vezetés ott maga kezdeményezte a valódi vitát, és igyekezett mindvégig kézben tartani a folyamatot. Volt-e olyan ország, ahol a diszkurzív diktatúra évtizedekig fennállt? (Talán Tito Jugoszláviáját lenne érdemes alaposabban megvizsgálni ebből a szempontból.)

Úgy tűnik, a diszkurzív diktatúra átmenetileg akkor működhet, ha a diskurzus valójában nem szabad. Ha fennáll a nyílt vita látszata, de a vita kimenetelét – vö. „társadalmi vita" – kontrollálja az állampárt. Ha azonban „elszabadul" a vita, akkor elkezd inogni a rendszer. A szólásszabadság összeegyeztethetetlen a diktatúrával, mert a szabad vitában politikai alternatívák fogalmazódnak meg, amelyek egy idő után – mint Marx megállapította – „anyagi erővé" változnak. A „kritika fegyvere" a „fegyverek kritikájává" válik – akár úgy, hogy a hatalmon lévők elnyomják a vitát, akár pedig úgy, hogy a kritizálók átveszik a

hatalmat. Lehet, hogy a pártértelmiség 1980-ben még kellő önbizalommal kezdeményezett vitát más elitcsoportokkal, hogy fenntartsa vagy megteremtse saját legitimitását, de ez az önbizalma az évek múltán igencsak elillant.[7]

Mégsem tartom fölöslegesnek a diktatúra diszkurzív jellegéről való gondolkodást, és különféle hipotézisek megfogalmazását róla. Nem nevezném a hanyatló Kádár-rendszert diszkurzív diktatúrának, de igaz, hogy a hanyatló Kádár-rendszer valóban jóval diszkurzívabb volt a korszak kommunista rendszereinél – leszámítva talán Jugoszláviát, Lengyelországot és a gorbacsovi Szovjetuniót. A jelenség valóban létezett, de nem tartom típusképző faktornak. Ezt inkább a rendszer egyik stílusjegyének, sajátosságának (de nem alapvonásának) nevezném, Csizmadia Ervin viszont olyannyira alapvető rendszerjellegzetességnek látja, hogy diktatúratipológiát épít rá.[8]

Miközben tehát a konkrét, elemzett esetben nem értek egyet Csizmadia Ervin értékelésével, az általa bevezetett fogalmat kifejezetten hasznosnak és jelentős heurisztikus értékkel bíró kategóriának tartom. Elképzelhető ugyanis, hogy épp akkor lehet – elvileg – diszkurzív diktatúra, ha a rendszer belülről nem változtatható meg. Ha mondjuk egy birodalom perifériáján szabadabb viszonyok alakulnak ki, de a helyi politikai csoportoknak nincs erejük a változtatáshoz, mert a rendszert külső erők tartják fenn. Kelet-Közép-Európában a kommunista rendszerek idején ez nem így működött, mert a moszkvai központ vagy odacsapott (1956, 1968), vagy maga is összeomlott (1989–91).

De lehetséges, hogy a jövőben az egykori szovjet birodalomnál toleránsabb vagy magabiztosabb külső erők eltűrnek vagy életben tartanak olyan féldemokratikus, félautoriter helyi rendszereket, amelyeket egyszerre jellemez majd a formális látszatdemokrácia és az informális diktatúra. Ahol nemzetközi okokból ügyelnek a demokrácia látszatának fenntartására, miközben valójában autoriter módon kormányoznak. Az újabb nemzetközi szakirodalom már ma is ráirányítja a figyelmet ezekre a demokrácia és diktatúra között elhelyezkedő „hibrid rezsimekre", pszeudodemokráciákra, „választási demokráciákra", illetve „plurális-tekintélyelvű" rendszerekre, ahol csak a választás demokratikus, de azon túl szinte semmi más. Bő egy évtizeddel a posztszovjet rendszerváltások után, ma már látható, hogy ezek csak egy része volt „átmenet a demokráciába", nagyobb részük viszont átmenet volt egy új tekintélyelvű rendszerbe.[9] Ilyen országokban a „korlátok között tartott vita", megjelenhet úgy is, mint a cenzúrázott köztelevízió, a „depolitizáltan szabad" kereskedelmi csatornák, az erősen rétegzett írott sajtó, a szabad internet és helyi rádiózás sajátos, átláthatatlan elegye. Mindenki megszólalhat, vitatkozhat, csak éppen nincs hatása, mert a vitatkozás és a hatalomgyakorlás elválik egymástól.

A „diszkurzív diktatúra" fogalma hallatán már nem annyira

Kádár Magyarországa, mint inkább Putyin Oroszországa, Kucsma Ukrajnája, Chávez Venezuelája juthat eszünkbe. Nem kétséges, e fogalomnak nagy jövője van.

JEGYZETEK

[1] Hannah Arendt (1966 [1951]), *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace; Carl J. Friedrich & Zbigniew Brzezinski (1956), *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York: Praeger; Juan J. Linz (2000 [1975]), *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner; Guillermo O'Donnell (1973), *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California; Amos Perlmutter (1981), *Modern Authoritarianism: A Comparative Institutional Analysis*. New Haven: Yale University Press; Jacques Rupnik (1988), „Totalitarianism Revisited" in John Keane (ed.), *Civil Society and the State*. New York–London: Verso, 263–289. old.; Juan J. Linz & Alfred Stepan (1996), *Problems of Democratic Transitions and Consolidations*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press; Francois Furet (1999), *The Passing of an Illusion: Communism in the Twentieth Century*. Chicago: The University of Chicago Press; Paul Brooker (2000), *Non-Democratic Regimes*. London: Macmillan.

[2] A gerontokrácia uralmát Max Weber a hagyományos, patrimoniális uralom egyik altípusaként írta le. Lehet tehát olyan értelmezés is, amely szerint a nyolcvanas évek nem előrelépést jelentett a „diszkurzív diktatúra" felé, hanem visszalépést az innovációra képtelen, rendies, patrimoniális uralom irányába. De ez meg a másik végletnek tűnik, hiszen ekkor már bekövetkezőben volt a szakadás a kommunista elitben is a kádári régi gárda és az új, fiatalabb, pragmatikusabb társaság között.

[3] Lásd különösen Bauer Tamás, Bihari Mihály, Csanádi Mária, Gábor R. István, Hankiss Elemér, Kuczi Tibor, Lengyel László, Szalai Erzsébet, Szelényi Iván munkásságát.

[4] Csizmadia Ervin (2001), *Diskurzus és diktatúra*. Budapest: Századvég, 151. old.

[5] Uo. 152. old.

[6] Guillermo O'Donnell & Philippe C. Schmitter (1986), *Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. In O'Donnell, Schmitter & Whitehead (eds.), *Transitions from Authoritarian Rule*. Vol. 4. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

[7] E sorok írója abban a szerencsés helyzetben van, hogy 1983 októberében részt vehetett azon az egyetemi vitán, amelyet a *Mozgó Világ* irányvonaláról rendeztek az ELTE Jogi Karának egyik nagyelőadójában. Tóth Dezső miniszterhelyettes, a rendszer képviselője – Csizmadia Ervin tézisének megfelelően – valóban vitatkozni jött az egyetemre és feltehetően komolyan hitt is abban, hogy a diákságot meg fogja győzni igazáról. Kétórás diszkusszió után azonban – szellemileg legyőzve, politikailag megalázottan, kinevetve, kifütyülve – megszégyenülten távozott. A vitára nyitottnak mutatkozó hatalomnak végül nem maradt más választása, mint a *Mozgó Világ* gleischaltolása. Bővebben erről lásd: Németh György (2001), *A Mozgó Világ története, 1971–1983*. Budapest: Palatinus.

[8] Ugyanakkor nem teljesen egyértelmű, hogy Csizmadia itt egy újragondolt átfogó diktatúratipológiát javasol-e, avagy ezt a diktatúratípust kizárólag a kései Kádár-rendszerrel azonosítja.

[9] Vö. Michael McFaul (2002), The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Non-cooperative Transitions in the Post-Communist World. Előadás a „Transitions from Communist Rule" című konferencián. Institute for International Studies, Stanford University, Stanford, CA, USA, 2002. november 16–17.

G. FODOR GÁBOR

Konzervatívnak lenni

Molnár Attila Károly (szerk.): Michael Oakeshott: Politikai racionalizmus. *Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001.*

„Mert nem holmi mellékes dologról van szó, hanem arról, hogy miképpen kell élnünk."
(Platón: Állam 352d)

EGY

Minden igazi kényelemhez társul egy bizonyos fajta kopottság. Vettem egy üveg igazán ízletes vörösbort. Bezárkóztam és hallgatni kezdtem kedvenc albumomat. Recenziót kell írnom. Írnom kell egy olyan könyvről, amit már rongyosra olvastam, és amiről egyébként egyetemen előadást is tartok.

Az első kérdés, amelyen elmorfondíroztam, hogyan olvassa egy straussiánus ezt a könyvet? Úgy gondolom, nyugodtan ihat vörösbort. Egy huszadik századi brit konzervatív írásáról van szó, ha Mannheim írná ezeket a sorokat, biztosan nem felejtené el megjegyezni, hogy itt az utópia elmerül a létben, a szerző tökéletesen problémamentes viszonyban van a fennálló létvalósággal. A műfaj pedig az olvasóbarát esszé. Nyomban eszembe is jutott Montaigne, aki miután megunta a polgármesterkedést Bordeaux városában, bezárkózik „könyvesházába", a périgordi kastély toronyszobájába, hogy esszéket írjon, s ezáltal vigasztalódjék egy kissé a maga és a világ sorsa felett.

Oakeshottot olvasom.

KETTŐ

Huan herceg egy könyvet olvasott a terem egyik végében, mialatt a bognár egy kereket készített a másikban. A bognár félretette a kalapácsot és a vésőt, s a herceghez fordult, megkérdezvén tőle, hogy mit olvas. „Egy könyvet, amely a bölcsek szavait tartalmazza" – válaszolta a herceg. „Élnek azok a bölcsek?" – kérdezte a bognár. „Ó nem – mondta a herceg – már meghaltak." „Ebben az esetben – mondta a bognár, amit olvasol nem több hajdanvolt emberek üledékénél és söpredékénél." „Hogy merészelsz te, egy bognár, kivetnivalót találni abban a könyvben, amit én olvasok. Ha magyarázatot tudsz adni a kijelentésedre, eleresztem a fülem mellett, ha nem, meghalsz." „Bognár vagyok – felelte a bognár – s én a magam módján látom a dolgot: amikor kereket készítek, s túl lassan ütök a kalapáccsal, az ütés mélyre hatol, de nem lesz jó az illesztés; ha túl gyorsan ütök, jó lesz az illesztés, de az ütés nem hatol elég mélyre. A helyes ütem, amely nem lehet sem lassú, sem gyors, csak a szívből juthat el a kézbe. Ezt nem lehet szavakba önteni; művészet ez, amit még a fiamnak sem tudok elmagyarázni. Ezért nem tudom rábízni a munkát, ezért kell nekem hetvenéves létemre még mindig kereket csinálnom. Szerintem ugyanígy áll a dolog azokkal az idős emberekkel is. Minden, amit tovább adni érdemes volt, elpusztult velük együtt; a többi az, ami bekerült a könyveikbe. Ezért mondtam, hogy amit olvasol, hajdanvolt emberek üledéke és söpredéke."

Meggyőződésem, hogy ismeretelméleti és etikai dilemmák nélkül nincs politikai filozófia. Michael Oakeshott különösen azért kedves a számomra, mert konzervativizmusa alapvetően ismeretelméleti jellegű. Tehát Oakeshottot olvasom. A magyar nyelven megjelent válogatás és a kötet elé írt nagyszerű bevezető egyébként Molnár Attila Károly munkája. Jóllehet, bizonyos tekintetben egyetértek a könyvről született racionalista bírálat néhány megjegyzésével (Mester Béla: Oakeshott magyar módra. BUKSZ. 2002. ősz, 222–228.), de úgy vélem, maga a bíráló is kategóriahibát ejtett, amikor Molnár Attila Károly munkájának tendenciózus olvasatában, olyan szándékokat vélelmezett a könyvnek, amivel az bizonyosan nem rendelkezhet, s különösképpen nem gondolom, hogy a „közép-európai kultúrára... annyira jellemző ellenszenves vonások... mind megtalálhatók a most ismertetett könyvben."

Maga a kötet címe – Politikai racionalizmus – Oakeshott egyik legfontosabb témája, e jelenség kritikája, az oakeshotti konzervativizmus kötőanyaga. A politikai racionalizmus döntően azt a reményt jelenti, hogy a kontextusmentes, karteziánus tudás révén az emberi ügyek, viszonyok, a politika és az erkölcs világa vég nélkül tökéletesíthető. A racionalizmus új alapokat kíván kezdetnek, a politikában a pusztítást és a teremtést vezeti be a

megjavítás helyett, absztrakt ideákra támaszkodik, nem a viselkedés szokásaira. A szkeptikus Oakeshott szerint azonban ez a racionalizmus episztemológiai tévedés és erkölcsi hiba, ugyanis nem lehetséges a racionalisták által előfeltételezett kontextusmentes gondolkodás vagy cselekvés.

A cselekvésnek ez a felfogása a cselekvés szempontjából lényeges valamennyi ismeretet technikai tudásnak tekint, amely szabályokba, elvekbe, tételekbe foglalható, olyasvalami, ami könyvekben vagy használati utasításokban rögzíthető. A tanítható és megtanulható technika azonban csupán másodlagos és felszíni eleme cselekvésre való képességünknek, melynek alapja és előfeltétele a megfogalmazhatatlan gyakorlati tudás, a „hogyan tudása", a jártasság, amit sem tanulni, sem tanítani nem lehet, csak átadni vagy elsajátítani, mivel csak a gyakorlatban létezik. Oakeshott szerint sehol sem, de különösen a politikai tevékenység során nem választható el a technikai tudás a gyakorlati tudástól, és sehol sem tekinthető a kétféle tudás azonosnak vagy arra alkalmasnak, hogy a másik helyébe lépjen. A racionalizmus azonban azt állítja, hogy a gyakorlati tudás egyáltalán nem tudás, és szigorúan nincs is olyan tudás, ami ne technikai tudás lenne. (*Politika racionalizmus)*

Ez olyan tévedés, amelynek súlyos következményei vannak: az emberi világ tökéletesítésének reménye; Bábel tornyának építése közben a racionalista akarva-akaratlan a világot rombolja. Mint minden mélyenszántó mítosz, a bábeli torony is olyan célkitűzésekről szól, amelynek varázsa nem korlátozódik az emberi faj gyermekkorára, s amelyet semmiféle kudarc sem foszthat meg a vonzerejétől. De míg a tökéletesség keresése elfogadható az egyének esetében (szentségtörő ugyan, de elkerülhetetlen, magában hordozza a szentségtörésért járó büntetést – az istenek haragját és a társadalmi elszigetelődést; jutalma viszont nem az eredmény, hanem a kísérletnek a lehetősége), addig a társadalomra nézve végzetessé válhat: az ellentétes eszmények káosza és a közélet felbomlása a büntetés, a jutalom pedig nem több, mint az, hogy széles körben híre megy a monumentális, de hiábavaló vállalkozásnak. (*A bábeli torony)*

Mit javasol a káosz elkerülésére Oakeshott? Konzervatív lévén nem ad programot, nem fogalmaz meg ideológiát, értelmetlennek tartja a „mi a teendő?" kérdését. Ez a konzervativizmus nem is egyfajta politikai felfogás, hanem inkább stílus kérdése. A politikában a racionalizmus, az ideológia, a társadalommérnökség, a *philosophe-logikával* szemben a hagyományok sugalmazásainak követését javasolja. A politika ugyanis gyakorlat, a technikai tudás pedig sohasem képes a politikai tevékenységben használt tudás teljességét adni, mert a politizálás inkább egy viselkedési hagyomány sugalmazásainak feltárására és követésére irányuló tevékenység. Mindennél kifejezőbb Oakeshottnak a politika, mint hajózás képe: eszerint a politikai

tevékenység során az emberek parttalan és feneketlen tengeren hajóznak, nincsen menedéket nyújtó kikötő vagy megjelölt cél, ahol horgonyt lehetne vetni. A vállalkozás lényege az, hogy borulás nélkül a felszínen kell maradni; a tenger barát is és ellenség is; és a tengerésztudomány abból áll, hogy minden egyes ellenséges helyzetben találjanak legalább egy barátot. (*A politikai képzés*)

Itt érdemes közbeiktatni egy rövid passzust arról, hogy mit gondol Oakeshott a politikai filozófia és a politizálás viszonyáról: Oakeshott szerint ugyanis a politikai filozófiától egyáltalán nem várhatjuk el, hogy fejlessze politizálási képességeinket; nem segít megkülönböztetni a jó és a rossz politikai terveket; nem tud eligazítani bennünket a tradícióink sugalmazásának keresésében sem. Ugyanakkor segíthet megszabadítani minket bizonyos gondolkodásbeli torzulásoktól és gondosabb fogalomhasználathoz vezet, és ennek révén azt remélhetjük tőle, hogy ritkábban tévesztenek majd meg bennünket a kétértelmű kijelentések és az irreleváns érvelés.

Mint tudjuk, a bábeli torony építésének következménye a nyelvi, értelmi zűrzavar és az együttélés lehetőségének megszűnése. A racionalisták által okozott zűrzavar és káosz oakeshotti ellenpólusa a társalgás metaforája. A civilizációban való részvétel a társalgásban való részvétel. A társalgás a kultúra és a politikai társulás eszménye („A politika olyan társalgás, melyben a múlt, jelen és jövő egyaránt hallatja hangját... tartósan egyik sem dominál, ezért vagyunk szabadok." – *A szabadság politikai gazdaságtana*): számtalan hang van jelen, amelyek egyenrangúak, egyik hang sem nyomja el a másikat – ez barbárság lenne (tehát a racionalizmus barbárság), a résztvevők nem erősítik meg egymást, de nem is utasítják el egymást; nem kérdezzük, hogy mire jó, mert nincs értelme hasznossági kritériumokat számon kérni rajta (a társalgás, úgy mint a játék, szerelem, barátság, művészet, menekülés a haszonelvű szemlélet elől), egyetlen fő célja van a társalgás, az ízlés, a jó modor fenntartása. Kétség sem férhet hozzá, hogy az efféle „társalgás" „különleges" embereket igényel.

HÁROM

Amikor Ven Vang herceg országjáró körutazása során Changban járt, látott egy halászó öregembert. Valójában nem is igazán halászott, mert nem azért tette, hogy halat fogjon, hanem a maga szórakoztatására. Ven Vang ezért alkalmazni akarta kormányzata hivatalában, de tartott miniszterei, nagybátyjai és fivérei esetleges tiltakozásától. Másrészt viszont nem tudta elviselni a gondolatot, hogy ha útjára engedi az öregembert, hatásától megfosztja az embereket.

Mit jelent tehát konzervatívnak lenni? Oakeshott válasza egyértelmű: nem hitvallás, nem tan, hanem beállítottság: hajlamosnak lenni bizonyos típusú gondolkodásra és bizonyos típusú cselekvésre. A használatra és az élvezetre való beállítódás, amely a megszokottat részesíti előnyben az ismeretlennel, a létezőt a lehetségessel, a jelent a jövővel szemben. A konzervatív ezért idegenkedik a változástól. Az idegenkedés pedig viszonyt jelent. Mert a változások csak azokra vannak hatás nélkül, akik semmit sem vesznek észre, akik nem tudják, mi van birtokukban és közönyösek a körülmények iránt; és csak azok üdvözölnek minden változást, akik semmit sem becsülnek, akik mindenhez csak ideig-óráig kötődnek, s akik nem ismerik a szeretet és a ragaszkodás érzését. De konzervatívnak lenni, nemcsak annyit jelent, hogy idegenkedni a változástól; a konzervativizmus a változásokhoz való alkalmazkodás egyik módja. A változás ugyanis az azonosságot veszélyezteti, és minden változás a pusztulást jelképezi. Oakeshott példája: a maszájok, amikor régi hazájukból Kenyába, a mai maszáj rezervátumba voltak kénytelenek áttelepülni, magukkal vitték hegyeik, síkságaik és folyóik neveit, s az új ország hegyeit, síkságait és folyóit e nevekkel illették. Oakeshott szerint mindig valamilyen efféle konzervatív fortélynak köszönhető, hogy minden ember vagy nép, aki, illetve amely jelentős változást kénytelen elszenvedni, elkerüli a megsemmisülés gyalázatát.

Oakeshott szerint azonban a ma emberére kevésbé jellemző ez a beállítódás: máson sem jár az esze, mint az újításon (mert nincs kibékülve magával vagy mert elhanyagolja magát) és hajlik arra, hogy cseppet se törődjön önazonosságával. Oakeshott szerint azonban vannak olyan tevékenységfajták (formális és rituális tevékenységek, amelyekben nem az eredmény, hanem az élvezet számít), amelyet az ember csak akkor folytathat, ha konzervatív: ilyen (a pecázáson kívül) a barátság, a patriotizmus, de nyilvánvalóan a társalgás is. (*Konzervatívnak lenni*)

Korunk nem kedvez az efféle konzervatív létmódnak. Oakeshott konzervativizmusa egy lehetséges válasz a „hogyan éljünk?" nyugtalanító kérdésére. Ugyanakkor Oakeshott módjára konzervatívnak lenni ma luxus. Szigetlét a mindent eluraló racionalitásban. Talán éppen ezért volt annyira kedves Oakeshott számára a költészet, a kivonulás létmódja, a kontempláció, amelynek célja csak az élvezet és a gyönyör (*A költészet hangja az emberiség társalgásában*). A modernségben azonban úgy tűnik, le kell mondanunk a platóni luxusról, a modernségben nem lehetséges „vita contemplatíva", csak kontemplatív pillanatok vannak.

A „jó élet" kérdésére adott oakeshotti válasz azonban ezzel még nem teljes. Talán megengedhetjük magunknak, hogy egy Hayek-parafrázis kapcsán saját viszonyainkra is gondoljunk. Manapság és talán különösen ebben az országban, leküzdhetet-

len zavar uralkodik legfontosabb politikai fogalmainkat illetően, de talán egyik terminus sem járt olyan rosszul, mint a „konzervativizmus". Nemcsak ellenfelei torzították felismerhetetlen torzképpé (vétkesek ebben a konzervatívok is), hanem olyan, társadalommal kapcsolatos attitűdök jellemzésére alkalmazzák, amelyek éppoly kevéssé állnak rokonságban egymással, mint azokkal, amelyeket hagyományosan velük ellentétesnek tekintenek. Azt hiszem, pedig nem szorulna különösebb magyarázatra, hogy a konzervativizmus nem antiszemitizmus, nem rasszizmus, nem nacionalizmus és végképp nem radikalizmus.

Említettem már, Oakeshott szerint vannak olyan tevékenységfajták, amelyeket az ember csak akkor folytathat, ha konzervatív. A kormányzás is ilyen. A politika összefüggésében a konzervatív hajlamú ember a kormányzásra és a kormányzat instrumentumára mint specifikus tevékenységre figyel, nem a világmindenségre, nem a moralitásra, nem a vallásra; nem magánálmok közössé és kötelezővé tételére: „adott életmódunk követése kiegészülve azzal a meggyőződéssel (amelyet a mi nézőpontunkból nem kell hogy hipotézisnél többnek tekintsünk), hogy a kormányzás sajátos és korlátozott tevékenység, nevezetesen az általános cselekvési szabályok kidolgozásának és tiszteletben tartásuk felügyeletének tevékenysége, amely szabályok nem szubsztantív tevékenységek érvényesítésére irányuló tervekként értelmezendők, hanem olyan eszközökként, amelyek lehetővé teszik, hogy az emberek a lehető legkevesebb csalódással végezzék a maguk választotta tevékenységet". A kormányzás tehát sajátos és korlátozott tevékenység, igazi sugalmazója a rituálé, nem pedig a vallás vagy a filozófia. A kormányzás lényege a törvények (szabályok) uralmának biztosítása. Az emberek tehát úgy élnek, ahogy az hajlamaiknak megfelel, és a kormányzatnak nem az a dolga, hogy másféle nézeteket és tevékenységeket fogadtasson el alattvalóival, hogy kívülről jobbá vagy boldogabbá tegye életüket, vagy vezesse őket, „a kormányzatnak csupán annyi a dolga, hogy uralkodjon". Az uralkodó tevékenysége pedig „a teniszbíróé, akinek csak az a feladata, hogy gondoskodjék a játékszabályok fenntartásáról". Egy teniszbíró, aki egyszersmind játékos, már nem bíró többé; azok a szabályok – mondja Oakeshott –, amelyhez nem konzervatív módon viszonyulunk, nem szabályok többé, hanem összevisszaság szülői, az álmodozás és az uralkodás összekapcsolódása ugyanis zsarnokságot szül. Oakeshott szerint, ha megkérdezünk egy konzervatív beállítottságú embert, hogy „a kormányzatoknak miért kellene elfogadniuk a vélemények és a tevékenységek jelenlegi sokrétűségét ahelyett, hogy saját álmukat erőszakolnák alattvalóikra?", elég ha emberünk azt válaszolja: „Miért ne?"

Talán jogos kérdés, mit hasznosíthat egy magyar konzervatív egy brit gentleman felfogásából? Ha szigorúan vesszük

Oakeshott gondolatait, akkor jobban tesszük, ha el sem olvassuk e könyvet, hiszen a technikai tudás csak kivonat, torzó, egy könyv alapján nem válhatunk konzervatívvá. Az effajta konzervativizmus nem tanulható, nem tanítható, csak elsajátítható. De talán Oakeshott olvasása maga lehet a „kontemplatív pillanat", élvezni, ami jelenvaló és hozzáférhető, függetlenül attól, hogy nem elégít ki semmiféle szükségletet, hogy nincs „haszna". Ez az élvezet pillanata: egy stílus, egy ízlés élvezetéé.

És mit kezdjünk Oakeshottnak a kormányzásról vallott elképzeléseivel? Oakeshott azt mondja, hogy neki nem kell arra keresnie a választ, hogy „e beállítottság helyénvaló lenne-e a mienkétől eltérő körülmények közepette is, és hogy a kormányzással kapcsolatos konzervativizmus ugyanígy releváns lenne-e egy nem vállalkozó szellemű, tunya és bávatag nép körülményei közepette".

Olvassuk tehát Oakeshottot, gyönyörködjünk letisztult stílusában, élvezzük konzervatív életigenlését, de felismeréseit semmiképpen se változtassuk politikai programmá. Két megfontolást ugyanis feltétlenül figyelembe kell vennie annak, aki Oakeshott olvasására adja a fejét. 1. Oakeshott műve filozófiai mű, ekként is kell olvasni, azaz kategóriahibát ejt az, aki a filozófia felismeréseit a cselekvésre akarja ráerőszakolni (talán nem mentesíthető e hiba alól az a racionalista bírálat sem, amely Oakeshott fentebb tárgyalt magyar fordításában – ha hallgatólagosan is – politikai szándékot vélelmez); 2. mindebből az is következik, hogy a fordításban megjelent könyv nem „politikai kézikönyv", „politikai puska" vagy „nyelvtani útmutató", azaz a magyar konzervatívoknak is saját hagyományaik sugalmazásait követve kell boldogulniuk.

Új könyvek válogatott bibliográfiája

2002. negyedik negyedév

KÉZIKÖNYVEK, TANKÖNYVEK

BAYER József–JÁVOR István–UTASI Ágnes
Társadalomismeret. (2. kiad.) Budapest, Dinasztia, 2002.

ENYEDI NAGY Mihály–POLYÁK Gábor–SARKADY Ildikó (szerk.)
Magyarország médiakönyve, 2002. 1–2. köt. Budapest, ENEMIKÉ, 2002.

JÓNÁS Károly–VILLÁM Judit
A Magyar Országgyűlés elnökei, 1848–2002. Almanach. Budapest, Argumentum, 2002.

MIHALOVICS Árpád–RÉVAY Valéria (szerk.)
Hétnyelvű politikai és diplomáciai glosszárium. Magyar–angol, finn, francia, német, olasz, orosz. Budapest, Aula, 2002.

PAP Norbert–TÓTH József
Európa politikai földrajza. (2. kiad.) Pécs, Alexandra, 2002.

BÉKEMOZGALOM

CSAPODY Tamás
Civil forgatókönyvek. Válogatott tanulmányok és publicisztikai írások. (1983–2002) Budapest, Századvég, 2002.

ÉLETRAJZ

SZEREDA, V. T.–SZTIKALIN, A. Sz.–SZIKLAI László (szerk.)
Vallatás a Lubjankán – Lukács György vizsgálati ügyiratai. Életrajzi dokumentumok. Budapest, Argumentum, 2002.

EURÓPAI UNIÓ

JENSEN, Jody–MISZLIVETZ Ferenc (összeáll. és szerk.)
Az új Európára készülve. Interreg IIC „Preparity". Strukturális politika és regionális tervezés az Európai Unió külső határvidékein. Kutatási jelentés. Szombathely, Savaria University Press, 2002.

LÉVAI Imre
Az EU-integráció hatása Magyarország kelet- és közép-európai kapcsolatrendszerére. Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest Fórum, 2002. (Integrációs tanulmányok 14.)

GLOBALIZÁCIÓ

GALLÓ Béla–UDVARVÖLGYI Zsolt (szerk.)
Új világpolitikai trendek. 1. köt. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 2002.

GOMBÁR Csaba–VOLOSIN Hédi (szerk.)
Nem élhetek birodalom nélkül. Budapest, Helikon, 2002. (Korridor-kötetek)

JOG

BŐDIG Mátyás–GYŐRFI Tamás (szerk.)
Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei. 1–2. köt. Miskolc, Bíbor K. 2002.
(Prudentia iuris 20., 21.)

DEZSŐ Márta–TÓTH Zoltán
Választás és választási eljárás. Budapest, Rejtjel, 2002. (Rejtjel politológiai könyvek 13.)

GUTMAN, Roy–RIEFF, David (szerk.)
Háborús bűnösök. Budapest, Zrínyi K., 2002.

KULCSÁR Kálmán
Ezer év. A jog fejlődése Magyarországon. Budapest, Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 2002.
(Villányi úti könyvek 27.)
(Politikatudományi sorozat 23.)

SZABÓ Miklós
Kommunikáció általában és a jogban. Miskolc, Bíbor K. 2002.
(Prudentia iuris 19.)

SZIGETI Péter
Jogtani és államtani alapvonalak. Budapest, Rejtjel, 2002.
(Publicationes Iurinensis)

POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ

MAZZOLENI, Gianpietro
Politikai kommunikáció. Budapest, Osiris, 2002.
(Osiris tankönyvek)

MOLNÁR Péter
Gondolatbátorság. Szólásszabadság és közbeszélgetés az Egyesült Államokban és Magyarországon. Budapest, Új Mandátum, 2002.
(Membrán könyvek 13.)

SZOCIOLÓGIA

SZABÓ Andrea–BAUER Béla–LAKI László (szerk.)
Ifjúság 2000. Tanulmányok 1. köt. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002.

UTASI Ágnes
A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás. Budapest, Új Mandátum, 2002.

TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK

BŐHM Antal–GUBA László (szerk.)
Társadalomismeret és társadalomkutatás az ezredfordulón. (Kulcsár Kálmán hetvenedik születésnapjára tartott tudományos ülésszak anyagai.) Budapest, Akadémiai K., 2002.

HANKISS Elemér–LENGYEL László
Kétszög. (A távol közelében. Idegen világban?) Budapest, Helikon, 2002.

A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek Klubjában 1980. április 10–12. Dokumentumválogatás, Budapest, Balassi K., 2002.

KOVÁCH Imre (szerk.)
Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok. Budapest, Napvilág, 2002.

NÉMETH György
A Mozgó Világ története, 1971–1983. Budapest, Palatinus, 2002.

TERRORIZMUS

KOVÁCS Zsuzsa–NÉMETI Tamás (szerk.)
September 11. Értelmezések, elméletek, viták. Budapest, Balassi K., 2002.

Összeállította: ***Markella Károlyné***
Lezárva: 2003. február 25.

ABSTRACTS

PÉTER KENDE

TO WHAT EXTENT CAN THE SMALL AND BIG NATIONS OF EUROPE IDENTIFY THEMSELVES WITH THE "WHOLE"?

The author dedicated his presentation given on the occasion of receiving the István Bibó Prize of 2002 to problems of identification with Europe.

In the first part the conscious and emotional mechanisms of collective identification with the group are dealt with, and the voluntaristic components of identification with the nation within it. The author explores to what extent the emotional investment into one's own nation can be transferred to European patriotism.

The second part of the writing outlines the image of Europe as held by the bigger nations, including the differences of outlook and politics, which separate the French, German, and British ideals of Europe. Further on that dilemma of the medium and small nations, constituting the majority of the European Union, is discussed, with which of the three they should identify themselves. Whatever the chosen or preferred model may be, the man of the street of small countries fears that he may be colonised by some through the Union.

FERENC MISZLIVETZ

THE EUROPEAN CONSTRUCTION

During the decade following 1989, the EU arrived at a crossroads. After the commitment incorporated into the Maastricht Treaty to open up towards the former Soviet bloc countries of Eastern and Central Europe, it became increasingly clear that the famous and sophisticated community methods elaborated by the founding fathers were not going to guarantee the success of Eastern enlargement. The mediation between intergovernmental and supranational institutions (to remove obstacles to deepening and widening

integration) has slowed down among the EU 15. The perspective of a „Big Bang" and an EU 25 made it crystal clear that radical institutional reforms are needed if the EU wants to speed up its decisionmaking procedures and enhance its efficiency as a global player or, in the worst case, avoid disintegration.

One of the core problems of the EU construction, largely responsible for its inefficiency, is the lack of democracy and legitimation within and among its supranational institutions. Facing and understanding the unfolding crisis, leading politicians and visionaries of the EU, such as Jacques Delors and Joschka Fischer, initiated a sincere debate about the „Future of Europe" in 2000. Despite deep-going self-criticism and serious attempts at a new dialogue with EU-citizens, the Nice Treaty brought negative results: it has reinforced intergovernmentalism, secret diplomacy and lack of trasparency. Europe was crying for reforms and the renewal of long-term visions, and its leaders got stuck with short-sighted, national interests.

After the failure of Nice, the Lacken Summit of December 2001 decided to launch a constitutional process and set up the Convention in February 2002. So far the Convention, which was to conclude in June 2003, has produced fierce debates among intergovernmentalists and federalists, some serious suggestions for the reduction of EU legal and institutional redundancy, a skeleton of a future European constitution, all with the involvement of what we can call an emerging European civil society. For many, the crucial issue now is whether the community method can be extended by the civil society method. According to Romano Prodi, the Convention is unlikely to finish its work by mid-2003. In the light of more than 1000 ammendments, coming from all parts of European societies and institutions, one can speak about a new „Convention method" which is an expression of deliberative democracy, a possible European contribution to mitigate the negative consequences of globalization.

It is still hard to know what the *finalité* of European construction will look like. Definitions during the past decade have certainly moved from negative towards more affirmative characterizations. Instead of an undefineable political project (Delors), one can speak today of a post modern empire of neo-medieval character or the political invention of a network-state with a problem-solving strategy of negotiating marathon. Whether a new collective sovereign is going to come into existence depends not only on the inventiveness, courage and decisionmaking capacity of European politicians and *demoi*: robust and powerful external factors, the interplay of mighty military and economic actors in the global arena, are going to

provide a rather constrained path for manuevre which could threaten European construction with further delay if not deconstruction.

ANDRÁS SCHWARCZ

DEMOCRACY AND GLOBALISATION

Everybody agrees that globalisation has become part of our everyday life, and most would not argue that democracy is facing serious challenges, one of which is globalisation itself. The article tries to gather ideas of well renown political scientists and international relations experts about the current issues of democracy and globalisation. After a vague effort to define globalisation, but managing to assess its effects the main questions are formulated: is a global political system possible, and could it be a democracy? Looking through the widely accepted definitions of democracy it turns out that none of them has any clauses limiting the democratic system to the territory of a nation-state. Thus the next question is whether democracy as we know it would be feasible worldwide or even in a global state. Most scientists agree that the answer is yet negative for numerous reasons. What is the future of democracy than? The answers are rather various, range from "democratisation of democracy" to completely new types of democratic polity, such as "demarchy". Despite finding a number of possible answers to the questions posed in this article there is one question that has hardly ever been posed by Western scientist and remains open: Why democracy? Why are we so sure about democracy being the best political system that we are forcing it on every nation on Earth?

ANDRÁS LÁNYI

THE MAKING OF OUR ENVIRONMENTAL PROSPECTS

Increasing influence exercised on the future prospects of the biosphere in our time is coupled with a reverse capacity to control the consequences of our interventions. On a global scale: our present-day practices are proved to be environmentally insustainable without any sign of determination for a change. On a national level one cannot neglect the question: in what extent do we consider it possible or even desirable to preserve the means of efficiant control over our natural resources in our hands. It would be necessery, too, to examine if our political and economical institutions are appropriate to bear the increased burden of responsability for the future.

This paper argues that the so-called environmental crisis is rooted in basic cultural and economical features of the late modernity, therefore it cannot be answered simply by technical developments, nor should it be taken as a question of policy-making. Environmental planning must become a core topic for political strategists and their decisions need the competence of scholars in social sciences and philosophy much more than technical expertise or the monitoring of natural processes already sufficiently known. Actually, the author is quite uncertain if public opinion in this country is prepared for the revision of our basic preferences and value-systems.

On the other hand, the notion of „adjustment" to global trends is just too often misinterpreted, and the present-day world order is taken as static, while in reality it is and will be characterized by fragility and dramatic changes. Thus success in adjustment would claim engagement, vision and brave initiativa instead of passive reception of supposed compulsions.

The paper finds the way of decision-making itself the most sensitive element of a would-be national environmental strategy. Our historical tradition and political institutions do not encourage public participation in the processses of decision. At the same time politicians and businessmen persist in keeping an outworn conception of environmental protection as contardictory or even harmful to economical development. Accordingly, young generations are brought up in a conscience of underrating the significance of sustainability.

The country is found to be at a crossroads – dramatic trends of deterioration make us face the fact. And as a part of the situation, future prospects of our national environment cannot be forseen just because they depend on basic decisions inescapable in the present but not yet made.

ZOLTÁN FEHÉR

EXECUTIVE BACKGROUND INSTITUTIONS: THE HUNGARIAN PRIME MINISTER'S OFFICE – PART II

The study examines the *Prime Minister's Office*, an institution of central importance in the Hungarian political system, from comparative and analytical aspects. The first part of the study, published in the previous issue, included a general introduction and an international comparative chapter on the main Western models of the background institutions of the head of the executive branch. It examined the German Federal Chancellery, the British Prime Minister's Office and Cabinet Office, and the American Executive Office of the President and the White House Staff.

The second part of the study, appearing in the present issue,

drives the point home by giving a detailed introduction and analysis of the Hungarian *Prime Minister's Office*. The author first briefly presents the evolution of this institution from its roots in Hungarian history and from its predecessor office during the years of a declining Communist system. He then gives detailed accounts of the Office's development and its political roles during the different administrations since 1990: the cabinets of Prime Ministers József Antall, Péter Boross, Gyula Horn, Viktor Orbán and the present PM Péter Medgyessy.

The Office, during the respective cabinets, is examined from a host of various aspects: its leadership, its role in governmental communication, coordination, decision- and policy-making, its effect on political innovation, its influence and place in the public policy architecture as well as its scandals, fiascoes and successes. Through the analysis of the Office from these aspects, the author intends to draw conclusions about the overall *efficiency* of the Office under the respective cabinets and in the different areas. Finally, it is suggested that the Hungarian Prime Minister's Office shows many similarities to the Western models not only in its institutional structure and mode of functioning but also in its evolving central nature within the whole political system.

ISTVÁN SCHLETT

ANALYSIS AND INDICTMENT

Meditation on genres and ways of thinking under the pretext of the article by *Péter Kende: Two Hungarian Political Communities*

Would the writing of Péter Kende be an indictment (and a speech for the defence at the same time)? Surely it was not his intention. Then why does at least one reader feel that indictment would be the proper definition of the genre of this text?

The question is when he does it, is he giving an analysis, or wording an indictment (and a speech for the defence)? Is he speaking as a political scientist, or as a public prosecutor and a defence counsel, or, to use an old-fashioned term, is he figuring as a 'defender of the party'? Is he following the logic of the political scientist, or of the politician, is the thinking of science or politics that is reflected in his statements?

Naturally I do not attempt to answer these questions by 'exploring intentions', as it is improper, in addition to easily turning into attributing intentions that cannot be proven. I think however, that the analysis of the text may help. One may obtain a key to deciding whether we are reading an analysis, or an

indictment (and a speech for the defence), and on that basis even that *way of thinking* may be determined that is behind the text.

WELHAMMER, ZSOLT

'DISCURSIVE' PRACTICE AND POLITICS – PASSAGES OF TEXTS FROM THE HUNGARIAN POLITICAL SCIENCE OF THE YEARS AROUND THE TWO WORLD WARS

The paper attempts to offer an insight into a chapter of the history of Hungarian political science that has been treated rather unfavourably to this day. Namely, it is an insight behind the scenes of that tradition of thinking that, according to the author, raises surprisingly similar themes and problems of political theory as the discipline that has become known and acknowledged as discursive political science. An exploration of the forerunner features does not fit into the framework of a theoretical reconstruction, trying to supplement the scholarly thinking of an earlier period with retrospect, but it surveys the themes of the changing conditions of the possibilities of political action, its polemical mode of operation, and functionality based on relationships of that time with the descriptive method. By doing so the author does not consider the forgotten tradition as the shadow of the major narratives of political science of those days, hence he does not outline an alternative history of ideas of political thinking, but interprets it as the mode of operation of a new type of approach to politics and as a new scholarly practice.

JEAN LECA

THE ENDURING DIALOGUE OF CONFLICT AND ORDER IN A CHANGING WORLD

Political science is the science of a self-contradicting universe since the politics of human societies (that is, "politics" *per se*) brings together units – individual or collective – that do not conform to a hierarchy of rational preferences immutable across cultures, nor do they rigidly behave according to a sociobiological program. Hence the "two faces" of political science looking both at divisive conflict and at unifying government. Political science as a social science solves the problem by splitting into two radically opposed outlooks: a majoritarian and reasonable *istitutionalism* on the one hand, a minoritarian and sulphurous *decisionism* on the other. A "grand narrative" reconciles the two views and bridges the gap

between our "tacit" and our "systematic" knowledge, as well as between our cognition and our values. Yet, is this narrative still valid?

CLAUDINE HAROCHE

DEMAND FOR ACKNOWLEDGEMENT IN DEMOCRATIC SOCIETIES

The need for acknowledgement has been producing numerous legal, moral discussions and disputes in political theory in democratic societies. Actually the issue touches upon social communication, and the most internal relationships of human relations that are difficult to regulate. Though in democracy rights linked to social rank have been wound up, but differences in the field of social acknowledgement survive. Appreciation is becoming more of a moral expectation, and a denial of acknowledgement appears to be a defiance of the law and flagrant injustice. The demand for including acknowledgement among personality rights is being increasingly pressing. Actually a denial of appreciation challenges the inviolability of the individual's physical existence. In her paper Haroche also raises the issue whether the right to moral acknowledgement can be worded concretely and codified by law, and whether the regulation of acknowledgement would not exceed the possibilities of a democratic society.

PASCAL PERRINEAU

ACCEPTANCE OR REFUSAL?
Votes Cast for the Extreme Right in France

The paper embarks on the analysis of the results of the French presidential elections of 2002 in the light of sociological surveys. Perrineau points out that there are deeper reasons and newly emerging cleavages hidden behind the generally known and aired problems (such as deteriorating public security, existential uncertainty, unemployment). The traditional industrial and large urban agglomerations in crisis, the agrarian-industrial regions, areas of a large number of people of foreign origin, and the unemployed constituted the voters' base of the extreme right. The cleavage behind the electoral groups however is less of an economic or social nature, and it is not the confrontation of the classical right and left either, but there is a new type of polarisation, namely the conflict between the extreme right concentrating the supporters of a closed society and the camp of the socialists and the traditional right

wing supporting an open society. The votes of the political forces regimented behind the slogan of a republican France did not give a chance to Le Pen in the second round. Nevertheless, the author sees the essence of both rounds in rejection, only its subject has changed.

JACQUES RUPNIK

CENTRAL EUROPE AND THE BALKANS ARE LOOKING FOR A SUBSTITUTE EMPIRE

"To become again a full member of Europe" – was the slogan of the peaceful revolutions of East and Central Europe in 1989, symbolising the desire of the eastern part of the Continent to terminate the artificial dissection of the Continent into two after they have got rid of Soviet hegemony. Initially the idea of 'return' expressed an identification with European values and with the common cultural heritage, but soon joining the European integration process that had successfully unfolded among the Western states during the Cold War has become the political ambition of the East European countries. Presumably nobody thought that the unification of Europe could be accomplished with the same speed as German unification that had, in a sense, forecasted it, but in this respect the European ambition of 1989 set the same aim for itself. Actually the equals sign, put between European unification and the enlargement of the European Union, the identification of the two concepts is the basis of certain mutual misunderstandings and disappointments.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

CONTENTS

BOOKS

Your postgraduate and doctoral trainings in French language!

Your e-learning solution in International Relations and European Studies

Diploma of European and International Studies (DEEI-master)
PhD (Political Sciences)

The e-Collegium Institut is member of PfP Consortium (CCEA-NATO) and ISN (CCEA-NATO), of the Eurpass Formation (Eu), is associate member of the programs TEMPUS, SOCRATES and LEONARDO (Eu) and of the training AUF

e-secrétariat: 10–12 rue du Chevaleret F–75013 Paris (France)
Administration: Szilagyi E. fasor 2 H–125 Budapest (Hungary)
Informations: e-Collegium@voila.fr
www.site.voila.fr/eCollegiumInstitut

L'Harmattan

A L'Harmattan Könyvkiadóról

Könyvkiadónkat 1999 nyarán alapítottuk azzal a szándékkal, hogy lehetőséget biztosítsunk olyan tudományos munkák megjelentetésére, amelyeket az adott tárgyterület szakmai közönsége rendkívül fontosnak tart, de financiális megfontolások okán nem kerültek kiadásra.

Könyvkiadási terveinket alapvetően két csoportra bontjuk. Egyrészt sorozataink révén szeretnénk biztosítani magyar szerzők munkáinak magyar nyelven történő megjelentetését, másrészt francia és egyéb idegen nyelvű szakkönyvek fordításával kívánjuk elérhetővé tenni az adott kutatási terület bővebb megismerését.

Könyveinket elsősorban a felsőoktatás számára ajánljuk. Reményeink szerint segítséget tudunk nyújtani olyan tudományágak (ökológia, kulturális antropológia, francia történetírás stb.) megismertetésében, amelyek egyéb társadalomtudományok mögött háttérbe szorultak.

A L'Harmattan könyvesboltról

A L'Harmattan könyvesbolt Budapest belvárosában, a Kossuth Lajos u. 14–16. szám alatt lévő belső udvarban található. A L'Harmattan Kiadó köteteire 10% kedvezményt biztosítunk.

Itt a társadalomtudományok különböző területeinek (antropológia, filozófia, történelem, politológia stb.) átfogó gyűjteményével találkozik az olvasó. Nemcsak az éppen aktuális, piacon lévő könyvek széles választékát tartjuk készleten, hanem olyan ritkaságokat is, amelyekhez csak speciális könyvtárakban juthat hozzá az olvasó.

A francia kultúra magyarországi népszerűsítése érdekében a francia nyelvű társadalomtudománnyal kapcsolatos kiadványok széles választékát kínáljuk a kutatók és az érdeklődők számára kedvezményes áron.

Továbbá könyvesboltunk az Öt Könyv Kiadói Társulás mintaboltja, melynek jelenleg hét, a társadalomtudományok széles skáláját átfogó könyvkiadó a tagja (L'Harmattan, Books In Print, ELTE-Eötvös, Ister, Önkonet, Új Mandátum, Napvilág). Törzsvásárlóink ezen társulás tagjainak köteteit 15% árengedménnyel vásárolhatják meg.

Elérhetőségeink:

L'HARMATTAN KIADÓ:
1026 Budapest, Hargita u. 3.
Telefon: 267-5979, (06-20) 331-4601
Fax: 486-1525
E-mail: l-harmat@axelero.hu

L'HARMATTAN KÖNYVESBOLT:
1053 Budapest, Kossuth Lajos u. 14–16.
Telefon: 267-5979

A L'Harmattan Kiadó újdonságai

BORSOS BÉLA: *Azok a bizonyos könnyű léptek I.– Ökológiai rendszerelmélet I.* (B/5, 252 o., 2500 Ft)
SZÉNÁSI ÉVA (szerk.): *Elméletek az európai egységről I.* (B/5, 144 o., 1850 Ft)
SCHEIBNER TAMÁS (szerk.): *Az értelmezés szükségessége – Tanulmányok Kertész Imréről* (B/5, 220 o., 2250 Ft)
SZEKERES ANDRÁS (szerk.): *Tér és történelem* (B/5, 220 o., 1850 Ft)
PAKSI BORBÁLA: A drogprevenciós gyakorlat megismerése (B/5, 336 o., CD-melléklettel, 2700 Ft)
PÓCS ÉVA (szerk.): Közösség és identitás (B/5, 292 o., 2100 Ft)

LE JOURNAL FRANCOPHONE DE BUDAPEST

OLVASSA HETENTE
A MAGYARORSZÁGI HÍREKET
FRANCIÁUL!

Általános információk, politika, gazdaság, társadalom, kultúra, gasztronómia, történelem, sport stb.

ELŐFIZETÉS A SZERKESZTŐSÉGBEN:
JFB, 1088 Budapest, Rákóczi út 27/B.
Munkanapokon 9 és 14 óra között.

Hirdetési igényével hívja
a 483-0575ös vagy a 266-8686-os
telefonszámot!

Látogasson el honlapunkra, ahol megtalálja aktuális programajánlatunkat:
mozi, koncert, kiállítás stb., valamint böngészhet archívumunkban.

www.jfb.hu

OLVASSA HETENTE
A MAGYARORSZÁGI HÍREKET
FRANCIÁUL!

Mission Economique pour l'Elargissement

MINEFI – DREE/TRESOR

A francia Gazdasági, Pénzügyi és Ipari Minisztérium kibővítéshálózata

A francia Gazdasági, Pénzügyi és Ipari Minisztérium (MINEFI) két éve még fokozottabb figyelemmel követi az Európai Unió bővítésének legfrissebb fejleményeit. Az ázsiai regionális együttműködés tapasztalataiból kiindulva, a közép-kelet-európai országokban tevékenykedő képviseletek közös kiadványaként jelenik meg a *Revue Elargissement.*

Munkánk az alábbi területekre összpontosul: a közös Európa-kép, a bővítés francia gazdaságra gyakorolt pozitív és negatív hatásai, valamint a francia vállalatok helyzete a versenypiac szabályai alapján működő egységes belső piacon.

Munkánkat négy fő eszköz segíti:

– A bővítéssel és a 12 tagjelölt országgal foglalkozó **kereskedelmi kirendeltség,** amelynek székhelye Varsóban található.

– A régió **kereskedelmi kirendeltségeinek hálózata,** amely szükség szerint országonkénti vagy témánkénti elemzést végez. Munkatársaink tevékenységét regionális vezetők szervezik, és a hatékony belső kommunikációnak köszönhetően képesek a régió átfogó elemzésére.

– Egy internetes portál a **www.dree.org/elargissement** címen, amely közvetlen hozzáférést biztosít a hálózatunk által közzétett összes információhoz, valamint szakértők és hasznos weboldalak elérhetőségét is tartalmazza.

– A **Revue Elargissement** című kiadványunk, amelyet havonta három alkalommal jelentetünk meg és elektronikus úton, ingyenesen juttatjuk el olvasóinkhoz. Folyóiratunk kéttípusú kiadványt foglal magában: a Revue Elargissement Actualités az elmúlt két hét legfontosabb eseményeit elemzi, a havonta egy alkalommal megjelenő Revue Elargissement Spéciale pedig a bővítés valamely kulcskérdésének átfogó elemzését adja. Több mint egy éve immár, hogy a Francia Kereskedelmi és Iparkamarával közösen folyóiratunkat magyar nyelven is közzétesszük.

A REVUE ELARGISSEMENT MAGYAR NYELVŰ KIADÁSÁNAK FEJLÉCE

MISSIONS ECONOMIQUES REVUE RÉGIONALE

Folyóirat az Európai Unió kibővítéséről

Édition hongroise de la Revue Élargissement

33. szám - 2002. november 4.

E SZÁMUNK SZERZŐI

BOZÓKI ANDRÁS
politológus, a politikatudományok kandidátusa
Közép-európai Egyetem (CEU)

CALUDINE HAROCHE
tudományos főmunkatárs
Centre National de Recherches Scientifiques (CNRS)

FEHÉR ZOLTÁN
politológus, amerikanista

G. FODOR GÁBOR
politológus, tudományos segédmunkatárs
MTA Politikai Tudományok Intézete

JACQUES RUPNIK
tudományos főmunkatárs, kutatásvezető
Centre d'Études et de Recherches Internationales (CERI)

JEAN LECA
egyetemi tanár
Institut d'études politiques de Paris
a Nemzetközi Politikatudományi Társaság volt elnöke

KENDE PÉTER
politológus
az MTA külső tagja

LÁNYI ANDRÁS
szociológus, egyetemi docens
ELTE Szociológiai Intézet

MISZLIVETZ FERENC
szociológus, egyetemi docens
MTA Politikai Tudományok Intézete tudományos
főmunkatársa

PASCAL PERRINEAU
egyetemi tanár
Institut d'études politiques de Paris
a francia politikai élet tanulmányozó központ (CEVIPOF)
igazgatója

SCHLETT ISTVÁN
politológus, egyetemi tanár
ELTE PTI

SCHWARZ ANDRÁS
PhD hallgató
BKÁE

SZÉNÁSI ÉVA
docens
SZTE JGYTFK Történettudományi Tanszék –
SZTE BTK politikaelméleti képzés

WELHAMMER ZSOLT
PhD hallgató
ELTE PTI

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

Folyóiratunk előfizethető
az MTA Politikai Tudományok Intézete
10032000-01716409 számláján

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET Bp. V., Piarista köz 1.
BALASSI KÖNYVESBOLT Bp. II., Margit u. 1.
ÍRÓK BOLTJA Bp. VI., Andrássy út 45.
JUSTITIA KÖNYVESBOLT – ELTE JOGI KAR Bp. V., Szerb u. 21–23.
JURÁTUS KÖNYVESBOLT Bp. VIII., Szentkirályi u. 20.
KIS MAGISZTER KÖNYVESBOLT Bp. V., Magyar u. 40.
424-ES KÖNYVESBOLT Bp. XIII., Hollán E. u. 12.
PONT KÖNYVESBOLT Bp. V., Nádor u. 8.
OSIRIS KÖNYVESHÁZ Bp. V., Veres Pálné u. 8.
MAGISZTER AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT Bp. V., Városház u. 1.
PEDAGÓGUS KÖNYVESBOLT Bp. V., Múzeum körút 3.
MTA POLITIKAI TUDOMÁNYOK INTÉZETE BP. I., Országház u. 30.
LITEA KÖNYVESBOLT ÉS TEÁZÓ Bp. I., Fortuna u. 12.
BUCH KFT. KÖNYVESBOLTJA 6720 Szeged, Révai u. 5.
PRÓKÁTOR KÖNYVESBOLT 9026 Győr, Hédervári u. 25.
SZIGET KÖNYVESBOLT – DEBRECENI EGYETEM
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
FEKETE CÉDRUS KÖNYVESBOLT 9400 Sopron, Szent György u. 14.
BERZSENYI DÁNIEL TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA, PEDAGÓGIA TANSZÉK
9701 Szombathely, Károli Gáspár tér 4.

FOLYÓIRATUNK AZ ALÁBBI SZPONZOROK TÁMOGATÁSÁVAL JELENIK MEG:

Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága
Nemzeti Kulturális Alap

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

Országos Tudományos Kutatási Alap

Ára: 500 Ft
ELŐFIZETŐKNEK: 400 Ft, EGY ÉVRE: 1600 Ft